

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 2

Львів
2015

УДК 34(05)

ББК 67я5

НЗ4

НЗ4 **Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.**
Серія юридична / головний редактор В. В. Серeda. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. –
Вип. 2. – 392 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Серeda, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. К. Гришук**,
доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
О. М. Балинська, доктор юридичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, професор;
А. С. Токарська, доктор юридичних наук, професор; **М. П. Гетьманчук**, доктор
історичних наук, професор; **Я. А. Гончарук**, доктор економічних наук, професор;
М. С. Кельман, доктор юридичних наук, професор; **О. В. Авраменко**, кандидат
юридичних наук, доцент; **А. В. Баб'як**, кандидат юридичних наук, доцент;
Р. І. Благута, кандидат юридичних наук, доцент; **В. С. Бліхар**, доктор філософських
наук, доцент; **С. В. Богданов**, кандидат юридичних наук (за згодою); **С. С. Гнатюк**,
кандидат юридичних наук, доцент; **Д. Є. Забзалюк**, кандидат історичних
наук, доцент; **Д. Й. Йосифович**, кандидат юридичних наук, доцент; **М. В. Ковалів**,
кандидат юридичних наук, професор; **В. О. Кучер**, кандидат юридичних наук, до-
цент; **А. Р. Лещух**, кандидат юридичних наук, доцент; **Ю. С. Назар**, кандидат
юридичних наук, доцент; **В. В. Сенник**, кандидат технічних наук, доцент;
І. Ю. Сковронська, кандидат філологічних наук, доцент; **Г. В. Смолин**, кандидат
юридичних наук, доцент; **Т. І. Созанський**, кандидат юридичних наук, доцент;
Б. М. Телефанко, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Я. Хитра**, кандидат юри-
дичних наук, доцент; **П. Станіш (Stanisz Piotr)**, доктор права габілітований
(за згодою); **Г. Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ до
друку та поширення через мережу Інтернет (протокол № 9 від 29 квітня 2015 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21093-10893ПП від 14 листопада 2014 р.

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Тел.: (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна ко-
легія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладено-
го матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове.
Рукописи не повертаються.

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.7

**В. С. Боровікова,
О. М. Заверуха**

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНІ ЗАСАДИ ЇЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Характеризуючи основні положення теорії прав людини з урахуванням значущості цього інституту для сучасних правових реалій, розглянуто засадничі підстави формування правового статусу особи. Обґрунтовано його сутність, що полягає в юридично зафіксованому становищі людини в суспільстві та державі, закріпленому в нормативно-правових та індивідуально-правових актах. З'ясовано важливість розуміння й осмислення поняття правового статусу для самоутвердження індивіда в суспільстві та державі.

Ключові слова: *права людини, держава, суспільство, Конституція України, правовий статус, громадянство, громадянське суспільство.*

Постановка проблеми. У загальнотеоретичній правовій доктрині встановлено, що права, свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, тому утвердження й забезпечення цих прав є її головним обов'язком. Оскільки держава відповідальна за свою діяльність перед суспільством, його кожним членом, підтверджується важливість прав людини, які Конституція України встановлює засадничими у національному законодавстві. Згідно зі ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються найважливішою соціальною цінністю. Це конституційне положення закріплюється гарантуванням прав, передбачених у нормах прямої дії, що мають найвищу юридичну силу. Отже, в нашій країні ідея прав людини, як і в більшості демократичних держав світу, законодавчо втілена і отримала загальносуспільне визнання як найважливіша гуманістична цінність і невіддільний елемент демократії.

Тема прав людини як одна з найбільш злободених для сучасних дослідників належить до винятково актуальних за науковою і практичною значущістю. Водночас вона й отримала значне за обсягом і різноманітністю праць висвітлення. Та, незважаючи на повномасштабне й багатоаспектне опрацювання цієї проблематики, є низка

питань, які потребують аналізу з огляду на їх наукову й практичну актуальність.

Стан дослідження. Інтерес науковців до проблематики прав людини, на нашу думку, обумовлюється не лише тими об'єктивними специфічними обставинами, що характеризують сучасні політико-правові реалії розбудови української державності (йдеться про процеси демократизації політичної системи, формування громадянського суспільства, глибинні реформи правової системи, структурної організації державної влади й управління тощо), а й актуалізацією загальнотеоретичної юриспруденції. У цьому контексті слухна позиція О. Пушкіної, яка справедливо зауважує: «...Сьогодні ми стаємо свідками формування нової галузі юридичних студій, яка може бути охарактеризована як наука прав людини. При цьому варто послатись на думку такого відомого фахівця, як Р. Кассен (відомий французький юрист, лауреат Нобелівської премії, один із авторів «Загальної декларації прав людини 1948 р. – В. Б., О. 3.), який вважав, що саме у цій дисципліні отримуємо цілісну картину людських відносин у визначенні прав і можливостей людини, необхідних для цілісного та всебічного розвитку особистості.

Тому категорія прав людини поступово проникає в усі без винятку галузі правових досліджень: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, трудове, екологічне право. Водночас питанням генезису прав людини та їх розвитку приділяється значна увага в межах історико-правових розвідок, а також у межах науки теорії держави і права» [1, с. 7].

Саме у межах цієї фундаментальної юридичної науки останніми двома десятиліттями «праволюдinna» тематика була предметом наукової уваги таких вітчизняних учених, як О. Скакун, А. Колодій, М. Цвік, В. Лемак, В. Сухонос, Т. Андрусак. У цьому ж контексті слід згадати визначних українських конституціоналістів, серед яких Ю. Шемшученко, Ю. Тодика, В. Погорілко, О. Фрицький, В. Селіванов, В. Тацій, А. Селіванов, Г. Мурашин. Пріоритетне місце серед дослідників цього правового інституту, на наш погляд, посідає науковотворча діяльність професора, академіка НАПрН П. Рабіновича, який став засновником і незмінним керівником Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, сформував «школу своїх послідовників, котрі надзвичайно активно та продуктивно досліджують проблеми прав і свобод людини і громадянина і фактично є представниками сучасної вітчизняної науки про права людини в точному значенні цього терміна» [1, с. 13].

До цієї високої оцінки діяльності львівських правознавців та їх керівника, яку ще 2006 р. висвітлила у монографії дніпропетровська учена, слід додати, що лише за минулі роки П. Рабінович та його молоді колеги видали кілька випусків праць Лабораторії, провели низку конференцій, «круглих столів», семінарів, опублікували понад 25 наукових статей, що мають не тільки теоретично-дослідницьку спрямованість, а й практичне законотворче значення. За словами О. Пушкіної, «один із найбільших авторитетів, без сумніву, у цій галузі серед вітчизняних авторів, П. Рабінович» [1, с. 13], підводячи підсумки роботи Лабораторії щодо розробки загальних і конкретних пропозицій до концепції оновлення Конституції України, акцентуючи на актуальності конституційних гарантій прав людини і громадянина, зазначив: «Необхідність оновлення Конституції України нині, нарешті, почали визнавати більшість вітчизняних державних, політичних і громадських діячів, юристів та політологів, а також зарубіжні експерти та інституції. Щоправда, це визнання декотрі з них не поширювали на регулювання прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, стверджуючи, що оскільки воно загалом відповідає міжнародним стандартам, то й змін начебто не потребує. Проте, погодитися з останнім твердженням навряд чи можливо. По-перше, тому, що лише термінологічний збіг конституційних формулювань з цієї проблематики, з одного боку, та міжнародно-правовими текстами, – з іншого, ще не доводить їх інтерпретаційно-змістовну однозначність. Як відомо, словесна оболонка («буква») і смисл («дух») тексту нерідко не збігаються і, використовуючи певні герменевтичні закономірності та механізми, одне і те же вираження можна тлумачити по-різному, зокрема еволюційно, динамічно. Не становить винятку у цьому аспекті й текст Конституції України. А по-друге, тому, що стан дотримання в Україні основоположних прав людини та конституційних прав громадянина (особливо ж прав економічних і соціальних), за висновками правозахисних організацій (державних, громадських), не є задовільним. З огляду на це, виявляючи можливості й шляхи поліпшення такого стану, навряд чи можна заперечувати, що одним із них може бути й удосконалення саме конституційних засобів забезпечення таких прав» [2, с. 50].

Отже, лише такий короткий огляд стану дослідження «праволюднинної» проблематики засвідчує, що на неї спрямована значна увага в науковому середовищі. Однак, незважаючи на доволі велику кількість праць, багатоманіття порушуваних у них питань, трактування цієї проблематики, за межами досліджень залишаються такі аспекти, як значення нормативно-правового закріплення інституту прав людини на формування правового статусу особи, усвідомлення нею наданих

їй правових можливостей, що позначається на певній сфері автономного існування особистості, її життєдіяльності як члена суспільства. Саме це становить основну мету цієї наукової розвідки.

Виклад основних положень. Аксиоматичним твердженням загальної теорії держави і права є теза про те, що складовими правової сутності людини, що виявляється в її відносинах з іншими людьми, громадськими та політичними інститутами, державою, є права, свободи і обов'язки людини і громадянина. Ця аксіома уточнюється у визначенні (зазначимо, що таких дефініцій – десятки, проте за сутністю вони мало чим відрізняються) поняття цієї правової категорії: «Права і свободи людини і громадянина – це правові можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів» [3, с. 447]. Оскільки аналіз поняттєвих визначень не є основним нашим завданням, а певною мірою слугує для подальших розмірковувань, то, належно оцінюючи методологію порівняльного правознавства, наведемо інтерпретацію розглядуваної категорії, запропоновану академіком Ю. Шемшученком: «Права людини – визначальні засади правового статусу (підкреслено авторами. – В. Б., О. З.). Належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави» [4, с. 710].

Визначаючи правомірність використання теоретично узагальненого першого з наведених визначень, вважаємо змістовно й контекстуально більш наближеним до означеної нами теми друге визначення, в якому містяться конкретні вказівки щодо реалізації окресленої нами мети, адже йдеться про засадничі принципи формування правового статусу людини як повноцінного члена громадянського суспільства. З огляду на ці наміри, на наш погляд, слід розставити певні акценти щодо змістовності загальноновживаних понять і термінів, якими оперують фахівці з праволюднинної проблематики, а також уточнити їх інтерпретацію у конкретних контекстах. Зазначимо слухність розмірковувань М. Мірошниченка, який на прикладі аналізу системної категоріальної визначеності (предметоутворювальної категорії) поняття «право» обґрунтував смислову доцільність і доречність вживання лексем «поняття» і «термін»: «Поняття – це думка, яка відображає в узагальнюючій формі предмети і явища дійсності і зв'язки між ними за посередництвом фіксації загальних і специфічних ознак, у якості котрих проявляються властивості предметів і явищ

та відношення між ними... У понятті як інструменті пізнання змістовно акумулюються знання про основні якості і властивості предметів та явищ реальної дійсності, формування яких зумовлені чинниками різної природи. Як правило, тут процес пізнання починається з визначення (дефініції) або закінчується формуванням такої». Натомість, як вважає М. Мірошніченко, «термін є знаковим вираженням предмета. У науці смислове значення знака полягає у моделюванні раціональних побудов з метою досягнення однозначності існуючих термінів» [5, с. 30]. Ці методологічні аспекти, на наш погляд, важливі насамперед з огляду на цілісність і системність інтерпретації інструментарію пізнання основних положень теорії прав людини. Крім того, вони повною мірою заслуговують визнання як науково обґрунтовані орієнтири й аргументи у правотворчій, правореалізаційній і правосистематизуючій практиці.

Насамперед проаналізуємо етимологічне тлумачення слова «засада» (досить часто вживається у правознавчих текстах у множині – «засади»), що дозволяє чіткіше уявити смислову спрямованість конкретних терміно-поняття, поняття, категорії, якими оперують в юриспруденції. Отже, згідно із тлумачним словником: «Засада, -и; книжн. 1. Основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь. 2. Вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки. 3. Спосіб, метод здійснення чого-небудь» [6, с. 325]. У нашому контексті мовиться про те основне, на чому ґрунтується сутність категорії «правовий статус».

Наведемо енциклопедичне визначення цієї категорії: «Правовий статус (лат. *status* – становище) – сукупність прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб. В Україні визначається Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України. Правовий статус **фізичної особи** (тобто суб'єкта правовідносин. – В. Б., О. З.) визначають насамперед конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [4, с. 44]. Отже, йдеться про межі можливої життєдіяльності цих суб'єктів, що означає характеристику певного становища індивіда в суспільстві та державі. Інакше кажучи, таке трактування правового статусу передбачає юридично закріплене відповідними нормативно-правовими актами (насамперед Конституцією і низкою законів України) становище людини і громадянина в сучасному суспільстві. Тому «залежно від типологічних або індивідуальних ознак, що мають індивіди, як суб'єкти права, нормативно-правових актів, якими передбачаються статуси, повноти правового статусу» [7, с. 135], учені розрізняють такі три його види: «а) загальний (конституційний) – це правовий статус, передбачений конституційним законодавством для

будь-якої людини чи громадянина; б) спеціальний (родовий, видовий) – це правовий статус, передбачений окремими нормативно-правовими актами для окремих категорій чи громадян (наприклад, суддів, прокурорів, викладачів, студентів); в) індивідуальний (персоніфікований) – це правовий статус, передбачений індивідуально-правовими актами (правозастосовними) для конкретної особи» [7, с. 135–136].

У контексті окресленої нами тематики пізнавальний інтерес становить загальний правовий статус людини з огляду на закладені в цьому понятті соціально допустимі, необхідні можливості особи реалізації своїх законних інтересів. Цим поняттям, хоч і теоретично не окресленим дефінітивно, охоплюються дозволені (але прямо не передбачені) нормативно-правовими актами прагнення особи до задоволення своїх потреб, до володіння тими чи іншими благами, соціальними цінностями, послугами [7, с. 137].

Безумовно, у забезпеченні правового статусу особи істотну роль виконують соціально-економічні права, які слід віднести до основоположних прав людини. «Проблематика основоположних («природних») прав людини, закономірності їх здійснення, розвитку, охорони і захисту, – аргументує П. Рабінович, – становить нині, так би мовити, ядро, стрижень предмета загальнотеоретичної юриспруденції. А одним із фундаментальних аспектів цієї проблематики є питання соціальної сутності таких прав» [8, с. 18]. Наголошуючи насамперед на соціальній сутності прав людини як їх здатності слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства, учений вважає (і цілком обгрунтовано) ключем до виявлення соціальної сутності праволюдних явищ потребовий підхід, застосування якого дозволяє ґрунтовніше і чіткіше усвідомити й належно осмислити сутність явища, викладеного у дефініції його загального поняття: «Права людини – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів» [8, с. 20].

Таке визначення певною мірою корелюється з наведеним енциклопедичним, водночас структурно збагачує його соціальною складовою. Відображена у цій дефініції інтерпретація прав людини, що, безумовно, позначається на засадничій визначеності поняття правового статусу (до його структури, на наш погляд, має увійти окремим елементом соціальний статус), актуалізує значення соціальності. Слід погодитися з тезою П. Рабіновича, який, обстоюючи доцільність застосування соціально-потребового підходу, зазначає: «Адже існування й розвиток

людини відбувається зазвичай тільки у процесі задоволення її потреб; а цей процес, ясна річ, опосередковується здебільшого такими «засобами», які є природно-історичними (соціально-природними) наслідками попередньої та поточної діяльності інших суб'єктів, тобто результатами суспільного виробництва (і матеріального, і духовного)» [8, с. 20]. Будь-які права людини – це право на задоволення її потреб та інтересів, двох визначальних соціальних чинників, якими окреслюється певна сфера автономного існування індивіда у взаєминах з іншими людьми, суспільством і державою, а також можливості для набуття правосуб'єктності, тобто здатності людини бути суб'єктом правовідносин.

З уваги на те, що слід визнавати соціальну сутність прав людини, а тому правовий статус людини, що характеризується власним змістом і містить певні елементи, до яких, очевидно, належать і соціальні та економічні, варто, на наш погляд, розширити його структуру, включивши до її елементів соціальні та економічні гарантії. Таким чином, виникатимуть підстави для пролонгації категорії «соціально-правовий статус». З цією метою очевидною потребою є звернення до соціології права – «наукового напрямку міждисциплінарного вивчення права як соціального явища», предметом дослідження якого, зокрема, є проблеми соціалізації і ресоціалізації людини, правової поведінки у суспільстві з огляду на усвідомлення й можливості реалізації своїх прав і обов'язків, а також впливу на правову поведінку певних соціальних чинників, що, на нашу думку, свідчить про соціальне самопочуття як кожного індивіда, так і конкретної соціальної групи, а відтак усього суспільства, це є показником ступеня реалізації принципу соціальної справедливості, а як важлива засаднича передумова – утвердження й осмислення соціального статусу, зумовленого правосуб'єктністю кожної людини.

Згідно з визначенням соціологів, «соціальний статус – становище, яке індивід (група) займає у суспільстві або в його підсистемі, що зумовлюється низкою специфічних для цього суспільства ознак... є узагальненим показником соціальної стратифікації (процесу і результату соціального розшатування елементів соціальної структури. – В. Б., О. З.)» [10, с. 381], що характеризує відкритість суспільства, в якому реалізуються основоположні права людини, тією чи іншою мірою з наведеним поняттям змістовно пов'язані ще два інші. Наведемо їх інтерпретацію соціологами.

Йшлося про законні інтереси як важливий елемент правового статусу особи. Соціальні інтереси є таким же вираженням потреб (насамперед соціальних) конкретного суб'єкта (індивіда, особи, людини

і т. д.) через його місце у системі соціальних відносин і взаємодії з приводу умов і засобів задоволення цих потреб, якщо вони спрямовані на їх задоволення сукупністю життєвих засобів. Звичні, усталені інтереси, визначені суспільною думкою, набувають законності [10, с. 16], стаючи таким чином законними інтересами.

Як складне утворення, соціальний інтерес об'єктивно виникає в результаті трансформації потреб конкретного суб'єкта через той чи інший тип його відносин і взаємодії з іншими суб'єктами. «Констатуючим чинником будь-якого соціального інтересу є об'єктивне місце його носія в системі соціальних відносин і взаємодій», а також його зв'язок зі «своєю» потребою, завдяки їй він набуває енергії спонукальної сили. Отже, основою соціального інтересу є соціальна потреба – потреба суб'єкта у задоволенні суспільної життєдіяльності. Усвідомлена суспільна потреба стає мотивом діяльності і виявляється у бажаннях, цілях, інтересах людей» [10, с. 298].

Обидва розглянуті поняття належать до фундаментальних у соціології, зокрема соціології права, адже саме з їх допомогою, як вважають соціологи, можна зафіксувати сутність процесів соціального опричинювання (на наш погляд, тут доцільнішим і точнішим може бути звичний для юридичної науки термін «детермінація». – В. Б., О. З.) в суспільстві» [11, с. 218], що у взаємодії із правовою трансформацією концептуальних положень теорії прав людини у вітчизняній юриспруденції позитивно впливають на утвердження «праволюдності» ідеї як найважливішої гуманістичної цінності й невід'ємного елемента демократії. У забезпеченні правового статусу особи в демократичній правовій державі істотну роль виконує соціальна складова його структури, сутність котрої виявляється у гарантуванні соціально-економічних прав. Ураховуючи це, обов'язок кожної держави у сфері захисту соціально-економічних прав полягає в тому, щоб здійснювати прогресивні соціальні та економічні реформи, забезпечувати ефективну участь народу в процесах економічного розвитку, використовувати наявні природні ресурси та науково-теоретичні можливості для нарощування економічного потенціалу з метою надання рівного доступу до усіх вигод і здобутків виробничого потенціалу згідно із гарантованими правами.

У Міжнародному пакті про екологічні, соціальні і культурні права (1966 р.) підкреслено, що «ідеал вільної людської особистості, вільної від страху, нужди, може бути здійснений, тільки якщо будуть створені такі умови, за котрих кожний може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами так само, як і своїми громадянськими і політичними правами». Це положення згодом

було підтверджено резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р., де проголошено «неподільність і взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, громадянських і політичних прав» [12, с. 91]. Міжнародно-правові норми стали базовими для національних джерел правового регулювання соціально-економічних прав і свобод. Так, «універсальні норми містяться у загальних принципах Статуту ООН (ст.ст. 1, 13, 55, 56, 62 і 68), у програмних положеннях Загальної декларації прав людини (ст.ст. 22–27), у нормах Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), у стандартах Міжнародної організації праці. У цій галузі прийнято понад 170 конвенцій. Важливе значення мають такі: «Про примусову працю» (1930 р.), «Про справедливу винагороду» (1951 р.), «Про дискримінацію в галузі праці і зайнятості» (1958 р.), «Про політику в галузі зайнятості» (1964 р.), «Про працюючих із сімейними обов'язками» (1981), «Про сприяння зайнятості і захист від безробіття» (1988 р.) та ін. Значну групу джерел регулювання соціально-економічних прав становлять норми, що містяться у регіональних угодах (Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), Європейська соціальна хартія (1961 р.) тощо). Третя група пов'язана з гарантіями дотримання і захисту соціально-економічних прав, закріпленими в національних законодавствах» [12, с. 92].

Оскільки соціальні права покликані забезпечувати гідний рівень життя та належну соціальну захищеність, що стають великою мірою уможливлені в результаті реалізації економічних прав, а культурні права сприяють духовному розвитку людини, то загалом цей комплекс прав людини вимагає від державної влади ефективних реформаторських дій. До цього зобов'язує і Основний Закон нашої держави, який містить широкий перелік зазначених прав людини. На думку правознавців, «багато в чому цей перелік занадто широкий. Він виходить за межі сучасних можливостей держави задовольнити економічні, соціальні та культурні потреби своїх громадян. Але оскільки конституції пишуться не на один день (принагідно зазначимо, що з порядку денного навіть через нелегку політичну й економічну ситуацію, в якій опинилася Україна від початку 2014 р., не вирішено питання про конституційну реформу. – *В. Б., О. З.*), то сподіватимемося, що з часом, коли економічний потенціал нашої країни зросте, відповідні права громадян будуть реалізовуватися в більшому обсязі» [12, с. 93].

Безперечно, такий оптимістичний прогноз, якщо він, принаймні, є, у найближчі два-три роки реалізується позитивно, а це позначиться на підвищенні правового рівня статусу людини, а отже, стане відчутним наслідком Революції Гідності, адже це ключове поняття, що стало

лейтмотивом тривалого протистояння громадянського суспільства диктаторському режиму, набуло особливого значення в сучасній історії нашої країни. Цілком поділяємо думки, висловлені українськими правознавцями, дослідниками «праволюднинної тематики». Вони, зокрема, зазначають: «На відміну від прав, які можна прищепити «зверху» за допомогою закону, відчуття власної людської гідності можна повернути собі тільки добиваючись цього, бо історія прав людини – це історія боротьби, повстань, страйків... Подолання страху, вимога від правителів належного дотримання прав людини, встановлення відповідальності... дозволяють нам відчутти власну цінність навіть тоді, коли ми програємо. Тільки безпосередній досвід боротьби за свою та майбутніх нащадків гідність дозволяє нам зрозуміти її значущість. Ні прав, ні свобод ніхто нікому в історії людства не дарував тільки тому, що людина здавалася комусь мудрою та справедливою, оскільки жодна влада не любить себе обмежувати. Історія прав людини – це історія бунтів, повстань, маніфестацій, тюремних ув'язнень, судових процесів...» [12, с. 3].

Сферою реалізації потреб та інтересів, утілених у вистражданих правах і свободах людини, є громадянське суспільство, роль якого як захисника прав людини чітко й однозначно окреслив видатний російський теоретик права С. Алексєєв у запропонованій ним такій дефініції: громадянське суспільство – це таке суспільство, де громадянин виступає носієм прав і свобод, стає володарем персоніфікованої приватної власності, отримує надійні соціальні засоби забезпечення та захисту своїх прав та свого статусу автономної особистості і громадянина [1, с. 305]. Отже, як бачимо, в основі існування та функціонування громадянського суспільства – концепція прав людини, в якій особливе місце посідають сутнісні визначення понять «громадянин» і «громадянство». Згідно із енциклопедичним тлумаченням, «громадянин – фізична особа, правовий статус якої обумовлений її належністю до громадянства певної держави». Оскільки громадяни становлять найчисельнішу категорію її населення, то вони й мають найбільшу питому вагу в громадянському суспільстві, володіючи повнішим обсягом прав і свобод, ніж інші категорії. «Громадянин – це завжди людина. Але в юридичному значенні не кожна людина може бути громадянином. Звідси випливають певні відмінності у правовому статусі громадянина і людини, права якої мають природний і не відчужуваний характер, як вже зазначалося вище, натомість права громадянина насамперед визначаються належністю конкретного індивіда до громадянства держави. Щоправда, правові статуси обидвох значною мірою переплітаються і збігаються» [13, с. 640–641].

Інше поняття, за енциклопедичним визначенням, трактується як «правова належність особи до держави; як постійний правовий зв'язок особи з державою, що виявляється у їхніх взаємних правах та обов'язках». Відповідно до Конституції України (ст. 4), в нашій країні існує єдине громадянство. Воно є визначальною засадою правового статусу громадянина України» [13, с. 643], а також одним із основних базових елементів поняття правового статусу. У цьому контексті доцільно проаналізувати політичні права людини (громадянина), без хоча б загальної інтерпретації яких картина правового статусу особи, на наш погляд, буде неповною. Загальновизнано, що основне призначення цієї групи прав у тому, що вони визначають правове становище індивіда у системі суспільних відносин, що виникають у процесі функціонування державної влади, тому специфічною особливістю політичних прав і (конче слід додати ще одне складове поняття цієї категорії) свобод є те, що вони за певних конкретних умов можуть реалізовуватися дієздатним громадянином, наділеним цими правами й свободами через участь у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних органів тощо.

Згідно з Основним Законом нашої держави, до політичних прав і свобод належать і право на свободу думки та слова (ст. 34), право на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 24), право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право на участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах (ст. 38), право вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38), право мирно, без зброї збиратися та проводити збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39), право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб (ст. 40), право на страйк (ст. 44) [14, с. 18–25]. З-поміж перелічених виділимо, на наш погляд, за особливою значущістю ті, що винятково важливі на сучасному етапі зміцнення державності України, розбудови в ній громадянського суспільства, становлення її як демократичної, правової і соціальної держави.

Отже, цитуємо: «Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [14, с. 18]. Характеризуючи право на свободу думки і слова, автори науково-практичного коментаря Основного Закону наголошують на тому, «що воно пов'язане не лише з індивідуальною природою людини (у цьому розумінні воно органічно входить до систем так

званих «природних прав людини»), а й з її соціальним існуванням, адже це право забезпечує появу і розвиток громадянського суспільства». Від реалізації цього права великою мірою залежить «...створення в Україні інформаційного суспільства», а такий напрям розвитку суспільних відносин, на думку авторів коментаря (слухну і цілком обґрунтовану, що підтверджується реаліями сьогодення), створює «можливість забезпечити позитивні зміни в життєдіяльності суспільства і людини в Україні, а саме: збільшити рівень захисту прав і свобод людини та її добробуту, активізувати участь громадян в управлінні державою, сприяти розвитку демократії: підвищувати конкурентоспроможність України, ефективність державного управління, продуктивність праці у всіх сферах економіки, рівень інформаційної безпеки людини, суспільства, держави, ступінь розвитку інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, зокрема українського сегмента Інтернету; забезпечити перехід економіки до моделі науково-технічного та інноваційного розвитку, збільшити частку наукоємної продукції, сприяти якості та доступності послуг науки, освіти, культури, охорони здоров'я за рахунок упровадження інформаційних технологій; розширити можливості людини отримувати доступ до національних та світових інформаційних електронних ресурсів; створити нові робочі місця, поліпшити умови роботи і життя людини; поглибити запровадження нормативно-правових засад інформаційного суспільства» [15, с. 247–248].

Певною мірою таке коментування п. 1 ст. 34 доповнюється і корелюється інтерпретацією п. 2 цієї ж статті, що стосується реалізації права на вільний доступ до публічної інформації, водночас реалізація цього права «не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб» [15, с. 248].

І серед інших правореалізаційних конституційних норм акцентовано на ст. 39, яка проголошує: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування» [14, с. 21–22]. Коментуючи цю норму, авторитетні вітчизняні конституціоналісти зазначають, що Основний Закон нашої держави, «відповідно до інтересів громадян, з метою розвитку демократичних засад та укріплення державності гарантує громадянам України право на збори, мітинги, вуличні походи і демонстрації, що є однією з форм безпосередньої демократії. Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням окремим громадянам чи їх об'єднанням будинків, вулиць, площ, парків та інших

місць для проведення таких заходів... На зборах громадяни вправі розглядати та вирішувати проблеми політичного, економічного, соціально-культурного характеру, питання, пов'язані з обговоренням проектів законодавчих актів, програм соціально-культурного розвитку, інших рішень державної влади...» [15, с. 293–294]. Саме з реалізацією гарантій цієї статті пов'язані історичні, доленосні і водночас трагічні події кінця 2013 – початку 2014 р., які отримали назву Революції Гідності, призвели у процесі кривавого протистояння до повалення диктаторського режиму, а відтак спричинили агресію Російської Федерації, здійснення нею анексії Криму, розгул тероризму в східних регіонах нашої країни.

Слід підкреслити, що відповідною реакцією на такі вкрай серйозні й надто складні виклики більшості української спільноти стали пришвидшені процеси формування і зміцнення громадянського суспільства, безпрецедентною ознакою яких є масовість волонтерського руху, що об'єднує десятки тисяч високопатріотичних громадян нашої держави, з якими співпрацюють, яким допомагають солідарні з ними представники інших держав. Набувши особливої якості в складних умовах сьогодення, громадянське суспільство виконує роль одного з особливих механізмів, що пов'язує особу (людину, громадянина), її інтереси, потреби, зокрема в реалізації політичних прав і обов'язків, і державу як політичну організацію суспільства. Через систему суспільних відносин, що істотно вдосконалюються у процесі зміцнення громадянського суспільства, триває процес формування своєрідної соціально-психологічної якості поведінки людини, що визначається таким поняттям, як «громадянськість». За енциклопедичним визначенням, це – «готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків...» [13, с. 647]. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинутих моральних якостей суб'єкта «передбачає: зрілість політичної і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни» [13, с. 648].

А ці якості ґрунтуються на осмисленні, сприйнятті, реальному використанні повною мірою прав і свобод людини і громадянина, у цьому контексті насамперед політичних прав. Отже, враховуючи соціально-політичні допустимі й необхідні можливості самоідентифікації особи не тільки як індивіда, а як громадянина, що виявляються в його громадянській позиції, маємо підстави вважати елементом правового статусу поряд із громадянством і громадянськість, що значно

розширює структуру досліджуваного поняття, повніше окреслює визначальні засади реалізації прав і законних інтересів людини і громадянина.

Висновки. Резюмуючи викладене, зазначимо, що ми розглянули лише деякі аспекти актуальної «праволюднинної» проблематики, які стосуються визначальних засад формування загального (конституційного) правового статусу людини і громадянина, який характеризується власним змістом і містить низку конкретних елементів. На найважливіших з них, на наш погляд, акцентовано. Їх ми й намагалися проаналізувати згідно з метою цієї розвідки.

Важливо підкреслити, що, навіть з урахуванням наведеного огляду стану розробки теми, викладене нами становить порівняно невелику частку того, на глибину й обсяг дослідження чого заслуговує порушене питання. Отже, на дослідника чекає ґрунтовне і вдумливе вивчення сутності правового статусу особи в сучасному суспільстві, ролі правової держави у забезпеченні прав людини тощо. Це може бути важливим внеском у теорію прав і свобод як одну з підгалузей юридичної науки.

1. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення / О. В. Пушкіна. – К.: Логос, 2006. – 416 с.

2. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: можливості модернізації в Україні / П. Рабінович // Право України. – 2012. – № 8. – С. 50–59.

3. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин; Л. В. Авраменко; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.

4. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл. – Т. 4: Н-П. – 2002. – 720 с.

5. Мірошніченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія / М. Мірошніченко // Право України. – 2006. – № 3. – С. 29–32.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови /упоряд. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

7. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.

8. Рабінович П. Основоположні права людини соціально-антропна сутність, змістова кваліфікація / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.

9. Бігун В. С. Соціологія права / В. С. Бігун // Юридична енциклопедія: в 6 т. (редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл. – Т. 5: П-С. – 2003. – С. 561–563.

10. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городненко. – К.: Академ-видав, 2008. – 456 с.

11. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад.: В. І. Волювик, В. І. Тараленко, М. В. Захарченко та ін.; під заг. ред. В. І. Волевика. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.

12. Бабін Б. В. Права людини та громадянське суспільство: навч. посібник / Б. В. Бабін, А. В. Ковбан. – Одеса: Фенікс, 2014. – 320 с.

13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.

14. Конституція України: офіційне видання. – К.: Парламентське вид-во, 2014. – 104 с.

15. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с.

Боровикова В. С., Заверуха О. М. Права и свободы человека как определяющие основы его правового статуса

Характеризуются основные положения теории прав человека с учетом значимости этого института для современных правовых реалий, рассматриваются основополагающие условия формирования правового статуса личности.

Обосновывается его сущность, которая заключается в юридически зафиксированном положении человека в обществе и государстве, закрепленном в нормативно-правовых и индивидуально-правовых актах, отмечается важность понимания и осмысления понятия правового статуса для самоутверждения индивида в обществе и государстве.

Ключевые слова: права человека, государство, общество, Конституция Украины, правовой статус, гражданство, гражданское общество.

Borovikova V. S., Zaveruha A. M. Human Rights and Freedoms as Defining Principles of the Legal Status

The article deals with the significance of the phenomenon in current legal reality for forming basic grounds of institutionalization of person legal status, proceeding from the main principles of the theory of human rights. The main generally accepted definitions of this category in legal science are analyzed, the essence of which is based on general theoretical justification is legally fixed position of man in society and state, consolidated in the legal and individual legal acts.

It is considered the importance of understanding and realizing of the notion of legal status of person (individual, personality) for self-affirmation in society and the state, concerning the current state of the research of the problem of rights and freedoms of man and citizen in national judicial science (the brief research of the main publications concerning the choosing topic was done). Since in general theoretical legal doctrine established that human rights and freedoms and their guarantees determine the essence and direction of the state, strengthening and ensuring of the rights are its main duty that is reflected in the Constitution as the

fundamental law of the country. In this context the actualization of the protection not only of fundamental inalienable (natural) rights, but also social, economic and political rights of man and a citizen is emphasized.

Taking into consideration special meaning of this complex of rights, which are consolidated not only in national legislation, but in numerous international conventions and declarations (including General Declaration of Human rights from 1948), it is underlined that they should be also referred to basically determined, as they are necessary element of civil society and legal state. According to the authors Considering point of view of the authors of the article, examining the structure of the legal status gives grounds to add at least one more essential component as contextually specified as sociality (social status). Stipulates that characterized this open society (namely this should be civil society), which implemented all fundamental human rights, including and political. It is stipulated, that the characterization of the opening of the society (namely, society should be like that) where all fundamental human rights are implemented , including political. And the last, which are related to such categories as citizenship and citizen, also considered defining principles of legal status of man, physical person, due to the citizenship of Ukraine.

Key words: *human rights, state, society, the Constitution of Ukraine, legal status, citizenship, civil society.*

Стаття надійшла 9 лютого 2015 р.

УДК 340.132.6

Л. В. Мелех

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЗАКОННОСТІ В ГАЛИЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Розглянуто законність у період становлення австрійської влади в Галичині другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Акцентовано на змінах нормативно-правової бази та процесах реалізації правових норм під час так званих «йосифінських реформ» та перші кілька десятиліть постреформового періоду в сфері суспільно-політичного, суспільно-економічного та церковного життя галицьких земель імперії Габсбургів. Скасування станових та корпоративних привілеїв, встановлення чітких норм юридичної відповідальності стало передумовою до подальших процесів національного відродження у Галичині, яке активізувалося після «Весни народів» 1848 р.

Ключові слова: *законність, абсолютизм, освічена монархія, Королівство Галичини і Володимирії, законодавчі акти, патент, кодекс.*

Постановка проблеми. Історичний аспект розвитку права і правових норм є складною та цікавою проблемою. Саме формування і розвиток законності в її історичній ретроспективі є актуальним питанням історії права та державних інституцій різних історичних періодів вітчизняної і світової історії. Важливим аспектом цієї проблеми є розвиток правових норм під час перехідних етапів, коли під тиском зовнішньополітичних (рідше – внутрішньополітичних) обставин – воєн, дипломатичних міждержавних угод, масових повстань змінювалися політичні системи та владні інституції на тих чи інших територіях. Утвердження принципів громадянського суспільства, демократичної правової держави та інших європейських правових ідей потребує вивчення та врахування в доцільних межах історичного і національного, і міжнародного досвіду. Саме в українських землях у складі монархії австрійських Габсбургів від другої половини XVIII ст., після попередніх 9-ти століть дії персонального права (коли за вчинені протиправні дії людина несла відповідальність відповідно до власної станової, етнічно-конфесійної або статевої приналежності) і чотирьох століть панування необмеженої у своїх привілеях шляхетської олігархії, реалізувалася політика освіченого абсолютизму австрійських монархів. Окрім Галичини, вперше мешканці й інших земель Австрійської імперії отримали змогу жити в умовах правової держави, яка гарантувала своїм громадянам не лише захист у всіх сферах життєдіяльності та їхніх природних прав, але й рівну відповідальність перед законом.

Перед сучасною Україною також постає проблема формування правової демократичної держави, де, окрім демократичних прав і свобод, існуватиме проблема дотримання законності. Це, своєю чергою, зумовлює актуальність і важливість обраної теми дослідження.

Стан дослідження. Теоретичною базою для проведення дослідження стали опубліковані актові матеріали, а також праці українських, польських і австрійських істориків та істориків права: І. Франка, І. Кревецького, К. Студинського, Я. Дашкевича, Ф. Стебля, О. Купчинського, М. Герасименка, Г. Петришина, М. Мудрого, О. Аркуші, В. Кульчицького, І. Колодяжної, І. Настасяка, В. Никифорака, В. Лозинського, Л. Фінкеля, Т. Шнюр-Пепловського, О. Бальцера, В. Токаря, Б. Павловського, П. Стебельського, С. Гошовського, Т. Рувовського, М. Тіровіча, С. Крицінського, Т. Цегельського, Й. Хлебовчика, Й. Крентоша, Е. Рітнера, Г. фон Цвідінек-Зюденхорста та інших.

У період існування у Галичині польської влади (1349–1772 рр.) органи державної та місцевої влади повною мірою не могли гарантувати дотримання законності. В польському королівстві (1569 р. Речі

Посполитій) існуючі норми державного права періодично змінювалися винятково на користь шляхти узаконеними збройними повстаннями останньої (рокошами) та конфедераціями (1460, 1603–1605, 1613–1614, 1661–1663, 1696, 1709, 1768–1770 рр.). Відсутність у людини шляхетського титулу ставила її у безправне становище перед будь-якими свавільними діями шляхти та магнатів. Шляхтич або магнат втрачав свій юридичний імунітет і привілейоване становище лише вчинивши кримінальний злочин – пограбування католицького храму.

Метою наукової розвідки є з'ясування сутності та змісту реформ, які проводилися австрійською владою в Галичині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. у сферах суспільно-політичного та суспільно-економічного життя провінції (коронного краю); характеристика позитивних і негативних наслідків упровадження нових правових норм у галицьких землях; розкриття юридичних особливостей австрійського законодавства епохи освіченого абсолютизму та доби так званої «реакції» 1790–1847 рр.; здійснення дослідження трансформації поняття «законність» на певній території в окреслений історичний період.

Виклад основних положень. Формування освіченої абсолютної монархії в державах Західної та Центральної Європи (Франція, Пруське королівство, Австрійська монархія Габсбургів) у XVIII ст. було важливим і прогресивним етапом розвитку європейської цивілізації. Невід'ємною складовою процесу формування держав такого типу були реформи в юридичній сфері, які здійснювалися для ліквідації норм звичаєвого та феодалного права.

У всіх австрійських володіннях Священної Римської імперії другої половини XVIII ст., зокрема і в Галичині та Буковині, реформи були важливим елементом політики освіченого абсолютизму. Однією з основних складових цієї політики було формування суспільства, цілком підпорядкованого інтересам світської монархічної держави, де монархові належала абсолютна влада. Австрійські монархи мали на меті скасувати привілейоване становище дворянства (магнатів і шляхти), духовенства і чернецтва, юридичну уніфікацію (без репресивних конфіскацій) матеріального та фінансового становища кліру, реформування духовної освіти для створення кадрів віротерпимого та конфесійно-толерантного духовенства нешляхетського походження, лояльного до державних інтересів. Австрійські цісарі з династії Габсбургів були єдиним джерелом права всіх територій монархії. Всі зміни в законодавстві держави могли відбуватися лише за їхньої безпосередньої ініціативи. Австрійська влада обмежила права магнатів і шляхти стосовно звільнення від оподаткування, призначивши до сплати податок за

володіння землею та повністю позбавивши феодалів права судити їхніх селян-кріпаків, вивішивши останніх із статусу особистозалежних. Ідеологами реформ, окрім Йосифа II, від 1765 р. були: імперський канцлер Антон Венцель Кауніц (1753–1792), гофрат Франц Йозеф Гайнке (1726–1803) і бенедиктинський абат із Праги Франц Стефан Раутенштраух (1734–1785). Започаткувалися ці реформи ще за правління Марії-Терезії, коли її син Йосиф II був у статусі співправителя матері. Окрім періоду одноосібного правління Йосифа II (1780–1790), реформи продовжилися і в період правління рідного брата Йосифа II – Леопольда II (1790–1792), племінника Франца II (від 1804 р. – Франца I) (1792–1835) та його сина Фердинанда I (1835–1848).

Від 1772 р. до 1848 р. територія Галичини використовувалася як своєрідний полігон для впровадження нових законів та нормативних актів. Ще у 1768 р. в австрійських землях монархії Габсбургів Марією-Терезією ухвалюється кримінальний кодекс. Він складався з двох частин, де перша частина регулювала процесуальне, а друга – матеріальне право. Кримінальний процес передбачав застосування тортур для отримання зізнання, однак скасовувалася публічність страт, які були звичним явищем у повсякденному житті середньовічної та ранньомодерної Європи [1, с. 140–141]. В Галичині цей кодекс було запроваджено у 1774 р. У 1787 р. Йосиф II ухвалив новий кримінальний кодекс, особливістю якого було скасування смертної кари, що можна було застосовувати лише надзвичайним судам (трибуналам) тільки в умовах місцевостей, які перебували в стані облоги чи воєнного стану [2, с. 80].

Повільно, але незворотно, за ініціативи австрійської влади відбувався процес юридичного урівноправлення кліру всіх християнських конфесій. Зокрема, у 1774 р. Уніатська Церква отримала від австрійської влади нову офіційну назву – Греко-Католицька, яка використовується дотепер. Уже саме офіційне іменування Греко-Католицької Церкви символізувало рівноправність для державної влади існуючих католицьких обрядів. Оскільки греко-католицький клір не мав порівняно із римо-католицьким фахових навчальних закладів, у 1774 р. у Відні було відкрито Колегіум Святої Варвари («Барбареум»). Але в 1784 р. віденський колегіум було закрито, а більшість його студентів переведено до Львівської Генеральної семінарії із подальшим зарахуванням на навчання до Львівського університету, заснованого у 1784 р. [3, с. 105]. Цісарським патентом у 1777 р. усім землевласникам Галичини заборонялося призначення відробіткової панщини для греко-католицьких священиків і дяків [4, с. 30]. У 1783 р. за римо-католицьким зразком при львівському греко-католицькому архієпископі

було організовано крилос. За своїм юридичним статусом крилошани були рівноправними із каноніками римо-католицького катедрального капітулу. Остаточо католицький клір обох обрядів та віруючих було зрівняно у правах едиктом Леопольда II від 8 липня 1790 р. [5, s. 115]. Надання (офіційно – відновлення) 25 вересня 1808 р. Галицької митрополії стало вагомим підсумком попередньої церковно-політичної боротьби ієрархів Греко-Католицької Церкви за рівні права та належні привілеї серед інших представників католицького кліру. Те, що ця подія відбулася після попереднього відхилення спільного проекту римо-католицького єпископату Галичини про підпорядкування греко-католицького духовенства Львівському римо-католицькому архієпископу, за цілковитої підтримки тодішнього імператора Франца I і підтвердження її папською буллою «In unversalis Ecclesial Regimene» («В управлінні Вселенської Церкви») є додатковим доказом незмінності політичного курсу австрійських монархів стосовно встановлення рівноправності духовенства різних конфесій.

Від 1784 р. політика уряду полягала у систематичному оподаткуванні багатого духовенства та монастирів і перетворенню їх на юридично і фінансово відповідальні установи перед урядом. Згідно з цісарським едиктом від 30 листопада 1784 р., кожен монастир (незалежно від конфесійної чи орденської приналежності), ставав окремою структурою, яка обирала керівника і набирала особовий склад, відповідно до кількості, визначеної урядовою комісією [6, s. 183]. Упродовж 1784 р. усе рухоме та нерухоме майно галицького римо-католицького духовенства в межах Речі Посполитої (в тодішніх кордонах) віддавалося у володіння тамтешнім землевласникам, натомість польські володіння в межах Галичини ставали власністю Релігійного фонду, який здійснював компенсаційні виплати на суму до 100.000 флоринів [7, s. 28]. Із 20 липня 1787 р. усі монастирі були зобов'язані віддавати залишки своїх доходів у державну скарбницю [7, s. 40]. Отже, надавши клірикам різних рангів чиновницький статус і фіксовану заробітну платню, держава повністю узалежнила духовенство. За вчинений кримінальний злочин представник кліру, незалежно від ієрархічного рангу, ніс відповідальність згідно зі світським судочинством і лише у питаннях порушення догматів чи обрядів був юридично відповідальним перед консисторіальним (єпископським) судом відповідної конфесії [8, s. 305]. Для позбавленої прав політичної еліти української громади Галичини церковна реформа австрійської влади мала не менш важливе значення, аніж скасування панщини у 1848 р. Саме рівноправний юридичний статус духовенства не лише унеможливив будь-які міжконфесійні конфлікти, але й сприяв у подальшому формуванню

української духовної, а згодом і світської інтелігенції, яка у ХХ ст. активно включилася у державотворчі процеси.

Сутністю змін у правовій системі на західноукраїнських землях після включення їх до Австрії була заміна застарілого польського феодального законодавства на австрійське. Особливістю цього процесу було те, що Галичина стала місцем апробації нового австрійського законодавства. Відтак, Цивільний кодекс 1811 р., введений у дію в Австрійській імперії з 1 січня 1812 р., спершу був запроваджений і впродовж 15 років удосконалювався на галицькій території. Його джерелами були так звані пандектне право (приспосоване до капіталістичних відносин римське право), Пруське земське уложення 1794 р. і місцеве право австрійських земель Крайни та Бургенланду. Кодекс мав 1502 параграфи і поділявся на вступ, у якому викладалися загальні положення про цивільний закон та три частини, що містили положення про особисті й майнові права, спільні постанови щодо особистих і майнових прав [9, t. 2, s. 42]. У кодексі визнавались рівність громадян перед законом, свобода договірних відносин, цивільний шлюб та ін. [9, t. 2, s. 44]. Оскільки він зберігав елементи феодального й канонічного права, із розвитком капіталістичних відносин його норми не відповідали новим історичним умовам. Однак, із певними змінами у формі новел (надзвичайних актів), цей кодекс продовжував діяти до розпаду імперії в 1918 р. і навіть до 1932 р., коли Галичина перебувала під владою Польщі. Цивільно-процесуальний кодекс набув чинності 1796 р. у Західній, а 1807 р. і в Східній Галичині під назвою Галицького цивільно-процесуального кодексу. Він регулював усі стадії цивільного процесу – від подання позовної заяви до виконання рішення суду. Процес характеризувався надзвичайною повільністю, тяганиною й дорожнечою суду, що стало підставою для роботи над його вдосконаленням. Хоча новий проект цивільно-процесуального кодексу (1825 р.) затверджено не було, окремі його положення, що регулювали питання компетенції судів, адвокатської діяльності, судочинства в безспірних справах тощо, було введено в дію.

Кримінальний кодекс (1803 р.) також наприкінці XVIII ст. попередньо був апробований на території Галичини. Він складався з двох частин (злочини й тяжкі поліційні провини), кожна з яких мала розділ кримінального матеріального права і розділ процесуального права. На старих засадах римського права було розроблено широку класифікацію покарань за злочини та «порушення громадського спокою». Переважним способом покарання стає ув'язнення, яке поділялося на: 1) суворе тюремне ув'язнення із заковуванням у ланцюги; 2) суворе ув'язнення з кайданами на ногах; 3) звичайне тюремне ув'язнення без

ланцюгів і кайданів [9, t. 3, s 45]. За деякі злочини (умисне вбивство, грабіж, підпал, який спричинив смерть) встановлювалася смертна кара [9, t. 3, s. 46]. Проте імператор мав право своїм помилюванням замінювати смертні вирoki на позбавлення волі [9, t. 3, s. 47].

У 1788 р. цісар Йосиф II ініціював низку важливих законодавчих змін із метою ліквідувати принижене юридичне становище селянства Галичини та імперії загалом. Цісарським патентом від 1775 р. було запроваджено податок на землю, яким запроваджувалася плата за володіння землею для всіх власників, незалежно від їхньої станової приналежності [10, s. 24]. Згідно з новими податковими нормами 70% врожаю залишалося селянам, 18% забирав поміщик-землевласник, а 12% належало віддати державі [10, s. 28]. Патенти від 1781 і 1782 рр. заборонили шляхті вимагати від селян виконання панщини більшої ніж три дні на тиждень (або 156 днів на рік) [11, s. 50]. Цими ж документами селяни отримали право на вільне одруження, право передачі власного земельного наділу в спадщину, вільний перехід від панської власності шляхом особистого викупу, а також право скаржитися на свого пана до суду [11, с. 51]. Лише смерть Йосифа II у січні 1790 р. не дозволила реалізувати підготований проект про повну заміну відробіткової панщини грошовим чиншем (платнею).

У 1786 р. було скасовано Магдебурзьке право Львова та інших міст і містечок колишньої Речі Посполитої під австрійською юрисдикцією [12, с. 509]. Юридично міські громади колишніх королівських і приватних (які належали магнатам) міст позбавлялися права самоуправління і були підпорядковані державі. Проте скасування цього права відбувалося в умовах політики меркантилізму, яка від 70-х рр. XVIII ст. реалізовувалася на території всіх земель імперії. Згідно з цією політикою держава гарантувала всім своїм громадянам незалежно від етнічного походження чи конфесійного віросповідання свободу занять ремеслами та торгівлею [12, с. 510]. Порівняно із періодом до 1772 р. це було прогресивним заходом влади, адже раніше юридично повноправними суб'єктами підприємницької діяльності були лише представники міських цехових організацій, які за віросповіданням були римо-католиками.

Проте реалізація політики австрійської влади на місцях, зокрема в Галичині, не була позбавлена недоліків. Імператор Йосиф II, постійно створюючи нові закони для всіх сфер державного життя, майже не контролював їх виконання, прагнув пришвидшити проведення ініційованих ним реформ. Метою правителя було скоріше вивільнити державних службовців, задіяних у процесах реформ, для реалізації інших своїх нововведень, які іноді суперечили тим, які були оголошені

раніше. Загалом проведення реформ у Королівстві Галичини та Володимирії покладалося на прибулих з інших земель імперії (рідше – місцевих) губернціальних чиновників різних рангів і єпископат. Зважаючи на можливість тогочасної поштової служби, можливості інформування чиновницького апарату про законодавчі нововведення були невеликими. До Львова з Відня цісарські розпорядження доходили лише за тиждень (приватна кореспонденція за 10 днів) [13, с. 32]. Після завершення антинаполеонівської кампанії 1815 р. і вступу Австрії до Священного Союзу, австрійська монархія, прагнучи не допустити на своїх землях революційних виступів, не скасовуючи законів Йосифа II про толерантність і юридичну рівноправність, починає політику стримування і противаг у взаєминах між народами імперії. Франц I здійснював внутрішню політику, за власними словами, так: «Я ставлю угорців в Італію, італійців в Угорщину. Кожний стереже свого сусіда. Вони не розуміють і ненавидять один одного. З їх неприязні народжується порядок, з їх ворожечі – загальний мир» [14, с. 98]. Саме така тривала політика імператора стала одним із чинників, який спровокував революційні події 1848 р.

Висновки. З другої половини XVIII ст. на території Галичини вперше на державному рівні запроваджувалися правові норми, реалізація яких гарантувала населенню провінції права та свободи, незалежно від їхнього етнічного, конфесійного та соціального походження. Певною мірою можемо вважати, що освічені австрійські монархи Йосиф II і Франц I Габсбурги своїми реформами впроваджували юридичні норми правової держави. Скасування станових і корпоративних привілеїв сприяло встановленню державного контролю за всіма сферами суспільного та економічного життя. Формування в правовому просторі галицьких земель монархії Габсбургів загальної та рівнозначної для всіх законності сприяло стабілізації політичного і соціально-економічного життя коронного краю, що унеможливило повернення до режиму сваволі польської шляхетської олігархії, що існувало до 1772 р.

1. Arneth A. Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763–1789 / A. Arneth. – Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Historische Kommission, 1879. – В. 10. – 680 с.

2. Митрофанов П. Политическая деятельность императора Иосифа II. Её сторонники и противники / П. Митрофанов // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1907. – Ч. 83. – 460 с.

3. Finkel L. Historia Uniwersytetu Lwowskiego / L. Finkel, S. Starzyński. – Lwów: Nakład Uniwersytetu, 1894. – Т. 1. – 793 с.

4. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти томах; під ред. А. Санцевич, В. Сарбея. – К., 1986. – Т. 47. – С. 18–115.
5. Krętosz J. Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie jozefinizmu, 1772–1815 / J. Krętosz. – Katowice: Uniwersytet katolicki, 1996. – 270 s.
6. Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów. 1772–1848: Wybór tekstów / opr. M. Tyrowicz. – Warszawa, Kraków; Wrocław: PWN, 1956. – 334 s.
7. Edikta et mandata universalia Regnis Galicie et Lodomeriae promulgata. Rozkazy i ustawy powszechne Królestwom Galicji i Lodomerii ogłoszone. Leopoli, 1802. – Т. 7. – R. 40. – 74 s.
8. Pelesz J. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart / J. Pelesz. – Wien-Würzburg: Verlag v. Friedrich Tempsky, 1881. – B. 2. – 905 s.
9. Kasperek J. R. Zbiór ustaw, przepisów, instrukcji administracyjnych w Królestwie Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim obowiązujących... / J. R. Kasperek. – Lwów, 1884–1889. – Т. 1–6.
10. Biegelmeier L. Ustawy dla posiadaczy dóbr ziemskich w Galicji w względzie politycznym, sądowniczym i finansowym potrzebne / L. Biegelmeier. – Lwów, 1858. – 620 s.
11. Edicta et mandata universalia Regnis Galicie et Lodomeriae... – Lemberg, 1782. – 94 s.
12. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль, Р. Шуст, Я. Дашкевич. – Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – 640 с.
13. Memoriał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicji, i stanie kraju / opr. L. Finkl // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1900. – R. 14. – S. 31–40.
14. Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії / В. Гайндль // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 89–100.

Мелех Л. В. Некоторые аспекты развития законности в Галичине во второй половине XVIII – первой половине XIX в.в.

Временные рамки исследования охватывают период становления австрийской власти в Галичине второй половины XVIII – первой половины XIX в. в. Сделан акцент на изменениях нормативно-правовой базы и процессах реализации правовых норм во время т. н. «Йосифинских реформ» и в первые несколько десятилетий постреформенного периода в сфере общественно-политической, общественно-экономической и церковной жизни галицких земель империи Габсбургов. Отмена сословных и корпоративных привилегий, установление четких норм юридической ответственности стало предпосылкой к дальнейшим процессам национального возрождения в Галиции, которое активизировалось после «Весны народов» 1848 г.

Ключевые слова: законность, абсолютизм, просвещенная монархия, Королевство Галиции и Лодомерии, законодательные акты, патент, кодекс.

Melech L. V. Some aspects of the development of law in Galicia in the second half of the XVIII – first half XIX century

The legality during the formation of the Austrian government in Galicia in the second half XVIII-first half XIX century is considered. Attention is focused on the changes in the regulatory framework and implementation process of law during the so-called «Emperor Joseph reforms» and the first few decades of postreform period in the socio-political, socio-economic and religious spheres of Galician lands of the Habsburg Empire. Cancellation of class and corporate privileges, establishing clear rules of legal liability was a prerequisite for further processes of national revival in Galicia, which intensified after the «Spring of Nations» in 1848.

The historical aspect of the development of law and legal norms is a challenging and interesting problem. The formation and development of the law in its historical perspective is important issue in the history of law and state institutions of various historical periods of national and world history. An important aspect of this problem is the development of legal provisions during transition periods when foreign pressure (at least – internal) circumstances – wars, diplomatic, international agreements, mass uprisings have changed the political system and powerful institutions on various areas. Establishing the civil society, democratic state and other European legal ideas requires an examination and consideration of appropriate historical framework of both national and international experience. It is in the Ukrainian lands within the monarchy of Habsburg Austria from the second half of the eighteenth century. After the previous 9 centuries action personal rights (if the wrongful acts committed by man was responsible according to their own social class, ethnic, religious or gender), and four centuries of domination of unrestricted privileges in their noble oligarchy implemented policy of enlightened absolutism of Austrian monarchs. Apart from Galicia, the first inhabitants of other lands of the Austrian Empire were able to live under the rule of law that guarantees its citizens not only protection in all spheres of life and their natural rights, but also equally responsible before the law. Before modern Ukraine as a problem of development of the democratic state, where, besides the democratic rights and freedoms, the rule of law problem exists. This, in turn, determines the urgency and importance of the chosen research topic.

The theoretical basis for the study were published assembly materials and labor Ukrainian, Polish and Austrian historians and historians of law: I. Frank, I. Krevetskoho, K. Studynsky, Ya. Dashkevycha, F. Stebliya, O. Kupchynskoho, M. Herasymenko G. Petrishin, M. Wise, O. Arkushi, W. Kulczycki, I. Kolodyazhna, I. Nastasyaka, V. Nykyforaka, V. Lozinskoho, L. Finkyelya, T. Shnyur-Peplovskoho, A. Baltsera, V. Tokarzha, Boris Pavlovsky, P. Strybelskoho, S. Goshovsky, T. Rutovskoho, M. Tirovicha, S. Krytsinskoho, T. Tshyelskoho, J. Hlyebovchika, J. Krentosha, E. Rittnera, G. von Tsvidinek-Zyudenhorsta and others.

Key words: rule of law, absolutism, enlightened monarchy, the Kingdom of Galicia and Volodymyriya, legislation, patent, code.

Стаття надійшла 10 листопада 2014 р.

ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СИСТЕМІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ

Досліджено справедливість як суспільну проблему, яка має важливе значення для теорії держави і права, яке особливо зростає в часи занепаду старих і утвердження нових порядків. Справедливість є ідеалом життя суспільства, а отже, держави і права як її складових, а також правозастосування під час юридичної практики; це одна з умов належного функціонування демократичних інститутів. Справедливість є виявом суспільного змісту людської діяльності. У цьому понятті відображено систему відносин між суспільством і його соціальними утвореннями, між соціальними утвореннями, суспільством і кожною особою, між окремими людьми.

Ключові слова: справедливість, демократія, держава, право, людина, суспільство.

Постановка проблеми. Сучасна Україна проголошена Конституцією демократичною правовою державою, де людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а перше місце серед інших соціальних цінностей посідають права і свободи людини і громадянина. Тому, досліджуючи означену проблему, акцентувати треба не на зіставленні поглядів різних класів і соціальних груп, а на реалізації тих норм моралі і справедливості, які виникли історично та передавалися від покоління до покоління.

Стан дослідження. Вивченню різноманітних аспектів справедливості присвятили свої праці відомі вчені, серед яких: Ф. Енгельс, Ю. Е. Пермяков, Ж. Л. Бержель, Д. Ллойд, Г. Радбрух, Р. Циппеліус, П. Е. Недбайло, В. С. Мерлін, В. А. Четвернін, Н. С. Малєїн, Р. З. Лівшиц, Г. Кельзен.

Мета статті – визначити поняття «справедливість» як одну з головних загальнолюдських цінностей, мету суспільного розвитку, принцип організації громадського життя.

Виклад основних положень. Ідея справедливості пронизує всі сфери життя суспільства, але найбільш промовисто втілена у праві, що регулює найважливіші суспільні відносини. «Справедливість, – зазначає А. І. Екімов, – будучи зафіксованою за допомогою правових норм, виступає як визнане мірило порівняння дій людей, що захищене

державою. Завдяки праву те, що було тільки моральним, набуває чинності закону. Справедливість, втілена у праві, відображає, отже, специфічну правову якісну визначеність відповідних процесів та явищ. У ній ніби підсумовано ставлення суспільства до права» [1, с. 70].

Справедливість втілюється у праві, а воно існує лише як справедливе. «Несправедливе право, на думку Ю. Пермякова, – нісенітниця на кшталт «брудної чистоти». Несправедливим може бути законодавство, але в цьому випадку воно є сваволею державної влади, що позбавляє себе опори в суспільній правосвідомості» [2, с. 104].

Зв'язок права і справедливості не викликає сумнівів у більшості сучасних науковців. Так, право – це мистецтво, яке прагне до проголошеної мети – справедливості [3, с. 59], право повинно втілювати в собі справедливість, без справедливості воно є насмішкою, якщо не повним запереченням самого себе [4, с. 132–133], право – це дійсність, цінність якої полягає в тому, щоб слугувати справедливості [5, с. 44]. Своєрідним узагальненням усіх наведених поглядів є твердження М. Цвіка про те, що право треба розглядати як міру свободи і рівності, яка формується в процесі суспільних відносин, що постійно повторюються, відповідають потребам суспільного розвитку та панівним уявленням про справедливість і визначаються, схвалюються й охороняються державою [6, с. 90].

На єдність права і справедливості вказував і Конституційний Суд України. У рішенні від 2 листопада 2004 р. № 5-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання вказано, що справедливість – одна з основних засад права; вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки та у пропорційності юридичної відповідальності до вчиненого правопорушення. Однак більш докладної конкретизації в законодавстві не подано.

Оцінюючи значення справедливості для додержання норм права, П. Недбайло зауважував: «Людина, переконана у справедливості вимог правових норм, не має потреби в якому б то не було додатковому державному впливі для виконання цих вимог. Вона здійснює вчинки, правомірні акти реалізації правових норм самостійно, добровільно. Нею керує в цих випадках ідея, зумовлена практичною потребою життя суспільства, у справедливості якої людина переконана» [7, с. 497–498].

Складовою внутрішнього переконання будь-якої людини в необхідності додержання правових норм є усвідомлення їх справедливості.

Подібне усвідомлення дає змогу зрозуміти соціальний зміст вимог правових норм, належно оцінити поведінку конкретних суб'єктів, вибрати морально оптимальний варіант власної поведінки. Особа, спираючись на це усвідомлення справедливості, формує для себе моральні обов'язки, виробляє спроможність здійснювати моральний самоконтроль. Ідеться про формування совісті як складової правосвідомості. Людина, керуючись совістю, оцінює свої вчинки від власного імені [8, с. 28–29].

Як форма усвідомлення правової реальності, справедливість відображає інтереси відповідних суб'єктів. Це виявляється у двох моментах. По-перше, наявність інтересу є передумовою виникнення оцінки з позиції справедливості. Де немає інтересів, там не існує й подібних оцінок. По-друге, щоб дії, вчинки були оцінені як справедливі, вони повинні «вміщуватися» в рамки інтересів. Водночас варто мати на увазі, що інтерес може бути не лише прямим, а й непрямим, не тільки першочерговим, а й менш важливим. Специфічно людська природа суб'єкта зумовлює існування в нього безлічі інтересів, зокрема таких, що конкурують між собою і навіть протилежно спрямовані [9, с. 18].

Отож, з одного боку, інтереси визначають не тільки виникнення оцінок справедливості, а й їхній зміст, а з іншого, – поширені в суспільстві уявлення про справедливість впливають на становлення конкретних інтересів, які визначають соціальну цінність останніх. За сучасних умов потрібно прагнути до такого стану державної організації суспільства, коли баланс інтересів здійснюватиметься в гуманістичних формах, урахувуючи еволюційні процеси та ідеї справедливості. Пошук підвалин для цієї тенденції можливий на шляхах утвердження загальнолюдських цінностей, із виділенням загальнолюдського змісту засад організації державної влади та аналізом їхніх особливостей.

Справедливість є однією з таких засад, яка утвердилася як основа духовного життя, що виражає цілісну оцінку всіх суспільних відносин і людської діяльності у сфері обміну її результатами, розподілу матеріальних благ і духовних цінностей. Поняття справедливості охоплює зміст, оцінку вчиненого людиною з позиції історично сформованих уявлень про належне і бажане.

Як зазначалось, справедливість є прямим регулятором діяльності людей у кожній ситуації. Поряд з ідеальними рисами вона наділена реальними, практичними, життєво важливими моментами. Адже справедливість – це не тільки мета й еталон, а й процес досягнення мети. Можна стверджувати, що це процес, у якому потрібно робити висновки та оцінювати, схвалювати і заперечувати. Такий процес властивий і діяльності працівників органів внутрішніх справ.

Справедливість співзвучна зі свободою, адже і справедливість, і свобода стають подібними до повітря, а без них жити гідно неможливо. Однак, коли вони є, це сприймається природно. Несвобода ж і несправедливість боляче вражають гідність людей, роблять нестерпними умови людського існування [10, с. 189].

Справедливість вимагає, з одного боку, рівності громадян перед законом і правоохоронним або правозастосовним органом, а з іншого, – індивідуалізації правових вимог відповідно до діянь, учинків суб'єктів правовідносин. «Свобода людини, юридична рівність індивідів – справедливі. Водночас справедлива і фактична нерівність людей з урахуванням відмінностей у їхніх здібностях та інших чинників. Справедливість не завжди досягається через повну рівність» [11, с. 68].

Право як нормативно закріплена справедливість охоплює не тільки закони, а й систему врегульованих суспільних відносин і широке соціологічне розуміння права. Із ціннісної концепції відмінності права та закону випливає її найважливіша, прогресивна ідея про те, що право характеризується своїм гуманістичним демократичним змістом. У розумінні права як нормативно закріпленої та реалізованої справедливості справедливість визначає зміст права, а її нормативне закріплення – необхідну форму права [12, с. 69].

Справедливість не втрачає властивих їй якостей, навіть набуваючи юридичної специфіки. Виражена через право вимога справедливості виступає не тільки як моральна, а й як правова вимога. Якби вона припинила бути справедливою з погляду моралі, то й, будучи вираженою у праві, також не була б справедливою [13, с. 418]. Відтак виражена у праві справедливість є етико-юридичним феноменом.

У сучасному суспільстві справедливість вивчають у сфері забезпечення інтересів і прав людини. Ухвалення справедливого рішення у справі на рівні суспільства пов'язано зі знаходженням компромісів. «Сучасна держава має бути заснована на компромісі», – зазначав з цього приводу Б. Кістяківський. На його думку, тільки «той державний устрій, в якому має бути здійснена соціальна справедливість, більше, ніж устрій конституційний, потребує послідовного та повного втілення в життя цих принципів. Повне втілення їх у життя тотожне встановленню вільного державного устрою та здійсненню соціально справедливих відносин» [14, с. 21].

Отож, соціальна справедливість є компромісом інтересів окремих людей, соціальних груп, оскільки саме знаходження компромісів і є сутністю управління суспільством за сучасних умов. Тому функції права як засобу соціального компромісу в суспільстві повністю відповідають природі справедливості.

Інституалізація справедливості відбувається в межах гуманістичного підходу, що здатний забезпечити трансформацію людини, підняти її якості до рівня, який відображав би зростаючу відповідальність людини в суспільстві. На думку А. Печчеї, є три аспекти, що мають характеризувати гуманізм: почуття глобальності, любов до справедливості і нетерпимість до насильства. «Душа гуманізму, – зазначає вчений, – полягає у цілісному баченні людини у всі періоди її життя – у всій її безперервності. Адже саме в людині містяться джерела всіх наших проблем, на ній зосереджені всі наші прагнення і сподівання, в ній усі наші начала і все звершення, в ній же основи всіх наших надій» [15, с. 214]. Натомість, на думку А. Кінга, побудова справедливого суспільства потребує фундаментального пере моделювання людської поведінки відповідно до таких соціальних та індивідуальних цінностей, котрі сприяють гармонійному життю на планеті [16, с. 6].

Тому створення правових норм завжди повинно враховувати те, що сприймається суб'єктами права як справедливе та несправедливе. З огляду на це, слушною видається теза про те, що, пронизуючи всі сфери життя суспільства, справедливість найбільш промовисто втілюється у правовій системі [17, с. 51]. Це пов'язано насамперед зі своєрідністю права, що регулює найважливіші сфери життя суспільства.

Особливість юридичної справедливості полягає в тому, що вона у правовій сфері має найбільш чіткий, формально визначений характер і може пов'язуватися з державним примусом [18, с. 290–296]. В ідеалі вся правова система суспільства повинна стояти на варті справедливості, слугувати засобом її вияву та закріплення, охорони та захисту. Принцип справедливості, що має нормативно-оцінювальний характер, закладений у змісті права і виявляється у правах та обов'язках, способах заохочення та мірах покарання тощо. Завдяки праву ідеї справедливості нормативно виявляються, забезпечуються охороною прав та інтересів громадян. Як основний принцип права, справедливість втілюється в законодавчих актах усіх галузей (адміністративному, цивільному, трудовому, житловому, кримінальному праві тощо), що унеможливають із будь-яких мотивів надання привілеїв для окремих громадян, соціальних груп або прошарків населення і встановлюють однакові права й обов'язки для всіх членів суспільства.

Правова справедливість санкціонує ті чи інші суспільні відносини та відповідні правила поведінки, закони, вчинки та дії людей. Вона є засобом забезпечення соціальної цінності правових норм і без її урахування як еталона зіставлення поведінки людей правове регулювання ускладнюється.

Принцип соціальної справедливості можна розглядати як:

1) правову категорію (тобто як принцип права, принцип юридичної відповідальності);

2) самостійну категорію права (йдеться про використання справедливості як компонента нормативної системи, про розподіл прав та обов'язків між членами суспільства);

3) соціально-політичний і моральний ідеал, спрямований на оцінювання співвідношення юридичних інтересів [19, с. 220–223].

Принцип соціальної справедливості є правовою категорією особливого типу. Не втрачаючи зв'язку з мораллю, він становить ціннісно-моральний критерій у процесі створення та реалізації правових норм.

В ідеалі кожний нормативно-правовий акт повинен бути втіленням загальносоціальної справедливості. Норми, створені законодавцем, не лише мають слугувати критерієм вирішення юридичних проблем, а й сприяти врегулюванню важливих соціальних проблем. Ідеться про забезпечення справедливого задоволення всіх законних інтересів суб'єктів правового регулювання, що відповідає можливостям цієї стадії розвитку суспільства. Що стосується уявлень про справедливість, то правові норми покликані виконувати дві важливі функції.

По-перше, вони мають інтегрувати уявлення справедливості у правову систему. Внаслідок такої інтеграції уявлення про справедливість можуть мати характер загальної обов'язковості, спиратися на силу й авторитет держави. Водночас підвищуватиметься соціально-моральна цінність самої правової системи.

По-друге, правові норми повинні сприяти поширенню відповідних вимог справедливості серед населення та суб'єктів правового регулювання. Вимоги справедливості можуть бути зафіксовані і безпосередньо у правовій настанові, або ж не бути в нормативно-правовому акті, але обов'язково закріплюватися в ньому в різних формах (у вигляді рівності між учасниками суспільних відносин, шляхом установлення співвідношення між правами та обов'язками, через визначення відповідного характеру цілей та засобів правових норм, шляхом індивідуалізації санкцій). Як зазначалось, рівність як показник справедливості втілюється у сфері права насамперед у рівноправності громадян, що є розвитком принципу справедливості й однією з характерних рис демократії. Як і політико-правовий принцип та юридичну категорію, рівноправність слід відрізняти від поняття рівності, що є матеріальним підґрунтям рівноправності. Рівність – більш загальне поняття, оскільки не всі елементи соціальної рівності можуть бути закріплені у правових нормах [20].

Справедливість, про яку йдеться в Декларації прав людини і громадянина, не тотожна соціальній справедливості, яка передбачає рівність усіх людей, незалежно від класу і соціального стану, у їх життєвих можливостях, а також перерозподіл між ними матеріального і духовного багатства [21]. Не можна замінювати принцип соціальної справедливості принципом рівності всіх людей. Соціальна справедливість не може гарантувати повної соціальної рівності, оскільки самі люди не рівні за своїми фізичними і духовними здібностями, іншими генетико-біологічними властивостями.

Справедливість виступає не критерієм права, а основою створення і реалізації правових норм. Таку основу прийнято називати принципами права. Справедливість є особливою правовою категорією. Це етико-юридичний феномен: не втрачаючи зв'язку з мораллю, вона є ціннісно-моральним критерієм у процесі створення й реалізації норм права.

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що критерії принципу справедливості забезпечують відповідність усіх відносин обмінного та розподільного типу на рівні держави, соціуму, колективу, групи чи окремих осіб. Кожен із критеріїв принципу справедливості призводить до оцінювання тих чи інших відносин як справедливого або несправедливого. Несправедливість в одній сфері не може бути компенсована справедливістю в іншій. Щоб забезпечити стабільність у суспільному житті, треба домагатися, аби принцип справедливості узгоджувався з нормативно-регулятивною системою суспільства – системою права. Поняття права та справедливості мають один етимологічний корінь – «правове», «правдиве». Із цих позицій правове регулювання постає як регулювання суспільних відносин на ґрунті справедливості.

1. Энгельс Ф. Из подготовительных работ к «Анти-Дюрингу» // Сочинения: [в 50 т.] / К. Маркс, Ф. Энгельс.– М., 1877. – Т. 20.

2. Пермяков Ю. Е. Лекции по философии права / Юрий Евгеньевич Пермяков. – Самара, 1995. – 120 с.

3. Бержель Ж. Л. Общая теория права / Жан Луи Бержель; под. ред. В. И. Даниленко. – М.: Nota Bene, 2000. – 576 с.

4. Ллойд Д. Идея права / Деннис Ллойд; пер. с англ. Ю. М. Юмашева. – М.: Книгодел, 2009. – 376 с.

5. Радбрух Г. Философия права / Густав Радбрух; пер. с нем. Ю. М. Юмашева. – М., 2004. – 240 с.

6. Циппеліус Р. Юридична методологія / Райнгольд Циппеліус; пер. з нім. Р. Корнута. – К., 2004. – 176 с.

7. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / Петр Емельянович Недбайло. – М., 1960. – 512 с.
8. Циппеліус Р. Філософія права / Райнгольд Циппеліус; пер. з нім. С. М. Причепій та ін. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
9. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека / Вольф Соколомонович Мерлин. – Пермь, 1971. – 420 с.
10. Четвернин В. А. Понятия права и государства: введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин. – М., 1997. – 189 с.
11. Малеин Н. С. О справедливости, праве и ответственности / Н. С. Малеин // Теория права: новые идеи. – М., 1992. – Вып. 2. – С. 64–68.
12. Лившиц Р. З. Теория права / Роман Зиновьевич Лившиц. – М.: Бек, 1994. – 224 с.
13. Кельзен Г. Чисте правознавство / Ганс Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
14. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), В. Д. Бабкін (упоряд.), І. Б. Усенко (відп. ред.); Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Юрид. кн., 2002. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – 568 с.
15. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. – М.: Прогресс, 1985. – 302 с.
16. Кинг А. На пути к новому мировому порядку / А. Кинг // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 3–7.
17. Хаткіна М. О. Міфи і легенди народів світу / М. О. Хаткіна, О. В. Зав'язкін. – Донецьк: БАО, 2009. – 656 с.
18. Заєць Н. В. Міліція на порозі тисячоліть: примус чи переконання? / Н. В. Заєць // Наук. вісн. Дніпропетров. юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – № 1. – С. 290–296.
19. Самохвалов В. В. Законність та справедливість: проблеми співвідношення / Вячеслав Вікторович Самохвалов // Міжнар. політ. енцикл.: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С. 220–223.
20. Дворкин Р. О правах всерьез / Рональд Дворкин. – М., 2004. – 392 с.
21. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1949 р. – К.: Укр. Правнича фундація, 1995. – 12 с.

Федина Н. В. Понятие справедливости в системе правоприменения как составляющей правовой жизни

Статья посвящена исследованию справедливости как общественной проблемы, которая имеет важное значение для теории государства и права, причем значение это особенно возрастает в период крушения старых и утверждения новых порядков. Справедливость является идеалом жизни общества, а следовательно, государства и права как ее составляющих, а также правоприменения при юридической практике; это одно из условий надлежащего функционирования демократических институтов. Справедливость является проявлением общественного содержания человеческой деятельности. В этом

понятии отражена система отношений между обществом и его социальными образованиями, между самими социальными образованиями, со всем обществом и каждым лицом, между отдельными людьми.

Ключевые слова: справедливость, демократия, государство, право, человек, общество.

Fedina N. V. The Concept of Justice in Law Enforcement System as a Component of Legal Life

The article is devoted to the study of justice as a social problem, which is of important increasing significance for the theory of state and law especially in the period of decline of old and approval of new social order. Justice is an ideal for social life and, consequently, the state and law as its components, as well as law enforcement during the practice of law; it is one of the conditions for independent functioning of democratic institutions. Justice is a manifestation of the social content of human activity. This concept reflects the relationship between the society and its social formations, between social formations themselves, between the society and each individual and between individuals.

The problem of justice needs to be considered from the position of human nature, and in order to combine it with the law, one must study a human being taking into account its inalienable rights.

In the context of this study it should be noted that in the sense of humanism and democracy, justice is the most important criterion for estimating state and legal phenomena (we mean the estimation from the human point of view). In the civil society the attitude of the state toward an individual is the criterion according to which we check the morality and justice of the state, all its agencies, including law enforcement. Due to this criterion, a person evaluates such phenomena as corruption, abuse of parliamentary immunity, violations of applicable laws, ignoring the principle of legality that actually deprives officials of any responsibility.

Since the essence of justice is dialectical, that is, dynamic, contradictory, integral and separate, it is not easy to determine it.

From the theoretical and legal point of view justice is considered as an important valuable and ethical guideline for conservation and development of the society, a criterion for evaluating political and state and legal phenomena, which is designed to serve the common good and individual rights, the solution of legal controversies, being neutral, true, correct, and also justifies legal response to a particular activity, provides for equality before the law and the court, equality, conformity between the intention of a legislator and the means of its achievement he chooses.

Key words: justice, democracy, state, law, human being, society.

Стаття надійшла 16 березня 2015 р.

Розділ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.6

В. О. Боняк

ОРГАН ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ УКРАЇНИ: ЗМІСТ ПОНЯТТЯ, ЙОГО ОБСЯГ І РІЗНОВИДИ

Обґрунтовано об'єктивну необхідність виокремлення в системі правоохоронних органів України підсистеми (групи) органів охорони правопорядку. Вдосконалено визначення категорій «державний орган України» і «правоохоронний орган України». Запропоновано авторську дефініцію поняття «орган охорони правопорядку України», визначено його обсяг і виокремлено різновиди. Запропоновано диференціювати органи охорони правопорядку залежно від їх ролі та методів у здійсненні правоохоронної функції, змісту державно-владних повноважень.

Ключові слова: державний орган України, правоохоронний орган України, орган охорони правопорядку України.

Постановка проблеми. Формування інститутів громадянського суспільства та розбудова правової держави вимагають окремої уваги до питань організації та функціонування системи правоохоронних органів України, чільне місце серед яких посідають органи охорони правопорядку. Ефективна діяльність цих державних організацій є необхідною умовою захисту конституційного ладу, забезпечення законності та правопорядку, дотримання прав і свобод людини та громадянина. Невідповідність організаційного та функціонального аспектів існування органів охорони правопорядку України зростаючим потребам суспільства та загально визнаним міжнародним демократичним стандартам не сприяє успішній реалізації національних інтересів і стабільності розвитку держави, вимагає розробки науково обґрунтованої концепції конституційно-правових засад формування та діяльності цих органів публічної влади. Засадничим положенням такої концепції має стати доктринальне поняття «органи охорони правопорядку України».

Вагомим аргументом на користь актуальності обраної теми є і те, що в чинному національному законодавстві України дотепер не визначений зміст та обсяг поняття «орган охорони правопорядку України». Це питання є важливим з огляду на його прикладний характер і військово-політичну ситуацію в державі, що виявляється у такому: 1) діяльність органів охорони правопорядку України безпосередньо

пов'язана з обмеженням конституційних прав людини, втручанням до сфери приватності, застосуванням заходів примусу [1, с. 233]; 2) набуває особливої актуальності у зв'язку з трансформаційними процесами, курсом держави на євроінтеграцію, значними соціально-економічними та політико-правовими змінами в нашій державі впродовж 2014–2015 рр., і актуалізують необхідність реформування організації і функціонування цих органів шляхом зміни перехідної карально-правоохоронної їх моделі на правоохоронну та соціально-сервісний зміст їх діяльності; 3) воєнні дії на південному сході України та анексія Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим. Ці чинники свідчать про важливу роль органів охорони правопорядку на сучасному етапі розвитку Української держави.

Стан дослідження. Вагомий внесок у розробку понятійно-категоріального апарату інституційної складової держави належить таким вітчизняним ученим, як О. М. Бандурка, М. М. Бурбика, І. В. Зозуля, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, В. В. Кравченко, Л. Р. Наливайко, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, В. Я. Тацій, О. Ф. Фрицький, Ю. С. Шемшученко, О. Н. Ярмиш та ін. Утім, поняття «орган охорони правопорядку України» досліджено в юридичній науці фрагментарно, свідченням чого є такі аргументи: не розкритий його зміст, невизначений обсяг і прояви цього однойменного явища в національній правовій системі України.

Як методологічну основу дослідження, автор застосував історичний та формально-логічний методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, а також категорії логіки «зміст поняття» й «обсяг поняття», що мають методологічне значення.

Загальновизнаною у логіці є така інтерпретація зазначених категорій: зміст поняття – це сукупність його суттєвих ознак; обсяг поняття – це множина елементів (явищ, предметів), які мисляться в понятті.

Мета статті – розкрити зміст поняття «органи охорони правопорядку України», визначити його обсяг і різновиди.

Виклад основних положень. У питанні, яке вивчаємо, необхідно виокремити два аспекти: історичний та суто юридичний. Так, його витoki пов'язані з роботою Комісії Конституційної Асамблеї з питань правоохоронної діяльності на чолі з В. Я. Тацієм, яка: по-перше, запропонувала в межах національної системи правоохоронних органів виокремити групу державних організацій під назвою «органи охорони правопорядку України»; по-друге, визначила їх риси та приблизний перелік. Комісія зробила висновок, що поняття «правоохоронні органи» є одним із найбільш невизначених в українському правознавстві, внутрішньо суперечливим і надмірним за обсягом;

відрізняється безпредметністю в конституційних законах, відсутністю суб'єктності складу, у зв'язку з чим виникає певна колізія використання цього терміна і конкуренція між поняттями «правоохоронні органи», «правозахисні органи», «органи кримінальної юстиції» та з багатьма іншими. Комісією було запропоновано: а) здійснити систематизацію всіх правоохоронних органів України; б) використовувати поняття «правоохоронні органи» як суто наукове та узагальнювальне; в) виокремити три групи правоохоронних органів. Це: 1) органи охорони правопорядку, які на відміну від інших органів виконавчої влади мають відмінні особливості, зокрема, органи внутрішніх справ, Служби безпеки, органи військової служби правопорядку, органи митної служби, податкової служби, пенітенціарної служби, прикордонної служби, управління державної охорони, для яких: а) правоохоронна функція є основною, і вони здійснюють повноваження, спрямовані на захист прав, свобод людини та охорони правопорядку; б) у зв'язку з цим такі органи мають право легального застосування примусу до людей; в) у своєму складі мають озброєні формування); 2) контрольні (юрисдикційні) органи виконавчої влади – ті державні організації, які наділені контрольними повноваженнями і здійснюють адміністративну юрисдикцію (органи державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, лісової охорони та ін., для яких правоохоронна функція не є основною, а виступає як допоміжна, оскільки їх основні повноваження спрямовані на здійснення контролю за додержанням законодавства у певній сфері державного управління); 3) органи охорони Конституції України і державного контролю (Конституційний Суд України, прокуратура, Рахункова палата, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини) [1, с. 233–235]. І хоча загалом таку класифікацію можна взяти за основу, з окремими її положеннями повною мірою погодитись не можна, оскільки запропонований підхід потребує подальшого наукового вдосконалення та уточнення.

Найперше необхідно з'ясувати питання щодо коректності вживаного в правовій доктрині терміна «правоохоронні органи України». Зауважимо, що в сучасній юридичній науці найбільш поширеною є думка щодо недоцільності перейменування правоохоронних органів України на органи охорони правопорядку. І. В. Зозуля аргументує такий підхід тим, що для правоохоронних органів правоохоронна функція є природною, звідки й походить їх назва [2, с. 66]. Таку думку підтримують і М. М. Бурбика [3] та чимало інших вітчизняних науковців.

Вважаємо, що така категорична позиція І. В. Зозулі є недостатньо обгрунтованою, а отже непереконливою, оскільки: 1) йдеться

не про відмову від використання терміна «правоохоронні органи України», а про залучення до наукового обігу та конституційного законодавства словосполучення «органи охорони правопорядку України» як словесного символу поняття, що ним відображається *окрема* група правоохоронних органів, для яких правоохоронна функція є основною, і вони здійснюють повноваження, спрямовані на захист прав, свобод людини та охорони правопорядку; 2) в обґрунтуванні своєї думки автор посилається на абз. 1 п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів», однак не зважає на те, що зазначена норма права не конкретизує переліку правоохоронних органів і потребує свого розширюваного тлумачення; 3) наведений аргумент вченого з приводу кількісного переважання в чинному законодавстві терміна «правоохоронні органи» є непереконалим, оскільки термін «правопорядок» також достатньо розроблений на рівні вітчизняної правової доктрини і широко вживаний у міжнародно-правових актах і національному законодавстві.

Прихильники залучення до наукового обігу досліджуваного терміно-поняття вважають, що системно-структурна та функціонально-компетенційна специфіка окремих правоохоронних органів вимагає їх згрупування. Таке явище державно-правової дійсності (окрема група правоохоронних органів) відображається поняттям, словесним символом якого є «органи охорони правопорядку України» (О. М. Бандурка [4], М. О. Качинська [5], В. В. Коваленко [6], В. Я. Тацій [1] та ін.). Залучення до наукового обігу досліджуваного поняття не має на меті підміни чи заміни однієї категорії іншою, а навпаки, пропонуване поняття «орган охорони правопорядку України» істотно збагатить уявлення як про правоохоронні органи України, так і про зміст однойменної категорії.

Засадничими для визначення понять «правоохоронний орган України» та «орган охорони правопорядку України» є категорії «державний орган» і «державний орган України». Огляд юридичної літератури за тематикою дослідження свідчить про відмінність у підходах науковців щодо розуміння досліджуваної нами категорії. На підтвердження цієї тези наведемо позицію про предмет дослідження О. Ф. Фрицького та В. В. Кравченка: «Державний орган України (громадянин або колектив громадян) – це відносно відокремлена частина єдиної системи органів державної влади, побудованої за конституційним принципом розподілу влади, який створюється у певному, визначеному законом порядку і здійснює завдання та функції на підставі державно-владних повноважень, власної компетенції; його особливий

склад об'єднується правовими зв'язками в одне ціле (якщо це не одноособовий орган) і діє на певній території за допомогою визначених форм організації та методів діяльності» [8, с. 286].

В. В. Кравченко вважає за доцільне трактувати терміни «державний орган» та «орган державної влади» такими, що застосовуються в законодавстві та літературі, якщо і не як тотожні, то у близькому значенні. Вчений обґрунтовує таку дефініцію поняття «орган державної влади», а по суті «державний орган України» – це організаційно відокремлена і відносно автономна складова єдиного державного апарату України, що становить колектив громадян України (одну особу), які мають спеціальний статус, заснований у встановленому законом порядку для виконання завдань і функцій держави, наділений з цією метою відповідними державно-владними повноваженнями, які реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах [9, с. 232].

Аналіз наведених інтерпретацій поняття «державний орган України» дозволяє зробити деякі зауваження та уточнення: 1) не всі державні органи України можна віднести до системи органів державної влади; 2) згадана система побудована за конституційним принципом не розподілу, а саме поділу державної влади (ст. 6 Конституції України); 3) державний орган здійснює свої завдання та функції не на підставі державно-владних повноважень та власної компетенції, а на підставі закону, причому завдання і функції є первинними щодо державно-владних повноважень; 4) такий колектив державних службовців об'єднується не лише правовими, але й організаційними та функціональними зв'язками. Організаційні зв'язки, своєю чергою, поділяються на два види: субординації та координації; 5) державний орган – не одна особа, а одна фізична особа – громадянин України; 6) спеціальний правовий статус державного органу, його службових і посадових осіб не засновується раз і назавжди, а визначається законом залежно від змін у його компетенції; 7) поза увагою вчених залишилась така важлива ознака державного органу, як наділення його необхідними матеріальними та фінансовими ресурсами, що необхідно для здійснення його завдань і функцій.

Зважаючи на викладене, можна запропонувати таку дефініцію: «Державний орган України – це утворена згідно з чинним національним законодавством (безпосередньо народом або державою), структурно відокремлена, юридично оформлена частина державного апарату (колектив державних службовців або громадянин України), наділена необхідними матеріальними і фінансовими ресурсами, державно-владними повноваженнями, які здійснюються у правових

формах та правовими методами з метою вирішення завдань та функцій держави».

Важливою складовою державного апарату України є правоохоронні органи нашої держави. Конституція України (ч. 3 ст. 17) містить єдину вказівку на ці органи: «Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом» [10]. Це конституційне положення свідчать про те, що: по-перше, правоохоронні органи держави – це українські організації публічного права; по-друге, порядок організації та функціонування як цих державних органів України, так і відповідних військових формувань визначається одним органічним законом.

Варто погодитись із позицією вітчизняних учених, які зазначають, що поняття «правоохоронні органи» є одним із найбільш невизначених в юридичній науці, внутрішньо суперечливим і надмірним за обсягом. Відповідне положення підтверджується посиланням на різні аспекти правового існування цих органів у більше ніж 200 нормативно-правових актах [2]. Однак комплексний закон, який би визначав організаційні та функціональні аспекти існування цих органів, дотепер парламентом України не прийнятий.

Водночас у Законі України «Про основи національної безпеки України» правоохоронні органи визначено як органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій [11].

У Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» визначено, що правоохоронні органи – це державні органи, які, відповідно до законодавства, здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [12]. Однак запропоновані дефініції, з огляду на сутнісно-змістовний аспект, не є досконалими і потребують змістовного доповнення та уточнення. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» вказує на здійснення цими органами правозастосовних або правоохоронних функцій, що також є некоректним, оскільки використання сполучника «або» дає змогу до правоохоронних органів віднести будь-які державні органи, що здійснюють не лише правоохоронні, а й правозастосовні функції. З погляду теорії держави і права, правозастосування необхідно розглядати не як окрему функцію держави або її органів, а як одну з правових форм здійснення різних функцій держави. В контексті питання, що розглядається, доречною буде і думка

В. Т. Білоуса про те, що поняття «правоохоронні органи» слід відрізнити від поняття «правозастосовні органи», яке є ширшим за обсягом, оскільки правоохоронні органи – це тільки частина правозастосовних [13, с. 30–31]. Такою логікою, очевидно, керувався і законодавець в ухваленні Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів».

Отже, чинне законодавство умовно розмежовує правоохоронні органи, які здійснюють правоохоронні функції, та правоохоронні органи, котрі здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції, що не дозволяє визначити їх вичерпний перелік.

Схожа ситуація в юридичній науці і з визначенням поняття «правоохоронний орган України».

Зокрема, ці органи інтерпретують як:

– існуючі в суспільстві і державі установи та організації, що здійснюють правозастосовну та правоохоронну функції, основне завдання яких полягає в забезпеченні законності, захисті прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями [14, с. 164];

– всі державні органи, що певною мірою наділені правоохоронними функціями (С. Лихова) [15, с. 155];

– державний, як правило, озброєний орган, виконання яким, поряд із профілактичною, однієї чи кількох інших головних правоохоронних функцій є визначальним у його діяльності, котрий у зв'язку з цим потребує специфічного матеріально-технічного та іншого забезпечення, до працівників якого законом висуваються спеціальні вимоги та працівники якого з метою ефективного виконання своїх обов'язків згідно із законом наділяються різноманітними спеціальними правами, мають відповідні пільги й зовнішні ознаки, користуються підвищеним правовим захистом [16, с. 12];

– органи та організації, які спеціально уповноважені державою здійснювати на професійній основі на підставі та відповідно до законодавства, а у випадках, установлених законом, – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів діяльності, спрямовану на охорону прав та свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх урегульованих правом суспільних відносин [17, с. 5].

Отже, відсутність одностайності у підході не лише науковців, але й законодавця до розуміння поняття «правоохоронний орган» ускладнює створення ефективного правозахисного механізму, реалізацію принципу верховенства права, виконання головного обов'язку

держави щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Попри це, вважаємо не зовсім коректною думку про те, що категорія «правоохоронний орган України» початково виявилася невдалою, штучною для юридичної науки і практики [6, с. 358].

Зважаючи на сутнісні ознаки понять «державний орган України» і «правоохоронний орган України», що впливають з розглянутих дефініцій, можна запропонувати таке поняття «правоохоронного органу України»: це утворена державою, згідно з чинним національним законодавством, структурно відокремлена, юридично оформлена частина державного апарату (колектив державних службовців), наділена необхідними матеріальними і фінансовими ресурсами, державно-владними повноваженнями, які здійснюються у правових формах і правовими методами з метою реалізації правоохоронної функції держави.

Істотне збагачення уявлень про категорію «правоохоронні органи України», на чому наголошувалося, можливе через залучення до наукового обігу терміна «орган охорони правопорядку України» як словесного символу поняття, що ним відображається *окрема група* правоохоронних органів, які вирізняються системно-структурною та функціонально-компетенційною специфікою.

Отже, пропозиція Комісії з питань правоохоронної діяльності Конституційної Асамблеї (під керівництвом академіка В. Я. Тація) про необхідність запровадження до вітчизняного конституційного законодавства терміна «орган (органи) охорони правопорядку України» заслуговує на підтримку. Однак така пропозиція вимагає подальшого обґрунтування щодо: а) розкриття змісту поняття «орган охорони правопорядку України» та визначення його істотних ознак; б) визначення його обсягу (уточнення переліку таких органів).

Оскільки «орган охорони правопорядку України» є правоохоронним органом, а правоохоронний орган є державним органом, йому (правоохоронному органу) притаманні ті ж суттєві ознаки, що й зазначеним категоріям.

Водночас досліджуваному поняттю властива низка специфічних ознак, до яких необхідно віднести такі: а) він у своєму складі, як правило, має озброєні підрозділи; б) співробітники цього органу наділені правом застосування легального примусу (включно вогнепальної зброї); в) на нього законом покладено здійснення правоохоронної функції, що є основною та повсякденною (діяльність органу охорони правопорядку України спрямована на реалізацію державної політики у сфері охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів людини, забезпечення законності та правопорядку в суспільстві).

Висновки. Отже, з огляду на положення чинного національного законодавства, що розкривають зміст поняття «правоохоронні органи», концептуальних підходів до розуміння категорій «державний орган України», «правоохоронний орган України», а також суттєвих ознак поняття «орган охорони правопорядку України», що було виокремлено нами, можна запропонувати таку дефініцію цього поняття: «Орган охорони правопорядку України – це утворена державою, згідно з чинним національним законодавством, структурно відокремлена, юридично оформлена частина державного апарату (колектив державних службовців), що у своєму складі, як правило, має військові підрозділи, співробітники яких наділені правом застосування легального примусу (зокрема вогнепальної зброї), основна та повсякденна діяльність яких спрямована на реалізацію державної політики у сфері охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів людини, забезпечення законності та правопорядку в суспільстві».

Аналіз запропонованої інтерпретації поняття, що становить предмет статті, а також змін у чинному законодавстві, що визначає засади організації та функціонування правоохоронних органів України, є підґрунтям для віднесення до органів охорони правопорядку таких правоохоронних органів: міліції (поліції), Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро, Національної гвардії, військової служби правопорядку, управління державної охорони, підрозділів пенітенціарної служби (органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів), прикордонної служби, підрозділів Державної фіскальної служби України (податкової міліції та митних органів), прокуратури.

Залежно від ролі органів охорони правопорядку у здійсненні правоохоронної функції, змісту державно-владних повноважень і методів здійснення функції правоохорони, пропонується диференціювати ці органи публічної влади на такі різновиди:

1) основні, яким належить провідна роль у здійсненні правоохоронної функції і для яких діяльність із забезпечення законності та правопорядку в суспільстві є основною та повсякденною і пов'язана з систематичним застосуванням заходів державно-владного примусу, включно із застосуванням вогнепальної зброї. До таких слід віднести: міліцію (поліцію), Службу безпеки України, Національне антикорупційне бюро, Національну гвардію, військову службу правопорядку, управління державної охорони;

2) неосновні, для яких діяльність із забезпечення законності та правопорядку в суспільстві залежно від фактичних обставин може бути як основною, так і додатковою, не пов'язана із систематичним

застосуванням заходів державно-владного примусу. Зокрема, це підрозділи пенітенціарної служби (органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори), прикордонна служба, підрозділи Державної фіскальної служби України (податкова міліція та митні органи), прокуратура.

1. Тацій В. Визначення поняття та системи правоохоронних органів у концепції змін до Конституції України (концептуальні підходи) / В. Тацій // Право України. – № 11–12. – С. 233–240.

2. Зозуля І. В. Правоохоронні органи чи органи правопорядку: щодо доцільності перейменування / І. В. Зозуля // Право і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 65–70.

3. Бурбика М. М. Ще раз до визначення поняття «правоохоронні органи» / М. М. Бурбика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/32483/3/burbika.law.enforcement.pdf>

4. Бандурка О. М. Конституційно-правові засади реформування правоохоронної системи України / О. М. Бандурка // Впровадження нового Кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес: досвід та шляхи удосконалення: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квіт. 2013 р.); МВС України, Харк. Нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2013.

5. Качинська М. О. Досвід систематизації законодавства про органи охорони правопорядку СРСР / М. О. Качинська // Наше право. – 2013. – № 8. – С. 81–85.

6. Коваленко В. В. Концептуальні засади модернізації правоохоронної діяльності та вдосконалення системи органів охорони правопорядку в Україні / В. В. Коваленко // Право України. – 2013. – № 3–4. – С. 356–363.

8. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник / О. Ф. Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.

9. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник / В. В. Кравченко. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – 512 с.

10. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

11. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

12. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 № 975-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>

13. Білоус В. Т. Координація управління правоохоронними органами України по боротьбі з економічною злочинністю (адміністративно-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Віктор Тарасович Білоус. – Ірпінь, 2004. – 444 с.

14. Гель А. П. Судові та правоохоронні органи України: навч. посібник / А. П. Гель, Г. С. Семаков, С. П. Кондракова. – К.: МАУП, 2004. – 272 с.

15. Мельник К. Ю. Ротація правоохоронних кадрів / К. Ю. Мельник // Право і безпека. – 2010. – № 2 (34). – С. 154–157.

16. Дяченко В. І. Система правоохоронних органів: навч. посібник / В. І. Дяченко. – К.: КНЕУ, 2003. – 320 с.

17. Кучук А. М. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. М. Кучук. – К., 2007. – 20 с.

Боняк В. А. Орган охрани правопорядка Украины: содержание понятия, его объем и разновидности

Обосновано объективную необходимость выделения в системе правоохранительных органов Украины подсистемы (группы) органов охраны правопорядка. Усовершенствовано определения категорий «государственный орган Украины» и «правоохранительный орган Украины». Предложено авторскую дефиницию понятия «орган охраны правопорядка Украины», определен его объем и выделены разновидности. Предложено дифференцировать органы охраны правопорядка зависимо от их роли и методов в осуществлении правоохранительной функции, содержания государственных полномочий.

Ключевые слова: *государственный орган Украины, правоохранительный орган Украины, органы охраны правопорядка Украины.*

Bonjak V. O. Law and order protection agencies of Ukraine: content of the concept, its volume and variety

The author has justified the objective need to allocate in the system of law enforcement bodies of Ukraine a subsystem (group) of law and order protection agencies. She has improved the definition of categories of «public authority of Ukraine» and «law enforcement body of Ukraine.» There are the author's definition of the concept of «law and order protection agency of Ukraine», and the determination of its scope and the highlighting of the varieties.

The author claims that the law and order protection agency of Ukraine is a formed by the state in accordance with applicable national law structurally separate, legally part of the state apparatus (group of civil servants), which incorporates, as a rule, military units, whose officers are entitled to use legal coercion (including firearms), and basic daily activities are aimed at implementation of the state policy in the field of safeguard and protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the man providing law and order in the society.

Depending on the role of law and order protection agencies in law enforcement function, on the content of public authority and methods to exercise law enforcement functions, the author has offered to differentiate these public authorities into following varieties:

1) basic ones. They played a leading role in the implementation and enforcement functions for which activities to ensure law and order in society is the

main and daily and linked to the systematic use of state-powerful measures of coercion, including the use of firearms. These include: militia (police), the Security Service of Ukraine, the National Anti-Corruption Bureau, the National Guard, Military Police, Department of Civil Protection;

2) non-basic ones for which activities to ensure law and order in society, depending on the actual circumstances can be basic as well as additional ones and not related with the systematic use of measures of state-compulsion, including units of the Penitentiary Service (criminal executive bodies and institutions), Border Service, units of the State Fiscal Service of Ukraine (tax police and customs bodies), the public prosecutor's office.

Key words: Ukrainian authorities, law enforcement body of Ukraine, law and order protection agencies of Ukraine.

Стаття надійшла 21 квітня 2015 р.

УДК 351:35.086

А. Р. Лещух

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Досліджено сутність конституційно-процесуальної відповідальності в Україні як одного з найефективніших у демократичному суспільстві механізмів відповідальності суб'єктів публічної влади – як самостійного виду юридичної відповідальності. Зокрема, в теоретико-правовому аспекті узагальнено характеризується її поняття та елементи – суб'єкти, підстави застосування, процедури і санкції, оскільки саме ця відповідальність може стати важливою правовою формою реалізації одного з найголовніших у правовій державі конституційного принципу відповідальності держави перед особою.

Обґрунтовано необхідність упровадження конституційно-процесуальної відповідальності в українську правову систему, оскільки досі немає наукових робіт, присвячених порушеному комплексу взаємопов'язаних проблем, а окремі аспекти конституційно-правової відповідальності, які відображені в деяких наукових працях та юридичних актах, недостатньо досліджені, розрізнені, відтак знаходяться в процесі становлення.

Ключові слова: конституційно-процесуальна відповідальність, механізм відповідальності, конституційні процедури.

Постановка проблеми. Без належного захисту конституційного процесу в державі можуть виникати проблеми із реалізацією

матеріально-правових, політичних та інших норм, видів відповідальності, порушуються принципи справедливості та невідворотності покарання тощо.

Правопорушники часто уникають відповідальності через недосконалість різних видів відповідальності та за відсутності належного забезпечення правомірної поведінки учасників конституційного процесу. Тому потребує належного теоретико-правового обґрунтування сутності конституційно-процесуальної відповідальності для зайняття нею належної ніші у правовій системі серед інших видів відповідальності.

Стан дослідження. Історично сформувалося так, що в класичних наукових працях із конституційного (державного) права головно досліджувались питання конституційно-правової відповідальності суб'єктів однойменних відносин у контексті проблем реалізації і забезпечення ефективності конституційно-правових норм, співвідношення конституційної та політичної відповідальності тощо, а проблеми процесуальної відповідальності якщо й вивчалися, то винятково з позиції галузевих підходів окремих науковців.

Більш ґрунтовні дослідження галузевих видів процесуальної відповідальності започатковано у роботах таких науковців: С. А. Авак'яна, С. В. Балана, Н. М. Батанової, Г. Н. Ветрової, П. С. Елькінда, З. Ф. Ковклуня, В. М. Коркунова, В. О. Лучина, О. В. Мельника, Л. Р. Наливайко, П. Є. Недбайла, Р. М. Павленка, І. Л. Петрухіна, В. Ф. Погорілка, С. А. Полуніна, А. Г. Столярова, В. Л. Федоренко, Н. А. Чечиної, А. В. Юдіна, В. В. Яркова та ін.

Метою статті є вивчення сутності конституційно-процесуальної відповідальності в теоретико-правовому аспекті.

Виклад основних положень. Верховенство і вища сила Конституції України визначає сутність і характер суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права. Ця галузь містить і матеріальні (загальні засади, права, свободи та обов'язки людини і громадянина тощо), і процесуальні норми (формування органів публічної влади, прийняття законів, конституційне провадження тощо), а також передбачає відповідальність (у певних формах) за вчинення правопорушень у сфері конституційно-правових відносин.

Розглядаючи конституційний процес як комплексне, багатофункціональне, поліформальне явище, вчений В. Ф. Мелашенко вважає, що його видами є: провадження у Конституційному Суді, виборчий процес, процедура реалізації повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування, народними депутатами та ін. [1, с. 33].

Однак відсутність санкцій в більшості конституційних норм і можливості застосування до правопорушника санкцій інших галузей права в сучасних умовах (імунітет глави держави, народного депутата України, судді Конституційного Суду України, політичний характер вищих урядових посад тощо) зводять нанівець ефективність дії конституційних норм і принципів, що повинні володіти підвищеним ступенем захисту та виключають позитивний вплив на процеси у діяльності суб'єктів конституційно-правових відносин. Ефективне забезпечення найвищого, конституційного гарантування демократичних цінностей можливе лише за умов зацікавлення державного апарату в законності та демократичності функціонування власних елементів.

Юридично відповідальними повинні бути всі суб'єкти політичної організації суспільства і особливо держава. Людина відповідальна перед державою, але й держава є відповідальною перед людиною [2, с. 173].

Вважаємо, що бажання державного апарату замало і необхідно, щоб активна частина громадськості також брала безпосередню участь у цих процесах шляхом здійснення народного контролю влади, а влада відчувала та відповідальна за свою діяльність.

Без власних принципів, норм, а отже, й без інституту відповідальності, практично жодна галузь права як система повноцінно не функціонуватиме. Проблема відповідальності в науковій літературі (філософській, юридичній, політологічній, соціологічній) порушується, головню, як відповідальність особи (фізичної, юридичної), держави, її органів і службових осіб, органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій тощо.

Відповідальність – категорія етики і права, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства (людства загалом), що характеризується дотриманням норм права і норм моралі [3, с. 469].

В теорії права юридична відповідальність визначається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [4, с. 502].

Відповідальність у широкому значенні розглядається як обов'язок уповноваженого суб'єкта застосувати санкції до правопорушника та сприяти тому, щоб останній відчув їхні несприятливі наслідки невідвратно. З наукових позицій загальної теорії права, змістом правозастосування є реалізація норми права (в цьому випадку санкції правової норми). Застосування заходів примусу передбачає певну послідовність дій (стадій), в яких відбувається не тільки прийняття

рішення уповноваженим суб'єктом про застосування заходів примусу, але реалізація цього рішення – фактичне настання та відчуття (перенесення) правопорушником їхніх несприятливих наслідків.

Здійснюючи дослідження відповідальності, науковець К. І. Амірбеков визначає юридичну відповідальність як *«форму застосування до винної особи, яка вчинила правопорушення, заходів публічно-правового примусу»* (курсив наш – авт.), передбачених санкцією порушеної юридичної норми, в суворо визначеному для цього процесуальному порядку» [5, с. 8].

Однак визначення поняття юридичної відповідальності як правового явища (особливо це стосується її конституційно-правового аспекту) повинно охоплювати насамперед його сутнісні ознаки, тому не до кінця зрозуміло, чому, визначаючи юридичну відповідальність у вузькому, ретроспективному її розумінні, К. І. Амірбеков убагацькує її сутність у позитивному виконанні обов'язків, що не пов'язано з правопорушенням, застосуванням заходів примусу, санкціями і т. д., що характеризує лише позитивну відповідальність. Деяко пояснюють ситуацію такі ширші розмірковування цього науковця стосовно того, що *«суть цієї відповідальності полягає в обов'язку індивіда виконувати відповідні політичні, юридичні та моральні вимоги, що пред'являються йому суспільством, колективом, державою»* [5, с. 13]. Таке визначення вже *«дозволяє»* відійти від вузькості розуміння юридичної відповідальності лише як *«форми застосування примусових заходів»*.

Однак проблеми юридичної відповідальності не можна зводити до проблем відповідальності за спричинену шкоду, за порушення охоронюваних законом інтересів: ця відповідальність лише найбільш чітко проявляється в порушенні, але вона реально існує і за вчинення правомірних, дозволених дій.

На думку В. Г. Смірнова, поняття правової відповідальності, як і про поняття відповідальності в загальносоціологічному вимірі, можна розглядати в двох аспектах: а) про відповідальність як обов'язок, установлений законом, учиняти дії, що відповідають природі (конституційного – авт.) ладу, та б) про відповідальність як обов'язок, що виникає внаслідок правопорушення та зводиться до відшкодування шкоди, спричиненого цим посяганням» [6, с. 78].

Донедавна в теорії права за критерієм галузевої належності розрізняли такі види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна та матеріальна [7, с. 231–214]. Конституційно-правова відповідальність серед інших видів відповідальності, на думку В. О. Демиденка, уперше виникла не в правових

актах, а в наукових дослідженнях [8, с. 357] і вважається в конституційному праві України пріоритетним видом юридичної відповідальності, розглядається не лише як інститут цієї галузі права, а й як один із найважливіших елементів системи її гарантій. Однак вивчення поняття, ознак, форм реалізації конституційно-правової відповідальності перебувають лише на початковій стадії, що і обумовлює відсутність її закріплення в системі законодавства [9, с. 46].

В українській юридичній науці низка вчених визначають конституційно-правову відповідальність загалом як вид юридичної відповідальності політико-правового характеру, що передбачена нормами конституційного права, характеризується специфічним колом суб'єктів, механізмом реалізації та санкціями й полягає у примусовому відчутті правопорушником негативних наслідків застосування засобів впливу за протиправне діяння (ретроспективний аспект) та у відповідальному відношенні (стані) уповноваженого суб'єкта (позитивний аспект), виступає найважливішою гарантією реалізації і захисту Конституції України та спрямована на охорону конституційно-правових відносин. Іноді ця відповідальність лише перетинається з політичною, зокрема, за: суб'єктно-об'єктним складом, підставами настання, негативними наслідками тощо.

Юридична література містить розмаїття наукових поглядів і думок стосовно особливостей конституційно-правової відповідальності, що спричиняє розбіжності в однаковому розумінні категорійного інструментарію цього правового інституту. На думку Ю. М. Тодики, це призводить до того, що до змісту цього поняття «...нерідко включають юридичну відповідальність в цілому, політичну та моральну відповідальність. При цьому далеко не завжди їх відокремлюють одна від одної» [10, с. 102].

Політична відповідальність передбачає внутрішнє усвідомлення відповідним суб'єктом необхідності виконання поставлених вимог, які очевидно з політичних норм, оскільки це спричиняє зниження (або втрату) довіри прихильників із боку суспільства за їх невиконання чи неналежне виконання. Тобто діяльність держави та уповноважених нею суб'єктів, суб'єктів місцевого самоврядування, політичних партій передбачає та об'єктивно зумовлює їхню політичну відповідальність перед тими соціальними спільнотами, інтереси яких вони представляють і беруть участь у «неприємних» процедурах: імпічмент, відставка, розпуск, визнання неконституційним і скасування акта, розслідуванням, звітуванням перед суспільством тощо.

Це дозволяє нам включити до змісту конституційно-правової відповідальності не тільки норми матеріального права, а й процесуальні

норми. Процесуальними нормами в контексті нашого дослідження слід вважати ті, що спрямовані на встановлення конституційно значущих процедур (вирішення конституційно-правового спору, імпічменту глави держави, відставки уряду, розпуску парламенту, відкликання народного депутата тощо) і є невід'ємною складовою самостійної галузі – конституційного процесуального права.

Водночас у процесі правозастосовної діяльності чіткому визначенню взаємних прав та обов'язків уповноважених суб'єктів і особи, щодо якої застосовуються санкції, сприяє розуміння відповідальності як певного виду правовідносин між ними, що свідчить про недопустимість виведення процесуальних норм за межі відповідальності (що є невід'ємною частиною правовідносин).

Норми конституційного процесуального права часто вважають похідними від матеріальних норм конституційного права, тому можна сприйняти таке ж співвідношення величин конституційно-правової відповідальності щодо конституційно-процесуальної. Справедливо зазначити про фактичну неможливість реалізації норм матеріального права без належного процесуального супроводу, що якраз і враховує сукупність правових, політичних, моральних та інших аспектів.

Зокрема, винятково норми конституційного процесуального права безпосередньо регламентують такі важливі конституційні процедури, як виборчий процес, організація та проведення всеукраїнського референдуму, реалізація конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, парламентські, президентські, конституційні юрисдикційні процедури, процедури у сфері місцевого самоврядування та інші, що в сукупності і утворюють конституційний процес.

К. В. Басін вважає процесуальну відповідальність за галузевим критерієм традиційним видом юридичної відповідальності поряд із кримінальною, цивільно-правовою, адміністративною, дисциплінарно-правовою, матеріальною та ін. [11].

Професор М. В. Вітрук аргументує, що розмежування рівня публічної влади призводить до виокремлення державного і муніципального права, відтак виокремлює у сфері публічного права конституційну відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, відтак державно-правову (дисциплінарну, адміністративну, кримінальну), процесуальну та муніципальну [12, с. 161–162, 167].

Вважаємо, що таке виділення процесуальної відповідальності в окремий вид відповідальності у сфері публічного права (практично об'єднуються різні види галузевої процесуальної відповідальності) не до кінця виправдано, оскільки, наприклад, конституційна процесуальна відповідальність містить важливі елементи юридичної,

соціальної, політичної відповідальності (процедура імпічменту глави держави, відставка уряду, визнання неконституційним правового акта тощо) та відрізняється від інших галузевих видів процесуальної відповідальності рівнем захисту та характером охоронюваних правовідносин.

Проблеми конституційно-процесуальної відповідальності виникають із: закріплення на конституційному та законодавчому рівнях відповідних процедур; об'єктивного зародження та існування в українському правовому просторі та в державі конституційного процесуального права як окремої самостійної галузі національного права; наявності в діяннях (бездіяльності) окремих суб'єктів конституційно-процесуальних відносин (учасників конституційних процедур) ознак конституційних правопорушень тощо.

Відтак виділення та впровадження конституційно-процесуальної відповідальності продиктована гострою необхідністю: розроблення якісно нових і вдосконалення діючих механізмів ефективної взаємодії держави і особи та посилення демократичного впливу особи на суспільно-політичне становище в державі; підвищення ефективності конституційно-правових норм; притаманною суто конституційним правовідносинам ознакою – політичним характером їхнього процесу; вдосконалення фахової процесуальної діяльності представників влади – учасників конституційно-правових відносин; відновлення порушених відносин і покарання винних; профілактики конституційних деліктів та усунення причин і умов, які сприяли їх учиненню.

Висновки. Конституційно-процесуальна відповідальність – інститут, що знаходиться в стадії зародження та вимагає подальшого розроблення і вдосконалення. Ця відповідальність, як одна з найважливіших гарантій функціонування конституційного права і процесу, що виконує важливу роль у становленні в Україні правової держави, демократії, громадянського суспільства, повинна загалом стати одним із найважливіших інструментів (засобів) вирішення найважливіших завдань, що стоять перед Україною, – забезпечити фундаментальний принцип відповідальності держави перед особою.

Адже без належного захисту головних демократичних засад, що становлять підвалини конституційного ладу України, виникають також проблеми у реалізації матеріально-правових, політичних, моральних та інших норм, форм і видів відповідальності, часто порушується принцип невідворотності покарання за правопорушення та ін. Правопорушники, які представляють верховну державну владу, часто уникають справедливого покарання та не несуть жодної відповідальності через відсутність у правовому просторі належної правової регламентації

неправомірної поведінки означених учасників конституційних процедур і взагалі відсутність в українському правовому просторі поняття конституційно-процесуальної відповідальності та її ефективних інструментів.

Це в умовах надзвичайної складності сучасної геополітичної ситуації в Україні та неухильності курсу нашої держави щодо наближення її систем до світових демократичних стандартів має стати безпосереднім призначенням конституційно-процесуальної відповідальності.

На часі і розроблення та прийняття закону про конституційну відповідальність, який розмежував би її матеріальний та процесуальний аспекти, деталізував і розвивав відповідні конституційні положення, визначив процесуально-процедурні механізми притягнення винних до відповідальності, закріпив систему профілактики конституційних деліктів та ін.

1. Мелашенко В. Ф. Система конституційного права / В. Ф. Мелашенко // Конституційне право України: підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. – 3-тє вид. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 22–38.

2. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. – 2-ге вид., переробл. і доповн. / В. К. Гришук. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 768 с.

3. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

4. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

5. Амирбеков К. И. Юридическая защита местного самоуправления, ответственность его органов и должностных лиц: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук / К. И. Амирбеков. – М., 2001. – 22 с.

6. Ефимов М. А. Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования) / М. А. Ефимов, М. И. Ковалев, В. Г. Смирнов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 188 с.

7. Оборотов Ю. М. Теорія держави та права. Державний іспит / Ю. М. Оборотов. – Х.: Одіссеї, 2008. – 256 с.

8. Демиденко В. О. Теоретико-правове розуміння конституційно-правової відповідальності / В. О. Демиденко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2004. – № 6. – С. 354–362.

9. Демиденко В. О. Конституційно-правова відповідальність: позитивний і ретроспективний аспекти / В. О. Демиденко // Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті європейської інтеграції: тези доповідей науково-практичної конференції. Частина 1. – К., 2006. – С. 46–49.

10. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: учебное пособие / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Фолио; Райдер, 1998. – 292 с.

11. Басін К. В. Кримінально-процесуальна відповідальність як різновид процесуальної (теоретико-правові аспекти) / К. В. Басін // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 19. – С. 93–97.

12. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности: монография / Н. В. Витрук. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Норма, 2009. – 259 с.

Лещух А. Р. Сущностные характеристики конституционно-процесуальной ответственности в Украине: теоретико-правовой аспект

Исследуются вопросы сущности конституционно-процесуальной ответственности в Украине как одного из самых эффективных в демократическом обществе механизмов ответственности субъектов публичной власти – в качестве самостоятельного вида юридической ответственности. В частности, в теоретико-правовом аспекте обобщенно характеризуются ее понятие и элементы – субъекты, основания применения, процедуры и санкции, поскольку именно эта ответственность может стать важной правовой формой реализации одного из главных в правовом государстве конституционного принципа ответственности государства перед человеком.

Обоснована необходимость внедрения конституционно-процесуальной ответственности в украинскую правовую систему. Указывается, что до сих пор комплекс взаимосвязанных проблем ответственности не исследован должным образом, а отдельные аспекты конституционно-правовой ответственности, которые отражены в некоторых научных трудах и юридических актах, недостаточно исследованы, разрознены, поэтому находятся в процессе становления.

Ключевые слова: конституционно-процесуальная ответственность, механизм ответственности, конституционные процедуры.

Leschukch A. R. The Essential Characteristics of Constitutional and Procedural Liability in Ukraine: Theoretical and Legal Aspects

Abstract: Constitutional and procedural responsibility plays a special role in the legal system and among other responsibilities. It is stressed that without the proper protection of the constitutional process some problems arise as to the implementation of the substantive, political and other regulations, types of liability, and it sometimes leads to the violation of the principle of inevitability of punishment. Offenders often avoid responsibility because of the imperfections of various kinds of constitutional and procedural responsibilities and lack of proper legal regulation to ensure lawful behavior of the constitutional process. The article deals with the problem of the essence of constitutional and procedural responsibility in Ukraine as one of the most effective mechanisms in a democratic society of the responsibility of public authorities as a separate type of legal liability. In particular, the theoretical and legal aspect is characterized by its generalized concepts and elements – the subjects, the grounds for application, procedures and sanctions, since this responsibility can be an important legal form of implementation of one of the most important legal constitutional principles of state responsibility before a person. The introduction of such elements into the constitutional process enables to create

a mechanism for effective implementation of the constitutional provisions. In particular, it is confirmed by growing role of the Constitution within the national legal system, the state guarantees for the person concerning the principles of justice, freedom and priority of the rule of law in the field of political and economic relations, enlargement and constitutional law, and numerous violations of human rights and freedoms by authorities to perform state functions in various branches and levels of government (i. e. violations of the legislative process, «knopkodavstvo (button pressing)», absence of a MP without good reason in the session hall during voting, violations of other parliamentary procedures, omission of the president of the state and his escape from the national territory in its difficult period of time, non-enforcement of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, etc.), for which it is virtually impossible to apply traditional measures of legal liability. Constitutional and procedural responsibility has to become an important legal form of implementation of one of the most important legal constitutional principles of state responsibility before a person.

Key words: *mechanism of liability, constitutional and procedural responsibility, constitutional procedures.*

Стаття надійшла 18 березня 2015 р.

УДК 342.573

О. Б. Онишко

МІСЦЕВІ РЕФЕРЕНДУМИ В УКРАЇНІ

Досліджено правову природу забезпечення права на проведення і участь у місцевих референдумах в Україні, закріпленого в Конституції України. Проаналізовано поняття референдуму та право громадян на виявлення однієї з форм безпосередньої демократії – місцевого референдуму. Запропоновано розробку нового законопроекту «Про місцеві референдуми в Україні» з урахуванням і норм чинного законодавства, і недоліків попереднього законопроекту № 7082 від 03.09.2010 р., який пройшов лише перше читання у парламенті.

Ключові слова: *референдум, безпосередня демократія, місцеве самоврядування, законопроект, територіальна громада, громадська ініціатива, народне голосування.*

Постановка проблеми. Питання щодо визначення реалізації управлінської функції держави в Україні через місцеві референдуми не вирішено. Відсутність правового регулювання та правової регламентації навіть через розроблення нормативно-правових актів місцевого значення, а також неможливість вирішення питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення зумовило необхідність розробки

основних положень проекту Закону України «Про місцеві референдуми в Україні» на основі аналізу чинного ЗУ «Про Всеукраїнський референдум», розробленого Кабінетом Міністрів України, та зареєстрованого проекту ЗУ «Про місцеві референдуми», а також урахуваючи попередній досвід дії ЗУ «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», який втратив чинність.

Мета статті полягає в обґрунтуванні та розробленні правових норм щодо реалізації конституційного права громадян України на місцеві референдуми.

Виклад основних положень. Відповідно до статті 38 Конституції України, громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [1]. Ст.ст. 140–145 Конституції України вказують, що однією з форм участі громадян в управлінні державними справами є місцеве самоврядування – форма «локальної» демократії, яка передбачає право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування є одним із ефективних засобів обмеження центральної влади в інтересах окремого регіону, міста чи місцевості, кожен із представників яких усвідомлює себе передусім як житель певного міста, селища, села. Тому місцеві інтереси для нього можуть бути значно важливіші від загальнодержавних [2].

Референдум є прямим способом волевиявлення народу. Референдум (від лат. *referendum* – те, що треба доповісти) – у державному праві прийняття електоратом (виборцями) рішення з конституційних, законодавчих чи інших внутрішньо- чи зовнішньополітичних питань. Залежно від предмета, способу проведення і сфери застосування розрізняють: референдум конституційний (на всенародне голосування виноситься проект конституції чи конституційні поправки) і законодавчий (предмет референдуму – проект закону), загальнодержавний чи місцевий, обов'язковий референдум чи факультативний [2, с. 301].

В Україні існує два види референдумів: Всеукраїнський і місцевий. Всеукраїнський референдум – це референдум, в якому право брати участь мають усі громадяни України, що мають право голосу та проживають на території України. Мета проведення всеукраїнського референдуму – вирішення питань державного значення шляхом урахування бажань усього населення держави.

Місцевий референдум – це спосіб волевиявлення населення певної адміністративно-територіальної одиниці у вирішенні внутрішніх питань місцевого значення. Брати участь у місцевому референдумі мають право громадяни України, що мають право голосу та постійно проживають або працюють на території адміністративно-територіальної одиниці, в якій проводиться референдум.

До міжнародних актів, що вказують на можливість проведення всенародних референдумів узагалі та локальних зокрема, належать: Всесвітня Декларація місцевого самоврядування 1985 р., Європейська Хартія місцевого самоврядування 1985 р., Декларація про принципи місцевого самоврядування в державах-учасницях Співдружності 1994 року.

Поряд із поняттям про місцеві (локальні) референдуми існують й інші види ініціативи громадськості на місцях, процедура яких є відмінною від проведення референдумів, проте їх вплив на здійснення місцевої політики є не меншим. До таких інструментів впливу на місцях належать локальні ініціативи (так часто називають місцеві референдуми, що проводяться за ініціативою громади, з поданням петиції у місцеві органи влади), громадські слухання та «town hall meetings» (поширена практика у США) [3, с. 49].

Досвід країн Європи свідчить про регулювання місцевих референдумів на різних законодавчих рівнях. Конституційне закріплення є у Бельгії, Болгарії, Франції, Угорщині, Італії, Люксембурзі, Польщі, Португалії. Конституційне регулювання може полягати у визначенні загальних принципів, спільних для референдумів усіх рівнів (наприклад, Греція, Латвія, Литва), або містити конкретні положення, що стосуються виключно місцевого голосування (наприклад, в Італії Конституція регулює питання регіонального референдуму). Набуло поширення законодавче закріплення можливості проведення референдуму на місцевому рівні (Естонія, Ірландія, Мальта, Швеція); у Бельгії положення Конституції стосуються виключно місцевого референдуму; в Іспанії положення стосовно референдуму містяться в Статутах автономії, також існує спеціальний закон, що передбачає проведення місцевих референдумів; у Нідерландах до 2004-го року існував Тимчасовий закон про референдум). Можливе непряме закріплення проведення місцевого референдуму в Основному Законі (наприклад, у Чехії глава Конституції «Про основні права та свободи» містить непрямі вказівки на наявність інституту народного голосування на місцевому рівні) [3, с. 88].

В Україні наявні такі форми партисипативної демократії на місцевому рівні, що законодавчо закріплені: місцеві референдуми, місцеві

вибори, загальні збори громадян за місцем їхнього проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання, органи самоорганізації населення, опитування громадян, тощо [4, с. 55]. Проте одним із найефективніших способів вирішення проблем територіальної громади, із залученням всіх її членів до вирішення питання, є місцевий референдум.

З 1991 до 2009 рр. у 19 регіонах України проведено 151 місцевий референдум, 135 із них були успішними; 102 референдуми відбулися у селах. Проте прийняті рішення не завжди були реалізовані (у 9 областях кожне четверте рішення залишилось невиконаним). Більшість референдумів стосувались питань адміністративно-територіального устрою (31,8%), назв населених пунктів (25,7%) та організаційних питань (20,4%) [5, с. 18].

Слід зазначити, що ЗУ «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 03.07.1991 виявився застарілим і не відповідав суспільним, політичним та економічним реаліям сучасності. Прийняттям нового Закону «Про Всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 встановлено оновлений порядок здійснення народовладдя та введення громадської ініціативи у життя, враховуючи демократичні принципи життєдіяльності суспільства та європейські стандарти реалізації права людини на управління державними справами. Однак на загальнодержавному рівні вказаний закон створив можливості для українського народу вирішувати важливі питання загальнодержавного значення шляхом референдуму, але на регіональному рівні у вирішенні важливих питань місцевого значення громадяни не мають такої можливості. Законопроектів про місцевий референдум було кілька, поданих на розгляд до Верховної Ради як громадськими організаціями, так і депутатськими групами, і лише законопроект № 7082 від 03.09.2010 р. за ініціювання экс-прем'єр-міністра України М. Азарова пройшов перше читання у 2012 році і був спрямований на доопрацювання. Нині його удосконалення триває, однак на розгляд у Верховну Раду нового скликання доопрацьований проект представлений не був. Водночас законопроект є недосконалим, потребує значних змін, не відповідає Закону України «Про Всеукраїнський референдум» та Закону України «Про Центральну виборчу комісію». Тому вважаємо, що необхідні доопрацювання у цій галузі права, або створення нового законопроекту, який би повною мірою відповідав нормам Конституції України та законам України, більш досконало регулював процедуру проведення місцевого референдуму відповідно до реалій сьогодення та європейських стандартів.

Зауважимо, що деякі риси законопроекту негативно характеризують його з точки зору дотримання чинного законодавства: хаотично відображені у законопроекті норми про інформаційний супровід

місцевого референдуму; не визначено єдиний цілісний механізм інформування учасників місцевого референдуму, а також визначено обмежене коло ініціаторів місцевого референдуму. Крім того, посилаючись на Кодекс належної практики щодо референдумів, вважаємо за необхідне включити в законопроект норми, які б зобов'язували органи влади відповідних рівнів: а) інформувати громадян про позиції стосовно поставленого на референдум питання/рішення (у формі пояснювальної записки) у місцевих засобах масової інформації, агітках, банерах, офіційних Інтернет-ресурсах; б) поширювати всебічну інформацію про референдум, зокрема мовами національних меншин, в адміністративно-територіальних одиницях, де останні компактно проживають.

У законопроекті № 7082 відсутнє і визначення територіальної громади, принципи проведення місцевого референдуму, надання можливості ініціювання місцевого референдуму громадськими об'єднаннями, місцевим політичними партіями та органами місцевого самоврядування. Він не повною мірою забезпечує дотримання передбачених Конституцією та законами України принципів і засад виборчого процесу та процесу проведення місцевого референдуму; не повністю здійснює консультативно-методичне забезпечення діяльності виборчих комісій та комісій з місцевих референдумів, не має чітко встановлених обов'язкових для використання в роботі виборчих комісій та комісій з референдумів роз'яснень і рекомендацій з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми; не містить чіткого механізму, що публікує інформацію про підготовку та проведення виборів і референдумів в Україні, матеріали про свою діяльність, а також інші матеріали, що стосуються процесу проведення місцевого референдуму.

Необхідність розроблення нового законопроекту «Про місцеві референдуми в Україні» зумовлена потребою виконання Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. № 385 [6].

Якісне державне управління у сфері регіонального розвитку передбачає створення бази для реалізації ефективної державної регіональної політики – механізму та інструменту державного управління регіональним розвитком, що сприятиме розв'язанню проблем регіонів, вимагає насамперед децентралізації державних повноважень шляхом їх передачі на місцевий рівень з одночасною передачею відповідних фінансових ресурсів, удосконалення процесів стратегічного планування та виконання поставлених завдань на всіх рівнях, запровадження ефективного механізму координації дій центральних та місцевих

органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування під час реалізації галузевих пріоритетів і завдань на різних територіальних рівнях.

Для досягнення цієї цілі також необхідні значні інвестиції у розвиток людського капіталу – навчальні та практичні програми підвищення кваліфікації спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які відповідають за формування і реалізацію державної регіональної політики та здійснення контролю за станом її реалізації [7, с. 10–15].

Однак ефективне функціонування регіональної політики неможливе без народного волевиявлення на місцях, яке необхідно для вирішення питань місцевого значення: щоб не лише органи влади на місцях реалізовували державну політику та приймали владні рішення, а й члени територіальної громади мали змогу долучитися та висловити власну думку з приводу вирішення тих чи інших проблем.

Значним кроком вперед у механізмі реалізації гарантованого державою права громадян на участь у місцевому референдумі могло б бути прийняття нового Закону, який би досконало врегулював процедуру проведення місцевого референдуму. Ця форма локальної демократії стала б ефективним засобом контролю територіальної громади за діяльністю місцевої влади, зокрема в частині взятих нею на себе зобов'язань, прогресом на шляху до формування громадянського суспільства та наближення до європейських стандартів захисту прав людини і громадянина у демократичній правовій державі.

Необхідність розробки проекту закону України у сфері регулювання основних положень і принципів проведення місцевих референдумів обумовлена законодавчим удосконаленням механізму безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення. Прийнятий нещодавно ЗУ «Про всеукраїнський референдум» успішно діє, а питання безпосередньої участі громадян у вирішенні нагальних питань на місцях через проведення місцевих референдумів неврегульовано.

Процес розробки законопроекту «Про місцеві референдуми в Україні» є складним, тривалим і потребує максимального врахування положень і ЗУ «Про всеукраїнський референдум», і низки положень інших чинних Законів України, приміром: «Про центральну виборчу комісію», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про місцеве самоврядування» та ін.

Отож, у законопроект пропонується включити шість розділів, які об'єднуюватимуть 43 статті.

У першому розділі вбачаємо за необхідне: визначити такі основні поняття, як місцеві референдуми, територіальна громада, результати місцевого референдуму; учасники місцевого референдуму, охарактеризувати коло питань, винесених на місцеві референдуми, основні принципи їх проведення; вказати предмет і види місцевих референдумів, за чіткі ініціативи можуть проводитися місцеві референдуми; визначити умови та обмеження, за наявності яких проведення місцевих референдумів є неможливим.

У другому розділі законопроекту вважаємо за доцільне визначити органи, які приймають рішення про проведення місцевих референдумів та строки оприлюднення такого рішення, а також встановлення конкретної дати щодо проведення місцевих референдумів, наприклад: «Місцевий референдум проводиться у вихідний день не пізніше 30 днів з дня офіційного оголошення про дату його проведення».

У третьому розділі законопроекту пропонується визначити ініціаторів проведення місцевих референдумів, а оскільки місцеві референдуми – це безпосередній вияв демократії на місцях, тобто територіальними громадами, то проведення референдуму на прохання мешканців місцевої територіальної громади може здійснюватися за ініціативи:

1) групи не менше 15 громадян, які володіють активним виборчим правом;

2) зареєстрованої політичної партії або громадської організації, які беруть активну участь у розвитку місцевого самоврядування;

3) некомерційної організації, яка є юридичною особою, зареєстрованою в адміністративно-територіальній одиниці, де планується проведення місцевого референдуму. Усі вказані особи називаються ініціаторами місцевого референдуму. Також у цьому розділі потрібно вказати, як здійснюватиметься повідомлення місцевого населення про ініціативу проведення місцевих референдумів, збір підписів від населення ініціатором проведення місцевого референдуму, підрахунок голосів щодо реалізації такої ініціативи, можливість оскарження такої ініціативи, а також призначення місцевого референдуму після проходження усіх зазначених процедур.

У четвертому розділі законопроекту пропонуємо визначити норми щодо оголошення про початок процесу місцевого референдуму, формування округів і дільниць для голосування, порядок формування складу територіальних комісій з проведення місцевого референдуму, права, обов'язки і повноваження територіальних комісій, склад і порядок їх формування, порядок формування складу, повноваження, права та обов'язки дільничих комісій з проведення місцевого референдуму,

а також передбачити можливість проведення місцевого референдуму без утворення дільничих комісій (в межах одного чи кількох сіл, районів у містах, чисельність яких не перевищує 100 осіб, обов'язки дільничих комісій може виконувати територіальна комісія) тощо.

П'ятий розділ повинен регулювати питання фінансового та матеріально-технічного забезпечення підготовки і проведення місцевого референдуму.

Шостий розділ має визначити порядок голосування та встановлення результатів проведення місцевих референдумів, що охоплює характеристику виборчих бюлетенів, приміщення для голосування, порядок підрахунку голосів учасників референдуму, можливість визнання дільничною комісією голосування на дільниці недійсним, підведення підсумків голосування, офіційне оприлюднення результатів місцевого референдуму, правові наслідки проведення місцевих референдумів та встановлення інших норм, необхідних для встановлення правового підґрунтя місцевих референдумів.

Висновки. Розроблення нового законопроекту «Про місцеві референдуми в Україні» дасть змогу місцевим громадам шляхом безпосереднього демократичного волевиявлення реалізовувати своє право на владу, самостійно вирішувати питання місцевого значення на основі європейських принципів функціонування України у світовому співтоваристві.

Законопроект «Про місцеві референдуми в Україні» стосується питання розвитку адміністративно-територіальних одиниць, у зв'язку з чим представники органів місцевого самоврядування та представники місцевих громад повинні запрошуватися до участі в обговореннях питань місцевого значення, які в подальшому виноситимуться на голосування на місцевих референдумах.

Для участі в обговоренні потрібно запросити і провідних науковців та правників у сфері конституційного права, і представників державних адміністрацій, депутатів місцевих рад і громадських об'єднань.

Прийняття Закону України «Про місцевий референдуми в Україні» з урахуванням усіх недоліків у цій сфері, з огляду на попередній законопроект, дозволить удосконалити механізм забезпечення реалізації громадянами України такої форми безпосередньої демократії, як місцевий референдум, створить належні можливості для реалізації рішень місцевого значення, а також сприятиме подальшому розвитку демократичного громадянського суспільства в Україні.

Крім того, реалізація законопроекту позитивно вплине на розвиток адміністративно-територіальних одиниць, зокрема сприятиме

зростанню соціальної активності кожного мешканця, залученню населення до самоврядного процесу, а відтак – становленню повноцінного місцевого самоврядування у адміністративно-територіальних одиницях.

1. Конституція України. Науково-практичний коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yport.inf.ua/konstitutsiya-ukrajini-naukovo-praktichnij.html>

2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5: П-С. – 2003. – 736 с.

3. Референдуми в Європейському Союзі / О. Чебаненко, О. Гришук, Н. Колодяжна, А. Євгенєва; за ред. Д. С. Ковриженка. – К.: ФАДА; ЛТД, 2007. – 186 с.

4. Толкованова В. В посібник з питань партисипативної демократії (демократії участі) на місцевому рівні / під ред. В. В. Толкованова. – К.: Крамар, 2011. – 199 с.

5. Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормо-проектні аспекти: матеріали «круглого столу» (2009, м. Київ) / автор. кол.: В. Л. Федоренко, І. В. Ляшко, Д. С. Базілевич, Н. О. Кузнецова, Л. В. Черничка; упоряд.: С. І. Пиняк, Ю. П. Гарбуз, Г. С. Степанян. – К.: СПД Москаленко О. М., 2009. – С. 27–55.

6. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

7. Державна кадрова політика в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку: наук. доп. / авт. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмі та ін.; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка, д-ра політ. наук, проф. К. О. Ващенко, д-ра соц. наук, проф. Ю. П. Сурміна (кер. проекту). – К.: НАДУ, 2012. – 72 с.

Онышко О. Б. Местные референдумы в Украине

Исследована правовая природа обеспечения права человека на проведение и участие в местных референдумах в Украине, закрепленного в Конституции Украины.

Проанализированы понятие референдума и право граждан на проявление одной из форм непосредственной демократии – местного референдума.

Предложено разработать новый законопроект «О местных референдумах в Украине» с учетом норм действующего законодательства и недостатков предыдущего законопроекта № 7082 от 03.09.2010, прошедшего в парламенте только первое чтение.

Ключевые слова: референдум, непосредственная демократия, местное самоуправление, законопроект, территориальная община, общественная инициатива, народное голосование.

Onyshko O. B. Local referendums in Ukraine

The legal nature of the right to hold and participate in local referendums in Ukraine, enshrined in the Constitution of Ukraine is examined in the article. The article deals with the concepts of referendum and citizens right to identify a form of direct democracy – a local referendum. It is proposed to develop a new draft law «Local referendums in Ukraine» with the current legislation as well as all the shortcomings of the previous bill number 7082 from 03.09.2010 which has passed only the first reading in Parliament.

Development of a new law project «Local referendums in Ukraine» will enable local communities for solve local issues will realise their right the way of direct democratic based on European principles of Ukraine in the world community.

The process of developing the law project «On local referendum in Ukraine» is complex, lengthy and requires maximum consideration of the provisions of the existing Law «On All-Ukrainian referendum», and other applicable laws of Ukraine, such as: «On Central Election Commission», «On election of Deputies of the Autonomous Republic of Crimea, local councils and village, town and city burgomaster's», «On Local Government» and others. Six chapters that will unite 43 articles are proposed to be included in this law project. Create of a new law project will improve the mechanism of ensuring implementation of Ukraine this form of direct democracy as a local referendum, provide adequate opportunities for the implementation of decisions of local importance, and will facilitate the development of democratic society in Ukraine. In addition, the implementation of the draft law will positively affect the development of administrative units, in particular, to increase social activity of each resident, attracting people to self-process, and thus becoming a full-fledged local government in the administrative-territorial units.

Key words: referendum, direct democracy, local government, law, local community, public initiative, popular vote.

Стаття надійшла 19 травня 2015 р.

УДК 342.7

А. Й. Француз

УТВЕРЖДЕННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Проаналізовано закріплені в Конституції України основні принципи прав людини та їх гарантії. В Україні найвищою соціальною цінністю вважається людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. А гарантії прав і свобод людини є змістом і спрямованістю діяльності Української держави.

Здійснено співвідношення зарубіжного досвіду та українських реалій. Окреслено основні шляхи вдосконалення нормативно-правових механізмів реалізації прав і свобод людини та громадянина як визначального чинника розвитку політичної системи в державі.

Ключові слова: *права і свободи людини та громадянина, суспільство, держава, Конституція.*

Постановка проблеми. З часу проголошення незалежності України і до нині саме права та свободи людини і громадянина є дороговказом конституційного розвитку суспільства та держави про що, зокрема, свідчать і особливості перебігу конституційного процесу в Україні. Зазначене підтверджує й зміст основних положень Конституції України. У ст. 3 Основного Закону встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності Української держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність [1].

Стан дослідження. Відомі українські та зарубіжні вчені А. Георгіца, К. Еванс, Ю. Орзіх, П. Рабінович, О. Скрипнюк, Д. Уайт, М. Цвік, В. Шаповал, Г. Шемшученко та багато інших зробили вагомий вклад у дослідження утвердження та забезпечення прав людини в Україні. Саме права й свободи людини й їх гарантованість є мірилом взаємин між державою та індивідом. «Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» – зазначено в Конституції України (ч. 2 ст. 3) [1]. Через це рівень забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини, визначений різними авторитетними міжнародними інституціями, врешті визначає індекс гуманітарного розвитку держав у світі. Крізь призму процесів розвитку політичної системи в Україні, розгляд цього питання є актуальним.

Мета. Своєчасне та реальне вирішення проблем реалізації конституційних прав і свобод людини на сучасному етапі конституційного розвитку України є важливим не лише для подальшого формування громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, а й визначальним для утвердження авторитету нашої країни на міжнародній арені. Натомість ігнорування європейських гуманістичних ідеалів і цінностей, недотримання конституційних прав і свобод людини, відсутність дієвих гарантій їх реалізації або ілюзорність таких гарантій – це шлях в нікуди, здатний позбавити будь-яку навіть найрозвинутішу державу світу визнання в міжнародному співтоваристві.

Виклад основних положень. Закріплені та гарантовані чинною Конституцією України права людини загалом відтворюють систему

фундаментальних особистих і політичних прав людини, встановлених Загальною декларацією прав людини 1948 р. [2]. Водночас Основний Закон унормовує і наявний великий обсяг новітніх прав людини, чи так званих прав нового покоління, визначених у низці міжнародних договорів України в правозахисній і гуманітарній сферах.

Нині не всі із визначених в Основному Законі прав та свобод людини і громадянина реалізуються своєчасно та у повному обсязі. Ця проблема є актуальною та гострою впродовж усіх років незалежності України.

Основні проблеми з реалізацією конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також їх гарантуванням перебувають у площині правового регулювання, правозастосовної та правозахисної діяльності у відповідній сфері суспільних відносин. Узагальнюючи ключові з них, можна виокремити такі позиції:

- незавершеність формування національної ідеї та державної правової політики України, спрямованої на реалізацію цієї ідеї, які б ґрунтувалися на ідеалах гуманізму та суспільних цінностях, втілених у системі конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх гарантіях;

- декларативний характер багатьох із закріплених у Конституції України прав і свобод людини та громадянина, особливо у соціально-економічній сфері. Невідповідність номенклатури цих прав і свобод реальним можливостям сучасної Української держави щодо їх належного, своєчасного та повного забезпечення;

- ускладнення та перманентне відтермінування із проведенням конституційної, виборчої, парламентської, адміністративно-правової, судово-правової та муніципальної реформ, спрямованих передусім на вдосконалення юридичних механізмів забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина, визначених в Основному Законі;

- обмеженість, а іноді й відсутність, дієвих законодавчих механізмів реалізації прав та свобод людини і громадянина в Україні. В пункті 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України однозначно встановлено, що відповідні питання регулюються виключно законами України. Натомість закони, які б визначали порядок реалізації та гарантування багатьох прав і свобод людини і громадянина, встановлених у Основному Законі, відсутні або застаріли;

- у багатьох випадках інертність вітчизняної юридичної науки й освіти щодо належного теоретико-методологічного та методичного забезпечення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності в сфері утвердження, реалізації та гарантування конституційних прав та свобод людини і громадянина та підготовки високопрофесій-

них фахівців у відповідній сфері. Донині у вітчизняних вищих навчальних закладах юридичного профілю непоширена правозахисна спеціалізація поза межами адвокатської спеціалізації;

– недостатнє інформаційне забезпечення проблем реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні, що стало можливим унаслідок ігнорування значного правозахисного потенціалу ЗМІ, який може реалізовуватися через відповідні інформаційні програми, незалежні журналістські розслідування тощо;

– недооцінка міжнародного та зарубіжного експертного, наукового, інформаційно-аналітичного, консультивного та організаційно-правового потенціалу в сфері утвердження, реалізації та гарантування прав і свобод людини. Недостатня інтегрованість України у міжнародний гуманітарний простір і на конвенційному, і на інституційному рівні.

Водночас допомога Україні міжнародних і зарубіжних інституцій у цій сфері сприяє не лише запровадженню нових підходів щодо вирішення традиційних проблем у сфері прав і свобод людини й їх гарантій, а й упереджує можливі помилки та прорахунки у відповідній правотворчій і правозастосовній діяльності.

Конструктивне вирішення проблем у сфері утвердження та реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина, котрі перебувають у правотворчій, правозастосовній і правозахисній площині, має стати об'єднавчою ідеєю для суспільства та держави на найближче десятиліття, важливим компонентом державної правової політики України. Але нині можна стверджувати про визначені магістральні напрями забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Це, зокрема, такі взаємопов'язані напрями, як: а) забезпечення юридичних механізмів реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина; б) утвердження ефективної системи гарантій реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Своєю чергою, розробка та забезпечення юридичних механізмів реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина може і повинне здійснюватися на двох рівнях – конституційному та законодавчому. У першому випадку йдеться про ініціативи щодо вдосконалення системи прав і свобод людини та громадянина, закріплених у Конституції України шляхом внесення змін до її відповідних статей. Очевидно, що цей рівень є найефективнішим, оскільки Конституція України в ст. 8 встановлює, що її норми є нормами прямої дії і звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на їх підставі гарантується [1].

В Україні було анонсовано та презентовано чимало офіційних і неофіційних проектів законів щодо системного оновлення Конституції України, значна частина яких спрямовувалась і на удосконалення системи прав і свобод людини та громадянина.

Наприклад, конституційне положення щодо права на свободу об'єднання у політичні партії авторами цього законопроекту пропонувалося доповнити нормою про можливість формування партіями виборчих блоків на виборах, а також положенням про неможливість оскаржувати партійні рішення до суду. Також відповідну статтю чинної Конституції України пропонувалося доповнити нормою про те, що держава забезпечує фінансування партій, які представлені в парламенті.

Якщо перша пропозиція перетворює партійні блоки у повноцінні суб'єкти конституційного права, то друга фактично виводить партійну демократію зі сфери впливу Конституції та законів України. Очевидно, що такі рішення можуть бути загрозливими для законності та не відповідають засадам демократичного суспільства. Що стосується державного фінансування політичних партій, то навряд чи ця проблема сьогодні на часі.

Невиправданою видається й пропозиція доповнити ст. 55 Конституції України положенням про те, що рішення Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України індивідуального характеру підлягають оскарженню до апеляційного адміністративного суду м. Києва. Присутність такої новели в тексті Основного Закону виглядає сумнівним, адже це є предметом закону про судоустрій.

Низка неофіційних конституційних проектів була підготовлена та презентована широкій громадськості інститутами громадянського суспільства – громадськими організаціями, політичними партіями та ін. 3-поміж інших заслуговують на увагу пропозиції щодо змін до другого та третього розділів Конституції України, сформовані робочою групою в складі членів Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, членів Харківської правозахисної групи та фахівців із питань конституційного права, презентовані співголовою Харківської правозахисної групи Є. Захаровим.

Наведені окремі пропозиції правозахисників вбачаються актуальними та такими, що можуть бути враховані під час удосконалення юридичних механізмів реалізації та гарантування прав і свобод людини та громадянина на конституційному рівні

Конституційні права та свободи, отримавши своє позитивне унормування в Конституції та законах України, набувають реального значення в житті кожної людини за умови можливості їх ефективної

та безперешкодної реалізації. У цьому сенсі попередньо проаналізовані юридичні механізми реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина логічно продовжуються в комплексній системі гарантій цих прав і свобод. Ефективність останніх урешті й визначає дієвість утвердження та забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні та спроможність Української держави відповідати перед людиною за свою діяльність.

Гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина – система умов і засобів, які створюють правовий режим найбільшого сприяння належній реалізації визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини та громадянина.

Система гарантій конституційних прав і свобод людини та громадянина на сьогодні представлена загальними і спеціальними (юридичними) гарантіями. Загальні гарантії визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного та державного життя України – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної), інформаційної, екологічної та інших. Ці гарантії мають інституційний характер і є усталеною системою політико-правових інститутів суспільства і держави, які в своїй взаємодії сприяють максимально повній реалізації прав і свобод людини.

До політичних гарантій конституційних прав і свобод належать насамперед такі основні політичні інститути, як інститут народного суверенітету, форм безпосередньої демократії, політичного та ідеологічного плюралізму, багатопартійності та інші. Економічні гарантії конституційних прав і свобод представлені інститутами власності, економічного плюралізму, свободи підприємницької та іншої господарської діяльності тощо. Соціальні гарантії конституційних прав і свобод передбачають наявність гармонійно розвинутого громадянського суспільства, соціальної держави, громадського контролю тощо. Культурні (духовні) гарантії конституційних прав і свобод виражені в наявності розвиненої національної культури та культури національних меншин; повагою до прав і свобод як до традиційних духовних цінностей тощо.

Загальні гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина мають значний, а іноді й основоположний вплив на реалізацію цих прав та свобод, оскільки вони визначають готовність Української держави реалізовувати закріплені в Конституції України права і свободи людини і громадянина. Будь-який навіть найбільш досконалий юридичний механізм реалізації конституційних прав і свобод є безсилим за умови низького рівня політичного та соціально-

економічного розвитку суспільства і держави, відсутності традицій правової культури.

Спеціальні юридичні гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина представлені нормативно- та організаційно-правовими механізмами їх забезпечення.

Нормативно-правові гарантії основних прав і свобод людини та громадянина подані системою норм конституційного права, що встановлюють і закріплюють основні права і свободи, визначають принципи та шляхи їх реалізації. Нормативні гарантії об'єктивно відображено в системі чинного законодавства України у сфері прав і свобод людини та громадянина, а саме – в Конституції України, законах України та підзаконних нормативно-правових актах відповідного змісту.

Водночас у Конституції України встановлено загальні принципи нормативно-правових гарантій. Зокрема в ст. 57 Основного Закону зазначено, що закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. В іншому разі такі нормативно-правові акти є нечинними [1].

Конституційні права та свободи людини і громадянина, згідно зі ст. 64 Основного Закону, не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень можуть встановлюватися виключно в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Організаційно-правові гарантії подані системою основних суб'єктів конституційного права, що охоплює народ України, територіальні громади, органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їх посадові і службові особи, політичні партії, громадські організації тощо. Ці суб'єкти конституційного права уповноважені утверджувати основні права та свободи людини і громадянина, закріплювати механізми їх реалізації та здійснювати судовий і позасудовий захист конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Особлива увага в механізмі організаційно-правових гарантій приділяється судовому та позасудовому захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до ст. 55 Конституції України, судовий захист прав і свобод людини та громадянина здійснюється системою судів загальної юрисдикції України. Держава гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, які порушують права та свободи людини і громадянина. У разі застосування всіх національних засобів судового захисту своїх прав і свобод особа може звернутися до міжнародних

судових установ, наприклад, до Європейського суду з прав людини. Нині Україна посідає одне з «чільних» місць за кількістю звернень громадян України до цієї поважної міжнародної судової установи.

Кожен має право звернутися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб'єктів, уповноважених захищати конституційні права та свободи людини і громадянина. В Україні для цього існує спеціально створений орган – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, порядок діяльності якого визначається Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. [3]. У разі, коли національні позасудові засоби захисту прав людини вичерпано, особа має гарантоване Конституцією України право звернутися до міжнародних правозахисних організацій (ст. 55 Конституції України).

Поряд із національними нормативно- й організаційно-правовими гарантіями конституційних прав і свобод людини та громадянина слід виокремити міжнародні гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Ці гарантії поділяються на нормативні (конвенційні) та інституційні.

Нормативні міжнародні гарантії подані системою міжнародних договорів, угод і рамкових конвенцій у сфері основних прав і свобод людини та громадянина. До основних міжнародних актів у цій сфері належать: Загальна декларація прав людини 1948 р. [2], Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. [4], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [5], Конвенція про охорону культурної і природної спадщини 1972 р. [6] та низка інших. Інституційні міжнародні гарантії подані системою міжнародних установ і організацій, уповноважених здійснювати судовий і позасудовий захист основних прав і свобод людини й громадянина.

Нині в Україні сформувалася та діє розвинена система гарантій конституційних прав і свобод людини та громадянина. Водночас реальний стан забезпечення Українською державою прав і свобод людини, гарантованих їй Конституцією, дає змогу стверджувати про нагальну проблему вдосконалення цих гарантій, переведення їх із теоретичної, а іноді й декларативної площини, в сферу реальної конституційної правотворчої, правозастосовної та правозахисної діяльності.

Основні проблеми, пов'язані з гарантуванням конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні, тісно пов'язані з питаннями пошуку ефективних юридичних механізмів реалізації відповідних прав і свобод і також перебувають у площині правового регулювання, правозастосовної та правозахисної діяльності. Серед низки ініціатив щодо вдосконалення існуючих гарантій конституційних прав

і свобод людини та громадянина чільне місце посідають конституційні та законодавчі проекти, спрямовані на модернізацію цих гарантій і їх системи.

Цілком очевидно, що удосконалення юридичних гарантій прав і свобод людини та громадянина потребує комплексного підходу. Наприклад, не можна уявити дієвого захисту прав людини без ефективної роботи судової системи. Водночас удосконалення судового захисту прав людини передбачає проведення судово-правової реформи з чіткою акцентуацією основного завдання судів загальної юрисдикції на захист прав і свобод людини та громадянина. Водночас удосконалення юридичних механізмів реалізації та гарантування конституційних прав та свобод людини і громадянина може здійснюватися й на законодавчому рівні. Саме закони України визначають зміст і обсяг прав і свобод людини, унормованих у Основному Законі, принципи, а також форми та процедуру їх реалізації, суб'єктно-об'єктний склад відповідних правовідносин, гарантії реалізації тих чи інших конституційних прав і свобод тощо.

Нині громадяни України усвідомлюють, що система їх прав і свобод, встановлених Основним Законом, буде дієвою в повсякденному житті лише за умови їх гарантування Українською державою. Помітною є і тенденція незадоволення громадянами рівнем гарантування їх окремих особистих прав, зокрема права на повагу до її гідності, права на свободу та особисту недоторканність, а також економічних і соціальних прав і свобод.

Висновки. Нині можна визначити такі напрями щодо основних шляхів удосконалення юридичних механізмів реалізації прав і свобод людини та громадянина:

– нагальність у визначенні суб'єктного складу системи конституційних прав і свобод людини та громадянина – які з прав і свобод належать виключно громадянам України, а які – всім особам, котрі законно перебувають на території України;

– критичне переосмислення конституційованої нині системи прав і свобод людини та громадянина з метою її конструктивної ревізії та відмови від тих із них, що ніколи не реалізовувалися з часу свого закріплення;

– доцільність розширення змісту політичних прав громадян України, які мають сприяти їх реальній, а не можливій участі в управлінні державними справами та участі в місцевому самоврядуванні;

– переосмислення та оптимізація широкого спектра соціальних прав і свобод людини та громадянина з метою їх наближення до реальних можливостей держави забезпечувати і гарантувати ці права;

– необхідність конституювання так званих «новітніх» конституційних прав людини – права на мир, на інформацію, екологічну та ядерну безпеку тощо;

– доцільність конституційного закріплення та унормування в законах України дієвих механізмів реалізації прав і свобод людини та громадянина, які можуть здійснюватися тільки колективно (права на вибори, референдуми, мирні збори, мітинги, походи і демонстрації, страйки тощо);

– схвальне ставлення до створення конституційних механізмів для забезпечення належної реалізації конституційних прав і свобод для людей зі спеціальним соціальним (біженці, переміщені та повернуті особи, особи без громадянства, трудові мігранти, особи, позбавлені волі в судовому порядку, особи з обмеженими можливостями), віковим (діти, люди похилого віку) чи професійним (військовослужбовці) статусом;

– потреба в узгодженні на конституційному рівні індивідуальних прав людини з правами колективних суб'єктів;

– доцільність закріплення за Українською державою обов'язку щодо проведення системної освітньої та виховної роботи у сфері утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина з широкими верствами населення та створення з цією метою постійно діючих «юридичних клінік» для людей тощо.

Отже, серед основних шляхів удосконалення гарантій прав і свобод людини та громадянина слід виокремити такі:

– унормування в Основному Законі поняття гарантування Українською державою конституційних прав і свобод людини та громадянина з метою унеможливлення безвідповідальності держави перед особою у відповідній сфері;

– розширення переліку прав і свобод людини та громадянина (ст. 64 Конституції), забезпечення яких гарантується Українською державою в повному обсязі, незалежно від політичного, економічного та соціального розвитку країни, і не може бути обмеженим чи призупиненим;

– посилення юридичної відповідальності Української держави та її уповноважених представників перед особою за порушення її конституційних прав і свобод; забезпечення невідворотності застосування санкцій за порушення конституційних прав і свобод людини;

– конституювання досконалих гарантій для діяльності неурядових, зокрема міжнародних і зарубіжних правозахисних організацій. Зокрема визначення їх правового статусу і порядку діяльності на території України та унормування правових форм здійснення ними захисту прав і свобод громадян України;

– необхідність системного удосконалення існуючих нині та закріплених у Конституції України юридичних механізмів судового та позасудового, національного та міжнародного захисту прав людини в Україні;

– посилення обов'язку прокуратури та судів захищати конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні;

– проведення судово-правової реформи з чітким акцентуванням основного завдання судів загальної юрисдикції на захист прав і свобод людини та громадянина;

– реалізація Концепції реформи кримінальної юстиції з метою переорієнтації всіх учасників кримінального процесу з карально-репресивної на правозахисну функцію;

– здійснення системної роз'яснювальної роботи та правової допомоги для громадян України, які звертаються до міжнародних судових установ, тощо.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Загальна декларація прав людини: Декларація. Міжнародний документ від 10.12.1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – С. 89. – Ст. 3103. – Код акта 45085/2008.

3. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України від 13. 05. 1998 р. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція. Міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. // Голос України від 10.01.2001. – № 3.

5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт. Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043

6. Конвенція про охорону культурної і природної спадщини: Конвенція. Міжнародний документ від 16 листопада 1972 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_089

Француз А. И. Утверждение и обеспечение прав человека как основополагающая детерминанта развития политической системы Украины

В статье описаны закрепленные в Конституции Украины основные принципы прав человека и их гарантии. В Украине наивысшей социальной ценностью определяется человек, его жизнь, здоровье, честь и достоинство, неприкосновенность и безопасность. А гарантией прав и свобод человека являются содержанием и направленностью деятельности украинского государства. Изучено соотношение зарубежного опыта и украинских реалий.

Определены основные пути совершенствования нормативно-правовых механизмов реализации прав и свобод человека и гражданина как определяющего фактора развития политической системы в государстве.

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, общество, государство, Конституция.

Frantsuz A. J. The Strengthening and Ensuring of Human rights as Defining Determinant of Ukraine's Political System

The article deals with the basic principles of human rights and their guarantees enshrined in the Constitution of Ukraine. The highest social value in Ukraine is determined man, its life, health, honor and dignity, integrity and security. The guarantees of man rights and freedoms are the content and trend of Ukrainian state activity. The research shows correlation between international experience and Ukrainian realities. The basic ways to improve the regulatory and legal mechanisms for the rights and freedoms of man and citizen as a determining factor for the political system in the country are outlined.

Key words: human rights and freedoms, civil society, the state constitution.

Стаття надійшла 23 січня 2015 р.

Розділ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6

М. Я. Ващишин

СПЕЦІАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОМЕРЕЖІ

Проаналізовано основні спеціальні принципи правового регулювання відносин у сфері формування, функціонування та збереження національної екомережі України. Зазначено, що ці принципи є спеціалізованими щодо принципів екологічного права і відображають сутність та особливості екомережєвих правовідносин. Обґрунтовано пропозицію про доповнення цієї системи спеціальним превентивним принципом запобігання негативному впливу на об'єкти національної екомережі у процесі господарської та іншої діяльності людини.

Ключові слова: національна екомережа, принципи правового регулювання, спеціальні принципи, правові засади, принципи екологічного права.

Постановка проблеми. Національна екологічна мережа є якісно новою і перспективною формою комплексної охорони навколишнього природного середовища. Правове регулювання відносин у сфері належного формування, невиснажливого використання та оптимального збереження національної екологічної мережі в Україні ґрунтується на принципах, які об'єктивно обумовлені потребами збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, відповідають сучасному етапові суспільного розвитку, науково обґрунтовані, формують зміст правових норм про національну екомережу та виконують регулятивну і охоронну функції. Систему принципів правового регулювання відносин у сфері формування, функціонування та збереження національної екомережі становлять загальноправові, міжгалузеві, галузеві (еколого-правові) та спеціальні (інституційні) принципи.

Стан дослідження. Окремі аспекти формування та функціонування національної екологічної мережі досліджували Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, П. А. Гвоздик, А. Й. Годованюк, Б. В. Даниленко,

М. А. Дейнега, І. І. Каракаш, С. М. Кравченко, П. Ф. Кулинич, О. В. Лозо, М. І. Максименко, Н. Р. Малишева, М. О. Медведєва, Е. В. Позняк, Л. Проценко, А. К. Соколова, О. Ш. Чомошавлі, В. В. Шеховцов. Актуальність статті зумовлена тим, що спеціальні принципи правового регулювання відносин у сфері формування та невиснажливого використання національної екологічної мережі в Україні не були предметом окремого наукового аналізу, досі не виявлено їх співвідношення із принципами екологічного права України та міжнародного права навколишнього природного середовища.

Метою статті є аналіз системи та змісту спеціальних принципів правового регулювання відносин у сфері формування та збереження національної екомережі в Україні. Для досягнення поставленої мети основна увага зосереджена на вирішенні таких завдань: установлення відповідності принципів правового регулювання відносин у сфері формування та збереження національної екомережі принципам екологічного права та принципам побудови Всеєвропейської екологічної мережі; формулювання висновків і пропозицій стосовно вдосконалення (уточнення та доповнення) системи спеціальних принципів правового регулювання відносин у сфері формування та збереження національної екомережі України.

Виклад основних положень. Важливою особливістю сучасного етапу розвитку правотворчості в Україні А. М. Колодій вважає те, що у дедалі більшій кількості нормативно-правових актів передбачені окремі статті, що встановлюють принципи організації, функціонування та співвідношення соціальних інституцій [1, с. 24]. Текстуальне закріплення основних принципів екологічного права містить ст. 3 «Основні принципи охорони навколишнього природного середовища» Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2]. На думку П. Д. Пилипенка, сам собою факт закріплення принципів права окремої галузі у її джерелах можна, очевидно, вважати ідеальним варіантом, зразком досконалості системи права [3, с. 157].

Більшість із принципів, закріплених у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», водночас становлять основу формування національної екомережі, що є сучасною формою збереження довкілля. Попри те, що формування екомережі в Україні розпочалося через десять років після прийняття зазначеного закону, правові засади збереження ландшафтного та біологічного різноманіття були сформовані у таких принципах охорони навколишнього природного середовища [2]: гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; запобіжний характер заходів

щодо охорони навколишнього природного середовища; збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; науково обґрунтоване узгодження екологічних, екологічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку; поєднання заходів стимулювання й відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.

Отже, вісім із п'ятнадцяти принципів охорони навколишнього природного середовища відповідають програмним правовим засадам формування національної екомережі, а чотири з них – безпосередньо з ними співзвучні, що свідчить про правовий зв'язок галузевого екологічного законодавства та спеціального законодавства про екомережу України та створення правової основи для розвитку екомережових відносин. Решта сім принципів охорони навколишнього природного середовища мають виражений природоресурсний характер і визначають правові засади раціонального природокористування, тобто також не суперечать досліджуваним принципам. Проте більшою мірою вони застосовуватимуться не у формуванні та збереженні національної екомережі, а в процесі невиснажливого використання її окремих структурних елементів – сполучних та буферних територій, до складу яких переважно входять землі водного фонду, землі лісгосподарського та сільськогосподарського призначення.

Принципи правового регулювання відносин у сфері формування, збереження та використання національної екомережі є спеціалізованими щодо принципів екологічного права, відображають сутність та особливості екомережових відносин. У ст. 4 Закону України «Про екологічну мережу України» [4] передбачено, що формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до таких основних принципів: а) забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі; б) збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі; в) зупинення втрат природних і напівприродних територій (зайнятих

рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими в процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі; г) забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі; г) забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі; д) забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері; е) удосконалення складу земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель; є) системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Зважаючи на те, що принципи права – основоположні, обумовлюють і визначають юридично значущі підходи до регулювання суспільних відносин, зміст впливу права на ці відносини та слугують критеріями його науково обґрунтованого формування і здійснення у реалізації повноважень суб'єктів права [5, с. 5], варто відзначити, що принципи формування, збереження та використання національної екомережі відповідають зазначеним критеріям і цілям.

Перші три принципи є стратегічними і відображають програмні цілі формування національної екомережі. Вони спрямовані на забезпечення побудови екомережі як єдиної територіальної системи природних та частково змінених людиною територій задля зупинення деградації природних ландшафтів та втрат біологічного різноманіття з метою досягнення екологічної рівноваги на значній площі нашої країни.

Два інші принципи – організаційно-правовий характер: перший – юридично опосередковує окремі аспекти економіко-правового механізму раціонального природокористування в межах територій екомережі; інший – відображає участь громадськості у прийнятті екологічно важливих рішень на всіх етапах функціонування національної екомережі.

Варто розширити зміст принципу, передбаченого п. «г» ст. 4 Закону України «Про екологічну мережу України» усіма трьома «стовпами» Орхуської конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються охорони навколишнього середовища (1998 р.), котра спрямована на захист прав людини сучасного та майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я. Отож, цей принцип матиме комплексний і завершений характер: принцип

вільного доступу громадян та їх об'єднань до інформації про стан формування і функціонування екомережі, забезпечення їх участі у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо побудови та збереження екомережі, а також доступ до правосуддя з питань, що стосуються охорони біологічного і ландшафтного різноманіття та окремих елементів національної екомережі.

У п. «д» ст. 4 Закону України «Про екологічну мережу України» простежуються зв'язок правових засад формування національної екомережі України із вихідними засадами побудови Всеєвропейської екологічної мережі. Правове регулювання відносин у сфері формування та функціонування національної екологічної мережі в Україні розпочалося з прийняття Закону України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» від 21 вересня 2000 року [6] відповідно до рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.). Цим законом передбачено, що національна екологічна мережа має відповідати вимогам щодо її функціонування у Всеєвропейській екологічній мережі та виконувати провідні функції щодо збереження біологічного різноманіття.

За створення Всеєвропейської екологічної мережі було взято за основу раніше втілену в рамках Європейського Союзу ідею особливо охоронюваних територій «Natura 2000». Формування мережі «Natura 2000» здійснюється за принципом її поєднання з національними природоохоронними програмами. Відповідно до статті 10 Council Directive 92/43/EEC, держави-члени ЄС, якщо вважають необхідним, докладають зусиль для заохочення управління особливостями ландшафту, котрі мають важливе значення для дикої фауни та флори, у своєму плануванні землекористування та політиці розвитку та, зокрема, з метою покращення цілісності мережі «Natura 2000» [7, с. 161].

Принципи побудови та збереження національної екомережі (крім принципу абсолютизації значення територій та об'єктів природно-заповідного фонду як основи мережі) загалом не суперечать принципам формування мережі «Natura 2000», що є позитивним з огляду на перспективи входження України до складу Європейського Союзу. Найбільшою мірою гармонують із екологічними принципами ЄС, передбачені у ст. 4 Закону України «Про екологічну мережу України», а саме [4]: забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі; забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;

удосконалення складу земель України шляхом забезпечення науково-обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель.

Останній із окреслених принципів потребує належної деталізації у земельному законодавстві. Земельним кодексом України передбачено дев'ять категорій земель, з них більшість відповідають вимогам щодо включення їх до складу структурних елементів національної екомережі. Двом категоріям земельного фонду України (землі житлової та громадської забудови; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення) властиве цільове призначення, яке спрямоване на досягнення соціальних та економічних, а не природоохоронних цілей, через що недоцільним є включення цих земель до складу національної екомережі. Проте виваженого, науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель для вдосконалення складу земель України і розбудови екомережі не було здійснено.

Про відповідність принципів формування, збереження та використання національної екомережі міжнародно-правовим стандартам і принципам охорони довкілля свідчить останній у законодавчому переліку ст. 4 Закону України «Про екологічну мережу України» принцип системного врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства, що фактично є визнаним принципом сталого екологічно обґрунтованого економічного і соціального розвитку.

Принцип сталого розвитку є міжнародно-правовим принципом охорони довкілля, що був закріплений у ст. 4 Декларації з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Його зміст визначається так: для досягнення сталого розвитку захист навколишнього середовища повинен становити невід'ємну частину процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього.

С. О. Боголюбов відзначає, що Міжнародна конференція 1992 р. в Ріо-де-Жанейро стала місцем координації природоохоронних планів і заходів різних держав і висунула тезу про необхідність забезпечення сталого розвитку (відновлюваного, відтворюваного природокористування) – нового терміна, що сприймається по-різному в різних державах і набуває різні смислові відтінки під час перекладу різними мовами [8, с. 146].

Сьогодні формування та функціонування національної екологічної мережі в Україні є насамперед запорукою збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, але й водночас сприятиме сталому розвитку українського суспільства: стабілізуватиме екосистеми, підвищить ресурсний потенціал у сфері природокористування і здатне покращити якість життя наших громадян.

Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки визначено основні соціальні, економічні та екологічні результати її реалізації, до яких можна віднести збереження і відтворення ландшафтного різноманіття, розбудову Всеєвропейської екологічної мережі, а також сприяння розвитку ресурсної бази для заняття туризмом, відпочинку та оздоровлення населення [6]. Через невиснажливе природокористування на значній частині території України будуть створені природні умови для життя і розвитку людини у екологічно збалансованому природному середовищі і забезпечуватиметься дотримання екологічної рівноваги.

М. М. Бринчук серед принципів екологічного права обгрунтовує принцип попередження (запобігання) шкоди навколишньому середовищу (екологічної шкоди) в процесі суспільного розвитку: якщо попереджується екологічна шкода, то запобігається і екогенна шкода, тобто така, що завдається здоров'ю і життю людини деградованим, забрудненим навколишнім середовищем [5, с. 76]. Спеціалізуючи цей охоронний принцип екологічного права, можна запропонувати доповнити систему принципів правового регулювання відносин у сфері формування, використання та збереження національної екологічної мережі принципом запобігання негативного впливу на об'єкти національної екомережі в процесі господарської та іншої діяльності людини.

Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки [6] з метою забезпечення природоохоронних функцій національної екологічної мережі передбачено здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу на природні комплекси елементів національної екологічної мережі. Однак, на нашу думку, ця засаднича норма має основоположне значення і може трактуватися як принцип правового регулювання. Одним із проявів цього принципу є закріплене у Загальнодержавній програмі формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки положення про здійснення спеціальних заходів для забезпечення міграції тварин і рослин в місцях перетину природних та транспортних коридорів [6].

Своєю чергою, функціонування національної екомережі сприяє зменшенню, запобіганню та ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності людей на навколишнє природне середовище, збереженню природних ресурсів і генетичного фонду живої природи.

Завдання принципів формування, збереження та використання національної екомережі можна розглядати у вузькому та широкому розуміннях. У вузькому розумінні вони покликані забезпечити три

напрями розвитку екомережєвих відносин: системне формування, ефективне збереження та невиснажливе використання національної екомережі.

У широкому тлумаченні завдання принципів формування, збереження та використання національної екомережі полягає у виробленні та узгодженні загальних вимог до діяльності у сфері охорони довкілля і досягнення таких результатів:

- 1) збереження ландшафтного та біологічного різноманіття;
- 2) відновлення екологічної рівноваги;
- 3) покращення якості довкілля до стану, сприятливого для життєдіяльності людини.

У навколишньому природному середовищі діють природні взаємозв'язки, які забезпечують умови життєдіяльності людини і тому, на думку Е. В. Позняк, підлягають обов'язковому врахуванню у формуванні законодавчих вимог. Безперечно, екосистемний підхід найбільшою мірою доцільно впроваджувати для вдосконалення екологічного законодавства, зокрема це стосується сфери природоохоронного права (охорони комплексних об'єктів правового регулювання, їх відтворення та використання, формування екологічної мережі) [9, с. 156].

Втілення ідеї побудови національної екомережі є прикладом застосування екосистемного підходу в екологічній політиці нашої держави, а принципи правового регулювання відносин у сфері формування, збереження та використання національної екомережі спрямовані на забезпечення самовідтворення екосистем і підвищення їх якісних природних характеристик.

Висновки. Принципи правового регулювання відносин у сфері формування, збереження та використання екомережі об'єктивно зумовлені специфічними особливостями екомережєвих відносин, відповідають змісту принципів екологічного права, конкретизують їх, характеризуються динамізмом і спрямовані на створення належної правової основи для формування національної екомережі, невиснажливого використання природних ресурсів, вироблення ефективного механізму збереження ландшафтного та біологічного різноманіття та правової охорони цінних з екологічної точки зору територій та об'єктів екомережі.

Функціональне призначення принципів правового регулювання відносин у сфері формування, збереження та використання національної екомережі полягає в застосуванні екосистемного підходу до збереження природних ландшафтів та притаманного їм видового біологічного різноманіття; збалансування екологічних, соціальних та еконо-

мічних інтересів для підвищення рівня життя людини у сприятливому для неї навколишньому середовищі.

Систему спеціальних принципів правового регулювання відносин у сфері формування, використання та збереження національної екологічної мережі доцільно доповнити превентивним принципом запобігання негативного впливу на об'єкти національної екомережі в процесі господарської та іншої діяльності людини. Зміст принципу забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі варто розширити і сформулювати його як принцип вільного доступу громадян та їх об'єднань до інформації про стан формування і функціонування екомережі, забезпечення їх участі у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо побудови та збереження екомережі, а також доступ до правосуддя з питань, що стосуються охорони біологічного та ландшафтного різноманіття національної екомережі.

1. Колодій А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

3. Наукові праці Пилипенка Пилипа Даниловича. Вибране. – Дрогобич: Коло, 2013. – 408 с.

4. Про екологічну мережу України: Закон України від 24 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 500.

5. Бринчук М. М. Принципы экологического права: монография / М. М. Бринчук. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 208 с.

6. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки: Закон України від 21 вересня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.

7. Збірник нормативно-правових актів Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища. – Львів, 2004. – 192 с.

8. Боголюбов С. А. Актуальные проблемы экологического права: учебник для магистров / С. А. Боголюбов. – М.: Юрайт, 2011. – 607 с. – Серия: Магистр.

9. Позняк Е. В. Перспективи розвитку екосистемних підходів у правовому регулюванні екологічних відносин в Україні / Е. В. Позняк // Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2014. – 320 с. – С. 153–156.

Вашишин М. Я. Специальные принципы правового регулирования в сфере формирования и сохранения национальной экологической сети

Проанализированы основные специальные принципы правового регулирования отношений в сфере формирования, функционирования и сохранения национальной экологической сети Украины и их соотношение с принципами экологического права. Отмечено, что эти принципы являются специализированными по отношению к принципам экологического права и отражают сущность и особенности экосетевых правоотношений. Обосновано предложение по дополнению этой системы специальным превентивным принципом предотвращения негативного влияния на объекты национальной экологической сети в процессе хозяйственной и другой деятельности человека.

Ключевые слова: *национальная экологическая сеть, принципы правового регулирования, специальные принципы, правовые основы, принципы экологического права.*

Vashchyshyn M. Ya. Special principles of legal regulation of the national environmental network's formation and preservation

The principles of legal regulation in the sphere of formation, preservation and sustainable use of the national environmental network are special in relation to the principles of environmental law and reflect the essence and the peculiarities of the environmental network's relations.

The principles of legal regulation in the sphere of formation, preservation and sustainable use of national environmental network are strategic and reflect the program goals of the national environmental network's formation. They are aimed at ensuring the creation of the environmental network as a unified territorial system of natural and man partly modified areas in order to stop the degradation of natural landscapes and biodiversity loss in order to achieve ecological balance within the large area of our state.

The principles of the creation and preservation of the national environmental network (except the principle of absolutisation of the value of the territories and the natural and reserve fund's objects as the network basis) generally don't contradict the principles of the formation of the EU network «Natura 2000», which is positive in view of the prospects of Ukraine's accession to the European Union.

The system of the legal regulation of the relations in the sphere of the formation, sustainable use and preservation of the national environmental network is proposed to be supplemented with the special principle of prevention of the negative influence on the objects of the national environmental network during the process of economic and other human activities, which will not have a regulatory, but a protective nature.

The tasks of the principles of the formation, preservation and sustainable use of the national environmental network can be considered in the narrow and broad sense. In a narrow sense, they are designed to provide three directions of the environmental network relations' development: systematic formation, effective preservation and sustainable use of the national environmental network. In a broad

sense the tasks of the principles of the formation, preservation and sustainable use of the national environmental network consist in developing and harmonizing the general requirements for the environmental protection and the achievement of the following results: 1) preservation of landscape and biological diversity, 2) restoration of environmental balance, 3) improvement of the quality of the environment to the state favorable for human life.

Key words: *national ecological network, the principles of legal regulation tub, a special principles, legal principles, principles of environmental law.*

Стаття надійшла 28 травня 2015 р.

УДК 347.939

**В. О. Кучер,
Ю. С. Суліковський**

ВИДАЛЕННЯ ІЗ ЗАЛУ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ ЯК ЗАХІД ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ

Досліджено питання правового регулювання заходів процесуального примусу. Проаналізовано такі заходи процесуального примусу, як попередження та видалення із залу судового засідання. Визначено суб'єктів, до яких може бути застосовано видалення із залу судового засідання, – це учасники цивільного процесу та інші особи, присутні на судовому засіданні.

Розкрито зміст ухвали суду про застосування заходів процесуального примусу. Наголошено на неможливості застосування до особи кількох заходів процесуального примусу за одне й те ж правопорушення. Сформульовано пропозиції щодо подальшого удосконалення норм Цивільного процесуального кодексу України.

Ключові слова: *судовий розгляд, заходи процесуального примусу, попередження, видалення із залу судового засідання.*

Постановка проблеми. Заходи цивільно-процесуального примусу спрямовані на забезпечення можливості кожного громадянина реалізувати свої права в судовому порядку шляхом розгляду цивільної справи. Але заходи процесуального примусу, як і будь-які інші заходи державного примусу, тісно пов'язані з обмеженням прав і свобод. Так, такий захід процесуального примусу, як тимчасове видалення доказів для дослідження судом, може посягати на таку складову права власності, як право володіти майном. Саме тому застосування будь-яких заходів цивільно-процесуального примусу повинно відповідати принципам, закріпленим у Конституції та Цивільному процесуальному кодексу України (далі – ЦПК України).

Однак під час реалізації такого заходу процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання, виникає питання, чи не суперечить цей вид процесуального примусу закріпленим у Конституції та в ЦПК України положенням. Зокрема, чи не суперечитиме видалення із залу судового засідання єдиного захисника закріпленому в ст. 59 Конституції України праві кожного на правову допомогу; чи не суперечитиме видалення із залу судового засідання законного представника порядку розгляду позовного провадження в цивільному судочинстві, а також принципу змагальності сторін; і чи буде цивільна справа розглянута повно та всебічно у разі видалення із залу судового засідання свідка чи експерта.

Стан дослідження. Вивченню особливостей застосування заходів цивільно-процесуального примусу, зокрема видаленню із залу судового засідання, присвячено праці В. Баранкової, С. Бичкової, В. Бобрика, В. Комарова, І. Лукіна, Ю. Притики, В. Теліпка, С. Фурси, М. Штефана та ін.

Інститут процесуального примусу має міжгалузевий характер і властивий не лише для цивільного, а й інших видів судочинства (зокрема господарського, адміністративного), що актуалізує вчення про такий вид примусу, як видалення із залу судового засідання. На практиці виникають запитання щодо можливості застосування такого заходу примусу, як видалення із залу судового засідання законного представника, єдиного захисника, експерта, свідка.

Метою статті є аналіз чинного цивільного процесуального законодавства, що регулює питання заходів процесуального примусу. У зв'язку з цим виокремлено такі завдання: встановити порядок застосування такого заходу процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання; проаналізувати наслідки видалення із залу судового засідання окремих учасників цивільного процесу.

Виклад основних положень. Щоб установити порядок застосування такого заходу цивільно-процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання, та можливість його застосування до окремих учасників цивільного процесу, потрібно визначити, що ж таке заходи процесуального примусу. Отже, ЦПК України зазначає, що заходами процесуального примусу – встановлені кодексом процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства.

Отже, заходи процесуального примусу є формою цивільно-процесуальної відповідальності учасників процесу за невиконання процесуальних обов'язків. Із визначення, встановленого в ЦПК України,

очевидно, що заходи процесуального примусу можуть застосовуватись до будь-кого із учасників цивільного процесу, незалежно від процесуального статусу, а також до осіб, що не є учасниками цивільного судочинства (не беруть участі у справі). Так, заходи процесуального примусу можуть бути застосовані до глядачів, журналістів, охоронців, що були присутні в залі судового засідання та порушували встановлені у суді правила.

Заходи процесуального примусу застосовуються судом з метою припинення правопорушення, а також для стимулювання учасників цивільного процесу щодо виконання ними своїх процесуальних обов'язків.

Необхідною передумовою застосування заходів процесуального примусу до окремої особи є порушення нею встановлених у суді правил або протиправне перешкодження здійсненню цивільного судочинства.

Встановленими в суді правилами є вимоги нормативних актів, що регулюють діяльність суду та державних установ загалом, правила розпорядку конкретного суду, правила, що визначають пропускний режим, інші локальні нормативні акти, затверджені головою суду.

До правил суду належать і ті, які встановлені головою для конкретної справи чи судового засідання, наприклад, порядок дослідження доказів, черговість допиту свідків, правила користування засобами зв'язку та технічними засобами, місце для розташування телевізійних камер тощо.

Протиправне перешкодження здійсненню цивільного судачинства полягає у вчиненні умисних дій, внаслідок яких судочинство не може відбутися взагалі або істотно ускладнюється. Такими, зокрема, є хуліганські дії в приміщенні суду, образа судді чи інших учасників процесу, псування обладнання та меблів, пошкодження електричних мереж суду, неправдиві повідомлення про наявність вибухових чи отруйних речовин, порушення санітарного чи протиепідемічного законодавства тощо.

У кожному випадку, коли буде встановлено, що особа вчинила умисні дії, які свідчать про неповагу до суду, необхідно вирішувати питання про притягнення винних до відповідальності за статтею 185³ Кодексу України про адміністративні правопорушення [1].

Заходи процесуального примусу, відповідно до ч. 2 ст. 90 ЦПК України, застосовуються судом негайно після вчинення особою порушення. Цим заходи процесуального примусу відрізняються від санкцій, передбачених адміністративним і кримінальним законодавством, момент реалізації яких перенесений в майбутнє. Заходи процесуально-

го-примусу застосовуються судом шляхом винесення ухвали про їх застосування. В ухвалі про застосування заходів цивільно-процесуального примусу, згідно з положеннями ст. 210 ЦПК України, повинно зазначатись: час і місце її постановлення, прізвище та ініціали судді (суддів – у разі колегіальному розгляді), прізвище та ініціали секретаря судового засідання, імена сторін та інших осіб, які брали участь у справі, предмет позовного провадження, суть питання, що вирішується в ухвалі, мотиви, з яких суд зробив висновки, з посиланням на закон, яким керувався суд, постановляючи ухвалу, з висновок суду. Потрібно зазначити, що в ухвалі про застосування заходів цивільно-процесуального примусу, окрім реквізитів, установлених у ст. 210 ЦПК України, зазначається також: особа, до якої застосовується захід процесуального примусу, суть правопорушення, а також конкретний захід процесуального примусу.

Під процесуальними діями в розумінні заходів процесуального примусу, зазначеному в ст. 90 ЦПК України, слід сприймати види заходів процесуального примусу, які можуть бути застосовані судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства.

Так, ст. 91 ЦПК України визначає, що заходами процесуального примусу є: 1) попередження; 2) видалення із залу судового засідання; 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; 4) привід.

Попередження – це роз'яснення порушнику про те, що його поведінка не відповідає встановленим у суді правилам і що йому слід припинити вчинення подібних дій, інакше до нього буде вжито більш суворий примусовий захід [2, с. 240].

Підставою застосування попередження є порушення порядку в судовому засіданні або невиконання розпоряджень головуючого. Попередження не може бути застосовано до особи, якщо порушення виникли поза судовим засіданням.

Закон не визначає дії, які можуть бути кваліфіковані як порушення порядку в залі судового засідання. Як зазначає В. І. Бобрик, у кожному випадку суддя чи колегія суддів, що розглядає справу, керуючись своїм внутрішнім переконанням, вирішує, порушує особа встановлений порядок чи ні [3, с. 18].

Порушення порядку в судовому засіданні або невиконання розпоряджень головуючого може виявлятися і у формі дій, і бездільності. Порядок поведінки в судовому засіданні учасників процесу, а також осіб, які не є учасниками процесу, передбачає наявність писаних і неписаних (моральних, звичаєвих) правил поведінки, яких слід дотримуватися в судовому засіданні, а також результат дотримання цих

правил. Вони зводяться до виконня розпорядження головуючого та неперешкоджання нормальному ходу судового засідання.

Під видаленням із залу судового засідання розуміють примусове позбавлення особи можливості перебувати у залі судового засідання під час розгляду цивільної справи у суді.

Застосування видалення із залу судового засідання можливо за умови, якщо особу, до якої застосовується засіб процесуального примусу, було належно раніше (під час розгляду справи у залі судового засідання) попереджено головоючим про порушення ним порядку під час судового засідання та про можливість застосування до особи більш жорстких заходів примусу.

Законодавець не встановлює кількість можливих попереджень, винесених головоючим у судовому засіданні. Водночас існують позиції вчених, що суд може застосувати декілька заходів у вигляді попередження за порушення порядку в залі судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого.

Як зазначають О. Кузьменко та О. Панченко, наведене твердження вважається суперечливим, оскільки попередження як захід процесуального примусу обов'язково фіксується в ухвалі суду, а повторне вчинення зазначених дій тягне видалення особи із залу, яке також фіксується в ухвалі. Водночас можливість застосування декількох заходів попередження за порушення порядку в залі судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого виникає, але тільки як профілактичні заходи попереджувального характеру, котрі не є заходами процесуального примусу і застосування яких не фіксується в ухвалі суду [4, с. 33].

Відповідно до вимог Положення про службу судових розпорядників та організацію її діяльності, затвердженого наказом ДСА України від 14.07.2011 р. № 112, виконання фактичних дій щодо видалення порушника із залу судового засідання покладається на судового розпорядника.

Як зазначають С. О. Кузніченко та О. О. Кашкаров, у разі винесення ухвали про застосування до особи видалення з залу судового засідання особа зазнає певних негативних наслідків, до яких належать: неможливість заявляти клопотання і відводи, давати усні та письмові пояснення, доводи та заперечення; подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, висловлювати свою думку з питань, які виникають під час розгляду справи, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, свідкам, експертам, спеціалістам, перекладачам, подавати заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб [5].

Відповідно до положень ЦПК України, видалення із залу судового засідання може бути застосовано до учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх на судовому засіданні. Стаття 26 ЦПК України зазначає, що учасниками цивільного процесу в справах позовного провадження є сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб, у справах наказного та окремого провадження – це заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники. Також учасниками цивільного процесу і в справах позовного провадження, і в справах наказного та окремого провадження є інші учасники цивільного процесу. Стаття 47 ЦПК України зазначає, що учасниками цивільного процесу, крім осіб, які беруть участь у справі, є секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу. Отже, до перелічених осіб, як учасників цивільного процесу, може бути застосовано такий захід процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання [1, с. 87].

Що ж стосується інших осіб, присутніх у залі судового засідання, то ч. 1 ст. 6 ЦПК України зазначає, що розгляд справ в усіх судах здійснюється усно і відкрито. Відкритість судового розгляду полягає в тому, що всі цивільні справи в усіх судових інстанціях розглядаються публічно. В судовому засіданні можуть бути присутні усі учасники процесу та глядачі, тобто особи, які не є учасниками процесу. Так, видалення із залу судового засідання може бути застосовано і до осіб, що не є учасниками цивільної справи, але присутні під час її розгляду.

Стаття 92 ЦПК України сформульована так, щоб підкреслити можливість застосування видалення із залу судового засідання до будь-кого із учасників цивільного процесу, зокрема перекладача, свідка, експерта, законного представника чи єдиного захисника. Попри це, законодавець визначає лише ті процесуальні дії, які необхідно вчинити при видаленні із залу судового засідання перекладача. Так, відповідно до ч. 2 ст. 92 ЦПК України, у разі видалення із залу судового засідання перекладача суд оголошує перерву і надає час для його зміни. Реалізуючи цю норму, суд уникає порушення законодавства про засади державної мовної політики, а саме – ст. 14 ЗУ «Про засади державної мовної політики», яка зазначає, що особам, які беруть участь у розгляді справи в суді, забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача.

Але, на жаль, законодавець не зазначає, чи потрібно вчиняти додаткові процесуальні дії, якщо так, то які, під час видалення із залу судового засідання свідка, експерта, законного представника чи єдиного захисника. Потрібно звернути увагу, що під час видалення із залу

судового засідання єдиного захисника порушується положення, закріплене в ст. 59 Конституції України, щодо права кожного на правову допомогу. А у випадку видалення із залу судового засідання законного представника порушується порядок розгляду цивільної справи позовного провадження, а також принцип змагальності сторін. Своєю чергою, під час видалення із залу судового засідання свідка чи експерта порушується принцип повного та всебічного розгляду цивільної справи.

Ураховуючи те, що порушення або неправильне застосування норм матеріального або процесуального права під час розгляду цивільної справи має наслідком скасування рішення суду (п. 4 ч. 1 ст. 309 ЦПК України), потрібно наголосити на неможливості застосування такого заходу процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання, до єдиного захисника, законного представника чи експерта без учинення додаткових процесуальних дій. Такою додатковою процесуальною дією може бути, наприклад, оголошення перерви до заміни єдиного захисника, законного представника чи експерта.

Інше стосується свідка. Оскільки не завжди є змога замінити його на іншу особу, яка володіє таким же обсягом інформації, яка стосується цивільної справи. Тому такий захід процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання, не може бути застосований до свідка до надання ним свідчень без порушення принципу повноти та всебічності розгляду цивільної справи. В зв'язку з цим виникає необхідність у застосуванні інших заходів примусу щодо свідка у випадку повторного порушення ним порядку, під час розгляду справи чи невиконання розпоряджень головуючого. Таким заходом відповідальності може виступати штраф.

Так, відповідно до ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, за непідкорення свідка, позивача, відповідача та інших громадян розпорядженню головуючого чи за порушення порядку під час судового засідання, а також учинення будь-ким дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил, може накладатися штраф.

Водночас у науці цивільного процесу наголошено на різній правовій природі заходів процесуального примусу та мір відповідальності у вигляді штрафу. Як зазначає В. І. Бобрик, у ЦПК України не передбачено можливості застосування процесуальної відповідальності у вигляді штрафу, що є втіленням ідеї відсутності галузевої процесуальної відповідальності [3, с. 21].

Потрібно також зазначити, що ч. 2 ст. 91 ЦПК України наголошує на неможливості застосування до особи кількох заходів проце-

суального примусу за одне й те ж правопорушення. Це повністю відповідає закріпленому в ст. 61 Конституції України положенню про неможливість притягнення особи до юридичної відповідальності одного виду за одне й те ж правопорушення.

Висновки. Отже, законодавцю потрібно деталізувати механізм застосування заходів процесуального примусу. Такий захід цивільно-процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання, може бути застосовано до учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання під час розгляду цивільної справи, у випадку повторного, зафіксованого в ухвалі суду, порушення ними порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого.

Статтю 92 ЦПК України слід доповнити положеннями про потребу вчинення додаткових процесуальних дій у випадку видалення із залу судового засідання єдиного захисника, законного представника чи експерта, що зумовлено уникненням порушень принципів цивільного законодавства. Це може бути, наприклад, оголошення перерви у судовому засіданні, заміна законного представника тощо.

ЦПК України не передбачає можливості накладення штрафу як міри процесуального примусу або процесуальної відповідальності. Суд має право оштрафувати особу за порушення норм цивільного процесуального права, але лише в межах адміністративної відповідальності.

1. Коментар до Цивільно-процесуального кодексу України / за ред. В. М. Кравчука, О. І. Угринської. – К.: Істина, 2006. – 944 с.

2. Цивільний процес України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 588 с.

3. Бобрик В. І. Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивілістичного судочинства / В. І. Бобрик // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 10. – С. 16–21

4. Кузьменко О. Особливості застосування заходів процесуального примусу в адміністративних судах головуючим у судовому засіданні / О. Кузьменко, О. Панченко // Право України. – 2008. – № 10. – С. 31–37.

5. Кузнiченко С. О. Заходи процесуального примусу передбаченi кодексом адмiнiстративного судочинства України / С. О. Кузнiченко, О. О. Кашкаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sn-jurid.crimea.edu/arhiv/2008/uch_21_11/kuznichkashkar.pdf

Кучер В. А., Суликовський Ю. С. Удаление из зала судебного заседания как мера процессуального принуждения

Исследованы вопросы правового регулирования мер процессуального принуждения.

Проанализированы меры процессуального принуждения в виде предупреждения и удаления из зала судебного заседания.

Определены субъекты, к которым может быть применено удаление из зала судебного заседания. В частности, установлено, что это участники гражданского процесса и другие лица, которые присутствуют на судебном заседании.

Раскрыто содержание постановления суда о применении мер процессуального принуждения. Отмечена невозможность применения к лицу несколько мер процессуального принуждения за одно и то же правонарушение. Сформулированы предложения по дальнейшему совершенствованию норм Гражданского процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: *судебное разбирательство, меры процессуального принуждения, предупреждение, удаление из зала судебного заседания.*

Kucher V. O., Sulikovskyy Yu. S. Removal from the Courtroom as a Measure of Procedural Compulsion

The article deals with the legal regulation of procedural compulsion. Measures of procedural compulsion as a warning and removal from the courtroom are analyzed.

Procedure of removing from the courtroom involves deprivation of rights to attend during civil proceedings.

Application of removal from the courtroom and the possibility of using more stringent measures of compulsion are possible only if the person is duly notified previously by chairman of breach of order during the trial.

The individuals to which can be applied removal from the courtroom were specified, namely, participants of civil process and other persons present at the hearing. The content of the court order on the application of procedural compulsion is considered. The impossibility of the application of measures of procedural compulsion for the same offense is emphasized.

The suggestions for further improvement of the Civil Procedure Code of Ukraine are stated.

Legislators need to review the system of procedural compulsion and clarify the mechanism of their application. Article 92 of the Civil Procedure Code of Ukraine should be supplemented by the provisions of the need for the additional proceedings in the case of removal from the courtroom of lawyer, legal representative or expert. This could be, for example, an additional break in the hearing, replacing the legal representative and so on.

Civil Procedure Code of Ukraine does not provide for the imposition of fines as a measure of procedural compulsion or procedural justice. The court may fine a person for violation of civil procedural law, but only as a measure of administrative responsibility.

Key words: *proceedings, measures of procedural enforcement, prevention, removal from the courtroom.*

Стаття надійшла 5 березня 2015 р.

СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТА СЕРТИФІКАЦІЯ ЯК ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ТА ЯКОСТІ ТОВАРІВ, РОБІТ, ПОСЛУГ

Розглянуто особливості стандартизації та сертифікації як засобів забезпечення безпеки та якості товарів, робіт, послуг. Визначено переваги, за допомогою яких стандартизація та сертифікація впливають на якість і безпеку товарів. Їхньою основною функцією є захист людини, її майна і природного середовища від негативних наслідків сучасного науково-технічного розвитку, несумлінних виробників і продавців, а також створення умов для чесної конкурентної боротьби.

Ключові слова: стандартизація, сертифікація, якість продукції, безпека продукції.

Постановка проблеми. У сучасних умовах особливої актуальності набули проблеми продовольчої безпеки країни, серед яких однією із найважливіших є виробництво продуктів харчування, які б задовольняли вимоги якості й безпеки. Стандартизація і сертифікація є необхідними та вагомими інструментами управління якістю та безпекою товарів, робіт і послуг підприємства, які за допомогою свого взаємозв'язку здатні здійснювати вагомий вплив на виробничі процеси підприємства та є необхідною умовою його розвитку.

Стан дослідження. Питання управління якістю, стандартизації та сертифікації продукції досліджували такі науковці, як А. О. Болотніков, В. В. Добровольська, О. В. Загуменна, В. О. Кислицин, В. Г. Котляр, В. І. Кривошоков, Ю. Д. Морозова, В. В. Тарасова, В. Г. Топольник та ін.

Метою статті є окреслення ролі стандартизації та сертифікації як засобів забезпечення безпеки та якості товарів, робіт і послуг.

Виклад основних положень. Важливими елементами механізму управління якістю продукції є стандартизація та сертифікація.

Стандартизація та сертифікація продукції є різнобічним і багатовимірним поняттям, яке потребує загального обґрунтування щодо сфери якості та безпеки товарів, робіт і послуг.

Значну роль у підвищенні якості продукції виконують стандарти, які є організаційно-технічною основою систем якості. Існувала практика внесення в контракти вимог до систем якості, що допов-

нювали вимоги до продукції, а також до перевірки систем якості на підприємстві у виробника. Для регулювання процесу перевірки систем якості в низці країн (США, Канада, Великобританія та інших) були створені національні стандарти, що встановлюють вимоги до систем якості, а 1987 р. Міжнародною організацією зі стандартизації ISO були розроблені і впроваджені міжнародні стандарти серії 9000, доповнені в подальшому стандартами серії 10000, які сконцентрували досвід управління якістю, нагромаджений в різних країнах, і в багатьох із них були запроваджені як національні.

Жодне суспільство не може існувати без технічного законодавства та нормативних документів, які регламентують правила, процеси, методи виготовлення та контролю продукції, а також гарантують безпеку життя, здоров'я і майна людей та навколишнього середовища. Стандартизація якраз і виконує ці функції, є запорукою найбільш високої якості продукції. Завдяки стандартизації суспільство має можливість свідомо керувати своєю економічною і технічною політикою, сприяючи випуску виробів високої якості [4, с. 76].

Стандартизація як один із ефективних засобів підвищення якості і безпеки продукції має два значення: по-перше, встановлення єдиних норм і вимог на готову продукцію, напівфабрикати, сировину й матеріали; по-друге, позбавлення кого-, чого-небудь оригінальності. Суть її полягає в забезпеченні планомірної діяльності на усіх рівнях виробництва з установлення та використання у різних галузях народного господарства обов'язкових норм і правил, спрямованих на пришвидшення технічного прогресу і досягнення високої якості продукції [3, с. 237]. Крім того, метою стандартизації є створення умов для раціонального використання всіх видів національних ресурсів і відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, сприяння науково-технічному прогресу та міжнародному співробітництву, а також створення умов для усунення невинуватих технічних перешкод у міжнародній торгівлі [2, с. 279].

Стандартизація, відповідно до основної мети, має головне завдання – створення системи нормативної документації, яка визначає прогресивні вимоги до продукції, що виготовляється для потреб народного господарства, населення, оборони держави та експорту, до її розробки, вироблення та застосування, а також забезпечення контролю за правильністю використання цієї документації [3, с. 238].

Згідно із Законом України «Про стандартизацію», об'єктами стандартизації є матеріали, складники, обладнання, системи, їх сумісність; правила, процедури, функції, методи, діяльність чи її результати, включаючи продукцію, персонал, системи управління;

вимоги до термінології, позначення, фасування, пакування, маркування, етикетування тощо [8].

Вплив стандартизації на поліпшення якості продукції здійснюється через комплексне розроблення стандартів на сировину, матеріали, напівфабрикати, комплектуючі вироби, обладнання, оснащення і готову продукцію, а також через установлення у стандартах технологічних вимог і показників якості, єдиних методів і засобів контролю [2, с. 279].

Безпека продукції – це відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища за звичайних умов використання, зберігання, транспортування, виготовлення і утилізації продукції.

Якість продукції – рівень відповідності сукупності технічних, експлуатаційних, економічних, естетичних та інших параметрів продукту рівню потреб суспільства, тобто рівень її (продукції) корисних для суспільства властивостей [9, с. 132].

Юридичну значущість поняття «якість товару (роботи, послуги)» отримує тільки в тому разі, якщо під ним розуміти сукупність властивостей, закріплених стандартами, технічними умовами, зразками (еталонами), іншими нормативно-правовими актами, а також договором. Тому наявність стандарту є необхідною умовою для сертифікації товару, контролю і нагляду за якістю.

Стандартизація проводиться на рівні компанії (стандарт підприємств), групи компаній (стандарт концерну), міністерства (галузевий стандарт), національному (наприклад, національний стандарт України), регіональному (наприклад, Європейський стандарт), міждержавному (наприклад СНД) та міжнародному (міжнародний стандарт) рівнях [6, с. 39].

На думку В. Г. Топольника та М. А. Котляра, стандартизація виступає найбільш дієвим елементом наукового прогресу, що містить покращення якості продукції на основі скорочення витрат на раціональне використання ресурсів підприємства щодо виготовлення того чи іншого виду продукції.

Вчені вважають, що стандартизація слугує для багаторазового застосування і є сукупністю вимог, виконання яких створює можливість вирішення наявних завдань, які пов'язані з підвищенням рівня відповідності потрібним параметрам.

В. О. Кислицин розглядає стандартизацію в двох аспектах:

– як сукупність нормативно-технічних документів, у яких укажуться прогресивні вимоги щодо виробництва продукції та які виконують функцію контролю за дотриманням цих вимог;

– як узагальнений результат науки та техніки, практичних експериментів, які спрямовані на максимальну користь для суспільства [5, с. 72–73].

Дослідження В. О. Кислицина можна доповнити визначенням поняття стандартизації, яке полягає в тому, що характерною рисою стандартизації є не лише розробка нормативно-технічної документації з якості продукції, а її прив'язка до законодавчої регламентації того, яка саме повинна бути промисловою продукцією.

М. І. Шаповал стверджує, що головна роль стандартизації продукції полягає в тому, що цей процес покликаний поєднувати наукові, технічні, економічні, юридичні, господарські, естетичні, традиційні, загальноприйняті аспекти розвитку згідно з уподобаннями споживачів, акцентуючи саме на підвищенні вдосконалення процесу виробництва та управління [10, с. 6–7].

Стандартизація продукції – це встановлення і застосування єдиних правил з метою упорядкування, узаконення й запровадження показників і норм якості і безпеки продукції, а також відпрацювання у сфері виробництва технологічних процесів і операцій відповідно до цих вимог. Вона є визначальним елементом специфічного менеджменту, що найбільше впливає на процес постійного забезпечення виробництва і постачання на ринок конкурентоспроможної продукції.

Метою стандартизації в Україні є:

- 1) забезпечення відповідності об'єктів стандартизації призначенню;
- 2) керування різноманітністю, застосовність, сумісність, взаємозамінність об'єктів стандартизації;
- 3) забезпечення раціонального виробництва шляхом застосування визнаних правил, настанов і процедур;
- 4) забезпечення охорони життя та здоров'я;
- 5) забезпечення прав та інтересів споживачів;
- 6) забезпечення безпечності праці;
- 7) збереження навколишнього природного середовища і економії всіх видів ресурсів;
- 8) усунення технічних бар'єрів у торгівлі та запобігання їх виникненню, підтримка розвитку і міжнародної конкурентоспроможності продукції [8].

Усі нормативні документи стандартизації (стандарти, правила, норми, умови тощо) повинні бути спрямовані на результат стандартизації – продукцію, товари, роботи, послуги та ін. Для виробників стандарти є еталоном якості. Будь-які відхилення зумовлюють нестандартність продукції. Водночас стандарти передбачають класифікацію

продукції за якістю, поділяючи її відповідно на категорії, сорти і класи. Продукція нижчого класу чи сорту має нижчу реалізаційну ціну, що негативно позначається на результатах господарської діяльності підприємства.

Залежно від важливості й рівня виробництва на продукцію можуть розроблятися різні види стандартів. Так, державні стандарти (ДСТУ) розробляють здебільшого на продукцію, яку використовують у машинобудуванні, для населення і народного споживання, а також на продукцію, що використовується як комплектуючі для інших галузей народного господарства. Особливі вимоги, котрі підлягають обов'язковому дотриманню всіма суб'єктами підприємницької діяльності, встановлюються щодо продукції і тих її параметрів, які можуть загрожувати здоров'ю та життю людей, їх майну, не забезпечують достовірність і єдність вимірювань, технічні характеристики виготовлення й експлуатації тощо.

Галузеві стандарти (ГСТУ) розробляють лише тоді, коли відсутні державні, або за необхідності встановлення таких вимог, які доповнюють або поліпшують їх. Ці стандарти також важливі. Всі суб'єкти підприємницької діяльності певної галузі повинні безумовно дотримуватись їх.

Особливим нормативним документом є технічні умови (ТУ), які містять вимоги, що регулюють відносини між виробником і споживачем продукції. Вони регламентують норми і вимоги стосовно якості тих видів продукції, для яких державні або галузеві стандарти не розробляються. Такі умови можуть стосуватися якості нових видів продукції на час їхнього запровадження у виробництво. Технічні умови як документ, зокрема внесені в нього зміни, підлягають обов'язковій державній реєстрації в територіальних органах зі стандартизації, метрології й сертифікації.

Стандарти науково-технічних та інженерних товариств (спілок) України (СТТУ) розробляють за потребою розповсюдження та впровадження систематизованих, узагальнених результатів фундаментальних і прикладних досліджень, одержаних у певних галузях знань і сферах професійних інтересів. Вимоги СТТУ не повинні суперечити обов'язковим вимогам ДСТУ та ГСТУ. Підприємства застосовують СТТУ добровільно, а окремі громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, якщо вважають доцільним використовувати нові передові засоби, технології, методи та інші вимоги, які містяться в цих стандартах. Використання СТТУ для виготовлення продукції можливе лише за згодою замовника або споживача цієї продукції, що закріплено договором або іншою умовою.

В окремих випадках підприємства можуть створювати власні стандарти (СТП) на певні види продукції, послуги, види робіт або окремі технологічні операції (наприклад, на поліетиленові горщики для розсади овочів, які виробляє у підсобному цеху підприємство). Ці стандарти узгоджуються в територіальних органах зі стандартизацією, метрологією й сертифікацією і є обов'язковими для підприємства.

Державна система стандартів вимагає, щоб суб'єкти підприємницької діяльності, незалежно від форм власності, дотримувались стандартів на всіх стадіях виготовлення, виробництва, реалізації, зберігання, транспортування, ремонту і мали посилення на стандарти, що пройшли державну реєстрацію.

Технічний регламент (ТР) – прийнятий органом влади нормативно-правовий документ, що передбачає обов'язковість правових положень і містить технічні вимоги до продукції, процесів, послуг безпосередньо у технічному регламенті або через посилання на стандарти чи відтворення їхнього змісту. Передусім технічний регламент установлює обов'язкові вимоги щодо: захисту життя, здоров'я та майна людини; захисту тварин, рослин і довкілля; безпеки продукції, процесів, послуг; запобігання введенню в оману стосовно призначення та безпеки продукції; усунення загрози для національної безпеки.

Керівний нормативний документ (КНД) – нормативний документ, який встановлює норми, правила, вимоги організаційно-методичного та загальнотехнічного характеру. До КНД належать методичні вказівки, методики розрахунків, типові положення про службу та порядок проведення робіт тощо. Технічні умови та керівні нормативні документи можуть розроблятися для розвитку стандартів, а також за їх відсутності на ту чи іншу продукцію (процес, роботу, послугу).

Стандарти, технічні умови та керівні нормативні документи містять показники, що можуть бути охарактеризовані кількісно й якісно, вони називаються показниками стандартів. Показники стандартів – це характеристика об'єктів стандартизації, що виражаються за допомогою умовних одиниць, позначень чи понять. До показників стандартів належать показники щодо розмірів виробів, хімічного складу, фізичних властивостей, маси, експлуатаційних якостей, економічності, надійності, нешкідливості, безпеки тощо.

У спеціальній літературі сертифікат розглядається як документ, який засвідчує, що вироблені товари відповідають відповідному на них стандарту.

А. О. Болотніков вважає, що сертифікація продукції є комплексом процедурних заходів, які повинні здійснюватись послідовно та систематично, спираючись на власні правила, управлінням і мають

на меті підтвердження відповідності одиниць продукції визначеним вимогам і технічним умовам, які зазначені в стандартах. Ці процедури покликані гарантувати якісні параметри продукції шляхом контрольних випробувань та для їх підтвердження надавати сертифікат [1, с. 76].

В. Г. Топольник і В. Г. Котляр стверджують, що, зважаючи на те, що сертифікація здійснюється за визначеними процедурами правилами, вона і є єдиним достовірним доказом відповідності продукції якісним параметрам [5, с. 101].

На думку М. І. Шаповала, сьогодні сертифікація продукції є одним із найважливіших механізмів управління якістю продукції, який, з огляду на об'єктивну оцінку третьої сторони, може надати для споживача не тільки підтвердження про її придатність та якість, а і безпеку, екологічність і конкурентоздатність [10, с. 64].

Сертифікація – процедура, за допомогою якої визнаний у встановленому порядку (уповноважений) орган документально підтверджує відповідність продукції, систем управління якістю, систем управління навколишнім середовищем, систем управління охороною праці персоналу, встановленим законодавством вимогам, що діють в Україні.

Сертифікація є основою державного регулювання безпеки товарів і послуг. Її основною функцією є захист людини, її майна і природного середовища від негативних наслідків сучасного науково-технічного розвитку, від несумлінних виробників і продавців, а також створення умов для чесної конкурентної боротьби.

Сертифікація має на меті: захист споживачів; сприяння споживачеві в компетентному виборі продукції; підтвердження показників якості продукції, які заявлені виготовлювачем; створення умов для участі суб'єктів господарювання в міжнародному, економічному, науково-технічному співробітництві та міжнародній торгівлі; запобігання реалізації продукції, небезпечної для життя, здоров'я та майна громадян, навколишнього середовища.

Сертифікат підтверджує безпечність й екологічну чистоту продукції для споживача, а виробництва – для навколишнього середовища. Він сприяє участі суб'єктів підприємницької діяльності в міжнародному економічному співробітництві.

На практиці застосовуються різні методи підтвердження відповідності того чи іншого виду продукту необхідним вимогам. Це можуть здійснювати виробники, замовники, продавці або незалежні органи й організації. Незалежним може бути державний нагляд за дотриманням обов'язкових вимог стандартів, технічний і санітарний

нагляд за безпекою, а також відомчий контроль і приймання продукції для державних потреб.

Відповідні органи сертифікують продукцію, видають сертифікати відповідності та ліцензії, а також призупиняють або скасовують їхню дію.

Обов'язкова сертифікація здійснюється відповідно до вимог чинних національних законодавчих актів та обов'язкових вимог нормативних документів, національних і міжнародних стандартів інших держав. Перелік продукції, яка підлягає обов'язковій сертифікації, затверджується Головним національним органом з оцінки відповідності. Діяльність з обов'язкової сертифікації здійснюються органами із сертифікації та випробувальними лабораторіями, акредитованими в установленому порядку в рамках діючих систем обов'язкової сертифікації. Обов'язкова сертифікація здійснюється в межах державної системи управління суб'єктами господарювання з метою визначення відповідності продукції вимогам стандартів. Обов'язкова сертифікація продукції проводиться на її безпечність та екологічність з метою виходу на міжнародний ринок.

Добровільна сертифікація може проводитись з ініціативи суб'єктів господарювання на відповідність продукції вимогам, що не підлягають обов'язковій сертифікації. Без добровільної сертифікації продукція реалізується, зазвичай, за цінами, у кілька разів нижчими від світових. Тому вона, підтверджуючи високу якість продукції, є необхідною умовою зміцнення ринкової позиції підприємств.

Усі заходи, пов'язані зі стандартизацією і сертифікацією систем якості і безпеки підприємств, дозволяють створювати конкурентоспроможне виробництво та ефективно реалізовувати конкурентоспроможну продукцію на основі організації тотального управління цими процесами.

Сертифікацію визначають як дію, яка підтверджує за допомогою знаку або сертифіката відповідність виробу вимогам, визначеним стандартом або технічними умовами. За допомогою сертифікації третя сторона дає письмову гарантію, що продукція (процес, послуга) відповідає заданим вимогам. Третью називають стороною, яка не залежить від постачальника (перша сторона) і покупця (друга сторона). Слово «сертифікат» відомо у значенні документа, який складений за визначеною формою. Видача сертифіката, що супроводжує випуск і використання якого-небудь приладу, верстака або партії продукції, ще не означає, що проходить процес сертифікації. Цьому кінцевому акту має передувати комплекс робіт зі створення системи сертифікації. Система сертифікації – це система з власними правилами виконання

процедури сертифікації та управління нею, вона забезпечує і гарантує достовірність сертифіката в найширшому розумінні цього слова, який охоплює всі аспекти виробництва, контролю і забезпечення якості продукції.

Висновки. Стандартизація і сертифікація є необхідними та вагомими інструментами управління якістю і безпекою продукції підприємства, які за допомогою свого взаємозв'язку здатні здійснювати вагомий вплив на виробничі процеси підприємства та є необхідною умовою його розвитку.

Варто виокремити функціональні характеристики сертифікації, які здатні впливати на управління якістю продукції вітчизняних підприємств, а також її безпеки, зокрема: здійснення послідовно визначених процедурних заходів на основі контрольних випробувань параметрів і показників продукції, що засвідчують достовірність заходів щодо доказу відповідності якості продукції; документальне підтвердження якості на основі законодавчо встановлених вимог одиниць продукції до вимог стандартів і технічних умов; гарантування якості продукції та надання сертифіката відповідності, який підтверджує можливість підприємства підтримувати її на відповідному рівні; сприяння задоволенню інтересів споживачів і стимулювання національного виробника; підтвердження безпечності, екологічності і конкурентоздатності продукції.

Щодо функціональних характеристик стандартизації продукції підприємства, то слід виокремити такі ознаки: усунення технічних бар'єрів у торгівлі; пришвидшення технічного прогресу, що сприяє досягненню оптимальної користі для суспільства; вирішення завдань, які мають на меті підвищення рівня відповідності продукції за допомогою багаторазового використання; урегулювання ряду проблем, які виникають за конфлікту інтересів виробників і споживачів; визначення прогресивних вимог до продукції, які закріплені в нормативно-технічних документах.

Сьогодні стандартизація і сертифікація є одним із діючих засобів забезпечення високоякісної та безпечною продукцією споживачів.

1. Болотніков А. О. Стандартизація та сертифікація товарів та послуг: навч. посібник / А. О. Болотніков. – К.: МАУП, 2005. – 144 с.

2. Добровольська В. В. Правові засади стандартизації та сертифікації в Україні / В. В. Добровольська // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць; редкол.: С. В. Ківалов. – О.: Юридична література, 2008. – Вип. 38. – 340 с.

3. Загуменна О. В. Роль стандартизації у підвищенні якості продукції / О. В. Загуменна // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: збірка наукових праць. – Х.: Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2006. – 244 с.

4. Іваненко Л. Реалізація права споживачів на придбання товару належної якості / Л. Іваненко, О. Язвінська // Право України. – 2003. – № 8. – С. 73–77.

5. Кислицин В. О. Розвиток систем управління якістю на підприємстві: монографія / В. О. Кислицин. – Донецьк: НАН України; Ін-т економіки пром-сті, 2009. – 188 с.

6. Куйбіда М. С. Удосконалення управління якістю на підприємствах та організаціях: монографія / М. С. Куйбіда. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 160 с.

7. Про стандартизацію і сертифікацію: Декрет Кабінету Міністрів України від 10 травня 1993 року № 46-93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/46-93>.

8. Про стандартизацію: Закон України від 15 січня 2015 року № 124-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1315-18>.

9. Тарасова В. В. Метрологія, стандартизація і сертифікація: підручник / за заг. ред. В. В. Тарасової. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 264 с.

10. Шаповал М. І. Основи стандартизації, управління якістю і сертифікації: підручник / М. І. Шаповал. – К., 2002. – 174 с.

Яновицкая Г. Б., Верхола Ю. В. Стандартизация и сертификация как средства обеспечения безопасности и качества товаров, работ, услуг

Рассмотрены особенности стандартизации и сертификации как средства обеспечения безопасности и качества товаров, работ, услуг. Определены преимущества, с помощью которых стандартизация и сертификация влияют на качество и безопасность товаров. Их основной функцией является защита человека, его имущества и природной среды от негативных последствий современного научно-технического развития, недобросовестных производителей и продавцов, а также создание условий для честной конкурентной борьбы.

Ключевые слова: стандартизация, сертификация, качество продукции, безопасность продукции.

Yanovytska G. B., Verhola U. V. Standardization and certification as agents for safety and quality provision of goods, works, services

Standardization of production is the establishment and application of uniform rules for ordering, legalization and implementation of indicators and standards of quality and safety of products, as well as working in manufacturing processes and operations in accordance with these requirements. It is a key element of specific management that most affect the continued provision of production and delivery to market of competitive products.

All the regulations on standardization (standards, rules, regulations, conditions, etc.) should be directed to the result of standardization – products, goods, works, services and others. These standards are an example of the quality standard for manufacturers. Any deviations cause the non-standard products. At the same time there is provided products' classification according to their quality, sharing it into categories, grades and classes. Production of lower class or grade has a lower realizable price, which affects the results of business enterprises.

Certification is the basis for state regulation of security products and services. Its main function is to protect people, their property and the environment from the negative effects of modern scientific and technological development, from unscrupulous manufacturers and sellers, as well as to create conditions for fair competition.

Certification aims to: protect consumers; assistance to consumers in competent choice of products; confirmation of quality products that are declared by the manufacturer; creating conditions for economic participation of individuals in international, economic, scientific and technical cooperation and international trade; preventing the sale of products hazardous to life, health and property of citizens, environment.

The certificate confirms the safety and environmental safety of products for consumers, and production safety to the environment. It promotes participation of businesses in the international economic cooperation.

Key words: *standardization, certification, product quality, product safety.*

Стаття надійшла 21 квітня 2015 р.

Розділ 4

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 342.34.01.9

В. А. Бондаренко

ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ДОГОВОРУ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто питання застосування адміністративного договору в умовах децентралізації державної влади та реформування органів внутрішніх справ України як однієї з форм державного управління у сфері забезпечення громадської безпеки і охорони громадського порядку. Враховано специфіку правоохоронної діяльності, зумовлену змінами завдань, функцій і структури органів внутрішніх справ у контексті законодавства країн Європейського Союзу щодо адміністративних договорів правоохоронної спрямованості.

Ключові слова: адміністративний договір, децентралізація державної влади, реформування органів внутрішніх справ, законодавство Європейського Союзу.

Постановка проблеми. В умовах реформування органів державної влади та правоохоронних органів назріла необхідність окреслити нові наукові підходи в теорії адміністративного договору, переосмислити його правову природу, розробити модель правового інституту адміністративного договору як демократичної форми державного управління у сфері правоохоронної діяльності, теоретичною основою якого може стати концепція законодавства країн Європейського Союзу.

Стан дослідження. Різні аспекти адміністративного договору досліджували у наукових працях такі вчені: В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Битяк, В. Гаращук, Л. Коваль, В. Колпаков, Р. Куйбіда, О. Сильнов, М. Смокович, В. Стефанюк та інші вітчизняні й зарубіжні дослідники. Але питання застосування адміністративного договору в умовах децентралізації державної влади та реформування органів внутрішніх справ України не набуло повного висвітлення у їхніх працях.

Метою статті є вивчення застосування адміністративного договору в умовах децентралізації влади та реформування органів внутрішніх справ в Україні.

Виклад основних положень. Зміни в суспільстві припускають доктринальне переосмислення фундаментальних начал, які виступають основою соціального устрою. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» визначає головним завданням розвиток України як вільної демократичної держави, що вимагає відповідний ступінь теоретичного аналізу найбільш значущих соціально-правових явищ [1]. До таких соціальних явищ, безумовно, входить державна влада. Пошук оптимальної для України моделі організації владного простору передбачає виявлення як загальних, так і специфічних закономірностей, що визначають форму правління, форму державного устрою і політичний режим. Насамперед повинно йтися про закономірності, що визначають політико-правові процеси централізації і децентралізації державної влади в її горизонтальному і вертикальному вимірі.

До найбільш дискусійних проблем у цій галузі слід віднести комплекс питань, що стосуються з'ясування структурно-функціональних особливостей правоохоронної системи та її складових. У сучасній національній юридичній науці відсутній єдиний погляд на зазначені категорії і щодо розуміння сутності цих явищ, і щодо їх структурних складових.

В умовах реформування правоохоронної системи це може зумовлювати неточність у визначенні низки ключових положень.

Реформа правоохоронних органів не могла оминати таке велике і важливе утворення, як органи внутрішніх справ, принципи їх організації та діяльності. Щодо питання про те, в якому напрямі вони повинні розвиватися, які функції повинні бути змінені, які збережені, а які, можливо, взагалі виключені в майбутньому, у сучасній юридичній літературі немає однозначної позиції. Формування єдиної думки могло б стати основою у розробці концепції перспективного розвитку органів внутрішніх справ. Концепція реформування органів внутрішніх справ, запропонована Харківською правозахисною групою, розробленою під час експерименту у Львівській області, проведеного спільно з Львівською міською радою, стосується в основному структури органів внутрішніх справ, не концентруючи увагу на завданнях і функціях [2].

Державний механізм сучасної України, з точки зору структури, становить складне системне утворення, вивчення якого в комплексі доцільно проводити як у статичному, так і в динамічному стані. Під час розгляду механізму в статичному стані доцільно використовується системний підхід, який передбачає розгляд державного механізму як

сукупності нормативної, організаційної і інструментальної складових (що відображає Стратегія реформування органів МВС України Харківської правозахисної групи) [3]. У дослідженні динаміки процесів державного механізму доцільно використовувати функціональний підхід, що дає змогу розглянути статичні складові в процесі взаємодії. Метою такої взаємодії є реалізація функцій держави, що проявляється у змінах до Закону України «Про міліцію», запропонованому у законопроекті № 1550 [4].

Функціональний підхід до розуміння державного механізму дає змогу виділити дві основні сфери державного функціонування: правотворювальну та правозастосовну. За допомогою правозастосовної діяльності держава реалізує регуляторні та охоронні функції.

Правозастосування у сфері регулятивних відносин пов'язано з наданням юридичної допомоги у процесі здійснення суб'єктивних прав і законних інтересів учасників правовідносин, а також із вирішенням спорів про право. Правозастосування у сфері охоронних відносин пов'язано з реалізацією здійснення заходів, направлених на відновлення права.

В умовах проголошеної децентралізації влади, зокрема щодо органів внутрішніх справ (підпорядкування міліції громадської безпеки місцевим органам влади), зазначене має суттєве значення для реалізації основних правоохоронних функцій органів внутрішніх справ, визначених Конституцією України щодо прав і свобод людини та громадянина.

Структурними елементами правоохоронної системи виступають державні та недержавні організації, діяльність яких безпосередньо пов'язана з охороною та захистом прав і законних інтересів держави, суспільства, особистості. Функціональний підхід до розуміння правоохоронної системи передбачає диференціацію охорони публічного права та захисту законних прав та інтересів індивідів і громадських об'єднань.

Специфіка правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ зумовлюється подвійністю цільових установок, що визначають їх функціональну компетенцію. З одного боку, як структура державної виконавчої влади органи внутрішніх справ забезпечують реалізацію і захист публічних інтересів держави і суспільства, з іншого – діяльність співробітників органів внутрішніх справ відповідно до чинного законодавства має на меті захист прав і законних інтересів громадян.

Взаємодія органів внутрішніх справ з іншими правоохоронними та правозахисними структурами в процесі здійснення ними правоохоронної діяльності може відбуватися у формі координації та суборди-

нації. Координаційна взаємодія здійснюється між державними правоохоронними органами (МВС, ДПнС, ДПС, СБУ, прокуратура, інші). Сферами координаційної взаємодії є профілактична діяльність, а також діяльність з виявлення, припинення і розкриття кримінальних правопорушень. Субординаційна взаємодія здійснюється у сфері контрольно-наглядової діяльності, а також у сфері правосуддя. До субординаційного типу взаємодії може входити взаємодія між державними правоохоронними структурами та недержавними правоохоронними організаціями, що в умовах ведення бойових дій на сході країни і активній громадянській позиції населення потребує перегляду Закону України «Про участь громадян у охороні громадського порядку та державного кордону».

Реформування системи державного управління в Україні, поява нових форм і методів державного управління, розширення сфери зумовлює використання адміністративного договору в соціальній і правоохоронній сферах суспільних відносин, що характерно для країн Європейського Союзу. Проаналізувавши наукові дослідження одного з основоположників сучасного німецького адміністративного права Е. Шмідт-Ассманна («Адміністративний договір: консенсуальна діяльність»), можна вирішити окремі проблеми у сфері правової регламентації адміністративних відносин, позначити місце та роль адміністративного договору в системі регулювання суспільних відносин, запропонувати шляхи вирішення проблем, що виникають в укладенні, зміні, виконанні та припиненні адміністративних договорів у правозастосовній практиці на рівні органів влади, наділених відповідними повноваженнями після децентралізації влади в Україні [5].

Договір як правовий інститут відомий з найдавніших часів. З римського права започатковано визначення адміністративного договору через категорію «угода» і розуміння «державного договору» у сфері публічного права як угоди, що встановлює мир між людьми, які його уклали.

В адміністративно-правовій доктрині традиційно адміністративні договори розглядалися як одна з форм управління. В юридичній літературі ХХ ст. в 20-ті роки адміністративні договори розглядалися як побічна форма управлінської діяльності, в 60-ті роки адміністративні договори починають сприйматися як прояв демократизації. У 90-ті роки інтерес до адміністративного договору як методу правового регулювання, встановлений бажанням асоціюватися з європейський правовий та економічний простір, де адміністративні договори зумовлені юридичною практикою, призвів до збільшення ролі договірного регулювання у сфері управління суспільними відносинами.

Децентралізація та реформа державного управління, яка передбачена Стратегією сталого розвитку «Україна-2020», змінять цілі та функції управління і правового впливу, що приведе до змін у правовому статусі виконавчих органів державної влади і місцевого самоврядування, а також методів їх діяльності. Об'єкти управління повинні набувати більшою мірою саморегулювальних властивостей, а договір сприйматися як засіб саморегуляції відносин партнерів, зокрема у сфері охорони правопорядку.

Незважаючи на широке використання договірної термінології в різних сферах суспільного життя, вивчення договору засобами юридичних наук, сприйняття адміністративного договору як феномена адміністративно-правової науки на категоріальному рівні досі доволі «розмито» та неточно, окремі аспекти в теорії адміністративного договору залишаються дискусійними та невивчені. Необхідно провести дослідження правової природи адміністративного договору, його сутності, структури і функцій, властивих йому конститутивних (основних) і специфічних ознак, з урахуванням зарубіжних адміністративно-договірних теорій.

Трансформації у сфері державного та муніципального управління надають змогу сягнути нового рівня осмислення адміністративного договору як засобу управління суспільними відносинами, здатного призводити до досягнення компромісів і вирішення конфліктів між суб'єктами адміністративно-правових відносин. Особливо це проявляється у сфері інформаційного права, де значна частина суспільних відносин не врегульована унаслідок стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Це, на нашу думку, дасть змогу знизити ризики у процесі децентралізації влади в Україні та відповідає п. 4 «Реформування правоохоронної системи» Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» [6]. Розширення кола суб'єктів правотворчості призведе до того, що в механізмі правового регулювання нормативний адміністративний договір використовуватиметься як джерело права.

Звернення до адміністративного договору як правового інституту надає можливість для системного аналізу та осмисленого наукового обґрунтування сутності нормативного і індивідуального адміністративних договорів, виявлення їх галузевої специфіки, класифікації існуючого масиву адміністративних договорів, внесення пропозицій щодо створення та вдосконалення адміністративно-правових норм, на що вказує С. І. Саєнко [7].

Аналіз вітчизняних наукових праць у галузі адміністративного дав змогу зробити певні висновки. По-перше, у науковій літературі з адміністративного права виділено декілька самостійних, але все

ж взаємопов'язаних, рівнів аналізу адміністративного договору: адміністративний договір як правовий інститут адміністративного права; адміністративний договір як джерело адміністративного права; адміністративний договір як метод правового регулювання; адміністративний договір як форма державного управління.

Сутність адміністративного договору, з позиції теорії держави і права, становить угода сторін, заснована на узгодженні відокремлених вільних волей і волевиявлень. Доцільно відзначити спільні юридичні ознаки адміністративного договору, які притаманні йому як договору: наявність двох або більше суб'єктів, які мають адміністративну правосуб'єктність; рівноправність (формально-юридична рівність) суб'єктів; певна адміністративно-правова норма форми договору; обов'язковість виконання договірних умов суб'єктами договору. Перелічене повною мірою відповідає компетенції органів внутрішніх справ як у діючій нормативно-правовій базі, так і у проектах нормативних актів щодо Національної поліції. Специфічні юридичні ознаки адміністративного договору притаманні йому завдяки галузевим особливостям: наявність державно-владного суб'єкта; мета укладення адміністративного договору – задоволення публічно-правових інтересів; заснований на нормах адміністративного права; в результаті укладення виникають адміністративні відносини. Адміністративний договір, на нашу думку, – це заснована на адміністративно-правових нормах угода, що виникла в узгодженні відокремлених вільних волей і волевиявлень рівноправних двох або більше суб'єктів адміністративного права, один із яких державно-владний суб'єкт, що встановлюють договірні умови, виконання яких обов'язковим і спрямовано на задоволення публічно-правових інтересів. Важливо те, щоб під час укладання адміністративних договорів межі повноважень відповідали законодавству України та нормативно-правовому регулюванню відповідних суспільних відносин центрального органу державного управління у сфері охорони громадського порядку, що є відображенням централізованої політичної волі.

Структура адміністративного договору – сукупність елементів (суб'єкт, об'єкт і зміст) і виступає як правовий зв'язок між суб'єктами адміністративного права, що виник з приводу об'єкта, що встановлює в індивідуальному адміністративному договорі сукупність умов, які закріплюють права і обов'язки сторін, а в нормативному адміністративному договорі – адміністративно-правові норми. Під суб'єктом адміністративного договору слід розуміти орган (особу), визначений адміністративно-правовими нормами, який володіє адміністративно-правовим статусом (сукупністю нормативно закріплених юридичних

прав і обов'язків) і адміністративною правосуб'єктністю (здатністю виступати суб'єктом прав і обов'язків). Один із суб'єктів адміністративного договору наділений державно-владними повноваженнями.

Об'єкт адміністративного договору – це дії сторін адміністративного договору. Зміст індивідуального адміністративного договору – сукупність умов, що закріплюють права і обов'язки сторін, а зміст нормативного адміністративного договору – адміністративно-правові норми. В аспекті регулювання відносин між органами місцевої влади та підпорядкованими їм органами міліції громадської безпеки об'єкт забезпечення правопорядку буде охоплювати регулятивну (статичну, динамічну), інформаційну, комунікативну, охоронну, розподільну, виховну, пізнавальну, а також спеціальні функції – контрольну, стимулюючу, структурно-організаційну, забезпечувальну, та доцільно підкреслити, функцію демократизації управління.

Згідно з законодавством Франції, правовому регулюванню адміністративних договорів у правоохоронній сфері притаманний особливий правовий режим. Можливість укладення адміністративного договору у Франції повинна бути або прямо передбачена в адміністративно-правових нормах, або допустима судовою практикою. У судовій практиці Франції для кваліфікації адміністративного договору використовуються критерії (достатньо одного з них): одним із суб'єктів адміністративного договору виступає публічна юридична особа (або особа, наділена такими повноваженнями), що володіє винятковими повноваженнями – правом одностороннього розірвання договору на користь адміністрації; давати інструкції під час виконання договору, накладати санкції в односторонньому порядку; інший суб'єкт адміністративного договору має право на «фінансову рівновагу»; мета адміністративного договору – суспільний інтерес; предмет адміністративного договору пов'язаний з діяльністю, що представляє публічний інтерес; наявність в договорі умов, що не виходять за рамки загального права.

Аналіз норм законодавства Німеччини (Закону про адміністративне провадження від 25 травня 1976 р.) дав змогу зробити висновок про те, що можливість укладання публічно-правового договору передбачена законом і він використовується в галузі публічного права поряд з актом управління.

З одного боку, публічно-правовий договір Німеччини як процесуальний акт становить форму адміністративно-правового регулювання зовнішнього управлінського впливу і постає у вигляді угод між органами управління, іншими суб'єктами, громадянами. З іншого боку, публічно-правовий договір у Німеччині – це угода між суб'єктами адміністративного права, спрямована на виникнення, зміну та припи-

нення прав і обов'язків з метою досягнення публічного інтересу, у тому числі у сфері охорони правопорядку.

Публічно-правовим договорам Німеччини притаманні такі ознаки: досягнення угоди між суб'єктами адміністративного права шляхом узгодження воль і волевиявлень; одним із суб'єктів адміністративного договору виступає адміністративний орган; предмет адміністративного договору носить публічно-правовий характер, що зумовлено змістом договору, тобто адміністративно-правовими правами і обов'язками; метою укладення адміністративного договору є публічний інтерес, заснований на нормах адміністративного права.

Отже, розглянувши правову природу адміністративних договорів за законодавством Франції та Німеччини, ми зробили висновок про те, що адміністративні договори зарубіжних країн і національні адміністративні договори мають єдину правову природу, загальні юридичні ознаки. Для адміністративних договорів у Франції та Німеччині встановлено особливий адміністративно-правовий режим у сфері правового регулювання і доволі багату судову практику, що займається вирішенням спорів, які стосуються кваліфікації договорів. Це може становити основу у створенні правових норм про адміністративні договори у сфері правопорядку.

Класифікація адміністративних договорів у сфері охорони правопорядку, дотримуючись підходів адміністративного права Європейського Союзу, здійснюється на таких підставах: залежно від мети та наявності у суб'єкта, що укладає адміністративний договір, повноважень на правотворчість – на нормативні і індивідуальні; за суб'єктом складом – ті, які мають однаковий і неоднаковий статус; від кількості суб'єктів – на двосторонні, багатосторонні; від обов'язковості виконання умов адміністративного договору – добровільно виконані або примусово виконані; від певної форми адміністративного договору – письмові, усні та спеціальні; залежно від предмета – договори про компетенцію; договори про співпрацю, наприклад, про спільну діяльність, про обмін інформацією; договори про влаштування громадян на державну службу (чи службовий контракт).

Доцільно зауважити, що національною юридичною наукою дається практично ідентична класифікація. Водночас європейське адміністративне право розглядає адміністративні договори як джерела адміністративного права за ознаками: встановлює норми адміністративного права, отже, виділяється такий різновид адміністративно-правових норм, як договірна норма, якій властива специфічна особливість – погоджувальна природа; укладається тільки суб'єктами, з певними повноваженнями на його укладення. У контексті адаптації націо-

нального законодавства такими суб'єктами можуть виступати органи державної влади України, органи місцевого самоврядування, місцеві спільноти і органи внутрішніх справ у наділenni відповідними повноваженнями.

Розглядаючи адміністративний договір в аспекті нормативного характеру як джерело адміністративного права щодо застосування у сфері правоохорони, доцільно зазначити, що, з позиції теорії адміністративного права, адміністративний нормативний договір, будучи частиною правової системи України і джерелом адміністративного права, виступає як самостійний елемент механізму правового регулювання, що дає змогу його віднести до такої форми правового регулювання, як нормативне регулювання.

Висновки. Адміністративний договір як форма державного управління дає змогу врегулювати суспільні відносини на основі волі і волевиявлення суб'єктів адміністративного права, які добровільно погодилися встановити певний порядок або виконати взаємні дії, спрямовані на забезпечення і задоволення публічних інтересів, підтримуваних учасниками угоди. Будучи безпосереднім вираженням волі та інтересів сторін, договір як акт управління реалізує інтереси третіх осіб, сприяє утвердженню державних і громадських інтересів. Доцільно прийняти Закон України «Про адміністративні договори», який повинен закріпити поняття і ознаки адміністративного договору, правовий статус його суб'єктів, порядок укладення, зміни та припинення дії адміністративних договорів, вимоги до форми і змісту, підстави та процедуру визнання адміністративних договорів недійсними, особливості правового регулювання виконання заходів, спрямованих на забезпечення громадської безпеки та охорони громадського порядку.

1. Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>

2. Про проведення експерименту в ГУМВС України у Львівській області: Наказ МВС України від 01.07.2014 № 622 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/.../1221365

3. Стратегія реформування органів МВС України. Харківська правозахисна група [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/.../1221365

4. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?Pf3511=53042

5. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні завдання систематики адміністративного права; пер. з нім. – 2-ге вид., перероб та допов. / Е. Шмідт-Ассманн; відп. ред. О. Сироїд. – К.: К.І.С., 2009. – 552 с.

6. Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні: аналітична записка. – К.: Нац. Ін-т стратегічних досліджень при Президенті України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021/>

7. Саенко С. И. Реализация норм административного права: авторский взгляд, основанный на результатах предшествующих исследований / С. И. Саенко // Административное право и процесс. – № 12. – 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/1130.html>

Бондаренко В. А. Применение административного договора в условиях децентрализации власти и реформирования органов внутренних дел

Рассмотрены вопросы применения административного договора в условиях децентрализации государственной власти и реформирования органов внутренних дел Украины как одной из форм государственного управления в сфере обеспечения общественной безопасности и охраны общественного порядка. Учтена специфика правоохранительной деятельности, обусловленная изменениями задач, функций и структуры органов внутренних дел в контексте законодательства стран Европейского Союза, касающегося административных договоров правоохранительной направленности.

Ключевые слова: административный договор, децентрализация государственной власти, реформирование органов внутренних дел, законодательство Европейского Союза.

Bondarenko V. A. The use of administrative agreement under decentralization of state authority and reforming of bodies of internal affairs

The article deals with the administrative agreement under decentralization of state authority and reforming of bodies of internal affairs as a form of state administration in providing public safety and public order. Specific features of enforcement activity caused by changes of tasks, functions and structure of bodies of internal affairs in the context of European Union legislation on administrative agreements in law enforcement activity are taken into consideration.

Structural elements of law enforcement system are governmental and non-governmental organizations; their activities are directly related to the protection of the rights and lawful interests of the state, society and the individual. Functional approach to understanding law enforcement system provides differentiation of the protection of public law and the lawful rights and interests of individuals and public communities.

Administrative agreement as a form of state administration allows regulating social relations based on the will and the will of the subjects of administrative law who voluntarily agreed to establish a procedure or perform reciprocal actions for promotion and satisfaction with public interests of participants of the agreement. Expressing wills and interests of the parties an

agreement as an act of administration realizes the interests of third parties, and promotes the state and public interests. It is necessary to adopt the Law of Ukraine «On Administrative Agreements», which should fix the concept and features of administrative agreement, the legal status of its subjects, the order of conclusion, modification and termination of administrative contracts, requirements of the form and the content, the grounds and procedure for recognition of administrative contracts invalid, peculiarities of legal regulation of the measures to ensure public safety and public order.

Key words: *administrative agreement, decentralization of state administration, reforming of bodies of internal affairs, European Union legislation.*

Стаття надійшла 26 лютого 2015 р.

УДК 351.741

О. М. Ботнарєнко

ПРИЙНЯТТЯ ЕФЕКТИВНИХ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ОПТИМІЗАЦІЇ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглянуто актуальні питання вдосконалення способів ухвалення і виконання управлінських рішень щодо зміцнення законності в діяльності органів внутрішніх справ. Проаналізовано причини прийняття поспішних управлінських рішень, що може зумовити виникнення організаційно-структурних проблемних ситуацій в органах внутрішніх справ. Наголошено на потребі розробки Концепції реформування і розвитку органів внутрішніх справ України. На підставі стислого аналізу наявних проблем визначено критерії оцінювання ефективності та шляхи їх удосконалення в контексті оптимізації органів внутрішніх справ на сучасному етапі державотворення.

Ключові слова: *управлінське рішення, органи внутрішніх справ, міліція, реформування, діяльність, удосконалення, оптимізація.*

Постановка проблеми. Демократизація суспільних відносин, конституційна реформа, активізація процесів євроінтеграції, удосконалення законодавства у напрямі посилення захищеності прав і свобод людини і громадянина обумовлюють необхідність чіткого визначення теоретичної сутності правового статусу правоохоронних органів узагалі та органів внутрішніх справ зокрема, який визначає роль і місце останніх у становленні правової і соціальної держави. Однак, незважаючи на численні дослідження особливостей діяльності органів

внутрішніх справ, це питання не можна вважати вирішеним ні на практичному, ні на теоретико-методологічному рівнях.

Нагальними проблемами сьогодення залишаються недосконалість організаційної й функціональної структури ОВС, неефективність планування та інспектування діяльності ОВС, відсутність дієвих критеріїв оцінки роботи ОВС у боротьбі зі злочинністю та охороні громадського порядку, незадовільне матеріально-технічне забезпечення, що не відповідає рівню соціально-економічного розвитку суспільства та сучасної злочинності, виконання міліцією невластивих функцій, недосконалість системи професійної підготовки кадрів для ОВС, недосконалість та, головне, повільна система прийняття управлінських рішень, яка не сприяє гнучкому управлінню підрозділами, ефективному реагуванню на оперативну ситуацію та відповідальному ставленню керівників місцевого рівня до виконання своїх обов'язків як менеджерів тощо. Саме управлінські рішення є основною формою, яка виражає реакцію органів внутрішніх справ на стан правопорядку.

Складність і різноманітність завдань, які виконуються органами внутрішніх справ, обумовлюють необхідність прийняття раціональних управлінських рішень із питань організації охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Якість ухвалення таких рішень визначає процес управління, результати оперативно-службової діяльності, слугує вектором у подальшій оптимізації системи ОВС.

Управлінським рішенням належить ключова роль у процесі вдосконалення ОВС. Саме тому важливим є пошук науково обґрунтованих шляхів удосконалення способів ухвалення і виконання управлінських рішень, від яких залежить характер багатьох управлінських ситуацій, що виникають в органах внутрішніх справ.

Стан дослідження. Тема прийняття ефективних управлінських рішень як передумова оптимізації ОВС України є предметом численних наукових дискусій. Цій проблемі присвячено роботи В. Б. Авер'янова, С. М. Алфьорова, І. В. Арістової, О. М. Бандурки, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, В. Т. Білоуса, І. Л. Бородіна, М. Г. Вербенського, І. П. Голосніченка, В. Л. Грохольського, С. М. Гусарова, П. В. Діхтієвського, Є. В. Додіна, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, В. В. Коваленка, А. Т. Комзюка, В. К. Колпакова, В. В. Конопльова, С. Ф. Константінова, О. В. Копана, М. В. Корнієнка, В. І. Курила, Є. В. Курінного, М. Н. Курка, К. Б. Левченко, М. В. Лошицького, Д. М. Лук'янця, В. І. Олефіра, О. С. Остапенка, В. П. Петкова, С. В. Петкова, А. М. Подоляки, Т. О. Проценка, О. П. Рябченко, С. Г. Стеценка, В. Д. Суценка, В. К. Шкарупи та багатьох інших учених-адміністративістів.

Водночас у системі ОВС України досі чимало невирішених проблем, пов'язаних із невідповідністю діяльності їх підрозділів міжнародним стандартам захисту прав людини, каральною спрямованістю, дублюванням функцій з іншими правоохоронними органами, громіздким центральним апаратом, незадовільним організаційно-правовим і кадровим забезпеченням їх діяльності, та головне – неефективним прийняттям управлінських рішень.

Попри інтенсивність і широкий спектр досліджень, присвячених різним аспектам управлінських рішень в органах внутрішніх справ, багато питань у цій сфері ще потребують наукового опрацювання, а саме: правове забезпечення процесу підготовки, прийняття та реалізації управлінських рішень в ОВС; особливості інформаційного, матеріально-технічного та фінансового забезпечення управлінських рішень; особливості контрольно-наглядової діяльності за їх прийняттям тощо, що і є **метою** наукового пошуку.

Виклад основних положень. Ці проблеми вимагають здійснення масштабних наукових досліджень, результатом яких має стати вжиття кардинальних заходів щодо реформування ОВС на основі прийняття ефективних управлінських рішень.

Останні розуміють як свідомий акт організаційної діяльності начальника, пов'язаний з вибором мети, шляхів і засобів її досягнення [1, с. 141]; заснований на законах і підзаконних актах акт відповідного керівника, що містить постановку цілей, обґрунтування засобів їх здійснення, прийнятий в установленому порядку і забезпечуючий організаційну сталість і вдосконалення діяльності [2, с. 398]; соціальний акт, який підготовлений на основі варіантного аналізу та оцінки, прийнятий у встановленому порядку, має директивне загальнообов'язкове значення, містить постановку цілей і обґрунтування засобів їх здійснення, а також організовує практичну діяльність суб'єктів і об'єктів управління [3, с. 33].

З наведеного можна зробити висновок про багатоаспектний зміст категорії «управлінське рішення», що розглядається як: вид управлінської діяльності; соціальний акт; вибір і прийняття певних варіантів вирішення проблеми; вид роботи в апараті управлінської; певний етап процесу управління; варіант впливу управляючої підсистеми на керувану; організаційно-практична діяльність керівника; послідовність певних етапів, кожний з яких складається із відповідних стадій [4, с. 213–218].

Як правило, в науковій літературі до загальних ознак управлінських рішень належать: соціальна сутність; директивність і загальнообов'язковість; активна та організуюча спрямованість визначення

цілей та систему засобів їх здійснення; додержання строків виконання рішень; наявність системи правил, що визначають порядок розробки, обговорення, прийняття, набрання рішенням відповідної сили, внесення до нього змін і порядок відміни; наявність можливих варіантів дій і вибору одного з них, згідно з об'єктивно існуючою обстановкою, інтересами та потребами; вибір і прийняття варіанта дій є результатом свідомої розумово-психологічної діяльності [4, с. 213–218; 5, с. 304–309].

Прийняття управлінського рішення як процес вибору однієї з можливих альтернатив розв'язання проблеми передбачає використання різних методів, сукупність яких становить їх інструментарій. У теорії менеджменту управлінські рішення прийнято класифікувати за різними ознаками. За об'єктом впливу рішення поділяють на: зовнішні, що стосуються відносин органу із зовнішнім середовищем; внутрішні, що стосуються лише організації; змішані, які стосуються і організації, і зовнішнього середовища. За функціями управління рішення поділяються на: загальні, що стосуються всіх сторін діяльності організації; часткові, що спрямовані на окремі елементи системи або аспекти діяльності організації. За формою відображення рішення можуть бути письмові та усні. За ступенем поінформованості керівника (повноти інформаційного забезпечення) управлінські рішення поділяють на рішення, що ухвалюються в умовах: визначеності; неповної визначеності (ризик); повної невизначеності [6, с. 54].

Значний внесок у дослідження проблематики управлінських рішень зробив В. В. Конопльов, який вважає, що, по-перше, управлінське рішення можна розглядати як вид діяльності, пов'язаної з підготовкою, прийняттям і реалізацією певних варіантів дій; по-друге, управлінське рішення є своєрідною формою впливу керівного суб'єкта (працівник ОВС як представник влади в зовнішньоадміністративних відносинах; начальник (старший) стосовно підлеглого у внутрішньоорганізаційних адміністративних відносинах) на об'єкта, яким керують (конкретну особу, групу осіб чи на конкретні суспільні відносини); по-третє, як послідовність певних етапів (підготовка та прийняття управлінського рішення, кожний з яких також складається із певних стадій) [5, с. 304–309].

Максимальний виховний ефект, як і максимальна ефективність управлінських рішень ОВС, можливі, якщо збігається оцінка суб'єкта управління, виконавця й громадськості, за умови, що рішення є оптимальним та якісним.

Оцінку ефективності управлінських рішень у діяльності органів внутрішніх справ дають різні суспільні інститути: громадяни, сім'я,

трудові колективи, громадські об'єднання, державні структури. Є і певні процедури, відповідно до яких така аналітична діяльність призводить до тих чи інших наслідків. Чимало інформації містять звіти органів внутрішніх справ та органів статистики. Важливим засобом аналізу й оцінки ефективності управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ виступає громадська думка. Проте вона, на жаль, залишається на крайній низькому рівні.

Рівень довіри суспільства до міліції є базовим критерієм оцінки її діяльності, а також – складовою її легітимності в очах громадян. Результати досліджень останніх років (серпень 2012 р. – березень 2015 р.) засвідчують, що більшість громадян тією чи іншою мірою міліції не довіряють.

Співвідношення між тими, хто не довіряє (зовсім і «скоріше») міліції, і тими, хто довіряє (цілком і «скоріше») є негативним: від 33% у серпні 2012 р. до 58% у грудні 2014 р. [7, с. 19].

Громадяни оцінюють діяльність ОВС доволі критично. За результатами опитування, більшість респондентів вважає, що правоохоронці «не дуже добре» або «погано» виконують такі завдання, як виявлення та розкриття злочинів (79%); забезпечення захисту власності від злочинних посягань (78%); надання соціально-правової допомоги громадянам (76%); забезпечення особистої безпеки громадян (76%); запобігання правопорушенням і їх припинення (76%); забезпечення безпеки дорожнього руху (72%); охорона громадського порядку (71%) [7, с. 20].

Очевидно, що система ОВС не може функціонувати і розвиватися без внутрішніх суперечностей. З одного боку, вони гальмують її нормальне функціонування, а з іншого, – виступають рушійною силою, джерелом її розвитку, вдосконалення.

Основною причиною виникнення організаційно-структурних проблемних ситуацій в органах внутрішніх справ є те, що за будь-якої проблеми відразу створюється структурний підрозділ, для якого розпочинають підбирати і уточнювати загальні і спеціальні функції. В результаті таких поспішних управлінських рішень:

- не враховуються принципи і закономірності організаційної структури системи;
- не розкриваються особливості управління на різних рівнях;
- нерівномірно розподіляються обов'язки і повноваження керівників і підлеглих на різних рівнях управління;
- розрахунок штатної чисельності апаратів управління і різних підрозділів здійснюється не науковими методами, а шляхом необдуманого адміністрування;

– постійні перебудови організаційних структур не мають наукової основи, а здійснюються в порядку експерименту.

Справді, з моменту юридичної легітимації міліції її організаційно-правовий статус, обсяг і зміст повноважень знаходяться в стані перманентного реформування.

Кожна зміна на рівні керівництва держави або відомства неодмінно супроводжувалася подібною ініціативою (реформування, модернізація). Зокрема, в 1996 р. були ухвалені Концепція розвитку системи Міністерства внутрішніх справ і Комплексна програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр. Тоді ж РНБО розглядала Концептуальні засади реформування правоохоронних органів України (не були ухвалені); 2008 р. – затверджена Концепція реформування кримінальної юстиції; 2012 р. – створений Комітет з питань реформування правоохоронних органів, презентовані основні положення Концепції реформування органів внутрішніх справ (офіційний текст так і не був опублікований). Крім того, неодноразово пропонувалися ініціативи з покращення окремих аспектів діяльності ОВС. Так, у травні 2013 р. на обговорення громадськості був поданий проект Комплексного плану заходів з формування позитивного іміджу органів внутрішніх справ України на 2013–2014 рр., який не був затверджений [7, с. 4].

Анонсування чергової реформи, як правило, відбувалося після зміни влади або напередодні чергових виборів. Попередні концепції, стратегії, плани реформування великою мірою схожі з нинішніми, особливо в обґрунтуванні необхідності реформи та її цілей. Однак жодна з попередніх спроб не була завершена. Процес реформування щоразу переводився в режим «ручного управління» і спрямовувався на реалізацію тактичних цілей.

Невиконання зобов'язань зазвичай аргументувалось економічними та політичними причинами (неможливістю завершити реформу через втрату посади главою держави чи відомства, або через зміну владної політичної сили). Часто реформаторські починання завдавали системі більше шкоди, ніж користі [7, с. 4–5]. Неабияку роль у цьому питанні виконали швидкі, непродумані, непослідовні та непрофесійні управлінські рішення відповідних керівників.

Для урегулювання цієї ситуації доцільно, на наш погляд, розробити і ухвалити Концепцію реформування і розвитку органів внутрішніх справ України, мета якої полягає в створенні науково обґрунтованих принципів і критеріїв побудови інституційної структури органів внутрішніх справ, формування на цій основі їх оптимальної моделі, здатної ефективно захищати права і свободи людини і громадянина, протидіяти злочинності і корупції, забезпечувати громадську безпеку,

проводити досудове слідство і реалізовувати заходи кримінально-виховного впливу на порушників чинного законодавства [8, с. 177].

У результаті реформаційних заходів не вирішено багато важливих питань не тільки організаційно-правового статусу міліції, але і її соціально-правової інституалізації в сучасному українському суспільстві. Українська міліція, як і раніше, мілітаризована. За визначення основних рис нової міліції (поліції) треба зважати на її соціальне призначення. Це повинна бути не карально-охоронна сила, яка дбає про інтереси держави та намагається схопити злочинця, а демократичний інститут, невід'ємна частина суспільства, покликана захищати законні права та інтереси конкретної особи, гарантувати людині безпечні умови життя. Так, наприклад, у програмному документі реформи поліції Канади влучно зазначено: «Поліція не може більш розглядатись як командос, які закинуті в суспільство, щоб визволити його від зла. Поліція – це суспільство, а суспільство – це поліція» [9].

Досі фактично нез'ясований механізм функціонування місцевої міліції. Численні спроби місцевих влад створити такі підрозділи безрезультатні, оскільки не відповідали законодавству і загальній концепції побудови міліційного відомства [10, с. 8–9].

Неабиякою мірою це пов'язано з тим, що організаційно-правове становлення української міліції тривалий час здійснювалося під значним впливом суб'єктивних чинників, що недооцінюють необхідність адаптації її організаційних структур, правового закріплення цілей, завдань, функцій, владних повноважень до нових реалій української державності, інститутів громадянського суспільства, що активно формуються. Внаслідок цього, як слушно наголошує С. М. Гусаров, правова основа організації і діяльності міліції формувалася за відсутності цілісної, законодавчо закріпленої концепції, а чимало гострих питань надання міліції організаційної цілісності, взаємин міліції і громадян, формування підрозділів місцевої міліції не вирішувалися, залишаючись без юридичного регламентування [11, с. 24].

Одним із напрямів підвищення ефективності діяльності ОВС є уникнення складної та бюрократизованої системи зовнішнього і внутрішнього документообігу, яка істотно загострює їх діяльність. У зв'язку з цим доцільно впровадити в практичну діяльність ОВС єдині норми створення уніфікованих управлінських документів та організації роботи зі службовими документами в умовах застосування електронного документоутворення і документообігу з метою запобігання втрат і електронної службової інформації.

Вкрай важливим питанням, яке потребує якнайшвидшого вирішення, є оцінка ефективності діяльності органів внутрішніх справ

України, а також прийнятих управлінських рішень. У зв'язку з цим необхідно розробити відповідні критерії, які мають сприяти реалізації стратегічних цілей державної політики в правоохоронній сфері, відображати реальний стан правопорядку в державі та унеможливити фальсифікацію статистики у будь-якій формі. Під час розробки критеріїв потрібен комплексний підхід (наприклад, у Росії критерії складаються з 18 показників, за підрахування яких виводиться середній бал, відтак робиться висновок щодо ефективності роботи працівників ОВС).

Вважається за доцільне впровадити зазначену систему оцінювання і в Україні, враховуючи раніше розроблені МВС України пріоритети роботи міліції у вигляді директив. Відсутність цих критеріїв призводить до дублювання функцій, а отже, до погіршення результативності діяльності правоохоронних органів, за якої кожне відомство намагається привласнити позитивні показники, а не працювати задля спільного результату. Ще однією причиною ухвалення недосконалих управлінських рішень є неефективне використання зарубіжного досвіду організації поліцейської діяльності, насамперед високорозвинених країн, які традиційно втілюють принципи правової держави, мають розвинені структури громадянського суспільства, сформовані правові системи та налагоджені механізми реалізації правових приписів. Йдеться про дефіцит практичних рекомендацій щодо використання такого досвіду в професійній діяльності органів внутрішніх справ України [12].

Висновки. Отже, вирішення означених проблем убачається насамперед через: забезпечення дотримання принципу верховенства права у діяльності ОВС; чітке визначення завдань і повноважень ОВС, розмежування їх із компетенцією інших правоохоронних органів, створення відповідних механізмів координації в їхній діяльності; формування в системі МВС нової системи досудового слідства; продовження напрацювання нормативно-правової бази щодо визначення правового статусу та організації діяльності місцевої міліції як структурного елемента в системі МВС України, що має забезпечувати громадський порядок на місцях; забезпечення створення ефективної системи реагування на злочини та інші правопорушення; упорядкування умов організаційно-правового, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення ОВС залежно від складності та рівня відповідальності виконуваних обов'язків; розширення участі ОВС у міжнародному співробітництві; створення та запровадження механізмів унеможливлення використання ОВС у партійно-політичних, групових чи особистих інтересах; запровадження ефективно діючих систем і механізмів цивільного демократичного контролю за діяльністю

ОВС; розроблення з урахуванням європейських стандартів і завдань, що покладаються на ті чи інші ОВС, і запровадження нових внутрішніх й зовнішніх критеріїв і методики оцінювання їхньої функціональної діяльності. Підсумовуючи, слід зазначити, що управлінські рішення акумулюють комплекс розумових, організаційних, технічних, тактичних, юридичних та інших операцій в органах і підрозділах внутрішніх справ. Від ефективності їх прийняття залежить стан правопорядку в країні, відповідна громадська думка про діяльність правоохоронного відомства та подальший розвиток органів внутрішніх справ України.

1. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: підручник / О. М. Бандурка. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.

2. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / В. М. Плішкін; за ред. Ю. Ф. Кравченка. – К.: НАВСУ, 1999. – 702 с.

3. Тихомиров Ю. А. Управленческое решение / Ю. А. Тихомиров. – М.: Наука, 1972. – 288 с.

4. Музичук О. М. Процедури прийняття управлінських рішень в органах внутрішніх справ / О. М. Музичук // Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2007. – Вип. 36. – С. 213–218.

5. Конопльов В. В. Управлінські рішення в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ: сутність та організаційно-правові питання підготовки і прийняття / В. В. Конопльов. – Сімферополь: Вид-во Крим. юрид. ін-ту ХНУВС, 2006. – 356 с.

6. Державне управління: навч. посібник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко; за ред. А. Ф. Мельник. – К.: Знання-Прес, 2003. – 343 с.

7. Концептуальні підходи до реформування органів внутрішніх справ як складової правоохоронної системи сектору безпеки і оборони України // Концептуальні підходи до реформування МВС у контексті загальнонаціонального плану реформ: інформаційно-аналітичні матеріали круглого столу (16 квітня 2015 р.). – К.: Центр Разумкова, 2015. – 56 с.

8. Зозуля І. В. Концептуальне забезпечення реформування системи МВС України: мета, завдання та базові принципи в запропонованих проектах / І. В. Зозуля // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 174–183.

9. Бардук В. С. Шляхи оптимізації правоохоронної діяльності / В. С. Бардук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gisap.eu/ru/remedial-activity>

10. Негодченко О. В. Створення місцевої міліції – перспективний напрям реформування органів внутрішніх справ / О. В. Негодченко // Наук. вісник юрид. академії Міністерства внутр. справ. – 2003. – № 3. – С. 3–9.

11. Гусаров С. М. Проблеми формування місцевої міліції у структурі Державної автомобільної інспекції України / С. М. Гусаров // Вісник Нац. ун-ту внутр. справ. – 2001. – Вип. 15. – С. 22–25.

12. Бесчастний В. М. Міжнародний досвід у діяльності міліції України / В. М. Бесчастний // Віче. – 2009. – № 24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1780/>

Ботнарченко А. Н. Принятие эффективных управленческих решений как предпосылка оптимизации органов внутренних дел Украины

Рассмотрены актуальные вопросы совершенствования способов принятия и выполнения управленческих решений относительно укрепления законности в деятельности органов внутренних дел. Проанализированы причины принятия поспешных управленческих решений, последствием которых может быть возникновение организационно-структурных проблемных ситуаций в органах внутренних дел.

Акцентируется внимание на необходимости разработки Концепции реформирования и развития органов внутренних дел Украины. На основании сжатого анализа существующих проблем, определены критерии оценивания эффективности и пути их усовершенствования в контексте оптимизации органов внутренних дел в современных условиях развития государства.

Ключевые слова: управленческое решение, органы внутренних дел, милиция, реформирование, деятельность, усовершенствование, оптимизация.

Botnarenko O. M. The adoption of effective administrative decisions as a prerequisite of optimization of bodies of internal affairs of Ukraine

The actual issues of improving methods of decision-making and implementation of the administrative decision of strengthening legality in the activity of bodies of internal affairs are considered. The criteria of the efficiency evaluation and the ways of their perfection are defined in the context of bodies of internal affairs optimization on the modern stage of development of the state.

The essence, general characteristics and types of management decisions are defined in details. The conclusion as to the diverse content of the category «administrative decision» is made.

The attention is paid to the importance of the administrative influence on the work of bodies of internal affairs. The reasons of the hasty administrative decision-making with the result of the appearance of the organizational and structural problematic situations in the organs of interior are analyzed. The need for the creation of the Concept of reformation and development of the bodies of internal affairs of Ukraine is emphasized.

Factually proved that the public opinion is an important source of analysis and evaluation of the effectiveness of management decisions of the administrative work of bodies of internal affairs. So, the summarized data of the survey of citizens' interviews, made with the aim to determine their opinion on the evaluation of bodies of internal affairs' activity are presented. The proposals as to the practical application of foreign countries law enforcement organs organizational experience in Ukraine are made. The criteria of efficiency evaluation and the ways of their improving in the context of bodies of internal affairs optimization at the contemporary stage of state building are presented on the background of the brief analysis of the existing problems.

Key words: administrative decision, bodies of internal affairs, militia, reformation, activity, improvement, optimization.

Стаття надійшла 18 березня 2015 р.

УДОСКОНАЛЕННЯ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПРАЦІВНИКАМИ ОВС В УМОВАХ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Проаналізовано сучасні передумови актуалізації необхідності захисту територіальної цілісності України. Розглянуто особливості норм вітчизняного законодавства щодо проведення антитерористичної операції. Зроблено обґрунтовані висновки про доцільність застосування блокпостів як сприятливої умови для ефективного вирішення підрозділами міліції України службово-бойових завдань із забезпечення громадського порядку у конкретній місцевості під час ведення бойових дій в зоні проведення АТО.

Ключові слова: охорона громадського порядку, правоохоронці, наряд із несення служби, блокпости та вимоги до їх облаштування, антитерористична операція.

Постановка проблеми. Нині в українському суспільстві доволі гостро актуалізуються питання захисту територіальної цілісності держави та проблеми забезпечення належного правопорядку в окремих регіонах України, що є наслідком фактичного зовнішнього втручання й організації масових безпорядків (терористичних актів) на прикордонних територіях нашої країни, які межують із Російською Федерацією (Луганська та Донецька області). Окремі прояви терористичної діяльності спостерігаються у Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській та інших областях.

Зазначені фактори вимагають оперативного пошуку керівництвом Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС), Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та іншими військовими формуваннями (командирами добровольчих батальйонів) адекватних реальних форм і методів протидії, які часто виходять за межі установлених законодавством видів несення служби працівниками міліції [1; 2]. Варто пам'ятати, що найвищою цінністю є людське життя.

Станом на 22.12.2014 року під час виконання обов'язків з охорони громадського порядку у проведенні АТО загинули 83 працівники ОВС і 70 військовослужбовців Національної гвардії України, зникли безвісти – 37 і 63 осіб указаних військових формувань, стали полоненими 19 та 120 осіб відповідно, поранені – 310 та 414 осіб [3].

Стан дослідження. Питання охорони та забезпечення громадського порядку були предметом дослідження багатьох вітчизняних учених, які розглядали різні аспекти цієї проблеми в нормальних умовах життєдіяльності українського суспільства або в екстремальних умовах, що обумовлені природним чи техногенним характером їх походження. Зокрема, адміністративно-правовий захист міліцією прав громадян у сфері громадського порядку вивчав О. І. Ульянов; адміністративно-правові відносини в сфері охорони громадського порядку розглядав М. В. Лошицький; адміністративно-юрисдикційна діяльність ОВС була предметом дисертаційної роботи С. М. Гусарова; громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони аналізував І. М. Копотун; організацію охорони громадського порядку в санаторно-курортних та інших зонах відпочинку громадян розглядав В. А. Грабельников; охорону громадського порядку ОВС України (адміністративно-правове регулювання) досліджував В. М. Цикалевич; форми і методи діяльності міліції громадської безпеки в сучасних умовах були предметом дослідження В. Ю. Кривенди; управління ОВС в особливих умовах, спричинених аномальними явищами техногенного і природного характеру (організаційно-правові питання), досліджував С. О. Кузніченко та ін.

Під час вивчення цієї проблеми нами опрацьовано посібники та публікації науковців і фахівців-практиків у галузі тактико-спеціальної підготовки, зокрема: А. І. Черкашина та Я. Г. Бондаренка – щодо комплексного підходу в організації підготовки та несення працівниками міліції патрульної служби, О. І. Савченка, О. В. Негодченка, М. В. Корнієнка, Ю. В. Дубка, Д. Г. Заброди, Р. М. Опацького, С. Б. Боровинського, Ю. Б. Оболенського, О. С. Юніна – щодо тактики діяльності міліції громадської безпеки та ін.

Попри це, питання охорони громадського порядку за участі працівників міліції в умовах проведення антитерористичної операції взагалі не розглядалися (публікації відсутні у відкритому доступі) або є напрацюваннями навчальних закладів чи практичних спеціалізованих органів й підрозділів військових (воєнізованих) формувань та окремих учених, які мають допуск до режиму таємності (для службового користування, таємно). Враховуючи нові для України умови соціально-політичної ситуації, які виникли упродовж останнього часу у південно-східних регіонах держави, сучасні дослідження щодо впливу небезпечних факторів на працівників міліції та удосконалення тактики дій під час охорони ними громадського порядку у проведенні антитерористичної операції (фактично під час ведення бойових дій) в нашій країні тільки розпочинають здійснюватися.

Мета статті – розкрити потенційні можливості блокувань (блокування окремих територій від нападів сепаратистів та їх стримування від подальшого просування, створення коридорів для біженців, забезпечення громадського порядку тощо) як виду несення служби працівників ОВС в умовах проведення антитерористичної операції.

Виклад основних положень. Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» (стаття 10), антитерористична операція проводиться лише за наявності реальної загрози життю і безпеці громадян, інтересам суспільства або держави у разі, якщо усунення цієї загрози іншими способами неможливо.

Суб'єктами, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом у межах своєї компетенції, є: 1) Служба безпеки України (СБУ), яка є головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю; 2) Міністерство внутрішніх справ України (МВС); 3) Міністерство оборони України (МОУ); 4) центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту; 5) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону; 6) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань; 7) Управління державної охорони України (УДО) [4].

Під час проведення антитерористичної операції використовуються сили і засоби (особовий склад, спеціалісти, зброя, спеціальні і транспортні засоби, засоби зв'язку, інші матеріально-технічні засоби тощо) суб'єктів боротьби з тероризмом, а також підприємств, установ, організацій, які залучаються до участі в антитерористичній операції, в порядку, визначеному згідно з Положенням, зазначеним у частині другій статті 12 Закону [4].

У сучасних умовах органами влади та силовими структурами України постійно удосконалюються заходи (організаційні, тактичні, матеріально-технічні тощо) щодо адекватної протидії сепаратистським рухам на сході та півдні країни, в яких (заходах – *уточнено*) безпосередню участь беруть не тільки військовослужбовці Збройних Сил України, а й працівники МВС України (ГУ МВС та УМВС в областях, ВНЗ МВС України, підрозділів ДАІ, Національної гвардії України) та інших військових чи воєнізованих формувань держави. Зокрема, нещодавно законодавством України як крайній захід (статті 12 та 15 Закону України «Про міліцію» в редакції від 12.08.2014 року) передбачено право на застосування працівниками міліції без попередження фізичної сили, спеціальних засобів і зброї, якщо виникла безпосередня

загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції, а також у районі проведення антитерористичної операції [1].

МВС України здійснює боротьбу з тероризмом шляхом запобігання, виявлення та припинення злочинів, вчинених з терористичною метою, розслідування яких віднесено законодавством України до компетенції органів внутрішніх справ; надає Антитерористичному центру при Службі безпеки України необхідні сили і засоби; забезпечує їх ефективне використання під час проведення антитерористичних операцій.

Згідно зі Статутом патрульно-постової служби міліції України, для несення патрульно-постової служби використовуються такі види нарядів, як: 1) *патрулі* (рухомий наряд у складі одного або декількох працівників міліції, який виконує покладені на нього обов'язки на маршруті патрулювання); 2) *пересувні міліцейські групи* (комбінований за складом і оснащений спеціальними технічними засобами наряд міліції на автомобілі, який несе патрульну службу на закріпленому секторі і призначений для вжиття невідкладних заходів із попередження порушень громадського порядку, здійснення оперативно-розшукових заходів із розкриття злочинів за свіжими слідами); 3) *патрульні групи* (наряд у складі двох або більше патрулів під єдиним керівництвом); 4) *спеціалізовані патрульні групи* (спеціальний вид наряду, призначений для боротьби з найпоширенішими правопорушеннями на вулицях та в інших громадських місцях); 5) *пости охорони порядку* (місце або дільниця місцевості, де працівники міліції (постові) виконують покладені на них обов'язки); 6) *пости охорони об'єктів* (місце або дільниця, де працівники Державної служби охорони при МВС України здійснюють на договірних засадах охорону об'єктів та іншого майна державної, колективної та приватної власності, майна іноземних громадян, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб, а також громадян); 7) *пости регулювання дорожнього руху* (ділянка території, на якій організується несення дорожньо-патрульної служби у зв'язку з необхідністю регулювання дорожнього руху, встановлення безперервного контролю за рухом транспортних засобів іноземних власників, вжиття оперативно-розшукових заходів, забезпечення безперешкодного проїзду автомобілів особистого призначення); 8) *патрулі для нагляду за дорожнім рухом* (наряд у складі одного або кількох працівників Державної автомобільної інспекції, який здійснює контроль за дорожнім рухом і виконанням громадянами правил дорожнього руху шляхом патрулювання на автомобілях, мотоциклах, вертольотах або пішим патрулюванням); 9) *контрольно-пропускні пункти* (наряд міліції, який несе службу щодо забезпечення пропускового

режиму або обмеження руху транспорту і пішоходів у конкретному районі (місцевості) під час проведення масових заходів, виникнення стихійного лиха, епідемій та в інших випадках); 10) *заслони* (наряд у складі групи (підрозділу) працівників міліції, який виконує завдання блокування певної ділянки місцевості або перекриттю окремих напрямків) [2, с. 8].

Заслін як наряд у складі групи (підрозділу) працівників міліції виконує завдання з блокування певної ділянки місцевості або перекриття окремих напрямків.

Попри це, застосування озброєним противником броньованої техніки на окремих локальних напрямках, проведення із віддаленої території обстрілів з крупнокаліберного озброєння місць дислокації українських військовослужбовців та застосування снайперської зброї фактично роблять малоефективними або взагалі неможливим використання зазначених видів несення патрульно-постової служби в частині забезпечення працівниками ОВС громадського порядку в умовах масових безпорядків і ведення бойових дій (відсутність укріплених об'єктів на віддалених від населених пунктів місцевостях, а відтак – потребу використання підручних засобів (мішків з піском, бетонних блоків, дерев тощо) для облаштування захисту особового складу і забезпечення його життєдіяльності).

Застосування військових підходів до забезпечення охорони громадського порядку в умовах проведення антитерористичної операції (гібридної війни) є малоприматним, оскільки: 1) єдиним засобом досягнення перемоги частинами й підрозділами в збройні сутичці з противником є бій; 2) оборона здійснюється навмисно або вимушено з головною метою – відбити наступ противника, завдати йому втрат і створити умови для переходу своїх військ у наступ; 3) військовослужбовці ЗСУ в облаштуванні опорних взводних чи ротних пунктів використовують особливості характеру місцевості (пагорби, улоговини, дерева і т. д.) у віддаленості від населених пунктів, транспортних сполучень і стратегічних об'єктів, застосовують для захисту особового складу різні тимчасові загородження та перешкоди (траншеї, ходи сполучення, встановлюють міно-вибухові загородження тощо), тобто використовують принцип маскування й маневрування [5].

Навпаки, охорона громадського порядку передбачає присутність представників влади (міліції), їх відкритість для населення і активну участь правоохоронців у безпосередньому врегулюванні проблем, які стосуються захисту громадян (перевірка документів, огляд транспортних засобів, охорона коридорів для залишення непридатної для життя території тощо).

Тому, як доводить практика проведення антитерористичної операції та вжиті профілактичні заходи в інших, суміжних із Донецькою та Луганською областях, регіонах України, для виконання поставлених завдань більш масовим явищем стає застосування блокпостів, які повніше забезпечують не тільки збереження життя і здоров'я військово-службовців Національної гвардії України (ЗСУ) та працівників міліції, а й сприяють ефективному виконанню поставлених керівництвом країни стратегічних завдань у зоні проведення АТО.

За результатами аналізу діяльності сил правопорядку в східних і південних регіонах України, використовуючи доступні напрацювання науковців НАВС МВС України [5] та Інтернет-ресурсів, розглянемо основні вимоги до облаштування та функціонального призначення блокпостів як дієвого засобу забезпечення належного рівня громадської безпеки в умовах протидії правоохоронців незаконним озброєним формуванням в умовах проведення антитерористичної операції в сучасних умовах.

Блокпост – військовий (воєнізований) наряд, як правило, у складі посиленого взводу, який призначений для:

1) несення служби на розгалуженнях важливих доріг, в'їздах (виїздах) до міст і населених пунктів або інших стратегічно важливих об'єктів (залізничних станцій, аеропортів, мостів, водосховищ, електростанцій тощо); блокування дороги і припинення або обмеження руху відповідно до визначеного порядку;

2) здійснення у зоні відповідальності контролю за рухом транспорту та людей, перевірки і огляду їх майна, а головне – зовнішньої ізоляції району дій незаконних збройних формувань (далі – НЗФ), своєчасного визначення їх місцезнаходження;

3) виявлення вільного пересування екстремістів (терористів), осіб, оголошених у розшук, шляхів можливого виходу бойовиків із районів їх зосередження, подальшої ізоляції і позбавленні доступу до джерел постачання;

4) запобігання контрабандному перевезенню та заборони притоку поповнення, постачання боєприпасів, зброї, вибухових речовин і недопущення прориву військового чи несанкціонованого гуманітарного конвою супротивника через блокпост;

5) звітування про всю діяльність по команді [6, с. 9–10].

З огляду на мету та цілове призначення конкретного блокпоста, на нього покладаються такі завдання: 1) огляд і перевірка людей, транспорту та вантажів, що перетинають зону роз'єднання; 2) запобігання проникненню порушників і незаконній доставці зброї, боєприпасів, вибухових речовин; 3) блокування руху транспорту

та людей (часткового чи повного); 4) затримання громадян й транспортних засобів, що порушують установлений режим поведінки; 5) спостереження за місцевістю.

Блокпост переважно облаштовують за кутами будівель, на поворотах доріг, за схилами пагорбів, використовуючи елемент несподіванки (маскування). Місце несення служби обладнується за правилами підготовки взводного опорного пункту до кругової оборони з використанням табельного й допоміжного інженерного майна (мішки з піском, залізобетонні чи дерев'яні захисні конструкції різноманітного типу), забезпечується відповідною документацією, засобами зв'язку і електропостачання, місцем для перевірки документів, огляду транспортних засобів, стоянкою для затриманого транспорту. Способи виконання завдань на них в основному спрямовані на забезпечення стабілізаційних дій в зоні конфлікту, особливо під час проведення протидиверсійних (антитерористичних) операцій [6, с. 9–10].

Місцевість навколо блокпосту повинна знаходитись під постійним безперервним контролем: для цього необхідні спостерегачі із приладами спостереження, зокрема нічного бачення, й безпілотники. У нічних умовах треба суворо дотримуватись світломаскування, правильно організувати освітлення місцевості без визначення своїх позицій.

Під час організації відпочинку особового складу наряду блокпоста зважають на те, що його третина відпочиває, решта – несе службу. З отриманням даних про висунення противника, підсилюється спостереження, весь особовий склад готується до бою, надається доповідь старшому командирі, оповіщаються сусідні блокпости. Завданням підрозділу, що створює рубіж військового загородження, є недопущення несанкціонованого руху поза межами дозволених маршрутів, організація патрулювання на маршрутах органами ДАІ МВС України, військової служби правопорядку (ВСП) ЗСУ.

Рубіж військового загородження призначається, як правило, вздовж основних комунікацій, на важливих водних рубежах з метою недопущення проникнення незаконних збройних формувань (антидержавних озброєних формувань), диверсійно-розвідувальних груп (далі – ДРГ) чи інших злочинних елементів у визначені смуги (райони) і прикриття якомога більше важливих об'єктів шляхом виставлення на ньому засідок, постів спостереження, секретів та організації патрулювання, а також утримання резерву для негайного реагування при виявленні НЗФ та ДРГ.

Блокпости прикриваються, як правило, мінно-вибуховими загородженнями у керованому варіанті, сигнальними мінами, на які

складаються формуляри у чотирьох примірниках. Для ускладнення підходу противника використовуються матеріали: консервні банки, шифер, покрівельне залізо, хмиз та інші предмети (зокрема собаки), що створюють гуркіт (шум).

Отож, в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру облаштовані блокпости можливими силами та засобами створюють мінімальні сприятливі умови для захисту місцевого населення від неконтрольованого поглиблення кризи внаслідок протиправної діяльності бойовиків (сепаратистів) – запобігання вбивством мирних громадян, пограбуванню та мародерство житла чи інших об'єктів господарювання, сприяють захисту та збереженню стратегічних об'єктів від руйнувань тощо.

Висновок. Блокпост як воєнізований наряд правоохоронців у зоні проведення АТО забезпечує виконання завдань багатопільового призначення: 1) здійснює охорону під'їздів до стратегічно важливих населених пунктів та об'єктів народного господарства; 2) контролює рух транспорту та людей, проводить перевірки та огляд їх майна, а головне – утримує кордони зовнішньої ізоляції району, де діють незаконні збройні формування; 3) сприяє виявленню вільного пересування екстремістів (терористів), осіб, оголошених у розшук; 4) запобігає контрабандному перевезенню зброї та боєприпасів; 5) оперативно інформує про отримані дані командуванню АТО.

Здійснений аналіз вимог щодо облаштування блокпостів і конкретизація основних завдань, які ставляться перед особовим складом правоохоронців під час виконання ними визначених обов'язків у зоні проведення антитерористичної операції у разі несення ними служби у складі відповідних нарядів, дає змогу працівникам ОВС усвідомлено особисто підготуватися (психологічно, матеріально-технічно, вогнево, тактично, топографічно тощо) перед відправленням у зону ведення бойових дій, що загалом виступає сприятливою умовою ефективного вирішення міліцією України службово-бойових завдань у забезпеченні громадського порядку у конкретній місцевості згідно із законодавством держави.

1. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-ХІІ (із змінами та доповненнями станом на 12.08.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=565-12>.

2. Статут патрульно-постової служби міліції України: затверджено наказом Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 1994 року № 404 (станом на 27.08.2010). – К.: Друкарня МВС України, 1995. – 228 с.

3. Інформація про працівників органів внутрішніх справ та військово-службовців Національної гвардії, які загинули, поранені, полонені або зникли безвісти під час виконання службових обов'язків по охороні громадського порядку при проведенні АТО (станом на 15.00 22.12.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/1284615;jsessionid=4CA78901771EC43133E6F6078E18E270>

4. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV (із змінами та доповненнями станом на 12.08.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15/page1-2>.

5. Бойовий Статут Сухопутних військ. Частина II. Батальйон, рота: введений у дію наказом Міністра оборони України від 2 вересня 1994 р. – К.: ВАРТА, 1998. – 232 с.

6. Методичні рекомендації щодо дій під час несення служби на блокпостах в умовах наступу і оборони, затримання озброєних злочинців. – К.: НАВС, 2014. – 101 с.

Вайда Т. С., Домницьак В. В. Усовершенствование охраны гражданского порядка работниками ОВД в условиях проведения антитеррористической операции

В работе проанализированы современные предпосылки, которые привели к актуализации вопросов необходимости защиты территориальной целостности Украины. Рассмотрены особенности норм отечественного законодательства относительно проведения антитеррористической операции. Сделано обоснованные выводы о целесообразности применения блокпостов как благоприятного условия для эффективного решения подразделениями милиции Украины служебно-боевых задач по обеспечению общественного порядка в конкретной местности во время ведения боевых действий в зоне проведения АТО.

Ключевые слова: *охрана общественного порядка, правоохранители, наряд по несению службы, блокпосты и требования к их обустройству, антитеррористическая операция.*

Wajda T. S., Domnitsak V. V. Improving public order police officers in terms of the antiterrorist operation

Modern preconditions which led to actualization of questions of necessity of defence of Ukraine's territorial integrity are analysed in the article. The features of norms of home legislation concerning realization of anti-terror operation are considered. Possibilities of duty details for execution of service on enforcement of public order by the workers of organs of internal affairs are specified, the tactical lacks of the use of some of their kinds in the conditions of battle actions are critically appraised.

Aims and tasks of blockhouse as a modern kind of duty detail for execution of service on enforcement of public order by the workers of OIA during realization of anti-terror operation are exposed. Requirements on arrangement of blockhouses and organization of service by militiamen in complement of the proper duty details

are analysed. The specification of basic tasks which are raised before the personal staff of subdivision of militia during implementation of certain duties during execution of service on to the blockhouse in the area of realization of CTO is carried out.

Reasonable conclusions about expedience of application of blockhouses as favourable condition for an effective decision by subdivisions of militia of Ukraine of official-battle tasks on providing of public order in certain territory during the conduct of battle actions in the area of realization of CTO are done.

Attention is accented on the necessity of preparation of militiamen on questions of setting, requirements in arrangement of blockhouses, specification of discharged tasks, which enables to the workers of OIA deliberately realize the organization of the personal safety and increase the efficiency of service execution.

Key words: public order enforcement, militiamen, duty detail for execution of service, blockhouses and requirements to their arrangement, counter-terrorism operation.

Стаття надійшла 23 травня 2015 р.

УДК 342.9:347.998.85

С. С. Гнатюк,
І. О. Богомазова

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ ПІДСУДНОСТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Зауважено, що одним із ключових завдань судово-правової реформи, що триває в Україні, є чітке визначення компетенції судів і підсудності справ адміністративним судам, ураховуючи досягнення і позитивний досвід адміністративної юстиції західного зразка. Розглянуто поняття підсудності в адміністративному судочинстві України та акцентовано на її конкретних видах, а саме: предметній, територіальній, інстанційній та за ухвалою суду. Розмежовано критерії розподілу справ між адміністративними судами, які слід використовувати у вирішенні належності справи, що підлягає розгляду конкретним адміністративним судом.

Ключові слова: підсудність, адміністративний суд, предметна підсудність, територіальна підсудність, інстанційна підсудність, підсудність за ухвалою суду.

Постановка проблеми. Сучасні державотворчі та правотворчі процеси в Україні зорієнтовані на втілення європейських цінностей у побудові демократичної, правової держави; визнання особи найвищою соціальною цінністю нерозривно пов'язано із захистом прав,

свобод та інтересів фізичних осіб від порушень із боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів під час здійснення ними управлінських функцій. Водночас одним із ключових завдань судово-правової реформи, що триває в Україні, є чітке визначення компетенції судів і підсудності справ адміністративним судам, ураховуючи здобутки та позитивний досвід адміністративної юстиції західного зразка.

Під час функціонування адміністративних судів в Україні та застосовуючи норми Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), судді та учасники процесу опинилися перед низкою нез'ясованих питань, які потребують нагального вирішення. Одним із них є визначення підсудності адміністративних справ суб'єктами судового процесу. Недостатня теоретична розробка питань застосування правил підсудності в адміністративному судочинстві та наявність практичних проблем під час з'ясування правил предметної, територіальної та інстанційної підсудності адміністративних справ стали підставою для обрання цієї теми статті.

Стан дослідження. Серед українських науковців, які досліджували окремі аспекти інституту підсудності адміністративних справ, необхідно відзначити В. Б. Авер'янова, В. М. Бевзенка, І. Б. Коліушка, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, Р. О. Куйбіду, В. К. Матвійчука, О. Н. Панченка, О. М. Пасенюка, В. Г. Перепелюка, В. С. Стефанюка, С. Г. Стеценка, І. П. Голосніченка, А. Т. Комзюка, І. В. Назарова, М. І. Смоковича, А. О. Селіванова, Н. В. Сібільову, В. Ф. Сіренка, М. І. Сірого, М. М. Тищенко, В. І. Шишкіна та ін.

Виклад основних положень. Розроблення теоретичних і практичних засад функціонування окремих видів інституту підсудності в адміністративному судочинстві значно покращить ефективність забезпечення законності у сфері виконавчої влади та місцевого самоврядування. Насамперед зазначимо, що підсудність – це складна правова категорія, яка дозволяє розмежовувати компетенцію різних ланок судів з огляду на властивості конкретної справи, що підлягає розгляду.

Розподіл справ між адміністративними судами здійснюється за трьома критеріями: предметним, територіальним та інстанційним. Відповідно, КАС України виділяє такі види підсудності, як предметна, територіальна, інстанційна та за ухвалою суду. Правила підсудності у сукупності становлять алгоритм визначення компетентного адміністративного суду для розгляду і вирішення конкретної адміністративної справи.

Правила предметної підсудності дозволяють визначити, адміністративний суд якої ланки розглядатиме адміністративну справу

у першій інстанції. До якого конкретно адміністративного суду відповідної судової ланки необхідно звернутися у кожному випадку, визначається за правилами територіальної підсудності. Правила інстанційної підсудності дають відповідь на питання, які суди розглядають адміністративні справи у першій інстанції, а які – в апеляційній та касаційній.

Згідно зі статтею 18 КАС України, судами першої інстанції в адміністративних справах є: місцеві загальні суди; окружні (місцеві) адміністративні суди; Вищий адміністративний суд України.

Місцевими загальними судами, відповідно до частини 1 статті 21 Закону України «Про судоустрій і статус судів», є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди.

За загальним правилом, установленим частиною 1 статті 18 КАС України, місцевим загальним судам (районним, районним у містах та міськрайонним судам) як адміністративним підсудні:

- адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування, посадова чи службова особа органу місцевого самоврядування, крім тих, які підсудні окружним адміністративним судам;

- усі адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності;

- усі адміністративні справи у спорах фізичних осіб із суб'єктами владних повноважень з приводу обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг;

- адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби щодо виконання ними рішень судів у справах, передбачених пунктами 1–4 частини першої статті 18;

- адміністративні справи щодо примусового повернення в країну походження або третю країну та примусового видворення іноземців та осіб без громадянства за межі території України.

Критерієм розподілу справ за предметною підсудністю є характер предмета спору або суб'єкти правовідносин, що конфліктують. Правила предметної підсудності, що закріплені у ст. 18 КАС України, уможливають обґрунтування відповіді на запитання, яка ланка судової системи компетентна розглядати конкретний адміністративний спір. Зазначаємо, що вказана стаття не містить вичерпного переліку

адміністративних справ, підсудних судам. Також законодавець під час закріплення положень ст. 18 КАС України застосував метод виключення, за допомогою якого вирішується питання, до якого суду звертатися – місцевого загального, окружного, апеляційного адміністративного чи Вищого адміністративного – щодо захисту свого права. Тобто в кодифікованому акті зазначаються ті категорії справ, які належать до підсудності кожної з ланок судової системи.

У статті 125 Конституції України закріплено, що система судів загальної юрисдикції в Україні організована, зокрема, за принципом територіальності. Тобто у кожній адміністративно-територіальній одиниці України (Автономна Республіка Крим, область, район, місто, район у містах) функціонує той чи інший суд загальної юрисдикції. Відповідь на питання, до якого саме із цих судів, утворених в адміністративно-територіальних одиницях України, необхідно звертатися по захист, дає територіальна підсудність. Цей вид підсудності вказує на конкретний адміністративний суд однієї судової інстанції системи адміністративних судів.

Територіальна підсудність розмежовує повноваження щодо розгляду адміністративними судами справ між однорідними адміністративними судами залежно від території, на яку поширюється їх компетенція. Вона персоніфікує адміністративні суди за розглядом справ, визначає, який конкретно суд може розглянути конкретну справу в першій інстанції.

Територіальну підсудність поділяють на види: загальну, альтернативну, виключну, за зв'язком справ.

Загальне правило територіальної підсудності адміністративних справ закріплено ч. 1 ст. 19 КАС України, відповідно до якої адміністративні справи вирішуються адміністративним судом за місцезнаходженням відповідача. Таке правило територіальної підсудності запроваджено з метою захисту матеріальних інтересів відповідача та попередження недобросовісного використання права на звернення до адміністративного суду [1]. Вибір цього правила також обумовлено тим, що рішення суб'єкта владних повноважень, яке стосується прав багатьох осіб (нормативно-правовий акт), може бути оскаржено багатьма позивачами. Якби позов можна було подавати за місцем свого проживання, то виникали б ситуації, коли правомірність такого рішення перевірялася б паралельно не одним адміністративним судом. Як наслідок – можливі різні результати перевірки. Щоб такі ситуації не виникали і щоб рішення суб'єкта владних повноважень було предметом розгляду лише в одному адміністративному суді першої інстанції, запроваджено правило про розгляд справи за місцем знахо-

дження відповідача. Це правило встановлене і в інтересах відповідача для тих поодиноких випадків, коли відповідачем є фізична чи юридична особа за позовом суб'єкта владних повноважень. Якщо ж позивач оскаржує рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, що стосуються інтересів лише позивача, то заява подається за місцем знаходження позивача.

Частиною 3 ст. 19 КАС України закріплено виключну територіальну підсудність, за правилами якої окремі категорії адміністративних справ через їх державне, суспільне чи міжнародне значення входять до компетенції окружного адміністративного суду, територіальна юрисдикція якого поширюються на місто Київ. Відповідно до Указу Президента України «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу судів» від 16 листопада 2004 року [2], окружним адміністративним судом, територіальна юрисдикція якого поширюється на місто Київ, є окружний адміністративний суд міста Києва. Зазначеному суду підсудні винятково такі адміністративні справи:

- з приводу оскарження нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади, Національного банку України чи іншого суб'єкта владних повноважень, повноваження якого поширюються на всю територію України (ч. 3 ст. 19 КАС України);

- у яких відповідачем є закордонне дипломатичне чи консульське представництво України, їхня посадова чи службова особа (ч. 3 ст. 19 КАС України);

- про анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії, про заборону (примусовий розпуск, ліквідацію) політичної партії (ч. 3 ст. 19 КАС України);

- щодо дій чи бездіяльності кандидата на пост Президента України, ініціативних груп всеукраїнського референдуму, інших суб'єктів ініціювання всеукраїнського референдуму, що порушують законодавство про вибори чи референдум (ч. 3 ст. 175 КАС України).

Крім зазначених статей, правила виключної територіальної підсудності закріплені також у Главі 6 «Особливості провадження в окремих категоріях адміністративних справ» Розділу III «Провадження у суді першої інстанції» КАС України (правила виключної територіальної підсудності також закріплені ч.ч. 4–5 ст. 172, ч. 2 ст. 173, ч. 3 ст. 174, ч. 3 ст. 175, ч. 1 ст. 182, ч. 1 ст. 183).

Зауважимо, що територіальній підсудності притаманний елемент альтернативи. Зокрема, у разі невизначеності КАС України територіальної підсудності адміністративної справи така справа

розглядається місцевим адміністративним судом за вибором позивача (ч. 4 ст. 19 КАС України).

В основу територіальної підсудності адміністративних справ покладено такі критерії її визначення, як адміністративно-територіальний устрій України; місцезнаходження відповідача; місцезнаходження позивача; державне, суспільне чи міжнародне значення адміністративних справ; специфіка, суб'єктний склад, зміст публічно-правових відносин та їх об'єкт [2].

Правила інстанційної підсудності дають відповідь на питання, які суди розглядають адміністративні справи у першій інстанції, а які – в апеляційній та касаційній.

У КАС України загалом дотримано принцип «судова ланка – судова інстанція», за якого кожна ланка адміністративних судів виконує функції лише однієї інстанції – першої, апеляційної чи касаційної. Такий підхід сприяє інстанційній спеціалізації суддів судів різних ланок. Це позитивно відображається на якості розгляду і вирішення адміністративних справ. Лише в окремих категоріях спорів, що виникають під час виборчого процесу чи процесу референдуму, законодавець уник цього принципу, зважаючи на швидкоплинність цих процесів і необхідність якнайшвидше досягнути стану юридичної визначеності у відповідних відносинах.

Суд першої інстанції здійснює розгляд адміністративної справи за суттю й у повному обсязі. Це перший суд, який здійснює розгляд, і переважно він є й останнім, оскільки у більшості випадків судові рішення суду першої інстанції на практиці не оскаржуються.

Суд апеляційної інстанції здійснює за апеляційною скаргою перегляд адміністративної справи і рішення суду першої інстанції у ній, що не набуло законної сили, з огляду на правильність установлення обставин у справі і (або) правильність застосування норм права.

Суд касаційної інстанції здійснює за касаційною скаргою перегляд рішень судів першої та апеляційної інстанцій в адміністративній справі лише з огляду на правильність застосування норм права. Разом із забезпеченням законності судових рішень у конкретній справі, завданням суду касаційної інстанції є також формування єдиної практики застосування законів адміністративними судами шляхом розроблення відповідної правової позиції у певних категоріях справ.

Правила інстанційної підсудності адміністративних справ визначено з урахуванням, принаймні, двох критеріїв:

1) зрозумілості – система судових інстанцій є максимально простою, щоб кожен громадянин міг легко з'ясувати, у яких випадках

і до якого суду він повинен звернутися з адміністративним позовом, а згодом, за потреби, з апеляційною чи касаційною скаргою;

2) рівності можливостей щодо оскарження судових рішень – для кожної адміністративної справи передбачається однакова кількість судових інстанцій для того, щоб право особи на перегляд судового рішення необґрунтовано не обмежувалося [3].

Підсудність кількох пов'язаних між собою вимог є останнім видом підсудності адміністративних справ, закріплених ст. 21 КАС України. Критерієм, який впливає на виникнення такого виду підсудності, є наявність двох і більше взаємопов'язаних (взаємообумовлених) вимог, заявлених позивачем в одній позовній заяві.

І лише конкретний адміністративний суд, що розглядатиме та вирішуватиме публічно-правовий спір, визначає, чи наявний зазначений критерій необхідний для визначення підсудності кількох, пов'язаних між собою, вимог. Підсудність за зв'язком справ установлює, що позов має розглядати суд, який розглядає іншу, пов'язану з ним, справу. Так створюються кращі умови для дослідження усіх матеріалів справи з метою з'ясування дійсних обставин, прав і обов'язків сторін, а також для економії процесуальних засобів і часу.

Відповідно до ч. 1 ст. 21 КАС України, позивач може заявити кілька вимог в одній позовній заяві, якщо вони пов'язані між собою. У тому випадку, якщо справа щодо пов'язаних вимог територіально підсудна різним місцевим адміністративним судам, то її розглядає один із цих судів за вибором позивача (ч. 2 ст. 21 КАС України).

Вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень або іншим порушенням прав, свобод та інтересів суб'єктів публічно-правових відносин, розглядаються адміністративним судом, якщо вони заявлені в одному провадженні з вимогою вирішити публічно-правовий спір. Інакше вимоги про відшкодування шкоди вирішуються судами в порядку цивільного або господарського судочинства.

Однак, слід пам'ятати, що спершу, отримавши адміністративний позов із кількома вимогами, суд керується загальними правилами предметної, територіальної чи інстанційної підсудності, визначаючи належність адміністративної справи до конкретної ланки адміністративних судів та окремого адміністративного суду. Не допускається об'єднання в одне провадження кількох вимог, які потрібно розглядати в порядку різного судочинства, якщо інше не встановлено законом.

Висновки. Підсудність – складний правовий інститут, що має специфічне значення і для судочинства загалом, і для адміністративного зокрема. Під підсудністю слід розуміти процесуальний інститут,

який дозволяє розмежовувати компетенцію різних ланок судів з огляду на властивості конкретної справи, що підлягає розгляду. Щодо критеріїв розподілу справ, то такими у предметній підсудності є характер предмета спору або суб'єкти правовідносин, що конфліктують. В основу територіальної підсудності адміністративних справ покладено критерії її визначення: адміністративно-територіальний устрій України; місцезнаходження відповідача; місцезнаходження позивача; державне, суспільне чи міжнародне значення адміністративних справ; специфіка, суб'єктний склад, зміст публічно-правових відносин та їх об'єкт. Правила інстанційної підсудності адміністративних справ визначено з урахуванням двох критеріїв зрозумілості та рівності можливостей щодо оскарження судових рішень.

1. Комзюк А. Т. Адміністративний процес України: навч. посібник / А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник. – К.: Прецедент, 2007. – 531 с.

2. Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу судів: Указ Президента України від 16 листопада 2004 року // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 224. – 24 листоп.

3. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: навч. посібник / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. – К.: Старий світ, 2006. – 576 с.

4. Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

Гнатюк С. С., Богомазова И. А. Теоретико-правовая характеристика видов подсудности в административном судопроизводстве

Отмечается, что одной из ключевых задач судебно-правовой реформы в Украине является четкое определение компетенции судов и подсудности дел административным судам с учетом положительного опыта административной юстиции западного образца.

Рассматривается понятие подсудности в административном судопроизводстве Украины. Внимание акцентируется на конкретных видах, а именно: предметной, территориальной, инстанционной и по решению суда. Разграничены критерии распределения дел между административными судами.

Ключевые слова: *подсудность, административный суд, предметная подсудность, территориальная подсудность, инстанционная подсудность, подсудность по решению суда.*

Hnatyuk S. S., Bogomazova I. O. Theoretical and legal description of jurisdiction types in administrative proceedings

It is noted that one of the key tasks of judicial reforms that are carrying out in Ukraine, is a clear definition of the competence of courts and the jurisdiction

of administrative courts, considering the achievements and positive experience of administrative justice of Western model.

The lack of theoretical development on the application of the rules of jurisdiction in administrative proceedings and the availability of practical problems in the clarification of the rules of the subject, and the territorial jurisdiction of administrative cases instance jurisdiction is a complex legal category, which allows distinguishing between different parts of the jurisdiction of the courts due to the properties of the particular case to be considered.

The distribution of cases among the administrative courts is based on three criteria: objective, territorial and instance. Accordingly, CAS Ukraine identifies the following types of jurisdiction as substantive, territorial, instance and by the court's order. The criteria for distribution of cases among the administrative courts to be used in solving the case of belonging to be considered a specific administrative court are delineated.

The basis of the territorial jurisdiction of administrative cases assigned criteria for its definition, such as administrative divisions in Ukraine; the location of the defendant; the location of the plaintiff; state, public or international significance administrative cases; specificity, subjects, content of public law relations and their object.

Terms instance jurisdiction of administrative cases, based on two criteria: the criterion of intelligibility; criterion of equality of opportunities for appeal court order; rise to the election of this research topic, are defined.

The development of theoretical and practical principles of functioning certain types of institute of jurisdiction of administrative proceedings significantly improve the effectiveness of providing legitimacy in the executive branch and local governments.

Key words: *jurisdiction, the administrative court, substantive jurisdiction, instance jurisdiction, jurisdiction by court order, administrative proceedings.*

Стаття надійшла 2 березня 2015 р.

УДК 351.741(477)

Р. Я. Демків

ПРЕДМЕТ ВІДОМЧОГО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ

Досліджено нормативно-правове регулювання діяльності міліції, особливості якого залежать від змісту та природи предмета правового регулювання. На підставі аналізу нормативно-правової бази, якою регулюється діяльність міліції, запропоновано серед суспільних відносин, котрі становлять предмет загального нормативно-правового регулювання діяльності міліції

виокремлювати службові відносини, що врегульовані відомчими нормами, і становлять предмет відомчого нормативно-правового регулювання.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, предмет відомчого нормативно-правового регулювання, відомчий нормативно-правовий акт, нормотворча діяльність МВС.

Постановка проблеми. Нині питання вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ (міліції), його вивчення набуває особливої актуальності тому, що воно безпосередньо пов'язане з якістю та ефективністю функціонування органів міліції. Результативність діяльності міліції поряд із поліпшенням форм і методів боротьби зі злочинністю пов'язана з певними особливостями правового регулювання її діяльності. Актуальність статті зумовлена тим, що особливості правового регулювання залежать від змісту предмета правового регулювання. Суспільні відносини, здатні по-різному «сприймати» правове регулювання. Також на специфіку правового регулювання впливають положення та особливості суб'єктів відносин, зокрема у діяльності такого державного органу, як міліція.

Стан дослідження. Деякі сторони правового регулювання організації та діяльності міліції в юридичній науці розглянуті у працях В. М. Горшеньова, І. Я. Дюрягіна, С. Д. Гусарева, А. Ю. Олійника, А. П. Зайця, А. М. Колодія, В. В. Копейчикова, В. М. Плішкіна, Р. А. Калюжного, М. І. Козюбри, О. Г. Мурашина, О. Ф. Скакун, І. П. Петрової. Однак питання про предмет відомчого нормативно-правового регулювання діяльності міліції розглянуто недостатньо.

Мета. Розкрити проблемні питання відомчого нормативно-правового регулювання та визначити його предмет.

Виклад основних положень. Нормативно-правове регулювання організації та діяльності міліції – це здійснюваний за допомогою норм права та актів реалізації права вплив на поведінку суб'єктів і об'єктів управління правоохоронною діяльністю з метою впорядкування організації та функціонування служб, структур, підрозділів міліції та їх особового складу відповідно до цілей і завдань правової держави, розрахований на їх багаторазове застосування [1, с. 18].

Система правового регулювання діяльності міліції охоплює сукупність законів та підзаконних нормативно-правових актів, що становлять правову основу для функціонування міліції. За такого підходу йдеться про Конституцію України, міжнародні акти, які стосуються діяльності правоохоронних органів, закони України, укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України, що визначають правовий статус органів міліції, основні напрями її діяльності, а також

відомчі нормативні акти (положення, статути, інструкції, правила, настанови).

На нашу думку, нормативну базу, якою керується система органів внутрішніх справ, можна умовно поділити на зовнішню, котра створюється формально за межами системи (Конституція України, закони та постанови Верховної Ради України, укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України), але до створення якої органи внутрішніх справ доволі часто мають пряме відношення, безпосередньо розробляючи або беручи участь у розробці проектів тих чи інших нормативно-правових актів, і внутрішню, тобто відомчу нормативну базу, яка посідає доволі чільне місце.

Отже, в діяльності міліції умовно можна виокремити два види нормативно-правового регулювання: загальне нормативно-правове регулювання (зовнішнє) та відомче нормативно-правове регулювання (внутрішнє).

Загалом можна констатувати, що найважливіші відносини в діяльності міліції врегульовані нормами права та повністю знаходяться в межах загального правового регулювання. Водночас в оперативно-розшуковій, охоронній сферах закон не охоплює доволі значну групу відносин, що регулюються нормативно-правовими актами МВС України.

Питання підзаконного регулювання є об'єктом пильної уваги науковців у різних галузях юридичної науки. Незважаючи на те, що ці акти часто критикують, законодавче регулювання не може охопити всіх відносин, залишаючи доволі значну групу відносин для відомчого нормативно-правового регулювання. З метою впорядкування нормотворчої діяльності міністерств, зокрема МВС, запроваджено державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів виконавчої влади, які зачіпають права, свободи та законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, регламентовану Указом Президента [14].

Різноманітність повноважень підрозділів міліції зумовлює наявність великої кількості відомчих актів, норми яких регламентують її діяльність. Серед них можна виокремити Статут патрульно-постової служби міліції України, Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, Положення про підрозділи (загони) спеціального призначення Національної гвардії України, в яких викладені норми, що забезпечують регулювання охорони громадського порядку, громадської безпеки та регулюють діяльність підвідомчих МВС органів, установ та співробітників.

Відповідно до Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого Указом Президента від 06.04.2011 № 383/2011, МВС України у межах повноважень, на основі та на виконання Конституції та законів України, актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, організовує та контролює їх виконання, які підписує Міністр внутрішніх справ [2].

Відомче нормативне регулювання діяльності міліції розпочинає функціонувати з моменту встановлення відповідної норми та реалізується у фактичній поведінці його адресатів, які є учасниками суспільних відносин і підпадають під регулювання.

Основною відомчого нормативно-правового регулювання діяльності міліції є засоби юридичного впливу, які є в наявності у Міністерства внутрішніх справ України.

Розуміння відомчого нормативно-правового регулювання діяльності міліції як процесу пов'язане з виникненням, зміною та припиненням службових відносин. Тобто, таке регулювання здійснюється лише тоді, коли на підставі відомчих норм виникають відносини. Якщо такі відносини не виникають, то можна стверджувати про вплив МВС України на підвідомчі органи, але не про регулювання їх діяльності.

До основних засобів юридичного впливу, за допомогою яких МВС України здійснює регулювання діяльності міліції, можна віднести нормативно-правові акти та індивідуальні акти МВС України, які містять конкретні вказівки та мають одноразове застосування.

Нормативно-правовий акт МВС – офіційний письмовий документ, який прийнятий МВС як суб'єктом нормотворення згідно з визначеною законодавством процедурою та встановленою формою, спрямований на регулювання суспільних відносин, містить норми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування [3].

Напрямок діяльності структурних підрозділів апарату МВС, що здійснюється за встановленою законодавством процедурою з метою підготовки та прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ називається нормотворчою діяльністю [3].

Нормотворча діяльність має на меті забезпечити:

а) юридичне закріплення існуючих у галузі відносин та їх правове регулювання; б) формування нових відносин, які зараз відсутні, але бажані чи необхідні з погляду виконання перспективних завдань; в) ліквідацію застарілих відносин та ситуацій, які гальмують розвиток нових прогресивних тенденцій [4, с. 588].

Проаналізувавши відомчі нормативно-правові акти, норми яких регулюють діяльність міліції, можна виокремити декілька особливостей відомчої нормотворчості: «відповідно до законів» – означає принцип зв'язаність актів із законами; «на підставі та на виконання закону» – передбачає самостійні дії міліції щодо безпосередньої реалізації закону; «у межах прав, які надані законом» – вказує на здійснення міліцією повноважень у встановлених межах і деякі інші, що передбачають обмеження та заборони.

Основну роботу з підготовки нормативно-правових актів, які регламентують діяльність міліції, проводить Департамент юридичного забезпечення МВС України, який виконує свої обов'язки на основі ґрунтовного аналізу завдань, що стоять перед системою МВС, а також визначення шляхів удосконалення діяльності Міністерства на науковій основі.

Основним завданням департаменту є організація правової роботи, спрямованої на правильне застосування, неухильне дотримання в практичній діяльності вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів Міністерством, його керівниками та працівниками під час виконання покладених на них завдань і функцій. Проведення юридичної та антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є структурні підрозділи апарату Міністерства, здійснення в межах компетенції МВС заходів з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [5].

Згідно з положенням, Міністерством видаються такі нормативні акти: накази, положення, статuti, інструкції, правила, настанови. У разі необхідності можуть видаватися й інші види нормативних актів, які обов'язково затверджуються наказом [5].

Реалізуючи надані законодавством можливості, Міністерство внутрішніх справ України за підписом міністра видає не тільки нормативно-правові акти, але й акти одноразового індивідуального характеру.

Індивідуально акти МВС України мають доволі важливе значення в регулюванні діяльності міліції. У них виражається воля уповноважених посадових осіб, спрямована на виникнення, зміну чи припинення службових правовідносин. Індивідуальні акти МВС України суттєво доповнюють нормативне регулювання діяльності міліції. Вони є формою так званого піднормативного регламентування службової діяльності співробітників міліції. В. М. Горшеньов та І. Я. Дюрягін під таким регламентуванням вбачали уточнення правового стану суб'єктів у реальній ситуації [6, с. 29]. Індивідуальним актам МВС України

характерні певні особливості, які вирізняють їх серед правових актів Міністерства.

До таких особливостей можна віднести:

1. Індивідуальні акти регламентують одиничні відносини, застосовуються до чітко індивідуалізованих випадків (конкретних життєвих ситуацій). Їм характерний казуальний (разовий) характер. На відміну від нормативних, індивідуальні акти діють одноразово.

2. Індивідуальні акти спрямовані здебільшого на конкретних осіб (не обов'язково фізичних) або груп осіб за певною ознакою, і вичерпуються виконанням, хоча правові наслідки, що спричинені ними, можуть мати тривалий характер.

3. Здебільшого індивідуальні акти МВС України, як і нормативні, мають державно-владний характер. У тих випадках, коли видається акт із метою реалізації, виконання законодавчих рішень, така ознака для них нехарактерна.

Загальновідомо, що предметом нормативно-правового регулювання є ті суспільні відносини, які ним урегульовані.

Правове регулювання діяльності правоохоронних органів (зокрема міліції) здійснюється у таких сферах: а) профілактичній; б) конституційно-юрисдикційній; в) адміністративно-правовій та процесуальній; г) цивільно-правовій і процесуальній; ґ) кримінально-правовій і процесуальній; д) арбітражно-правовій і процесуальній; е) оперативно-розшуковій; є) виконавчій; ж) охоронній та ін. [7, с. 125].

Тому, предметом загального нормативно-правового регулювання діяльності міліції є суспільні відносини, котрі виникають у сфері діяльності міліції України, яка є складовою органів внутрішніх справ України [1, с. 21].

Відомче нормативно-правове регулювання охоплює дуже широке коло суспільних відносин, пов'язаних із службовою діяльністю, і виконують такі завдання:

– організація та координація діяльності органів внутрішніх справ з захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки;

– участь у розробці та реалізації державної політики щодо боротьби із злочинністю;

– забезпечення, запобігання злочинам, їх припинення, розкриття та розслідування, розшуку осіб, які вчинили злочини, вжиття заходів щодо усунення причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень;

- забезпечення, відповідно до законодавства України, безпеки працівників суду та правоохоронних органів, їх близьких родичів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві;

- визначення основних напрямів удосконалення роботи органів внутрішніх справ, надання їм організаційно-методичної та практичної допомоги;

- організація роботи, пов'язаної із забезпеченням безпеки дорожнього руху;

- забезпечення законності в діяльності працівників міліції [2].

У процесі регулювання відносин Міністерством внутрішніх справ України за допомогою відомчих норм, досить великої кількості підвідомчих органів та установ, виникають внутрішні, службові відносини, що становлять предмет відомчого нормативно-правового регулювання.

Такі відносини передбачені, наприклад, нормою, яка сформульована в п. 5.1. Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, яка визначає, що начальники відділів (відділень) дільничних інспекторів міліції міськ-, райорганів внутрішніх справ у межах своєї компетенції здійснюють керівництво дільничними інспекторами, їх помічниками, спрямовують і координують їх діяльність з охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, проведення профілактичної роботи на адміністративних дільницях [8].

Найрозповсюдженішими відносинами, які є предметом відомчого нормативного регулювання, є відносини між працівниками одного органу міліції.

Під час регулювання таких відносин реалізується організація роботи органів та служб міліції, взаємодія та координація їх працівників. У п. 163 Статуту патрульно-постової служби міліції зазначено, що наряд на транспортних засобах взаємодіє з іншими пішими патрулями (постами), обмінюється оперативною інформацією, за необхідності надає їм допомогу [9].

Ще одна група відносин між органами внутрішніх справ, зокрема міліції та іншими органами з приводу забезпечення безпеки громадян. Вони також посідають чільне місце у підвідомчому регулюванні та втілюються у міжвідомчих нормативно-правових актах.

До актів, які регулюють ці відносини, можна віднести накази про взаємодію МВС України, Генеральної Прокуратури та СБУ [10], МВС України та Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді [11], МВС України та Міністерства юстиції України [12] та ін.

П. 2.3 Інструкції про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються, зазначено, що за межами дислокації органу внутрішніх справ працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він обіймає, місцезнаходження та часу в разі звернення до нього громадян або службових осіб із заявою чи повідомленням про злочин, або у разі безпосереднього виявлення такого, зобов'язаний вжити заходів щодо його припинення, надання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили злочин, охорони місця події і повідомити про це в найближчий підрозділ міліції [13]. До цієї групи не належать ті правовідносини, що виникають, змінюються та припиняються на підставі законодавчих норм.

Висновки. Отже, спробуємо виокремити такі види службових відносин у відомчому нормативному (внутрішньому) регулюванні, які становлять його предмет:

1. Відносини між працівниками міліції, які займають нищу посаду з працівниками міліції, котрі обіймають вищу посаду (в порядку субординації).

2. Відносини, що виникають між працівниками одного органу міліції.

3. Відносини, які виникають між органами міліції та іншими державними органами, об'єднаннями громадян.

4. Відносини, котрі виникають між працівниками органів міліції та громадянами.

1. Петрова І. П. Нормативно-правове регулювання організації і діяльності міліції України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / І. П. Петрова. – Ірпінь, 2004. – 218 с.

2. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Указ Президента України від 06.04.2011 № 383/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

3. Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 27.07.2012 № 649 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

4. Теория права и государства: учебник для вузов / под ред. В. В. Лазарева. – М.: Академия внутренних дел России; Право и Закон, 1996. – 424 с.

5. Про затвердження Положення про Департамент юридичного забезпечення МВС України: Наказ МВС України від 28.01.2014 № 67 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

6. Швець М. В. Системна інформатизація законотворчого процесу / М. В. Швець // Віче. – 2000. – № 2. – С. 29–37.

7. Олійник А. Ю. Теорія держави і права України: навч. посібник / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слюсаренко. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

8. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 20.10.2003 № 1212 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

9. Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України: Наказ МВС України від 28.07.1994 № 404 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.

10. Про затвердження Інструкції про порядок превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Наказ МВС України, Генеральної Прокуратури, СБУ від 26.08.2014 № 872/88/537 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

11. Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї: Наказ МВС України та Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 07.09.2009 № 3131/386 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

12. Про затвердження Інструкції про порядок взаємодії органів внутрішніх справ України та органів державної виконавчої служби при примусовому виконанні рішень судів та інших органів (посадових осіб): Наказ МВС України та Міністерства юстиції України від 25.06.2002 № 607/56/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

13. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та положень про комісії: Наказ МВС України від 19.11.2012 № 1050 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

14. Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: Указ Президента України від 03.10.1992 № 493/92 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua

Демків Р. Я. Предмет ведомственного нормативно-правового регулирования деятельности милиции

Исследовано нормативно-правовое регулирование деятельности милиции, особенности которого зависят от содержания и природы предмета правового регулирования. На основании анализа нормативно-правовой базы,

которой регулируется деятельность милиции, предлагается среди общественных отношений, составляющих предмет общего нормативно-правового регулирования деятельности милиции, выделять служебные отношения. Данные отношения составляют предмет ведомственного нормативно-правового регулирования.

Ключевые слова: нормативно-правовое регулирование, предмет ведомственного нормативно-правового регулирования, ведомственный нормативно-правовой акт, нормотворческая деятельность МВД.

Demkiv R. Ya. The Subject of Departmental Normative and Legal Regulation of Militia Activity

Total ensuring of human rights and freedoms, state responsibility to a man, productive work of the law enforcement agencies, especially the police is an essential condition for building the rule of law.

The article emphasize that the effectiveness of the police along with the improvement of the forms and methods of combating crime is related to the peculiarities of the normative and legal regulation of the appropriate activity. The basis of the normative and legal regulation of Ukrainian law enforcement activity involves the formation of the regulatory framework as a legal means of achieving real ordering of police activity. The features of legal regulation depend on the content and nature of the subject-matter of legal regulation.

The problem of legal regulation has been the object of close attention of scientists in various fields of jurisprudence for a long time. These acts are criticized most often.

However, legislative regulation can't cover all relationships, leaving a rather large range of institutional relations for departmental normative and legal regulation. Therefore, in the process of legal impact of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine by means of regulations, a large number of subordinate bodies and institutions is governed by specific departmental normative and legal regulation with proper subject of regulation.

Due to this, the control over the matching the content of departmental regulations (including their limited authorized access) to the law and implementing of suggestions to establish the responsibility of officials for issuing regulations contradicting them.

Not always the rules and regulations of departmental acts correspond to, and sometimes conflicting laws, but some of them have rules that restrict the rights and legitimate interests of citizens.

In this regard, an important theoretical and practical meaning has the diversified development of the problem of the subject-matter of normative and legal regulation of police activity, namely those social relations that are regulated by departmental normative and legal acts.

Key words: *normative and legal regulation, the subject of departmental normative and legal regulation, the departmental normative and legal act, rule-making activity of the Ministry of Internal Affairs.*

Стаття надійшла 27 лютого 2015 р.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто аспекти адміністративно-правового регулювання обмеження доступу до інформації сепаратистського характеру у засобах масової інформації та мережі Інтернет. Підкреслено необхідність нормативно-правового регулювання обмеження доступу до інформації щодо сепаратизму з метою ефективного застосування національного законодавства у сфері забезпечення національної безпеки, захисту територіальної цілісності, прав і свобод громадян, зокрема права на свободу слова та доступу до інформації.

Ключові слова: інформація, свобода слова, адміністративно-правове регулювання, засоби масової інформації, Інтернет.

Постановка проблеми. Питання про межі та умови обмеження свободи поширення інформації повинно вирішуватися з урахуванням її подвійної природи: з одного боку, вона визнається як невід’ємна передумова існування і розвитку демократичного суспільства, з іншого, – використовується як ефективний інструмент посягання на демократичні принципи. Необхідний зважений підхід до встановлення обмежень, заснований на балансі між забезпеченням свободи поширення інформації і захистом демократичних цінностей, з якими вона вступає в конфлікт. Водночас аналіз національної та зарубіжної практики демонструє, що досягнення цього балансу є завданням складним і таким, що не завжди успішно вирішується. Загрози сепаратизму стали серйозним викликом свободі поширення інформації, проголошеній основоположною демократичною цінністю. Правова протидія сепаратизму здійснюється в умовах, які, з одного боку, вимагають вжиття рішучих заходів, здатних протистояти загрозам, але не допускають відхилення від конституційних і міжнародних гарантій свободи поширення інформації. На жаль, зважений підхід не завжди досягається в законодавчих і правозастосовних рішеннях, спрямованих на боротьбу з інформацією сепаратистського характеру.

Стан дослідження. Різні аспекти свободи слова та свободи поширення інформації ставали предметом уваги вітчизняних (В. Б. Авер’янова, О. А. Банчука, О. В. Бойченка, С. Ф. Гуцу, В. І. Гурковського, А. М. Гулеміна, В. А. Комарова, Б. А. Кормича, Н. В. Паршиної, В. С. Цимбалюка, І. В. Мартянова, О. В. Синеокого) і зарубіжних дослідників (В. Barnett, К. Eckstein, R. Errera, A. Meiklejohn, J. Mill,

A. Sajo, V. Vanacker, T. J. Webb, A. Weber). Проблема обмеження свободи поширення інформації у сфері протидії сепаратизму з позицій національного інформаційного права та погляду на законодавство Європейського Союзу недостатньо досліджена.

Метою статті є дослідження умов обмеження свободи поширення інформації сепаратистського змісту в контексті інформаційного права.

Виклад основних положень. Конституція України, як і конституції інших демократичних держав, закріпила гарантії свободи поширення інформації і вимоги до її обмеження відповідно до міжнародних стандартів. Роль органів виконавчої влади в адміністративно-правовому механізмі захисту інформаційних прав і свобод людини та громадянина виражається в організації виконання Конституції України і законів, правозахисний потенціал яких реалізується через правозастосовну практику. Особливе місце в адміністративно-правовому механізмі захисту інформаційних прав і свобод людини та громадянина відводиться правоохоронним органам (судам, прокуратурі, органам внутрішніх справ, адвокатури, нотаріату), які виконують найактивнішу роль у захисті інформаційних прав і свобод людини та громадянина. Таке становище зумовлено правовою природою і функціями зазначених органів, тенденцією до підвищення ролі інститутів громадянського суспільства в адміністративно-правовому механізмі захисту інформаційних прав і свобод людини та громадянина. До показників утвердження до громадянського суспільства прийнято відносити розширення номенклатури загальнодоступної інформації та спрощення процедур доступу до неї, збільшення обсягів інформаційних послуг. Питання доступу до інформації в умовах, коли територіальній цілісності держави загрожує реальна небезпека, – одні з найактуальніших. Неминуче повинна відбуватися переоцінка як прав, так і обов'язків органів влади і громадян в інформаційній сфері. Інформаційне законодавство має бути орієнтоване на інтереси людей, підвищення якості життя, забезпечувати відкритість інформації та доступ до неї і водночас захищати інформаційний простір держави.

У Конституції України закріплено такі критерії обмежень, як правова визначеність закону, що накладає обмеження, співмірність серйозності втручання у здійснення права цілям захисту конституційних цінностей. Але в умовах ведення військових дій на сході держави ці критерії не завжди враховуються в антисепаратистському регулюванні.

В умовах уведення режиму підвищеної готовності функціонування єдиної державної системи цивільного захисту – необхідність

комплексного підходу до регламентації правового режиму обмеження доступу до інформації сепаратистського характеру, який дозволить забезпечити систематизацію норм за ознакою об'єкта [1]. Складний, комплексний характер такого об'єкта правовідносин, як інформація, у контексті обмеження доступу до матеріалів сепаратизму передбачає і комплексність регулювання. Сутнісна характеристика зазначеної інформації і її основні властивості та ознаки дозволили виокремити інформацію щодо сепаратизму в самостійний об'єкт правовідносин, на цій основі сформувати загальну концепцію правового режиму відповідної інформації.

Правовий режим обмеження інформації сепаратистського характеру – це об'єктний режим, що вводить законодавчим актом і дозволяє забезпечити комплексність впливу у вигляді сукупності регулятивних, охоронних, процесуально-процедурних засобів, що характеризують особливе поєднання дозволів, заборон і зобов'язань, а також гарантій щодо його дотримання.

Інформація сепаратистського характеру як об'єкт правовідносин має загальні властивості, характерні для будь-яких видів інформації, а також властивості, характерні для окремих видів інформації. Об'єктом прав у публічно-правових відносинах виступає інформація як відкритого, так і обмеженого доступу, тоді як інформація як об'єкт цивільних прав має обмежений доступ, її значущість, цінність безпосередньо пов'язана з її невідомістю певному або невизначеному колу учасників суспільних відносин. Інформація, що є об'єктом публічно-правових відносин, не входить в економічний обіг, хоча і може мати потенційну економічну цінність, тоді як інформація, що є об'єктом цивільних прав, може в ньому брати участь, а також бути виключеною з нього. Інформація, що є об'єктом приватноправових відносин, як правило, не має загального режиму. Інформація, що є об'єктом публічно-правових відносин, може мати як загальний, так і спеціальний режими. Інформація щодо сепаратизму охоплює усі зазначені особливості. Водночас має публічно-правовий і приватноправовий характер, бо впливає на цінності, визначені Конституцією, – державний устрій, територіальну цілісність та права і свободи громадян.

У змісті правового режиму обмеження доступу до інформації щодо сепаратизму доцільно виділяти: його цільове призначення; об'єкт правового регулювання; правове становище суб'єктів правового режиму; комплекс способів правового регулювання і засобів юридичного впливу.

Якщо режим загальнодоступної інформації становить максимально можливу свободу не тільки доступу, але і використання

інформації та характеризується тим, що коло осіб, які мають право отримати загальнодоступну інформацію, необмежено; форма надання інформації залежить від конкретної ситуації; мета подання інформації не має значення; доступ до інформації відкритий; обсяг наданої інформації необмежений, то режим обмеження доступу до інформації щодо сепаратизму має іншу мету.

Баланс публічних інтересів у відкритості інформації, з одного боку, і прав суб'єктів на збереження конфіденційності та захисту національних інтересів у інформаційному просторі – з іншого, забезпечується згідно з міжнародними нормами дією загального правового режиму інформації та її спеціальних правових режимів тільки в їх сукупності. Спеціальні правові режими інформації спрямовані на охорону відомостей, вільне розповсюдження яких порушує права та законні інтереси суспільства, держави, особистості.

Різномірність суспільних відносин, об'єктом яких виступає інформація щодо сепаратизму, є причиною створення спеціального правового режиму обмеження інформації у національному законодавстві. Спеціальний режим не просто обмежує доступ до інформації, її використання та поширення, а визначає ступінь жорсткості регулювання, можливі винятки, їх підстави, порядок введення та припинення дії режиму, терміни його дії.

Доктринальні підходи до обмеження свободи поширення інформації і їх відображення в національному та міжнародному правовому регулюванні визначають місце свободи поширення інформації в системі основних прав людини і її роль у забезпеченні демократичного режиму.

Аналізуючи доктринальні підходи до обмеження пропаганди сепаратизму у країнах Європейського Союзу, в США та в Росії, доцільно відзначити, що відмінності в підходах зумовлені різними концепціями прав людини і ролі держави у забезпеченні цих прав [2].

Відповідність обмеження свободи поширення інформації цілям протидії сепаратизму в правозастосовній практиці обґрунтовується не завжди. Критерій пропорційності може вважатися дотриманим тільки в тому випадку, якщо міра обмеження не просто придатна і доцільна для захисту національних цінностей, але обумовлена серйозністю шкоди, яка запобігає обмеженням. Принцип пропорційності обмеження прав конституційно значущим цілям щодо засобів масової інформації вимагає забезпечення балансу між їх вільною діяльністю та відповідальністю, що ґрунтуються на специфіці виконання ними функцій: інформування з питань, що становлять суспільний інтерес; формування громадської думки.

Цей принцип не може вважатися дотриманим, якщо встановлені обмеження призводять до блокування функцій засобів масової інформації та суспільної дискусії загалом. У контексті цього невідповідним обмеженням є застосування до засобів масової інформації позазв'язку з серйозністю загрози спеціальних заборон на поширення інформації в певних формах (зокрема, цитування, інтерв'ювання осіб) або певного змісту (про терористичні акти, інші прояви сепаратизму, про діяльність заборонених організацій).

Нормативний зміст поняття сепаратизму, з яким пов'язується обмеження прав і встановлення відповідальності, повинен відповідати вимогам правової визначеності. Ця вимога може вважатися дотриманою тільки тоді, якщо цілі заборони зазначеної діяльності і небезпека діянь однозначно розуміються органом або посадовою особою, яка застосовує право.

Однозначне сприйняття може бути забезпечено відображенням у нормативному регулюванні мети заборони сепаратизму, яка полягає у захисті безпеки держави (забезпечення легітимності влади та територіальної цілісності) та суспільства, а також об'єктивної здатності інформації сепаратистського характеру розпалювати в суспільстві ненависть, засновану на нетерпимості до певних соціальних груп у зв'язку з їх специфічними ознаками і (або) до основ устрою держави і суспільства.

Нормативний зміст поняття «сепаратизм» в Україні необхідно вдосконалювати. Ключові ознаки сепаратизму дозволяють відмежувати його від інших протиправних і правомірних діянь. На основі цих ознак можна визначити види інформації сепаратистського характеру, оскільки не кожен прояв ненависті, заснованої на нетерпимості до тієї чи іншої соціальної групи, загрожує всьому суспільству або державі загалом. Обмеження права слід вважати пропорційним цілям обмеження, якщо воно не тільки придатне або доцільно для захисту національних цінностей, але встановлюється як найменш обмежувальний захід і обумовлено серйозністю шкоди, яку попереджують [3].

Інформаційні матеріали щодо сепаратизму за природою доцільно охарактеризувати як звід оприлюдненого резолютивною частиною судового рішення, що тягне відповідні правові наслідки. Заборона поширення матеріалу вважається доведеною до загального відома і за вирішення питання про притягнення до відповідальності за поширення таких матеріалів, їх сепаратистський характер і поінформованість про протиправний характер матеріалу вважається встановленою. У зв'язку з цим питання ідентифікації інформаційних матеріалів сягають за межі нормативно-відомчого підходу та вимагають чіткого адміністративно-

правового нормативного врегулювання. У законі повинен бути встановлений певний порядок ідентифікації матеріалу щодо сепаратизму.

Особливо актуальні питання обмеження доступу до інформації щодо сепаратизму у мережі Інтернет. Аналіз чинного законодавства доводить, що термін «Інтернет» використаний у багатьох нормативних і підзаконних актах, зокрема тих, які регламентують порядок забезпечення права громадян на інформацію. В деяких випадках він розглядається як інформаційно-комунікаційна мережа, в інших – як технічний засіб обміну інформацією, у ще інших – як засіб масової інформації.

Легальна дефініція поняття «Інтернет» у законодавстві відсутня, лише деякі правові ознаки цієї інформаційно-комунікаційної мережі можна виділити в окремих законах і підзаконних актах. Необхідно конструювати дефініцію поняття «Інтернет» з урахуванням властивих цьому явищу основоположних функцій і ознак, які мають значення для реалізації в Інтернеті права громадян на інформацію. Інтернет – це глобальна суспільно-комунікаційна телекомунікаційна мережа, що дозволяє задовольняти приватні та групові комунікаційні і інформаційні потреби.

Інтернет-середовище повністю підпорядковується нормативно-правовому регулюванню, без будь яких вилучень і винятків. Тут діють ті ж положення закону і норми моралі. Розглядаючи Інтернет як сферу, в межах якої реалізується право громадян на інформацію (зокрема передбачені законом обмеження цього права), можна відзначити, що серед інших просторів (або полів) опосередкованої комунікації громадян Інтернет-простір займає явно домінуюче становище. Повинен бути розроблений механізм, що забезпечує громадянам з обмеженими можливостями право на повноцінне користування Інтернет-ресурсами. Крім того, слід також згадати про право на представленість інформації в Інтернеті рідною мовою користувача, а також право на інформаційний супровід службами клієнтської і технічної підтримки. Справді, з об'єктивних причин рядового користувача цікавить насамперед інформація і можливість спілкування рідною мовою. Цей аспект становить особливий інтерес у контексті недопущення обмеження прав громадян на інформацію, крім випадків, прямо передбачених законом.

Інтернет-ресурси через унікальну і неоднорідну природу є специфічним джерелом розміщення інформації сепаратистського характеру, що необхідно враховувати у протидії сепаратизму. Інтернет може бути як формою поширення інформації серед невизначеного кола осіб, так і формою передачі інформації конкретній особі. Поширення та передання інформації вимагають різних заходів обмеження, і, отже, не можна вважати виправданим і ефективним застосування до всіх

Інтернет-ресурсів тих же заходів обмеження, що і до засобів масової інформації. Водночас якщо за допомогою Інтернет-ресурсу здійснюється масове поширення інформації, на нього має поширюватися правове регулювання, чинне стосовно засобів масової інформації. До інших випадків передачі інформації через Інтернет цей режим за аналогією не застосуємо.

По-перше, щодо мережі Інтернет потрібно розмежування понять «розповсюдження інформації» та «передача інформації» із урахуванням неоднорідності і специфіки окремих Інтернет-ресурсів. По-друге, потрібно розмежування заходів із припинення доступу до протиправної інформації на Інтернет-ресурсі та заходів з припинення доступу до всього Інтернет-ресурсу з урахуванням того, що обмеження правомірної інформації неприпустимо як несумісне з критеріями обмеження прав. По-третє, потрібно розмежування відповідальності оператора послуг (провайдера), що надає канал зв'язку без контролю за змістом інформації, і відповідальності редактора або автора, які контролюють зміст інформації.

Відносини, пов'язані з функціонуванням всесвітньої мережі (Інтернет), усупереч їх зростаючій ролі, залишаються однією з найменш урегульованих нормами права сфер нашого життя. Одне із фундаментальних питань для юриста у цьому зв'язку – про пошук необхідних заходів правової урегульованості таких відносин. Ці відносини мають регулюватися адміністративним і інформаційним правом, оскільки безпосередньо стосуються реалізації прав громадян. У наш час велика частина контенту сайтів формується користувачами. Інтернет розвивається так, що в майбутньому весь контент буде повністю створюватися користувачами, що працюють на засадах креативного співробітництва.

Сьогодні найбільш відвідувані сайти Інтернету – це блоги, соціальні мережі, сайти для розміщення відеоконтенту й інші сайти та портали з користувальницьким змістом. Така перспектива розвитку Інтернету ще більше підкреслює недосконалість національного законодавства у цій сфері, зокрема у відповідній площині інформаційного права. Спостерігається певне відставання від зарубіжного досвіду та міжнародної практики, що в умовах адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу потребує пришвидшеного впровадження у правозастосовну практику. Своєю чергою, це гальмує і ускладнює не тільки розвиток національного сегменту Інтернету загалом, а й процеси реалізації свободи слова, права доступу до інформації та інших прав за допомогою мережі. Сучасний Інтернет характеризується широкими можливостями для самореалізації, його значення

в житті суспільства неухильно зростає. Дедалі частіше Інтернет витісняє традиційні засоби масової інформації і традиційні канали комунікації. Це загальносвітова тенденція, з поправкою на стан інформаційного середовища та рівень правової і інформаційної культури користувачів. Слід зазначити, що правове регулювання засобів масової інформації – традиційна сфера для науки адміністративного права. З правової точки зору, виникає ситуація, коли законодавство та правозастосовна практика у галузі адміністративно-правового регулювання реалізації прав і свобод людини не встигають за розвитком Інтернету. Йдеться не просто про законодавче врегулювання діяльності електронних засобів масової інформації, а про те, щоб позначити концептуальне ставлення законодавця до тих нових явищ, які виникли недавно, у зв'язку з якими необхідно повною мірою забезпечити права і свободи людини в Інтернеті.

Основною гарантією свободи слова в межах відносин у мережі загального користування (Інтернеті) слід вважати збереження вирішальної ролі у виробленні обмежень свободи слова за мережевими спільнотами, тобто внутрішньомережеве саморегулювання. Модерація на Інтернет-ресурсах (премодерація та постмодерація – попередня і подальша перевірка їх змісту) – це форми обмеження свободи слова в специфічних умовах всесвітньої мережі. З урахуванням ролі мережових спільнот в Інтернет-правовідносинах ці форми саморегулювання Інтернету можна визнати найбільш ефективними. Зазначене підтверджується активною компанією в соціальних мережах щодо протидії сепаратизму, як відповідь на інформаційну війну, розв'язану прихильниками сепаратизму на сході країни.

Модерація (премодерація) не є цензурою, оскільки не відповідає визначенню цензури, передбаченому Законом України «Про інформацію» [4]. Модерацію (премодерацію) на Інтернет-ресурсі здійснюють, звичайно, фізичні особи, які представляють цей Інтернет-ресурс і забезпечують дотримання заздалегідь оприлюднених правил поведінки на Інтернет-форумах щодо норм, пов'язаних із розміщенням інформації на певних Інтернет-ресурсах. Особи, які здійснюють модерацію (премодерацію), діють зазвичай від свого імені, хоча і висловлюючи, як правило, етичні позиції певних мережових спільнот. Обмеження, обумовлені премодерацією, не перешкоджають особі, що реалізовує свободу слова, висловити свою думку на іншому Інтернет-ресурсі, зокрема створеному ним, а також на цьому ж Інтернет-ресурсі, але під іншим нік-неймом (ніком) – мережовим псевдонімом. В умовах сьогодення, на нашу думку, очолити об'єднання блогерів та інших представників громадськості у сфері протидії сепаратизму в мережі

Інтернет повинно Міністерство інформаційної політики України через мережу громадських об'єднань, представники яких доцільно запросити до Громадської ради при Міністерстві [5].

Висновки. Завдяки всесвітньому характеру мережі Інтернет, яка не має центру і не контролювана конкретною державою, необхідно враховувати три рівні її функціонування та регулювання: міжнародний, національний (державний) і мережевих спільнот. Тільки поєднання регулювання на цих рівнях дозволить ефективно реалізувати обмеження розповсюдження інформації сепаратистського характеру, мовами спілкування яких користується більшість населення країни в Інтернеті. Міжнародний характер регулювання також є однією з гарантій свободи слова, але у контексті асоціації України до Європейського Союзу доцільно використовувати ту юридичну практику, яка сформувалася унаслідок прийняття рішень у зазначеній сфері Європейським судом з прав людини. Низка особливостей розміщення інформації в Інтернеті (можливість використання мережевих псевдонімів, збереження контенту на Інтернет-сайтах упродовж тривалого часу після їх розміщення, стихійне формування контенту багатьох Інтернет-ресурсів користувачами тощо) унеможливають застосування до відносин в Інтернеті обмежень, пов'язаних з агітацією певних напрямів політичної діяльності. Але це положення не стосується обмежень щодо забезпечення національної безпеки, що повинно бути відображено у чинному законодавстві, як це, наприклад, здійснено у виборчих законах щодо агітації.

1. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 34–35. – Ст. 458.

2. Цирфа Ю. Європейські регіональні проекти. Самовизначення націй і майбутнє ЄС / Юлія Цирфа // Громадянське суспільство. – № 15, серпень. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.viche.info/journal/3799/>

3. Степико М. Т. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні. Аналітична записка / М. Т. Степико. – К.: Нац. ін.-т стратегічних досліджень при Президенті України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>

4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

5. Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2015 № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-p>

Есимов С. С. Административно-правовые аспекты ограничения доступа к информации

Рассмотрены аспекты административно-правового регулирования ограничения доступа к информации сепаратистского характера в средствах массовой информации и сети Интернет. Подчеркнута необходимость нормативно-правового регулирования ограничения доступа к информации о сепаратизме с целью эффективного применения национального законодательства в сфере обеспечения национальной безопасности, защиты территориальной целостности, прав и свобод граждан, в том числе права свободы слова и доступа к информации.

Ключевые слова: информация, свобода слова, административно-правовое регулирование, средства массовой информации, Интернет.

Yesimov S. S. Administrative and legal aspects of restricting access to information

The problem of the limits and conditions of restricting freedom of information dissemination should be considered to its dual nature: on the one hand, it is widely recognized as an essential condition for the existence and development of a democratic society, on the other hand, it is used as an effective tool of encroachment on democratic principles. Analysis of the national and international practice shows that achieving this balance is a difficult task and this is not always successfully solved. The threats emanating from separatism became a serious challenge to freedom of information dissemination, proclaimed as a fundamental democratic value.

The role of the executive authority in the administrative and legal mechanisms for protection of information rights and freedoms of man and citizen is reflected in the implementation of the Constitution of Ukraine and laws of Ukraine, and their rights potential is implemented through law enforcement practice. Law enforcement agencies take a special place in the administrative and legal mechanisms for protection of information rights and freedoms. They play an active role in protecting the information rights and freedoms of man and citizen. This situation is caused by the same legal nature and functions of these bodies and the tendency to increase the role of civil society in the administrative and legal mechanisms for protection of information rights and freedoms of man and citizen.

Taking into consideration the global nature of the Internet, which has no center and is not controlled by the state, we must take into account three levels of its functioning and regulation: international, national (state), level of network communities. A number of features posting information on the Internet make it impossible to use limitations associated with agitation of certain areas of political activity. However, this provision does not apply to restrictions on national security, which should be reflected in the current legislation such as in electoral laws on campaigning.

Key words: information, freedom of speech, administrative and legal regulation, media, Internet.

Стаття надійшла 26 лютого 2015 р.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В УМОВАХ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ

Обґрунтовано, що юридична відповідальність є важливим чинником, призначення якого полягає в тому, щоб бути надійним гарантом конституційності, законності та правопорядку. Хоч науковцями здійснено чимало досліджень цього багатомірного феномена, проте є всі підстави стверджувати, що в юридичній науці досі немає єдиної думки щодо розуміння цього явища, його функцій, принципів, критеріїв класифікації, а також співвідношення з суміжними правовими категоріями.

Аналітичне осмислення нами концепції інституту юридичної відповідальності підтверджує обґрунтованість тези, що інституалізація юридичної відповідальності працівників ОВС України полягає у систематизації норм конкретних галузей права, якими встановлюється міра відновлення права, відшкодування чи компенсації заподіяної шкоди, а також міри справедливого відшкодування за відповідні види правопорушень, з огляду на предмет, природу й особливості цієї галузі права.

Ключові слова: юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність, адміністративна відповідальність, субститутна відповідальність, працівники ОВС України.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є однією із найважливіших сторін взаємодії держави й інститутів громадянського суспільства і слугує гарантом конституційності, законності та правопорядку. У статті 3 Конституції України проголошено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Стан дослідження. Поняття юридичної відповідальності в науковий обіг і законодавство введено порівняно недавно – в середині ХХ століття. Проблеми розуміння юридичної відповідальності розглянуто у працях таких фахівців: В. Б. Авер'янова, С. С. Алексєєва, В. С. Анджиевського, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, В. В. Богущького, І. П. Голосніченко, С. Т. Гончарука, Е. Ф. Демського, Є. В. Додіна, М. М. Дорогих, О. С. Іюффе,

Д. П. Калаянова, З. Р. Кісіль, А. П. Ключніченко, Л. В. Ковалюк, Ю. М. Козлова, В. К. Колпакова, Т. О. Коломойця, А. Т. Комзюка, О. П. Коренева, М. В. Лошицького, В. Я. Малиновського, М. І. Мельника, Н. М. Мироненко, П. О. Недбайла, Н. Р. Нижника, В. Ф. Опришко, В. М. Плішкіна, Л. Л. Попова, В. П. Петкова, Л. М. Розіна, А. О. Селіванова, М. М. Тищенко, М. Д. Шаргородського, В. К. Шкарупи, О. М. Якуби, Н. В. Янюк, О. Н. Ярмиша та інших авторів. Узагальнення наукових розвідок стосовно інституту юридичної відповідальності працівників міліції (поліції) у працях вітчизняних і зарубіжних науковців дає підстави стверджувати, що у правовій науці досі немає єдиного системного підходу до вивчення цього інституту як складного правового феномена, застосовуються концептуальні різночитання самого поняття «юридична відповідальність», тривають дискусії щодо її поняття та змісту.

Метою статті є аналіз наукових концепцій стосовно інституту юридичної відповідальності, підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників ОВС України.

Виклад основних положень. Для встановлення специфіки взаємодії службової діяльності працівників ОВС України із юридичною відповідальністю як сферою її легітимних обмежень слід розглянути насамперед понятійний апарат. В теорії юридичної відповідальності можна виокремити вісім основних напрямів її тлумачення. О. С. Іоффе, М. Д. Шаргородський, Л. С. Явич, В. Н. Хропанюк, В. В. Лазарев, А. С. Шабуров представники першого напрямку, юридичну відповідальність ототожнюють із санкцією норми.

О. С. Іоффе юридичну відповідальність розуміє як санкцію за правопорушення, як наслідок, передбачений нормою права у разі її недотримання.

Ця санкція, на його думку, «виявляється в примусових заходах щодо дотримання норм права і застосовується органами держави до тих, ким ці норми порушуються, і відповідно юридичні наслідки, непов'язані з примусовими заходами, не можна відносити до сфери правової відповідальності» [2]. Подібною є думка і В. В. Лазарева відмінною лише у тому, що він вказує на «заснання фізичними чи юридичними особами правових обмежень, які застосовуються до винних у здійсненні суспільно небезпечного, протиправного і караного діяння» [3].

Аналіз наукових розвідок І. С. Самоценка і М. Х. Фарукшина стосовно поняття відповідальності, то вони, по суті, також полягають у реалізації санкції. На думку авторів, суть ретроспективної відповідальності полягає у тому, що «вона є зовнішньою стосовно особи, яка

несе відповідальність, суспільну реакцію, що, своєю чергою, полягає у реалізації правової норми» [4].

Представники другого напрямку В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Н. І. Матузов, П. О. Недбайло, О. Ф. Скакун, Л. І. Спірідонов розглядають юридичну відповідальність як особливу міру державного примусу, яка полягає в юридичному та суспільному осудженні поведінки правопорушника, що виявляється у встановленні для нього обмежень особистого, морального чи майнового характеру. Л. І. Спірідонов зазначає, що юридична відповідальність – це міра державного примусу, яка полягає в негативних наслідках для правопорушника, які виникають у вигляді обмеження особистого чи майнового характеру [5, с. 286]. Юридична відповідальність, на думку О. В. Негодченко, є однією із форм соціальної відповідальності. Крім юридичної відповідальності, на думку вченого, у суспільстві діють і такі форми відповідальності, як моральна, політична, організаційна, суспільна партійна та ін. У сукупності всі види відповідальності призначаються для забезпечення упорядкованості, стабільності суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства [6, с. 258–259].

Під терміном відповідальність, на думку прихильників третього напрямку, слід розуміти «здатність особи звітувати за свої дії». В. М. Горшеньов, розуміючи юридичну відповідальність як визнану державою здатність особи (громадянина, установи, держави) звітувати за свої дії та зазнавати на собі заходи державного примусу, розрізняє дві «стадії відповідальності»: перша – відповідальність як загальна передумова, «статутна відповідальність»; друга – «суб’єктивна відповідальність», яка настає за наявності конкретного правопорушення [7].

Четверта концепція ґрунтується на тому, що низка авторів отожднює юридичну відповідальність і покарання. Незважаючи на те, що чинне законодавство чітко розмежовує такі поняття, як «покарання» та «відповідальність» (ст. 13 та ст. 247 КУпАП, розділи 10, 12, 15 ККУ) [8; 9], Н. С. Малєїн стверджує, що «покарання – це і є відповідальність» [10], а А. П. Чирков вважає, що «негативна юридична відповідальність є притягненням особи правопорушника до відповідальності за допомогою методів державного примусу, з обов’язковим дотриманням нормативних вимог. Тому юридичну відповідальність слід йменувати каральною» [11].

Термін «покарання», на думку автора, не відображає в повному обсязі всієї специфіки державно-примусової форми реалізації відповідальності, оскільки покарання характерне лише для кримінального права, а в адміністративному праві та інших галузях права може йтися і про попередження; по-друге, державна форма примусу реалізації

юридичної відповідальності можлива і без реального накладеного стягнення.

П'ята концепція ототожнює юридичну відповідальність із карою. Ця позиція, на думку автора, необґрунтовано один із елементів змісту державно-примусової відповідальності робить ширшим, ніж саме поняття «відповідальність». «Кара, – зазначає В. К. Дуюнов, – це більш ширше, більш ємне поняття, аніж «відповідальність», тому що кара може застосовуватися й у тих випадках, коли винний звільняється від відповідальності» [12].

Наявність елемента кари під час притягнення до відповідальності особи, яка звільняється від відповідальності, не надає підстав вважати, що кара – поняття більш ширше й ємне, ніж відповідальність. Окрім того, кара традиційно розглядається як одна із складових покарання, а останнє є елементом юридичної відповідальності.

Шоста концепція розглядає юридичну відповідальність як правовідносини. На думку П. А. Фефелова, юридична відповідальність – це «властивість суспільних відносин, які виявляються в діяльності суб'єкта права та проявляється в усвідомленні чи можливості усвідомлення соціально значущих наслідків своїх дій, негативне оцінювання яких визначається в нормах права і реалізується органами держави в процесі регулювання й охорони суспільних відносин, з огляду на юридичні функції тієї чи іншої галузі права» [13, с. 51]. Підтримуємо позицію Р. Б. Головкина і С. А. Сафронової [14, с. 417] стосовно того, що ця концепція наближена до групи концепцій, які визначають юридичну відповідальність як реалізацію санкції, тому що П. А. Фефеловим акцентовано на негативному оцінюванні діяльності правопорушника, а реалізація відповідальності пов'язується з діяльністю державних органів, які застосовують заходи примусу. Водночас від інших концепцій її відрізняє те, що П. А. Фефелов зміст юридичної відповідальності доповнює негативною оцінкою дій правопорушника. В контексті цієї концепції І. Н. Сенякін зазначає, що юридична відповідальність є виниклими з правопорушень правовими відносинами між державою в особі її спеціалізованих органів і деліквентом, на якого покладається обов'язок зазнавати відповідні обмеження та негативні наслідки за вчинене правопорушення, за порушення вимог, котрі містяться в нормах права [15, с. 543]. Розмірковуючи над функціями, які виконують правовідносини, В. І. Попов, І. С. Романчук, І. В. Лопарєв зазначають, що юридична відповідальність – це правові відносини, які виконують відновлювальну, виховну, превентивну функції [16, с. 28]. Юридична відповідальність перебуває у тісному взаємозв'язку з правовідносинами і тому, на нашу думку, не можливо

погодитися з позицією науковців стосовно функцій юридичної відповідальності, оскільки вони є набагато ширшими.

Найпопулярнішою серед науковців є сьома концепція, яка пов'язує юридичну відповідальність із поняттям правового обов'язку, що виникає із факту вчиненого правопорушення. С. С. Алексєєв визначає юридичну відповідальність як «обов'язок особи зазнавати міри державно-примусового впливу (санкції за вчинене правопорушення)» [17, с. 371]. Він вважає, що «...найбільш характерною ознакою юридичної відповідальності є реалізація санкцій, які мають зазвичай штрафний характер» [18, с. 277].

А, на думку П. М. Рабіновича, юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві та забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать [19].

У своїй науковій розвідці «Теорія юридичної відповідальності», яка представляє позицію представників восьмої концепції, В. М. Баранов запропонував розглядати юридичну відповідальність як виниклий, у результаті особисто вчиненого правопорушення, і передбачений юридичною нормою політико-правовий стан, коли компетентний орган, посадова особа, громадянин на підставі закону і в спеціальній правовій формі вимагає від правопорушника звіт у вчиненні діяння, покладає на нього визначену міру обмежень, а правопорушник зазнає несприятливих наслідків за порушення юридичної норми [20, с. 9–10].

Аналіз наукових концепцій стосовно інституту юридичної відповідальності надає підстави авторові зробити такі висновки: *по-перше*, юридична відповідальність є сферою взаємодії особистості та держави, з приводу порушення встановлених у праві заборон на вчинення тих чи інших дій; *по-друге*, під час реалізації юридичної відповідальності можливе обмеження прав і свобод людини та громадянина; *по-третьє*, зумовлене юридичною відповідальністю обмеження прав і свобод людини та громадянина не повинні мати характер їх порушень, тобто реалізовуватися відповідно до чинного законодавства; *по-четверте*, це вид державного примусу в формі різноманітного виду обмежень державно-владного характеру; *по-п'яте*, під час учинення однією особою двох або більше адміністративних правопорушень юридична відповідальність є процесом, у межах якого адміністративне стягнення накладається за кожне правопорушення окремо [8, ч. 1 ст. 36]; *по-шосте*, юридична відповідальність є і реалізованим результатом обмежень державно-владного характеру; *по-сьоме*, юридичну відповідальність розглядають у «широкому» (загальносоціальному) і «вузькому» (правоохоронному) змісті.

Наявні у науковій літературі погляди на юридичну відповідальність так чи інше тлумачать її як юридичний обов'язок, який підлягає виконанню на підставі чинного законодавства. Такий підхід, на нашу думку, пояснюється тим, що зміст термінів «відповідальність» і «обов'язок» тотожні семантично [21, с. 459]. Отже, юридична відповідальність є різновидом обов'язку, який має низку суттєвих відмінностей від інших видів юридичних зобов'язань, що виявляються у тому, що юридична відповідальність, *по-перше*, є новим, додатковим обов'язком правопорушника, який покладається на нього; *по-друге*, юридична відповідальність виконує роль гаранта юридичного обов'язку, який існував до правопорушення, оскільки за невиконання цього обов'язку може настати юридична відповідальність; *по-третє*, юридична відповідальність як новий, додатковий обов'язок стосовно компенсації заподіяних збитків і відбуття справедливого покарання за правопорушення виконується в примусовому порядку за невиконання первинного юридичного обов'язку.

Отже, інститут юридичної відповідальності є системною єдністю норм конкретних галузей права, які встановлюють міру відновлення права, відшкодування чи компенсації заподіяної шкоди, а також міри справедливого відшкодування (кари, покарання) за відповідні види правопорушень, з огляду на предмет, природу й особливості цієї галузі права.

Підставою розмежування системи юридичної відповідальності на види слугують специфічні особливості предмета та методу правового регулювання, які надають змогу визначити систему юридичної відповідальності, її зв'язок із системою права, галузеву приналежність визначеного виду юридичної відповідальності, факт взаємопроникнення та точки перетину різноманітних видів юридичної відповідальності. Зважаючи на те, що характеристика всіх видів юридичної відповідальності є значною в обсязі, тому ми розглянемо лише дисциплінарну та адміністративну відповідальності працівників ОВС України.

Метод правового регулювання юридичної відповідальності працівників ОВС України формує суб'єктивні права й юридичні обов'язки учасників цих правовідносин за допомогою застосування прийомів, які використовуються галузевими інститутами відповідальності. Правові норми, які врегульовують відносини відповідальності працівників ОВС України, покладають на них обов'язок не порушувати умов правоохоронної діяльності щодо реалізації владних повноважень. До таких умов слід віднести: 1) ефективність реалізації владних повноважень щодо забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; 2) дотримання законності в діяльності

під час реалізації владних повноважень; 3) виконання посадових обов'язків неупереджено, відповідно до закону; 4) повагу до гідності особи, вияву до неї гуманного ставлення; 5) забезпечення права на юридичний захист та інші права затриманих і взятих під варту осіб.

Неухильне дотримання, зміцнення службової дисципліни та законності під час виконання посадових обов'язків є одним із найважливіших завдань працівників органів внутрішніх справ України. Службова дисципліна, відповідно до вимог статті 1 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України (надалі – Статут), – це дотримання особами рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, наказів та інших нормативно-правових актів. Особливе значення законності в діяльності правоохоронців полягає у тому, що на ОВС України покладено обов'язок захищати життя, здоров'я, права та свободи громадян, майно, інтереси суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань [22]. Захищати права та свободи громадян і водночас порушувати закон, посягаючи на ці права, навряд чи прийнятно. У статті 25 Закону України «Про міліцію» зазначено: «Службова особа міліції, яка порушила вимоги закону або неналежно виконує свої обов'язки, несе відповідальність у встановленому порядку» [22].

Отже, можна стверджувати, що працівники ОВС України наділені деліктоздатністю причому не лише як громадяни, а саме як посадові особи особливої категорії, основним обов'язком котрих є захист прав і свобод громадян. Вважасмо, що під час визначення деліктоздатності працівників міліції обов'язково необхідно зважати на цю обставину, адже, коли на права громадян посягає захисник цих прав, суспільна небезпека і заподіяна шкода посилюються. Тому й юридична відповідальність працівників ОВС України повинна бути більш жорсткою.

Підставою для настання дисциплінарної відповідальності осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ є порушення службової дисципліни (вчинення дисциплінарного проступку). Відповідно до ст. 2 Статуту, дисциплінарний проступок – це «невиконання чи неналежне виконання особою рядового чи начальницького складу органів внутрішніх справ службової дисципліни» [23]. Порядок притягнення працівників ОВС України донині відповідальності врегульовано значною низкою нормативно-правових актів, а саме: Кодексом законів про працю України (глава X), Законом України «Про державну службу», Законом України «Про міліцію», Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України.

У статті 14 Закону України «Про державну службу» зазначено, що «Дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює» [24]. У статті 25 Закону України «Про міліцію» зазначено, що «працівник міліції у межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність» [22].

Результати соціологічного опитування працівників ОВС надають підстави авторові стверджувати, що притягнення винних до дисциплінарної відповідальності є практично єдиним засобом правового впливу на них. Доволі часто цей вид відповідальності є найбільш суб'єктивним та на нього впливають найрізноманітніші чинники, а вид накладеного дисциплінарного стягнення цілком залежить від низки факторів: особливостей характеру та правосвідомості суб'єкта дисциплінарної влади (32% опитаних респондентів); особистого розсуду керівника структурного підрозділу (36%), його компетентності (17%), а подеколи і від особистісного ставлення до право порушника (15%) тощо.

Ще однією із важливих, на думку автора, особливістю дисциплінарної відповідальності працівників ОВС України є те що нині, на жаль, відсутні, *по-перше*, законодавчо встановлені підстави притягнення правоохоронців до дисциплінарної відповідальності; *по-друге*, склад дисциплінарних проступків у нормативно-правових актах не сформульований, а визначений як «любі порушення службової дисципліни, тобто встановленого порядку діяльності державних організацій», що ґрунтується на свідомості і товариському співробітництві та складається з чесного й сумлінного виконання кожним працівником своїх посадових обов'язків, регламентованих законами і нормативно-правовими актами, інтересами держави та громадським обов'язком, що є тотожним дотриманням встановлених законом обмежень.

Аналіз чинного законодавства України, яке регулює підстави та порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників ОВС України, на думку автора, не завжди відповідає Конституції України, вимогам часу, потребам подальшого вдосконалення діяльності міліції. З метою поліпшення забезпечення конституційних прав правоохоронців, унеможливлення випадків неправомірного притягнення працівників до дисциплінарної відповідальності необхідно

Закон України «Про міліцію» доповнити статтею «Дисциплінарна відповідальність працівників органів внутрішніх справ України», в якій надати норми-дефініції «дисциплінарна відповідальність», «дисциплінарне стягнення», підстави та алгоритм притягнення до дисциплінарної відповідальності. Більш детальні та конкретні за своїм змістом правові приписи щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України повинні бути відображені у Дисциплінарному статуті органів внутрішніх справ. Відтак статтю 2 «Дисциплінарний проступок» необхідно викласти у такій редакції: «Дисциплінарний проступок – це: 1) невиконання чи неналежне дотримання особою рядового або начальницького складу службової дисципліни; 2) протиправне, винне (умисне чи необережне) діяння (дія чи бездіяльність) особи рядового або начальницького складу, яка посягає на громадський порядок, забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; 3) невиконання або неналежне виконання своїх посадових обов'язків, перевищення повноважень, порушення обмежень і заборон, встановлених законодавством із питань проходження служби в органах внутрішніх справ; 4) учинення дій, які дискредитують не тільки особу рядового або начальницького складу, а й органи внутрішніх справ України, за яке може бути застосоване дисциплінарне стягнення». Статтю 5 Статуту, на нашу думку, потрібно доповнити підпунктами, у яких необхідно відобразити: умови та порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності; правосуб'єктність суб'єктів дисциплінарних відносин; склад дисциплінарного проступку – його об'єкт і об'єктивну сторону; суб'єкт і суб'єктивну сторону; алгоритм процесуального порядку реалізації дисциплінарної відповідальності.

Як і всі громадяни, працівники органів внутрішніх справ, винні у вчиненні деліктів, можуть бути притягнені до адміністративної відповідальності. Дискурс стосовно адміністративної відповідальності засвідчує, яким багатоаспектним, складним і поліфункціональним є цей інститут адміністративного права. Однією із проблем адміністративної відповідальності є визначення її поняття та ознак, які відокремлюють цей вид юридичної відповідальності від інших. Підтримуємо думку А. В. Матіоса, який вважає, що від вирішення цієї проблеми залежить і теоретична конструкція цього виду відповідальності, і законотворча практика. Важливим є розробка та запровадження саме законодавчо визначення адміністративної відповідальності. Це зумовлено насамперед тим, що у ст. 2 КУпАП зазначено, що закони України про адміністративні правопорушення до включення їх у встановленому порядку до цього кодексу застосовуються безпосередньо.

Положення цього Кодексу поширюються і на адміністративні правопорушення, відповідальність за вчинення яких передбачена іншими законами. Крім того, відповідно до ст. 9 КУпАП, адміністративним правопорушенням визнається лише діяння, за яке встановлена адміністративна відповідальність. Отже, для того, щоб застосувати положення КУпАП до діянь, передбачених іншими законами, необхідно, на нашу думку, мати законодавче визначення адміністративної відповідальності, яке відобразало б сутність цього правового явища, містило й достатні кваліфікаційні ознаки, що позитивно впливатиме на додержання прав особи, рівень законності під час реалізації певних приписів. Незважаючи на значний інтерес науковців до цієї проблеми, вона досі не вирішена [25, с. 23–24]. Цю ж думку висловлює і Г. А. Кузьмічов, який справедливо зазначає, що у науковій літературі є спільність думки лише стосовно характерних особливостей, притаманних адміністративній відповідальності, але немає єдиного бачення стосовно поняття цього виду відповідальності [26, с. 303].

Незважаючи на відсутність законодавчого закріплення дефініції серед учених-адміністративістів сформувався теоретичне визначення адміністративної відповідальності через призму адміністративного покарання. Адміністративна відповідальність, на думку Б. В. Россінського та Ю. Н. Старилова, – це вид юридичної відповідальності, який виражається в призначенні органом чи посадовою особою, наділеним відповідними повноваженнями, адміністративного покарання особі, яка вчинила правопорушення [27].

Адміністративна відповідальність, на думку Ю. М. Козлова, – це різновид юридичної відповідальності, яка у всіх випадках є результатом неправомірної поведінки особи та виявляється у застосуванні до неї уповноваженими органами і посадовими особами у встановленому законом порядку відповідних юридичних санкцій [28, с. 213].

В. К. Колпаков вважає, що «адміністративна відповідальність – це специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення» [29].

Аналіз вказаних міркувань та чинного законодавства дає підстави стверджувати, що терміни «адміністративна відповідальність» і «адміністративні стягнення» вживаються як нерівнозначні поняття. Крім того, адміністративне покарання визначається в КУпАП лише як міра адміністративної відповідальності, але не отождоюється з нею. Тому можна зробити висновок, що адміністративна

відповідальність є набагато ширшим поняттям, ніж адміністративне стягнення, оскільки адміністративне покарання є лише часткою адміністративної відповідальності.

Загальне правило стосовно притягнення до адміністративної відповідальності працівників міліції зазначено у статті 15 КУпАП «Відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень».

Відповідно до цієї статті, працівники міліції належать до особливої категорії суб'єктів, які несуть відповідальність за адміністративні правопорушення відповідно до нормативно-правових актів, які регламентують порядок проходження служби в ОВС України, що, своєю чергою, передбачає «поєднання» адміністративної та дисциплінарної відповідальності.

Низка вчених припускають у таких випадках «подвійну» відповідальність посадових осіб. М. С. Студенікіна, визнаючи що і дисциплінарні й адміністративні санкції мають каральний характер, зазначає, що подвійне покарання припустиме, по-перше, лише за деякі види правопорушень, соціальна шкідливість яких доволі значна, і, по-друге, якщо про це є спеціальна вказівка у законі, який формулює конкретний склад правопорушення [30].

Цієї ж думки дотримується й Ю. Н. Старілов, який зазначає, що в окремих випадках правопорушення може містити одночасно ознаки і дисциплінарного, і адміністративного проступку і тягне відповідно два види відповідальності.

З. Р. Кісіль вважає, що працівник ОВС повинен нести адміністративну відповідальність у випадках, коли його діяння не пов'язано з виконанням посадових обов'язків, на загальних підставах. Коли ж його діяння пов'язано з виконанням посадових обов'язків, на думку З. Р. Кісіль, «повинна мати місце кумуляція адміністративної і дисциплінарної відповідальності, а не її заміщення, оскільки посадові правопорушення чинять шкоду не тільки об'єкту правопорушення, а й авторитету держави, органів внутрішніх справ. Передбачена у ст. 15 КУпАП субститутна відповідальність – заміна адміністративної відповідальності на дисциплінарну як загальне правило в сучасних соціальних умовах є необґрунтованою» [31, с. 226].

Безумовно має рацію Ю. А. Корольова, яка зазначає, що передача матеріалів на розгляд у дисциплінарному порядку сприяє тому, що у народі називають «захистом честі мундира». В результаті чого факти вчинюваних військовослужбовцями правопорушень не отримують публічного розголосу, а накладені дисциплінарні стягнення

не досягають бажаного результату, і винні залишаються, по суті, безкарними [32].

Вважаємо, що заперечень стосовно того, що дисциплінарна відповідальність, на відміну від адміністративної, є більш суб'єктивною немає, оскільки суб'єкт дисциплінарної влади добре знає суб'єкта дисциплінарної відповідальності й під час накладення дисциплінарного стягнення неодмінно враховує, що й у майбутньому їх відносини влади-підпорядкування будуть збережені.

Крім того, між ними можуть й існувати відносини неформального характеру, які безпосередньо відображаються на виборі виду дисциплінарного стягнення, а подеколи є підставою для відмови щодо притягнення до відповідальності.

Отже, для досягнення об'єктивності рішення стосовно притягнення працівника міліції до адміністративної відповідальності частину 2 статті 15 КУпАП слід розширити реченням такого змісту: «Розгляд справ, стосовно притягнення до адміністративної відповідальності зазначеної категорії осіб покласти на уповноважених незалежних суб'єктів юрисдикції – суддів районних судів».

Аналіз наведених міркувань дає змогу автору стверджувати, що адміністративна відповідальність працівників ОВС України як складний правовий інститут є сукупністю внутрішньопогоджених юридичних норм, які регулюють виникнення, зміну та припинення суспільних відносин у зв'язку з учиненням адміністративного правопорушення та призначенням адміністративного покарання.

Висновки. Наукове осмислення нових явищ і процесів із питань юридичної відповідальності працівників ОВС України ставить перед МВС України дуже важливе завдання – розроблення та поетапне запровадження в діяльність ОВС України комплексного підходу до профілактики, попередження та припинення всіх видів протиправної поведінки.

Важливо, на нашу думку, не лише виявляти делікти, а й прагнути усунути детермінанти, що спричиняють їх учинення.

Ефективному вирішенню проблеми превенції, профілактики правопорушень серед працівників ОВС України сприяє реалізація Концепції державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року [33].

У контексті цієї Концепції дуже необхідним є розроблення Закону України «Про профілактику правопорушень серед працівників органів внутрішніх справ України», в якому слід передбачити механізм правового регулювання запобігання та протидії протиправним діям правоохоронців під час реалізації ними правоохоронної функції;

запровадження оприлюднення інформації стосовно працівників, притягнутих до юридичної відповідальності.

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 30. – Ст. 29.
2. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М.: Юридическая литература, 1961. – 381 с.
3. Лазарев В. В. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2007. – 520 с.
4. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М.: Юрид. лит., 1971. – 239 с.
5. Спиридонов Л. И. Теория права и государства / под. ред. В. П. Сальникова. – СПб.: Фонд «Университет», 2004. – 380 с.
6. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: монографія / О. В. Негодченко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 445 с.
7. Горшенев В. М. Законность как достояние правового государства / В. М. Горшенев. – М.: Юрид. лит., 1991. – 164 с.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: [станом на 22 лютого 2012 р.]. – Суми: ТОВ «ВВП НОТІС», 2012. – 254 с.
9. Кримінальний Кодекс України: [станом на 5 січня 2012 р.]. – К.: Велес, 2012. – 236 с.
10. Малеин Н. С. Юридическая ответственность и справедливость / Н. С. Малеин. – М.: Юрид. лит., 1992. – 215 с.
11. Чирков А. П. Ответственность в системе права / А. П. Чирков. – Калининград: Калинингр. ун-т, 1996. – 77 с.
12. Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике / В. К. Дуюнов. – Курск: РОСИ, 2000. – 504 с.
13. Фефелов П. А. Механизм уголовно-правовой охраны. Основные методологические проблемы / П. А. Фефелов – М.: Наука, 1992. – 230 с.
14. Теория права: учеб.-практич. пособие / под ред. Р. Б. Головкина, С. А. Сафроновой. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 464 с.
15. Сенякин И. Н. Юридическая ответственность. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 679 с.
16. Юридическая ответственность в системе публичного управления: учеб. пособие / В. И. Попов, И. С. Романчук, И. В. Лопарев. – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2007. – 259 с.
17. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексеев. – М.: Проспект, 2009. – 576 с.
18. Алексеев С. С. Избранное: Наука права. Общесоциальные проблемы. Публицистика / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2003. – 478 с.
19. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави і права: навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

20. Баранов В. М. Теория юридической ответственности / В. М. Баранов. – Н. Новгород: Нижегородский юридический ин-т МВД РФ, 1998. – 56 с.
21. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: А ТЕМП, Азъ, У-ФАКТОРИЯ, Изд. группа, 2004. – С. 944.
22. Про міліцію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
23. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 29. – Ст. 245.
24. Про державну службу: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
25. Матіос А. В. Адміністративна відповідальність посадових осіб / А. В. Матіос. – К.: Знання, 2007. – 223 с.
26. Административное право: учебник / под ред. Ю. М. Козлова, Л. Л. Попова. – М.: Юристъ, 2000. – 728 с.
27. Россинский Б. В. Административное право: учебник / Б. В. Россинский, Ю. Н. Стариков. – 4-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2009. – 928 с.
28. Козлов Ю. М. Административное право: учебник / Юрий Маркович Козлов. – М.: Юристъ, 2000. – 728 с.
29. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник / В. К. Колпаков. – 3-є вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 736 с.
30. Студеникина М. С. Что такое административная ответственность? / М. С. Студеникина. – М.: Сов. Россия, 2000. – 346 с.
31. Кісіль З. Р. Правові та психологічні засади запобігання професійній деформації працівників органів внутрішніх справ України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.06 / Зоряна Романівна Кісіль. – К., 2011. – 522 с.
32. Королева Ю. А. Ответственность военнослужащих за административные правонарушения: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / Юлия Александровна Королева. – М., 2004. – 28 с.
33. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р // Офіційний вісник України. – 2010. – № 75. – Ст. 2675.

Кисиль Р.-В. В. Модернизация института юридической ответственности работников органов внутренних дел Украины в условиях административной реформы

Обосновано, что юридическая ответственность является тем важным фактором, назначение которого – быть надежным гарантом конституционности, законности и правопорядка. Несмотря на то, что этот многоветторный феномен достаточно изучен, есть все основания утверждать, что в юридической науке до сих пор не сложилось однообразного понимания этого явления, его функций, принципов, критериев классификации, а также соотношений со смежными правовыми категориями. Аналитическое осмысление

концепцій інститута юридическої відповідальності підтверджує об'єктивність тези, що інституалізація юридическої відповідальності працівників ОВД України заключається в систематизації норм конкретних галузей права, котрими устанавлюється форма возновлення права, возмещения или компенсації нанесеного вреда, а также меры справедливої юридическої відповідальності за соотвествующие види правонарушений, виходя из предмета природы и особенностей этой отрасли права.

Ключевые слова: юридическая відповідальність, дисциплінарна відповідальність, адміністративна відповідальність, субститутна відповідальність, працівники ОВД України.

Kisil R.-V. V. General Aspects of Legal Responsibility of Internal Affairs of Ukraine Officers Modernization as the Independent Institute in the Process of Administrative Reform

It is stated that the current state of political reforms, modernization of social, political, institutional and legal framework of the system of Internal affairs of Ukraine, general rule aspects of law integration, the rate of European integration as well as defilation from the Soviet model of the governance are yet to be strictly reconsidered due to the lack of efficiency of their implementation. Reformation processes in the bodies of Internal Affairs of Ukraine should be mainly conducted in order to maintain the principles of «service to the public,» democratization of public life», so their realization could serve to the purposes of return of public confidence in the functioning of the police, further socialization of police officers in Ukraine. Practical aspect of reforms realization should be carried out in the context of implementation of a new type of the personnel policy in bodies of Internal Affairs of Ukraine.

Experience of state-building shows that the public service in the Internal Affairs of Ukraine consolidate legal, social and organizational components that can function effectively only in the certain level of their development. Due to the basics of modern organization of law-protective system in highly-developed foreign countries, it is highly important to integrate, develop and to maintain the function of social services, that are commonly known to be one of the dominant in the activity of the bodies of Internal Affairs of such countries as USA, GB, Italy, France etc.

Common sense of modern legal science underlines the fact that legal responsibility: state of its legal regulation as of the complex institute is the important factor and main purpose of constitutionality, realization of the rule of law. Though scientists came up with many studies of multi-vector phenomenon of legal responsibility, but there is every reason to assert that legal science still found no consensus on the understanding of this phenomenon, its functions, principles, criteria of classification and relations with common legal categories. Underlined facts determined the realm of the scientific analysis, which conduction should support general efforts in finding of the consensus in the problem of proper organization of administrative transformation of the bodies of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: legal responsibility, disciplinary responsibility, administrative responsibility, law enforcement workers.

Стаття надійшла 11 листопада 2014 р.

ПОРЯДОК І ПІДСТАВИ ВВЕДЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Порушено питання порядку та підстав уведення правового режиму надзвичайного стану. Розкрито особливий правовий режим діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій та їх посадових осіб, а також громадських об'єднань, що вводиться як тимчасовий захід відповідно до Конституції України.

Розглянуто класифікацію надзвичайних ситуацій, які слугують підставою для введення надзвичайного стану.

Ключові слова: *правовий режим, надзвичайний стан, правоохоронні органи, безпека громадян, конституційний лад.*

Постановка проблеми. В Україні останнім часом дедалі частіше виявляються тенденції до зростання загроз національній безпеці, їх негативного впливу на особистість, суспільство і державу. Це спричинено і ослабленням системи державного управління і контролю за забезпеченням життєдіяльності в суспільстві, і суттєвими помилками в реформуванні пріоритетних сфер державної діяльності – економічної, соціальної, військової, правоохоронної та інших. Як засвідчує практика, в країні або окремих її регіонах за надзвичайних обставин екстремальні ситуації іноді досягають такої кризовості, що усунути їх звичайними правовими заходами неможливо.

У таких випадках для усунення загроз безпеці людей або збереження конституційного ладу застосовуються надзвичайні заходи. Виникає об'єктивна необхідність тимчасового обмеження окремих прав і свобод громадян та розширення повноважень органів державної влади шляхом уведення режиму надзвичайного стану.

Стан дослідження. Теоретичною основою вивчення питань порядку та підстав уведення правового режиму надзвичайного стану стали публікації таких провідних науковців: Ю. П. Битяка, Ю. Г. Барабаша, В. В. Белєвцевої, С. С. Засулька, В. К. Колпакова, М. П. Кучерявенка, С. О. Кузнїчена, В. І. Олефіра, О. І. Остапенка, К. М. Пасинчука, В. А. Молотай, Х. П. Ярмакі та ін.

Метою статті є висвітлення питань порядку та підстав уведення правового режиму надзвичайного стану.

Виклад основних положень. Інститут надзвичайного стану є необхідним елементом у державно-правовому механізмі більшості країн світу. Надзвичайний стан є особливим правовим режимом діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій та їх посадових осіб, а також громадських об'єднань, що вводиться як тимчасовий захід, відповідно до Конституції України [1], на всій території України або в окремих її місцевостях у виняткових випадках, пов'язаних із обставинами внутрішнього для держави характеру, – для забезпечення безпеки громадян і захисту конституційного ладу. У цьому полягає його відмінність від воєнного стану, який також є особливим правовим режимом, але застосовується у виняткових випадках, пов'язаних із обставинами зовнішнього характеру, – необхідністю дати відсіч агресії проти України або запобігання безпосередній загрози агресії.

Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» [2] визначає зміст правового режиму надзвичайного стану, порядок його введення та припинення дії, особливості діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану, додержання прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб і відповідальність за порушення вимог або невиконання заходів правового режиму надзвичайного стану.

Надзвичайний стан необхідно розглядати не тільки як один із видів особливого правового режиму діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування у виняткових для держави обставинах, але і як певний соціальний інститут, який спрямований на забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина, основ конституційного ладу, інтересів суспільства та держави, відновлення законності та правопорядку, нормалізації обстановки на відповідній території.

Правова регламентація інституту надзвичайного стану здійснюється відповідно до певних принципів. Аналіз наукових досліджень із дієї проблеми, законодавства, а також зарубіжної та вітчизняної практики дозволяє віднести до окреслених принципів такі: введення надзвичайного стану може бути виправданим лише дійсною наявністю критичної ситуації для держави; всі норми, що регулюють надзвичайний стан, повинні бути закріплені в законодавстві заздалегідь, до його оголошення; акти, прийняті для забезпечення режиму надзвичайного стану, повинні втрачати силу одночасно з його припиненням; відміна надзвичайного стану тягне автоматичне відновлення всіх прав і свобод, які були обмежені, та ін.

Важливе юридичне та практичне значення має класифікація надзвичайних ситуацій, які слугують підставою для введення надзвичайного стану. Залежно від джерела виникнення ці ситуації поділяються на дві великі групи:

- по-перше, надзвичайні ситуації соціально-політичного та криміногенного характеру, що виразилися в спробах захоплення або присвоєння влади, насильницької зміни конституційного ладу або його основ; акти тероризму, блокада окремих місцевостей; масові безлади; міжнаціональні, міжконфесійні та регіональні конфлікти, що супроводжуються насильством, загрожують життю і безпеці громадян, нормальній діяльності державних і громадських інститутів;

- по-друге, надзвичайні ситуації техногенного, екологічного та природного характеру, зокрема епідемії та епізотії, що виникли в результаті аварій, небезпечних природних явищ, катастроф, стихійних і інших лих, що спричинили (можуть спричинити) людські жертви, заподіяння шкоди здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу, значну матеріальну шкоду та порушення умов життєдіяльності населення, що вимагають масштабних аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Надзвичайний стан вводиться лише за наявності реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами неможливо у разі:

- виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

- здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

- виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- виникнення масових безладів, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

- спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

- масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

- необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади [2].

Процедура введення надзвичайного стану чітко закріплена в Конституції України, а також у спеціальному законі. В умовах децентралізації важливе значення має розмежування повноважень між органами державної влади і місцевими органами влади щодо питань порядку та введення надзвичайного стану. Виключне право на його введення повинно належати Президенту України.

Уведення надзвичайного стану на території Автономної Республіки Крим або в окремих її місцевостях може ініціювати Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Водночас уведення режиму надзвичайного стану передбачає істотну зміну повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У період надзвичайного стану не можуть бути відповідно припинені чи обмежені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також судів, органів прокуратури України, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування.

На територіях, де введено надзвичайний стан, може вводитися особливе управління цими територіями шляхом створення:

- тимчасового спеціального органу управління територією надзвичайного стану;
- органу управління територією надзвичайного стану.

Указом Президента України про введення надзвичайного стану в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи:

- встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування територією, де вводиться надзвичайний стан;
- обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;
- заборона проведення масових заходів, крім тих, заборона на проведення яких установлюється судом;
- заборона страйків;
- примусове відчуження або вилучення майна у юридичних і фізичних осіб [3, с. 320].

Додаткові заходи режиму надзвичайного стану у зв'язку із надзвичайними ситуаціями техногенного або природного характеру охоплюють (ст. 17 Закону «Про правовий режим надзвичайного стану»):

– тимчасову чи безповоротну евакуацію людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових жилих приміщень;

– установа для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань і військових підрозділів, залучених до подолання надзвичайних ситуацій;

– тимчасову заборону будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації або забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних формувань;

– установа карантину та проведення інших обов'язкових санітарних і протиепідемічних заходів;

– запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності;

– мобілізацію та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією спричинених втрат;

– зміну режиму роботи підприємств, установ, організацій усіх форм власності, переорієнтацію їх на виробництво необхідної в умовах надзвичайного стану продукції, інші зміни виробничої діяльності, необхідні для проведення аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт;

– усунення від роботи на період надзвичайного стану, в разі неналежного виконання своїх обов'язків, керівників державних підприємств, установ і організацій, від діяльності яких залежить нормалізація ситуації в районі надзвичайного стану, та покладення тимчасового виконання обов'язків зазначених керівників на інших осіб [2].

З метою ліквідації стихійного лиха чи катастроф у мирний час може здійснюватися цільова мобілізація, обсяги і строк проведення якої визначаються в Указі Президента України про введення надзвичайного стану. У виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю проведення невідкладних аварійно-рятувальних робіт, допускається тимчасове переведення або залучення на добровільній основі працівничого населення і транспортних засобів громадян для виконання зазначених робіт за дозволом відповідного керівника аварійно-рятувальних робіт та за умови обов'язкового забезпечення безпеки праці.

Забороняється залучення неповнолітніх, а також вагітних до робіт, які можуть негативно вплинути на стан їхнього здоров'я.

Додаткові заходи правового режиму надзвичайного стану у зв'язку з масовими порушеннями громадського порядку (ст. 18 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану») охоплюють:

- запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби);
- перевірку документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень і житла громадян;
- заборону призовникам і військовозобов'язаним змінювати місце проживання без відома відповідного військового комісаріату;
- обмеження або тимчасову заборону продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв і речовин, вироблених на спиртовій основі;
- тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ і організацій – також навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин;
- заборону виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку;
- регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборону роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колективного користування;
- особливі правила користування зв'язком і передавання інформації через комп'ютерні мережі;
- порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [2].

Одним із засобів державного забезпечення прав і свобод громадян у різних екстремальних ситуаціях є введення режиму надзвичайного стану, який зазвичай виражається в розширенні повноважень органів державної влади та обмеження особистих, політичних, соціально-економічних та інших прав громадян, покладанні на них додаткових обов'язків.

Обмеження правового статусу громадян, які проживають або знаходяться в зоні дії режиму надзвичайного стану, є правомірним,

ґрунтується на правовій природі цього інституту, слугує цілям захисту основних прав і свобод громадян.

Передбачені Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» обмеження конституційних прав і свобод громадян, які можуть бути застосовані за умов надзвичайного стану, є вичерпними і розширеному тлумаченню не підлягають. Їх застосування не перевищує строк, на який вводиться надзвичайний стан. Уведення інших обмежень забороняється.

В умовах надзвичайного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, зазначені у ч. 2 ст. 64 Конституції України [1].

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть установлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст.ст. 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63 Конституції України.

Положення Основного Закону про неприпустимість обмеження низки прав і свобод людини і громадянина за введення надзвичайного стану ґрунтуються на вимогах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Відповідно до пункту 1 статті 4 Пакту, під час надзвичайного стану в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, що беруть участь у цьому Пакті, держави можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки такою мірою, якою це обумовлено становищем, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть дискримінації винятково на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [4].

Під час розробки законодавства України про надзвичайний стан доцільно використовувати наявну в західноєвропейських державах і США практику завчасного правового регулювання основних питань запровадження та підтримання надзвичайного стану.

Так, заслуговує на увагу досвід зарубіжних країн, де прийняті закони регламентують підготовку до дій в умовах надзвичайного стану (Канада), визначають компетенцію Президента і Уряду з питань введення надзвичайного стану (Франція); повноважень центральних, федеральних органів влади із керівництва силами і засобами за надзвичайного стану (ФРН, Італія).

Низку положень надзвичайного законодавства зарубіжних країн (права органів місцевого самоврядування, чітке визначення обмежень в правах населення, підстави введення надзвичайного стану) слід

розглядати як перспективні, які повинні враховуватися за подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері.

Висновки. Інститут надзвичайного стану, як важливий елемент державно-правової системи України, – обов’язковий компонент системи забезпечення національної безпеки держави. Як засіб і гарант нейтралізації надзвичайних ситуацій соціального, природного, техногенного і іншого характеру, є інструментом насильства, але водночас захищає політичні, економічні та соціальні права і свободи громадян у період уведення необхідних заборон і тимчасових обмежень.

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>

2. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 276.

3. Адміністративна діяльність: навч. посібник / М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, Д. П. Калянов та ін. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.

4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

Ковалів М. В., Рутар А. І., Павлишин Ю. В. Порядок и основания введения правового режима чрезвычайного положения

Затрагиваются вопросы порядка и оснований введения правового режима чрезвычайного положения. Раскрывается особый правовой режим деятельности органов государственной власти, органов местного самоуправления, организаций и их должностных лиц, а также общественных объединений как временная мера в соответствии с Конституцией Украины. Рассмотрена классификация чрезвычайных ситуаций, которые служат основанием для введения чрезвычайного положения.

Ключевые слова: *правовой режим, чрезвычайное положение, правоохранительные органы, безопасность граждан, конституционный строй.*

Kovaliv M. V., Rutar A. I., Pavlyshyn Yu. V. The order and the grounds of the legal regime of emergency state

Emergency state is a special legal regime of the activity of bodies of state power, bodies of local self-government, organizations and their officials, as well as public associations introduced as a temporary measure in accordance with the Constitution of Ukraine on the territory of Ukraine or its particular areas in exceptional cases relating to the circumstances of the internal nature of the state – to ensure the safety of citizens and the protection of the constitutional system.

The emergency state should be considered not only as one of the types of special legal regime of the activity of bodies of state power and bodies of local self-

government in exceptional circumstances of the state, but also as a social institution which has the aim of ensuring the protection of the rights and freedoms of man and citizen, the principles of the constitutional system, the interests of the society and the state, the restoration of law and order, the normalization of the situation on the specific territory.

The emergency state is applied only if there is a real threat to the security of citizens or the constitutional system, and the removal of such threat in other ways is impossible.

The article deals with the issues of the order and legal grounds of emergency state. A special legal regime of the activity of bodies of state power, bodies of local self-government, organizations and their officials, as well as public associations introduced as a temporary measure in accordance with the Constitution of Ukraine is revealed. The classification of emergency situations as a basis of the emergency state is considered.

Key words: legal regime, emergency state, law enforcement agencies, security of citizens, constitutional system.

Стаття надійшла 11 лютого 2015 р.

УДК 347.73

Є. В. Литвинова

ФІНАНСОВИЙ ПРОЦЕС ЯК ВИД ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Проаналізовано можливість поширення основних положень юридичного процесу на фінансові правовідносини. Визначено, що у фінансово-правовій теорії процесуальні явища ще не набули відповідного визнання як певної системи взаємопов'язаних елементів – норм, відносин, процесуальної форми, процесу, попри те, що існують і певною мірою виконують свою функцію. Доведено, що фінансово-процесуальне право об'єктивно існує і пронизує по вертикалі площину фінансового права.

Ключові слова: юридичний процес, фінансова діяльність, фінансова система, фінансовий процес, процесуальна норма.

Постановка проблеми. Питання щодо процесуальних норм у «непроцесуальних» галузях права є одним із найбільш дискусійних у правовій науці. У фінансово-правовій теорії процесуальні явища ще не набули відповідного визнання як певної системи взаємопов'язаних елементів – норм, відносин, процесуальної форми, процесу, однак існують і певною мірою виконують свою функцію. Нині виникла ситуація, коли практика випереджає теорію. Це вимагає комплексного

підходу до вивчення фінансово-правового процесу, що існує у межах фінансового матеріального права, дослідження його поняття, ознак, видів, принципів, стадій та ін.

Стан дослідження. Важливі для статті за обраною тематикою теоретичні висновки фахівців адміністративного, фінансового права: В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, С. С. Алексєєва, Ю. П. Битяка, Л. К. Воронової, В. М. Горшенцова, Л. М. Касьяненко, А. Т. Комзюка, М. П. Кучерявенка, М. І. Матузова, О. В. Малька, Н. Ю. Пришви, О. П. Рябченко, Л. А. Савченко, О. Ф. Скаун, Ю. О. Тихомирова, О. В. Фатхудиної, Н. І. Хімичевої, Г. Ф. Шершеневича, І. І. Янжула та ін.

Як відомо, призначення норм процесуального права полягає в тому, щоб забезпечити оптимальність правової діяльності, ефективність юридичних результатів із наглядом за додержанням режиму законності. Норми матеріального права визначають сутність юридичних процесів, а процесуальне право закріплює процесуальні форми, необхідні для реалізації норм матеріального права, регулювання відносин, що виникли у сфері їхнього застосування [1, с. 80].

Мета статті полягає у спробі аргументувати положення про те, що фінансово-процесуальне право об'єктивно існує і пронизує по вертикалі площину фінансового права.

Виклад основних положень. Норми фінансового права, з його підгалуззями (бюджетним, податковим, страховим інститутами) і т. д., наділяють правами та обов'язками учасників фінансових правовідносин. Нагадаємо, що фінансовими правовідносинами класично прийнято називати суспільні відносини, що виникають, змінюються, припиняються у зв'язку з реалізацією державою функцій щодо мобілізації, розподілу та використання фінансових коштів. На нашу думку, об'єктивно існують не лише фінансово-правові відносини, а й фінансово-процесуальні. Відтак можна розглядати фінансовий процес і як юридичний процес у його вузькому, класичному розумінні, де учасником відносин повинен бути суд (судовий процес), і у більш широкому тлумаченні юридичного процесу, що охоплює всі прояви процедурної діяльності. Адже у фінансових відносинах, одним із учасників яких апріорі є суб'єкт публічної адміністрації, завжди чітко прописані порядок дій, стадії, юрисдикції та інші обов'язкові елементи процесуальних правовідносин.

Розглянемо основні тлумачення юридичного процесу, з'ясуємо можливість поширення вказаної категорії на фінансову діяльність держави. Для цього слід дослідити поняття фінансової діяльності держави, основні інститути фінансової системи України.

Термін «процес» (лат. *processus* – проходження, просування) – послідовна зміна станів, тісний зв'язок закономірно пов'язаних одна за одною стадій розвитку, що утворюють безперервний єдиний рух [2].

Д. В. Слинько в роботі «Процесуально-правовий механізм формування і прийняття рішень в органах внутрішніх справ» аналізував інші погляди стосовно юридичного процесу. Зазначено, що теорію юридичного процесу в тоді ще радянській науці активно розробляли професор В. М. Горшенєв і представники його наукової школи. Юридичний процес визначався як комплексна система правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права, що регулюється правовими (процедурними та процесуальними) нормами, а його результати закріплюються у відповідних організаційно-правових актах. В. М. Протасов вивчав юридичний процес як наукову теорію, причому – як метатеорію, тобто аналізував не «єдиний» процес, а науку про нього.

На думку ж В. М. Карташова, юридичний процес, юридична процесуальна форма постають лише структурними елементами юридичної діяльності, відображеними у системі процедурних вимог та елементів, що пов'язують в єдине ціле різноманітні властивості та компоненти. Зазначено, що проблема юридичного процесу – з кагори таких, які неможливо вирішити раз і на завжди, але її дослідження збагачує не лише юридичну науку, а впливає на зміст законодавства, його вдосконалення, ефективність і чинність правової системи [3, с. 8].

О. Ф. Скакун визначає юридичний процес як урегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів, що виражається в системі їх процесуальних дій з підготовки, прийняття і документування юридичних рішень загального та індивідуального характеру [4, с. 801].

В. М. Бевзенко визначає процес через діяльність компетентних органів із вирішення спорів і притягнення винних до відповідальності. Інакше кажучи, під юридичним процесом розуміється конкретна процесуальна процедура, суть якої полягає в охороні правовідносин [5].

На відміну від О. Ф. Скакун, О. М. Бандурка визначає юридичний процес без вказівки на суб'єктний склад та обов'язковість участі у ньому компетентних державних органів, юридичний процес ним трактується як динамічна сукупність фактів, що мають правове значення; завжди визначена сукупність послідовних дій і фактів, що здійснюються [6].

У більш широкому значенні юридичний процес визначається через нормативно встановлені форми упорядкування юридичної

діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права [7].

Юридичний процес має характерні ознаки, що відрізняють його від інших суспільних процесів і зумовлюють значення, яке він має у житті суспільства і держави: на всіх рівнях здійснюється винятково уповноваженими суб'єктами; регулюється чіткими процесуальними нормами; результати закріплюються у нормативно-процесуальних актах, що мають жорстку ієрархію (від Конституції України – до актів індивідуального застосування). Юридичний процес складається із послідовних дій, конкретних етапів іа стадій, наприклад, вивчення та встановлення фактичних обставин, вибір оптимальної норми, її тлумачення, прийняття рішення [8, с. 104].

Н. М. Оніщенко визначає юридичний процес як комплексну систему правових порядків (форм) діяльності уповноважених органів державної влади, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права [9, с. 148–149].

За прикладами інших процесуальних галузей права (таких як господарський, адміністративний та інші процеси) можна стверджувати, що під впливом норм матеріального права можуть виникнути, трансформуватись норми процесуальні, у зв'язку з цим виникає потреба та можливість у корекції процесуального права в цілому.

Будь-яка галузь матеріального права активізує відповідні процесуальні норми. Специфічні процесуальні норми потрібні, наприклад, у фінансовій, трудовій, земельній та інших галузях права [10, с. 44]

І. А. Галаган зазначав, що сутність широкої концепції юридичного процесу полягає в тому, що функції процесуального права не можна обмежувати лише регламентацією примусу або дозволу цивільно-правових спорів, що, крім кримінального та цивільного процесів, у системі матеріальних галузей права є численні процесуальні норми і інститути, на основі яких провадиться діяльність із реалізації приписів матеріально-правових норм будь-яких галузей. Важливо, щоб у загальній частині фінансового права були закріплені загальні положення про фінансовий процес і процесуальні норми фінансового права, щоб вони отримали конкретизацію в особливій частині цієї галузі права. Як і в загальній частині, так і в кожному з інститутів особливої частини, процесуальна сторона потребує спеціальної розробки і виокремлення [11, с. 132].

Підтримуємо позицію доктора юридичних наук Д. Ю. Пришви стосовно того, що у складі фінансового права впродовж останнього десятиріччя збільшилася кількість фінансово-правових норм, найперше бюджетних і податкових. Це організаційні норми, які регулюють

процедури, спрямовані на реалізацію матеріальних фінансово-правових норм у сфері регулювання фінансових правовідносин. У них міститься сукупність однорідних процедурних вимог, що висуваються до дій учасників процесу з метою досягнення певного кінцевого матеріально-правового результату, яким у цьому випадку є надходження коштів до державного та місцевих бюджетів, позабюджетних державних (публічних) централізованих фондів та ефективне використання зазначених коштів [12, с. 10–12].

Фінансова система – сукупність державних органів та органів місцевого самоврядування, які здійснюють у межах своєї компетенції управління державними та місцевими фінансами. Однак у межах цієї наукової статті доцільно розглянути фінансову систему з іншої, також класичної, точки зору, а саме – як сукупність фінансових інститутів – однорідних, порівняно відокремлених груп економічних відносин, взаємопов'язаних за формами і методами утворення, розподілом і використанням фондів коштів, що складається з таких ланок, як: бюджетна система; державні цільові позабюджетні фонди; фінанси підприємств, установ, організацій; фінанси обов'язкового державного страхування; кредит (державний, місцевий і банківський).

Кожен фінансовий інститут, як ланка фінансової системи, функціонує заради досягнення основної мети всієї фінансової діяльності, а саме – з метою мобілізації, розподілу та ефективного використання фінансів (як ресурсів, для забезпечення діяльності та існування держави, що, своєю чергою, слугує заради забезпечення прав та свобод людини). Зазначені елементи фінансової системи опосередковані суспільними відносинами, що врегульовані нормами фінансового права: і матеріальними нормами, і процесуальними. Завдяки процесуальним нормам досягається динаміка суспільних відносин, вони не лише об'єктивно існують, а й розвиваються. Менеджмент фінансів потребує відповідного нормативно-правового закріплення. Норми права, що визначають порядок, напрям діяльності суб'єктів публічної адміністрації та інших учасників фінансових правовідносин, є процесуальними нормами в межах фінансового права. Фінансова діяльність держави є юридичним процесом зі своєю метою, чітко визначеним порядком дій, окресленим колом суб'єктів.

Процесуальні фінансово-правові норми визначають порядок діяльності суб'єктів фінансових правовідносин, не слід акцентувати лише на владній стороні правовідносин.

Висновки. Вважаємо логічним введення в наукову термінологію та у законодавчу площину країни терміна «фінансовий процес». Міркуємо, що питання фінансового процесу вимагає уваги наукової

еліти, найперше спеціалістів із фінансового права. Неефективний, на наш погляд, розвиток теорій про фінансову відповідальність, фінансові санкції та фінансовий примус без огляду прогалин, з їх відповідним заповненням, у законодавстві, теорії права, фінансовому матеріальному праві, що стосуються фінансового процесу. Оскільки процес виникає в практичній діяльності, суспільство і держава користуються процесуальними нормами фінансового права. Практика, на крок попереду дослідників, вимагає від науковців сьогодення розробки, обґрунтування теорії, принципів, загальних положень об'єктивно існуючої категорії – фінансового процесу.

1. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
2. Большой юридический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law-enc.net/>
3. Слинко Д. В. Процесуально-правовий механізм формування і прийняття рішень в органах внутрішніх справ: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / Д. В. Слинко // Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2002. – 15 с.
4. Скаун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О. Ф. Скаун. – Х.: Эспада, 2005. – 840 с.
5. Бевзенко В. М. Адміністративні суди України: навч. посібник / В. М. Бевзенко. – К.: Алерта; КНТ, 2006. – 271 с.
6. Бандурка О. М. Адміністративний процес: підручник для ВНЗ / О. М. Бандурка, М. М. Тищенко. – К.: Літера ЛТД, 2002. – 286 с.
7. Административно-процессуальное право: курс лекций / под ред. проф. И. Ш. Кисляханова. – М.: ЮНИТА-ДАНА, 2004. – 399 с.
8. Лихова С. Я. Вплив європейських норм та стандартів на юридичний процес в Україні / С. Я. Лихова, Т. Р. Міняєва // Офіційний вісник. – 001. – № 3. – С. 104–108.
9. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія / Н. М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
10. Ковальський Д. Земельно-правовий процес: науково-методологічні підходи дослідження / Д. Ковальський // Юридична Україна. – 2004. – № 1. – С. 43–47.
11. Галаган И. А. Процессуальные нормы и отношения в советском праве / И. А. Галаган. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного ун-та, 1985. – 208 с.
12. Пришва Н. Ю. Місце процесуальних норм у регулюванні фінансових правовідносин / Н. Ю. Пришва // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – № 65–66.

Литвинова Е. В. Финансовый процесс как вид юридического процесса

Анализируется возможность распространения основных положений юридического процесса на финансовые правоотношения. Делается вывод, что в финансово-правовой теории процессуальные явления еще не приобрели соответствующего признания как определенная система взаимосвязанных элементов – норм, отношений процессуальной формы, процесса, несмотря на то, что они существуют и в определенной мере выполняют свою функцию.

Аргументируется, что под воздействием норм материального права могут возникнуть, трансформироваться нормы процессуальные, в связи с чем возникает потребность и возможность в коррекции процессуального права в целом.

Ключевые слова: *юридический процесс, финансовая деятельность, финансовая система, финансовый процесс, процессуальная норма.*

Litvinova Y. V. Financial Procedure as a Form of Legal Procedure

The article deals with the possibility of spreading of legal process fundamentals over financial legal relations. It is determined that procedural phenomena, as a certain system of interrelated elements, namely, norms, relations, procedural forms, have not yet gained corresponding recognition in the financial and legal theory, though, they exist and perform their function to some extent. It is proved that the financial and procedural law objectively exists and permeates the vertical plane of financial law. Financial law regulations and its various subsectors (public, tax, insurance) institutes, etc., vest rights and obligations in participant of financial legal relations. Social relations, which arise in the field of legal regulation of financial activity and define their dynamics, were investigated. The research subject is financial procedure rules of law. The author considers that introduction to scientific terminology and to legislative environment of the country is logical. The basic interpretation of legal procedure foresees the possibility of imposing this category on the financial activities of the state. To do this, he examines the concept of state financial institutions and major financial system of Ukraine.

It is argued that under the influence of substantive law can be transformed procedural norms, and therefore there is a need and an opportunity to correct the procedural law in general.

In our opinion, there is ineffective development of theories of financial responsibility financial sanctions and financial compulsion without regard to gaps in legislation, theory of law, financial substantive law and relating to financial process with their further filling. It is argued, that under the influence of substantive law rules there may arise, transform procedure rules, what results in necessity and possibility of correcting procedure law as a whole.

Key words: *legal procedure, financial activity, financial system, financial procedure, procedure rules.*

Стаття надійшла 13 лютого 2015 р.

Розділ 5

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.35

В. Я. Бондаренко

ОБ'ЄКТ СКЛАДУ НЕЗАКОННОГО ПРИДБАННЯ, ЗБУТУ АБО ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НЕГЛАСНОГО ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЗА КК УКРАЇНИ

Здійснено аналіз родового та безпосереднього об'єктів складу незаконного придбання, збуту або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації за законодавством України. Досліджено погляди науковців щодо визначення змісту цього елементу складу злочину, передбаченого ст. 359 КК України, що дало змогу опрацювати окремі проблемні аспекти визначення тієї групи суспільних відносин, на які посягає особа, вчиняючи зазначене суспільно небезпечне діяння. Це, своєю чергою, дозволило запропонувати власне бачення вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, склад злочину, об'єкт складу злочину, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації.

Постановка проблеми. Як відомо, єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Саме у формулюванні цієї підстави законодавець використовує таке поняття, як склад злочину, одним із елементів якого є об'єкт.

Установивши кримінальну відповідальність за незаконне поводження зі спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації, законодавець прагнув забезпечити охорону прав та свобод людини і громадянина, інтересів юридичних осіб і держави загалом. Несанкціоноване використання технічних засобів отримання та фіксації інформації може спричинити істотну шкоду різним суспільним відносинам, що зумовлює необхідність у детальному аналізі тих суспільних відносин, яким, так би мовити, найперше спричиняється шкода, які виступають домінуючими у визначенні безпосереднього об'єкта цього складу злочину.

Стан дослідження. Окремі питання кримінальної відповідальності за незаконне придбання, збуту або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації стали предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, дослідженню кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 359 КК України, присвятили свої праці П. П. Андрушко, П. С. Берзін, В. О. Гацелюк, Б. Є. Драп'ятій, О. О. Дудоров, М. І. Мельник, М. І. Хавронюк та ін. Однак у вітчизняній науці цьому питанню приділено недостатню увагу. Лише окремі аспекти цієї проблеми відображено у наукових публікаціях. Це, своєю чергою, доводить необхідність подальших наукових досліджень елементів складу злочину, передбаченого ст. 359 КК України.

Метою статті є визначення на основі ґрунтовного аналізу теоретичних положень родового та безпосереднього об'єктів незаконного придбання, збуту або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації.

Виклад основних положень. Традиційно аналіз будь-якого складу злочину розпочинається з визначення його об'єкта, тобто того, на що саме посягає особа під час вчинення злочину. Як зазначається у науковій літературі, проблема об'єкта злочину – одна з найважливіших у науці кримінального права. Будь-яке кримінально-правове дослідження проблеми відповідальності за конкретний злочин, насамперед як засадничу позицію, передбачає аналіз об'єкта злочину. І це обґрунтовано значенням, яке має об'єкт для визначення суспільної сутності злочину, ступеня його тяжкості, місця в системі злочинів, правильної кваліфікації та відмежування від суміжних складів. Тобто кримінально-правова заборона зумовлена заподіянням шкоди об'єкту, і саме об'єкт зумовлює межі цієї заборони [1, с. 1].

Крім того, правильне вирішення цієї проблеми має надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення. Саме об'єкт злочину визначає сутність діяння, характер способу злочину, його інші об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Об'єкт виконує істотну роль і для визначення поняття злочину, значною мірою впливає на зміст його об'єктивних і суб'єктивних ознак, є вихідним у кваліфікації злочинів та побудові системи Особливої частини КК [2, с. 89].

Як відомо, поняття об'єкта злочину, як і більшості елементів складу злочину, в КК України не міститься. Для з'ясування його змісту необхідно вивчити теоретичні положення.

Так, під об'єктом злочину в кримінальному праві розуміють сукупність суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом від злочинних посягань [3, с. 13–14]. Водночас у наукових роботах

останніх років погляди на зміст об'єкта злочину змінюються. Зокрема, вказується, що визначення об'єкта злочину через категорію суспільних відносин надмірно «заідеологізоване», оскільки ґрунтується «на марксистському розумінні сутності людини як сукупності усіх суспільних відносин» [4, с. 305].

Загалом можна визначити такі, найбільш поширені, погляди на об'єкт злочину: 1) це правове благо [5, с. 147]; це певні цінності [6, с. 75]; це соціально значущі цінності, інтереси, блага, ставлячи ці поняття в один ряд [7, с. 202]; окремі люди; сфери життєдіяльності людей; правовідносини між людьми [8, с. 135] тощо.

Отже, враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що теорія кримінального права обрала, що розуміти під об'єктом складу злочину. Під цим елементом складу злочину розуміють те, на що посягає особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння і чому спричиняється істотна шкода чи створюється загроза її спричинення. Однак однакостайність позицій науковців щодо того, на що саме посягає особа та чому саме спричиняється шкода, відсутня.

Оскільки проблема об'єкта складу злочину існує стільки, скільки існує саме кримінальне право, вирішити її у межах цієї статті не видається можливим. А тому під час характеристики об'єкта складу злочину, передбаченого ст. 359 КК України, використовуватиметься найбільш поширена у науці кримінального права позиція щодо змісту цього елементу складу злочину, а саме позиція, щодо якої об'єктом злочину є суспільні відносини.

У науці кримінального права об'єкт злочину за вертикаллю поділяють на загальний об'єкт, який охоплює всю сукупність суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом; родовий, в якому відображається сукупність схожих і нерозривно пов'язаних між собою суспільних відносин, і безпосередній, який характеризує ті чи інші конкретні суспільні відносини, поставлені під захист окремою кримінально-правовою нормою [9, с. 289].

Оскільки поняття загального об'єкта злочину не має вагомого практичного навантаження, детально вивчати це поняття видається недоречним.

Щодо родового об'єкта у наукових джерелах, то під цим поняттям пропонують розуміти суспільні відносини, які є тотожними або однорідними за соціально-політичною та економічною сутністю і які у зв'язку з цим охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм [10, с. 85].

Ураховуючи зазначене, спробуємо встановити, на яку групу суспільних відносин посягають злочини проти авторитету органів

державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а отже, визначимо їх родовий об'єкт.

Загальноприйнятим є положення, що родовий об'єкт тієї чи іншої групи злочинів розкривається у назві розділу Особливої частини КК України. Дотримуючись цього положення, родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 359 КК України, є авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян.

Однак, варто наголосити, що погляди серед теоретиків щодо визначення родового об'єкта злочинів, передбачених розділом XV Особливої частини КК України, неоднозначні. Крім того, слід звернути увагу, що й поняття «авторитет» видається занадто абстрактним.

Загалом погляди науковців щодо визначення родового об'єкта цих злочинів розділилися на дві групи: 1) підтримують позицію, згідно з якою родовим об'єктом цих злочинів є все ж таки авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; 2) визначають родовим об'єктом сферу управління (порядок управління).

Науковці першої групи висловлюють такі позиції. Так, на думку Є. Л. Стрельцова, родовим об'єктом цих злочинів є суспільні відносини з охорони авторитету державної влади, органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян [11, с. 528–529].

З урахуванням зазначеного видається за необхідне розглянути поняття та змісту авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян

Для визначення змісту поняття «авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян» необхідно з'ясувати, що слід розуміти під поняттям «авторитет».

Слід звернути увагу на те, що єдності у тлумаченні цього поняття в юридичній літературі немає. Так, у тлумачному словнику сучасної української мови вказується, що авторитет – це властивість класів та інших громадських груп, організацій здійснювати у різних сферах суспільного життя вплив на поведінку соціальної групи або іншої особистості шляхом неформального, не насильницького впливу [12, с. 86].

Під авторитетом (лат. *auctoritas* – влада, вплив) у широкому значенні розуміють загальновизнаний вплив особи або організації в різноманітних сферах суспільного життя, заснований на знаннях, моральних якостях, досвіді, а у вузькому – одну із форм здійснення влади [13, с. 14].

У термінологічному словнику з управління персоналом органів внутрішніх справ України під авторитетом розуміється загальновизнане значення, вплив, загальна повага [14, с. 4].

Розглядаючи це поняття, І. М. Залялова робить висновок, що авторитет як тип суспільних відносин представляє такий спосіб загальносуспільного влаштування, за якого визнаються символи держави і права носіїв влади регламентувати норми поведінки інших людей та забезпечувати їх виконання. Крім того, учена, розглядаючи поняття «порядок управління» і «авторитет влади», переконує, що останнє поняття є ширшим за змістом. Авторитет влади, на її думку, складається з багатьох ознак, серед яких і порядок управління, тобто нормальна діяльність органів управління. Поняття авторитету влади охоплює визнання права цих органів як носіїв влади регламентувати, регулювати норми поведінки людей, а також забезпечувати їх виконання [15, с. 23].

Спираючись на етимологічне розуміння терміна «авторитет», В. І. Осадчий стверджує, що це таке явище, котре складається (виникає) у діяльності державних органів чи громадських організацій, і розглядає його як вторинне порівняно з порядком функціонування органів влади, підприємств, установ, організацій, громадської діяльності громадян [16, с. 47].

З огляду на зазначене, деякі науковці родовий об'єкт цієї групи злочинів визначають як суспільні відносини, що забезпечують авторитет органів державної влади, місцевого самоврядування та об'єднань громадян, тобто суспільні відносини, які регулюють такий спосіб загальносуспільного влаштування, за якого визнаються символи держави і права носіїв влади регламентувати норми поведінки інших людей та забезпечувати їх виконання [15, с. 33].

Враховуючи зазначене, виникає думка, що одностайності щодо визначення цього поняття в юридичній літературі немає.

Крім того, така його невизначеність ставить під сумнів можливість застосування цього поняття у визначенні як родового, так і безпосереднього об'єктів злочинів, передбачених розділом XV Особливі частини КК України. Виникають також сумніви щодо здатності, враховуючи об'єктивні та суб'єктивні особливості окремих злочинів, зокрема злочину, передбаченого ст. 359, спричинення шкоди авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи об'єднань громадян.

Зазначене щодо авторитету як об'єкта злочину доводить, що його зміст детально не аналізувався. Крім того, поняття «авторитет» вживалось неоднозначно: то як авторитет конкретної особи, то як авторитет органу чи організації. Авторитет визначали додатковим об'єктом або основним. А в низці випадків авторитет у злочинах одного виду не визнавався об'єктом, хоча за логікою повинен [17, с. 56].

Саме на цій підставі серед науковців переважає позиція щодо доцільності визначення родовим об'єктом цих злочинів – порядок управління. Так, до прикладу, В. І. Осадчий у докторській дисертації обґрунтовує, що родовим об'єктом злочинів розділу XV Особливої частини КК України «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян» слід визнавати не авторитет, а порядок управління [17, с. 56]. Позицію щодо доцільності визначення родовим об'єктом розділу XV Особливої частини КК України нормальну управлінську діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а не їх авторитет, підтримує також А. М. Соловійова [18, с. 34].

Отже, позиція науковців, які розглядали злочини, передбачені аналізованим розділом, практично однотайна та полягає у тому, що авторитет не може виступати елементом, на який посягає особа, вчиняючи злочин. У цьому разі теорія кримінального права схильна визначити родовим об'єктом цього розділу порядок управління. Крім того, варто наголосити, що навіть за таких умов науковцями не виключається можливість спричинення шкоди й авторитету відповідних органів, однак останній у цьому випадку може бути лише додатковим, факультативним об'єктом, або ж розглядати авторитет як складову порядку управління.

З огляду на це, необхідним видається визначення того, що слід розуміти під порядком управління.

На думку деяких учених, порядок управління – це налагоджений, впорядкований стан, за якого суб'єкт управління (орган державної влади, посадова особа, громадська організація тощо) за допомогою визначених у законі заходів, прийомів, методів здійснює керуючий вплив на людей та їх колективи, а останні свідомо підкоряються такому впливу і виконують ті приписи, які їм адресовані [19, с. 20].

Враховуючи зазначене, позиція науковців визначити родовим об'єктом злочинів, передбачених розділом XV Особливої частини КК України, саме порядок управління, а не авторитет, видається більш обґрунтованою. Однак із цього приводу сумніви виникають щодо доцільності розташування у цьому розділі окремих злочинів, зокрема передбаченого ст. 359 КК України.

Розглядаючи безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 359 КК, варто зазначити, що думки серед науковців різняться. Так, на думку М. І. Хавронюка, безпосереднім об'єктом цього складу злочину є встановлений порядок використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, який забезпечує дотримання конституційних прав людини і громадянина, а також законних

інтересів юридичних осіб [20, с. 898]. Хоча в дещо пізнішому виданні цей науковець визначає основним безпосереднім об'єктом цього злочину саме встановлений порядок використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, який забезпечує авторитет органів державної влади. Натомість додатковим факультативним об'єктом злочину, передбаченого ст. 359 КК України, на думку вченого, можуть бути виборчі, трудові та інші права і свободи людини і громадянина, власність, економічний інтерес суб'єктів господарювання тощо [21, с. 1029].

Інші дослідники здійснюють спробу визначити безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 359 КК України, через призму суспільних відносин у сфері порядку управління [17, с. 36–38].

Однак, як видається, безпосереднім об'єктом цього злочину не можуть бути ні авторитет, ні порядок управління.

Свою позицію спробуємо підтвердити так. Безпосереднім об'єктом злочину, як відомо, визначають конкретне суспільне відношення, якому спричиняється шкода чи створюється загроза її спричинення конкретним злочиним. З цього приводу виникає цілком логічне запитання, якому саме суспільному відношенню незаконним поведінням зі спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації спричиняється чи створюється загроза спричинення шкоди. Якщо брати за основу позицію науковців, які визначають безпосереднім об'єктом цим злочинів авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи об'єднань громадян, то це діяння мало б спричиняти шкоду саме авторитету, на нього воно повинно бути спрямовано. Однак чи так це?

Як видається, у незаконному придбанні, збуті або використанні спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації шкода авторитету може спричинятися лише у випадку, якщо такі засоби незаконно отримуються, збуваються чи використовуються представником органу державної влади, органу місцевого самоврядування чи об'єднання громадян. Однак за такої позиції і умисне вбивство, і крадіжка, і порушення правил безпеки дорожнього руху, яке вчинено, до прикладу, працівником правоохоронного органу, спричиняє шкоду авторитету цього органу.

Підсумовуючи зазначене, видається щонайменш сумнівним визначення авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 359 КК України.

Дискусійною також видається позиція науковців визначити безпосереднім об'єктом цього злочину певну групу суспільних відносин

у сфері порядку управління. Якщо загалом ідея перейменування розділу XV Особливої частини КК України сприймається, то очевидно, що окремі злочини, зокрема й передбачений ст. 359, знаходяться поза межами цієї сфери суспільних відносин. Особа, яка, до прикладу, здійснює незаконне поводження з СТЗНОІ з метою негласного отримання інформації щодо приватного життя певного громадянина, банківської чи комерційної таємниці і т. д., навряд спричиняє шкоду чи створює небезпеку її спричинення суспільним відносинам у сфері управління.

З огляду на це, виникає питання, чому саме безпосередньо спричиняється шкода незаконним поводженням із СТЗНОІ та які суспільні відносини у цьому випадку виступатимуть основним безпосереднім об'єктом, а які – додатковим.

Отже, з урахуванням зазначеного та специфіки окремих складів злочинів незаконне придбання, збут або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації може спричинити шкоду або створювати загрозу її спричинення таким сферам суспільних відносин: 1) основам національної безпеки (за вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 111, 114 КК України); 2) порядку обігу інформації про особу (під час вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 132, 145 КК України); 3) виборчим та іншим особистим правам людини і громадянина (при вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 159, 163, 168, 176, 177, 182 КК України); 4) господарській діяльності (за вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 231, 232-1 КК України); 5) суспільним відносинам у сфері охорони службової інформації (під час вчинення злочину, передбаченого ст. 330 КК України); 6) суспільним відносинам у сфері використання ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (при вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 361 та 362 КК України); 7) правосуддю (за вчинення злочину, передбаченого ст. 376-1 КК України).

Під час використання СТЗНОІ у цих злочинах шкода спричиняється насамперед суспільним відносинам у сфері охорони національної безпеки, виборчим та іншим особистим права людини і громадянина, господарській діяльності тощо. Відповідно суспільна небезпека використання цих засобів полягає у спричиненні шкоди чи створенні небезпеки її спричинення саме цим суспільним відносинам, а не авторитету чи порядку управління. СТЗНОІ у цих випадках можуть визначатися або зняряддями, або засобами вчинення цих суспільно небезпечних діянь.

Висновок. Аналіз об'єкта злочину, передбаченого ст. 359 КК України, зумовлює низку запитань з приводу доцільності передбачення

у КК України такого складу злочину, однак остаточні висновки з цього питання можна буде зробити після ґрунтовного, усебічного дослідження всіх необхідних елементів складу цього суспільно небезпечного діяння.

Як видається, встановлення кримінальної відповідальності за незаконне поводження з спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації меншою мірою сприяє захисту суспільних відносин від злочинних посягань, а більшою – сприяє безпеці корупціонерів і гальмуванню технічного розвитку держави.

1. Тимошенко Н. О. Наукові підходи до визначення родового об'єкту злочинів, передбачених у розділі XV Особливої частини Кримінального кодексу України / Н. О. Тимошенко // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – № 12 (3). – С. 1–7.
2. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.-Х.: Юрінком Інтер-Право, 2001. – 416 с.
3. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацкий. – Х.: Вища шк., изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1988. – 198 с.
4. Словарь по уголовному праву / отв. ред. А. В. Наумов. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 702 с.
5. Наумов А. В. Уголовное право. Часть общая: курс лекций / А. В. Наумов. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 560 с.
6. Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину / Є. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 75–78.
7. Курс уголовного права. Общая часть: учеб. для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, М. И. Тяжковой. – Т. 1: Учение о преступлении. – М.: Зерцало-М, 1999. – 577 с.
8. Уголовное право. Особенная часть: учеб. для вузов / отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. – М.: ИНФРА, М-НОРМА, 1997. – 516 с.
9. Курс советского уголовного права. Общая часть. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – Т. 1. – 646 с.
10. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е. А. Фролов // Сборник ученых трудов Свердловского юридического института. – Свердловск, 1969. – Вып. 10. – 568 с.
11. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / под ред. Е. Л. Стрельцова. – Х.: Одиссей, 2002. – 672 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
13. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская Энциклопедия; СПб.: Норинт, 1998. – 1456 с.
14. Термінологічний словник з управління персоналом органів внутрішніх справ України / укладач Н. П. Матюхіна; за заг. ред. проф. О. М. Бандурки. – Х.: Ун-т внутрішніх справ, 2000. – 120 с.

15. Залялова І. М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / І. М. Залялова // Донецький юридичний ін-т Луганського державного ун-ту внутрішніх справ. – Донецьк, 2006. – 183 с.

16. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності: монографія / В. І. Осадчий. – К.: Атіка, 2004. – 336 с.

17. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / В. І. Осадчий // Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 469 с.

18. Соловйова А. М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. М. Соловйова // Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 217 с.

19. Давидович І. І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють громадський порядок: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / І. І. Давидович // Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 253 с.

20. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон; А.С.К., 2001. – 1104 с.

21. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. та допов. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

Бондаренко В. Я. Объект состава незаконного приобретения, сбыта или использования специальных технических средств негласного получения информации за УК Украины

Осуществлен анализ родового и непосредственного объектов состава незаконного приобретения, сбыта или использования специальных технических средств негласного получения информации по законодательству Украины. Исследовано взгляды ученых относительно определения содержания этого элемента состава преступления, предусмотренного ст. 359 КК Украины, что дало возможность проработать отдельные проблемные аспекты определения той группы общественных отношений, на которых посягает лицо, совершая указанное общественно опасное деяние. Это, в свою очередь, позволило предложить собственное виденье решения этой проблемы.

Ключевые слова: уголовная ответственность, состав преступления, объект состава преступления, специальные технические средства негласного получения информации.

Bondarenko V. Y. Subject of composition of illegal acquisition, sale or use of the special hardwares of secret receipt of information after the criminal statute of Ukraine

The analysis of generic and direct object of unlawful acquisition, sale or use of special technical means of acquiring secret information under the legislation of Ukraine is accomplished in the article. The views of scientists on determination the content of this element of the crime, provided by the Art. 359 of the Criminal Code

of Ukraine are examined, which made it possible to work out some problematic aspects of the definition of the group of public relations which are infringed by committing socially dangerous act. This, in turn, allowed to offer an individual vision for the solution to this problem.

Scientists views on the determination of the generic object of these crimes were divided into two groups: 1) support the position according to which generic object of the crime is still the authority of state agencies, local government and public associations; 2) determine the scope of management (the order of management) as the generic object.

It is determined that neither the authority, nor the order of management can be the direct object of this crime.

It is determined that the use of special technical means in these crimes causes damage primarily to public relations in the sphere of maintenance of national security, electoral and personal human and civil rights and economic activity.

Social danger of the usage of this means consists in causing damage or creating the danger of its causing to these public relations, and not to the authority or to the order of management. Special technical equipment in these cases can be determined as tools or means of committing socially dangerous acts.

Key words: *technical means, direct object, generic object, crime, public relations, authority, order of management.*

Стаття надійшла 27 травня 2015 р.

УДК 343.36

Ю. І. Гуменюк

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ЗАВІДОМО НЕЗАКОННОГО ЗАТРИМАННЯ ЛЮДИНИ

Зауважено, що за характером обмежень прав і свобод людини затримання є одним із найбільш суворих запобіжних заходів, оскільки його застосування безпосередньо пов'язано з обмеженням права людини на свободу та особисту недоторканність. Підкреслено, що для забезпечення зазначених конституційних прав людини статтею 371 Кримінального кодексу України встановлено кримінальну відповідальність за завідомо незаконне затримання. Через змістову багатозначність поняття «затримання» акцентовано на необхідності аналізу усіх його складових, оскільки диспозиція частини 1 ст. 371 «Завідомо незаконне затримання» Кримінального кодексу України не обмежує зміст досліджуваного поняття затриманням людини у зв'язку із учиненням кримінального правопорушення.

Ключові слова: *затримання, запобіжний захід, привід, доставлення, право на особисту недоторканність, право на свободу.*

Постановка проблеми. У системі конституційних прав і свобод людини важливе місце посідає право на свободу і особисту недоторканність, що закріплено в ст. 29 Конституції України [1]. Законне обмеження індивідуальної свободи і особистої недоторканності є гарантією реалізації конституційного права людини. Воно деталізується кримінально-процесуальним, адміністративним та іншими галузями національного законодавства, в яких установлюються види та порядок законного обмеження свободи та особистої недоторканності людини. Українське законодавство закріплює загальні риси, що характерні для конституційного права на свободу і особисту недоторканність людини. Сьогодні постає питання про необхідність приведення у відповідність із Конституцією України кримінального та кримінального процесуального законодавства. Удосконалення теорії та практики захисту конституційного права на свободу і особисту недоторканність людини сприятиме зміцненню принципу законності, який є основоположним у діяльності правоохоронних органів. Актуальність статті обумовлена також необхідністю підвищення рівня правової культури суспільства, яке в більшості вважає кримінальне законодавство каральним засобом держави, а не правозахисним інструментом прав і свобод її громадян.

Стан дослідження. Окремі питання кримінальної відповідальності за порушення конституційного права громадян на свободу та особисту недоторканність, зокрема за вчинення незаконного затримання людини, з'ясовували відомі вчені-криміналісти, кримінологи, а саме: М. І. Бажанов, О. Ф. Бантишев, І. А. Вартилицька, І. С. Власов, В. О. Глушков, В. К. Гришук, С. А. Денисов, Ю. І. Кулешов, В. О. Навроцький, В. Т. Нор, Ю. П. Попова, О. Б. Сахаров, І. М. Черних та ін. Дослідженню діянь, пов'язаних із затриманням особи, що вчинила злочин, присвятили роботи П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, П. А. Воробей, М. С. Гринберг, В. П. Діденко, В. Ф. Кириченко, М. І. Коржанський, Г. С. Курбанов, М. П. Михайленко, В. І. Осадчий.

Мета статті – розкрити поняття та сутність завідомо незаконного затримання людини.

Виклад основних положень. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Конституційний Суд України у Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання зауважив, що «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [2]. Право на свободу

чи особисту недоторканність є одним із найважливіших прав людини, закріплене міжнародним співтовариством у міжнародно-правових документах – Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 3) [3], Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. (ст. 5) [4], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 9) [5]. Відповідно до цього права, ніхто не може бути заарештований або затриманий, триматися під вартою інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом.

Відтак недоторканність особи – це забезпечення всіх форм виявлення її свободи, якщо це не суперечить загальноприйнятим суспільним нормам. Право на свободу та особисту недоторканність є одним із визначальних і фундаментальних конституційних прав людини. Відповідно до частини першої статті 64 Основного Закону України, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Європейський суд з прав людини у рішенні від 18 лютого 2010 року у справі «Гарькавий проти України» [6] зазначив, що особа не може бути позбавлена або не може позбавлятися свободи, крім випадків, установлених у пункті 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [4]. Цей перелік винятків є вичерпним. І лише вузьке тлумачення цих винятків відповідає цілям зазначеного положення, а саме – гарантувати, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи (пункт 63 зазначеного рішення) [6].

Зважаючи на це, розглянемо діяльність правоохоронних органів, а саме – міліції, щодо можливих порушень прав і свобод людини під час затримання. В цьому контексті зростає актуальність дослідження кримінально-правових проблем затримання людини.

Основні завдання міліції, визначені у відомчому законі, полягають у профілактиці, попередженні, виявленні та припиненні кримінальних правопорушень. Розглянемо детальніше ситуацію, яка виникає під час затримання людини співробітниками підрозділів кримінальної міліції, що, на нашу думку, є не лише адміністративною чи кримінально-процесуальною діяльністю, але й складовою оперативно-розшуковою діяльністю, оскільки саме цей напрям роботи міліції здатний ефективно і своєчасно вирішувати покладені на органи внутрішніх справ завдання. Нагадаємо, що оперативно-розшукова діяльність не зводиться лише до оперативних розробок у межах оперативно-розшукових справ. «Лєвова» її частка припадає на виявлення та перевірку оперативної значущої інформації за допомогою відповідних методів або так званих заходів оперативного ініціативного пошуку, що не потребує

заведення оперативно-розшукових справ, прокурорських погоджень і судових дозволів. Це, своєю чергою, допомагає просіювати малозначущу інформацію, що дозволяє правильно сконцентрувати та активізувати наявні сили та засоби підрозділів органів внутрішніх справ на важливих криміногенних ситуаціях. Виконання правоохоронних функцій підрозділами кримінальної міліції обумовлене необхідністю ідентифікації як можливих об'єктів злочинних посягань, так і можливих суб'єктів кримінальних правопорушень. Відтак брак, а в більшості випадків абсолютна відсутність технічних засобів, які дозволяють швидко ідентифікувати особу та перевірити її на предмет причетності до будь-якої протиправної діяльності, відсутність зобов'язань мати із собою ідентифікуючі документи, обумовлюють виконання таких заходів у процесі безпосереднього спілкування співробітників міліції із такими особами. Подекуди ідентифікація людини під час спілкування спричиняє негативну реакцію у такої особи, а якщо це справді правопорушник чи злочинець, то така реакція може проявлятися в найбільш небезпечних не лише для співробітника міліції, але й для інших, формах. На жаль, такий приклад є повсякденною практикою як міліцейських патрулів, так і співробітників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, які змушені відпрацьовувати маршрути районів патрулювання, перевіряти підозрілих, виявляти протиправну діяльність на усіх її стадіях, установлювати можливу причетність осіб до злочину чи іншого правопорушення. Відсутність взаєморозуміння між співробітником органів внутрішніх справ і громадянином призводить до труднощів виконання службових обов'язків. Зокрема, перевірка документів з метою встановлення особи, відсутність таких у особи, зазвичай, трансформуються у запрошення такої особи прослідувати у найближчий територіальний підрозділ органів внутрішніх справ для з'ясування ситуації, що виникла. Яка ж людина, винувата чи невинувата, захоче з власної ініціативи добровільно виконати таке запрошення. Співробітник міліції мотивує таку необхідність наявністю певної орієнтовальної інформації чи підозри, яку викликає той чи інший громадянин у правоохоронців, а тим паче, коли відсутні ідентифікуючі документи у такої особи. Безумовно, така поведінка найперше викличе у людини образу та відчуття свавілля правоохоронців. Нечасто такі ситуації вирішуються мирно: розумінням людини та офіційними вибаченнями співробітника міліції; все завершується переважно скаргами та негативними дисциплінарними наслідками для правоохоронця.

Проаналізуємо визначення і зміст поняття «затримання». Затримання – багатозначний термін, яким, залежно від контексту, прийнято позначати різні правові явища [7, с. 49–50]. Термін «затримання»,

використовуваний у вітчизняному законодавстві, за змістом доволі неоднозначний, що, своєю чергою, стало предметом неабияких юридичних дискусій. Виявлені розбіжності в наукових і практичних позиціях про зміст «затримання» обумовлені тим, що в спеціалізованих словниках української мови немає терміна, за змістом аналогічного російському «задержание» [8; 9]. Семантика поняття «затримання» містить різні смислові відтінки, з яких найбільш близькими за значенням до досліджуваної тематики є: «зупинити, перешкодити руху когонебудь, схопити». Слова «затримувати», «тримати» означають залишати, утримувати кого-, що-небудь на якийсь час у певному місці, положенні. Оскільки затримання застосовується задля забезпечення умов установлення і доведення винуватості людини в здійсненні протиправної діяльності, за що передбачені різні види відповідальності залежно від небезпеки наслідків, зазначений захід державного обмеження використовується як адміністративним, так і кримінальним процесуальним законодавством. Усвідомлюємо, що лише правильне розуміння поняття «затримання» дозволяє отримувати важливі дані в процесі його застосування, які в майбутньому можна використати для доведення винуватості людини, незалежно від її процесуального статусу. Крім того, на законодавчому рівні зміст поняття «затримання» як адміністративно-процесуального заходу не розкрито, однак аналіз правових норм національного законодавства дає підстави стверджувати, що затримання – це не лише обмеження свободи людини, яка підозрюється у вчиненні злочину, щодо якої обрано запобіжний захід взяття під варту, обвинуваченого, як кримінально-процесуальні заходи, але й адміністративне затримання людини за вчинене адміністративне правопорушення. Про те, що в результаті затримання людини обмежується її право на свободу, йдеться у міжнародних правових документах, зокрема у Зводі принципів захисту всіх осіб, щодо яких застосовуються затримання або ув'язнення у будь-якій формі, відповідно до якого словосполучення «затримана особа» означає будь-яку особу, позбавлену особистої свободи не в результаті засудження за вчинення правопорушення» [10].

Затримання людини, яка вчинила злочин, є самостійним видом суспільно корисної діяльності. Соціальна обумовленість, тобто цінність, затримання людини, що вчинила злочин, полягає в тому, що ця діяльність сприяє, по-перше, здійсненню принципу невідворотності кримінальної відповідальності за вчинений злочин, по-друге, усуває небезпеку продовження протиправної діяльності.

Зауважимо, що у диспозиції ч. 1 ст. 371 КК України зазначений термін «завідоме», тобто «завідомість», який є ознакою суб'єктивної

сторони складу досліджуваного злочину. Словники української мови тлумачать цей термін так: «наперед; заздалегідь, свідомо, звідома; знаючи наперед» [11, с. 48]. Можна стверджувати, що зміст терміна «завідомий» чітко визначає усвідомленість людиною характеру майбутніх подій. Людині як суспільній істоті притаманні психічна активність, свідомість, самосвідомість, розум, мислення, пізнання, мова тощо. Людина відображає об'єктивну дійсність не лише на рівні психічної активності – у тілесних рухах, жестах, у процесах сприйняття, уваги, уяви, мислення тощо, але і на рівні свідомості. Свідомість – вища форма відображення дійсності, сукупність психічних процесів, з допомогою яких це відбувається. Свідомість – це властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що тривають у ньому, своїх дій, у попередньому накресленні їх і передбачення наслідків, у регулюванні взаємовідносин людини з природою і соціальною дійсністю [12, с. 189].

У науковій юридичній літературі під час аналізу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 371 КК України, поняття «завідоме» розглядається безпосередньо в суб'єктивній стороні цього злочину. У науковому світі фахівці відносять термін «завідомість» до інтелектуального моменту наміру – до характеру усвідомлення винним фактичної обставини, що входить до об'єктивної сторони. Завідомість, на їхню думку, завжди означає достовірність знань суб'єкта про цю обставину, тобто про незаконність затримання. Інші учені конкретизують свою наукову позицію тим, що термін «свідомо» є синонімом слова «усвідомлення», і вказує на те, що суб'єкт виразно представляє характер своєї дії: він застосовує затримання незаконно, тобто «завідомість» є спеціальним кримінально-правовим терміном умисної форми провини. Відтак слово «завідомість» в ч. 1 ст. 371 КК України описує частину інтелектуального моменту наміру: усвідомлення характеру майбутніх дій, причому усвідомлення достовірне і чітко виражене. Справедливо в юридичній літературі висловлюється наукова позиція, яку можна сформулювати так, що, окрім усвідомлення ознак об'єктивної сторони, в зміст наміру входить і усвідомлення ознак спеціального суб'єкта, оскільки достовірність і усвідомлення того, що кримінально-процесуальне затримання буде здійснено з порушенням кримінально-процесуальних норм, можливе лише спеціальним суб'єктом, який володіє спеціальними знаннями та повноваженнями.

Сутність діяння «незаконне затримання» досліджуємо з урахуванням того, що під затриманням в ч. 1 ст. 371 КК України розуміється захід державного примусу, що застосовується у межах кримінального

судочинства спеціальним суб'єктом. Спеціальний суб'єкт, зокрема співробітники міліції, проводить затримання, діючи згідно з алгоритмом затримання, завжди має уявлення про законність такого затримання. Відтак для спеціального суб'єкта це завжди усвідомлене і вольове діяння. Норми КПК України, зокрема статті 188–192, 207–213, установлюють законний порядок кримінального процесуального затримання. Відтак, виявивши розбіжності із зазначеними нормами, можемо встановити процесуальну незаконність затримання, але не його кримінальну протиправність. З кримінально-процесуальної точки зору, незаконне затримання, яке полягало навіть у незначному порушенні вимог кримінального процесуального закону, буде злочином. Наведений формальний алгоритм неправильний, оскільки позбавляє можливості аналізу кожного діяння на відповідність матеріальній ознаці злочину – суспільній небезпеці. Тільки суспільно небезпечне діяння заборонено кримінальним законом. Отже, порушення кримінальних процесуальних норм, які регулюють затримання, буде суспільно небезпечним тоді, коли в результаті допущеного порушення стане неможливим досягнення мети законного затримання і будуть порушені законні інтереси людини.

Ми не сумніваємося у правовій позиції про виключно кримінально-процесуальну природу затримання, яку наводять учені, що вивчали зазначений правовий інститут у межах дослідження безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 371 КК України [13, с. 11; 14, с. 60; 15, с. 31; 16, с. 12]. Труднощі висвітлення змісту поняття «затримання», передбаченого ч. 1 ст. 371 КК України, полягають у необхідності аналізу усіх його складових та особливостей, оскільки диспозиція «Завідомо незаконне затримання» не обмежує зміст досліджуваного поняття лише затриманням людини у зв'язку із учиненням кримінального правопорушення. Погоджуємося, що «левова» частка «Завідомо незаконного затримання» стосується саме затримання людини за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, адже кримінальна відповідальність встановлена лише кримінальним законодавством – Кримінальним кодексом України [17]. За змістом затримання людини за підозрою у вчиненні злочину, як тимчасовий запобіжний захід, який обирається органом досудового розслідування в разі нагальної потреби запобігти злочину чи припинити його, на нашу думку, складається із кількох логічних і послідовних дій: із фактичного фізичного затримання людини, із забезпечення умов для її процесуального оформлення, із процесуального оформлення факту затримання, із утримання та забезпечення її прав, охоронюваних законом, до передання її ініціатору затримання.

Фактичне фізичне затримання людини, що вчинила кримінальне правопорушення, виражається у застосуванні сукупності заходів суб'єктом із метою встановлення її місця знаходження, локалізації, подолання можливого фізичного опору особи, обмеження її свободи на пересування, встановлення над нею фізичного контролю і примушування виконувати волю суб'єкта затримання. Фактичне фізичне затримання розпочинається з моменту першого фізичного контакту суб'єкта із такою людиною і завершується фізичною передачею підконтрольної у фізичному розумінні людини до найближчого підрозділу органу досудового розслідування. Відтак фактичне затримання людини полягає у її фізичній доставці до найближчого підрозділу органу досудового розслідування, що передбачено ст. 210 КПК України, для складання відповідного протоколу уповноваженою службовою особою. Моментом затримання, відповідно до ст. 209 КПК України, вважається конкретний час, коли особа внаслідок виконання наказу або силою змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи у визначеному приміщенні [18].

Відповідно до кримінального процесуального законодавства України, затримання підозрюваного у вчиненні злочину є заходом кримінально-процесуального примусу, що застосовується в межах кримінального провадження. Тому у разі фактичного фізичного затримання людини за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення орган досудового розслідування зобов'язаний у максимально короткий термін прийняти рішення про відкриття кримінального провадження. Констатуємо, що в абсолютній більшості випадків за відсутності кримінального провадження об'єктивно існує можливість фактичного фізичного затримання підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення людини уповноваженою службовою особою або громадянами. Деякі криміналісти наголошують на необхідності вважати таким момент фактичного затримання, тобто захоплення особи на місці вчинення злочину [19, с. 80–81; 20, с. 61]. Отож, фактичне фізичне затримання, яке полягає в припиненні кримінального правопорушення і доставлення підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення в органи досудового розслідування, необхідно визнати початковим етапом кримінального процесуального затримання, а не самостійним видом затримання людини за підозрою у вчиненні злочину. Зазначене обумовлене передусім логічним розвитком подій, пов'язаних із обмеженням свободи такої людини, оскільки складання відповідного протоколу є наслідком раніше вчинюваних дій із фактичного фізичного затримання людини. Законодавче закріплення вимоги фіксації факту затримання людини шляхом складання протоколу є гарантією

забезпечення прав і свобод такої людини в кримінальному судочинстві. Відтак вважаємо сумнівною позицію деяких науковців, які стверджують, що нескладання протоколу затримання не є істотним порушенням кримінально-процесуального закону [21, с. 85].

Не може стосуватися виду кримінального процесуального затримання «привід» у кримінальному провадженні (статті 140–143 КПК України). Згідно із кримінальним процесуальним законодавством, привід здійснюється щодо учасників кримінального судочинства, які злісно не з'являються на виклик. Але привід, як захід процесуального примусу, не може завдавати шкоди правосуддю у разі незаконного застосування, оскільки, як засіб забезпечення можливості проведення всебічного і об'єктивного кримінального судочинства, на результати останнього не впливає.

Закон визначає підстави для тимчасового затримання людини. Вони передбачені відповідними статтями КУпАП, зокрема ст. 262–263 [22], та КПК. Крім того, Законом передбачено кримінальну відповідальність за завідомо незаконне затримання – ст. 371 КК України. Зрозуміло, що співробітник міліції будь-який факт незаконного затримання приховуватиме до досягнення мети, відтак намагатиметься знищити усі докази такої протиправної діяльності, забезпечить собі майбутню правдоподібну лінію поведінки (захисту), а в іншому випадку сфальсифікує підстави такого затримання – формально вони будуть відображені у процесуальних документах, зокрема у протоколі.

Адміністративне затримання (статті 262–263 КУпАП) слід відрізнити від доставлення правопорушника в органи внутрішніх справ. Останнє здійснюється більш широким колом осіб. Під час його здійснення не складається протокол, і воно повинно бути здійснене у найкоротші строки. В загальному випадку завершується доставлення – розпочинається адміністративне затримання.

Кримінальне процесуальне та адміністративне затримання мають дещо спільне: обидва види – не покарання, не штрафні санкції, а превентивні заходи, застосовувані не за вчинення процесуального правопорушення, а для припинення матеріально-правового правопорушення, обидва види затримання можуть застосовуватися без попереднього одержання рішення суду [20, с. 17]. Не можна застосовувати адміністративне затримання, якщо є дані про вчинення злочину, як і, навпаки, не можна застосовувати кримінально-процесуальне затримання до особи, що вчинила адміністративний проступок [23, с. 22–23].

Висновки. Право на свободу та особисту недоторканність – одне із основних прав людини, які гарантуються на найвищих міжнародно-правовому та конституційному рівнях. «Затримання» є складним

поняттям, яке охоплює кілька логічних і послідовних дій із виявлення та взяття під контроль людини. Затримання, здійснене за відсутності визначених вітчизняним законом підстав і умов, або встановленої процедури, може утворювати склад злочину. Кожний співробітник міліції наділений правом саме кримінального процесуального затримання людини, а не правом кримінально-правового затримання як реакції на протиправну поведінку, яким наділений кожний. Будь-який співробітник міліції, незважаючи на посаду та звання, перебуваючи на службі або за її межами, завжди діє як службовець, оскільки є представником держави.

Найпоширенішими способами вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 371 КК України, є затримання людини через відсутність законних підстав; недотримання визначених кримінальних процесуальних умов затримання; явне порушення вимог процесуального оформлення затримання; затримання понад визначені законні терміни. Затримання людини за підозрою у вчиненні злочину за відсутності законної підстави – єдиний вид порушення вимог норм кримінального процесуального закону, за фактом якого може бути відкрито кримінальне провадження. Органи прокуратури (в майбутньому – органи державного бюро розслідувань, згідно зі ст. 216 КПК України), володіючи правом офіційного тлумачення кримінального закону, як доводить правозастосовна практика, вважають, що порушення кримінальних процесуальних умов затримання, строків або порушення процесуального оформлення не є суспільно небезпечним діянням. Неухильне дотримання принципів законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності співробітниками міліції та інших правоохоронних органів забезпечить їхню діяльність у правовому полі та поверне суспільну довіру громадян до міліції як правозахисного інституту. Підміна застосування на практиці правових інститутів – кримінального процесуального затримання та адміністративного затримання – є незаконною. Дії, спрямовані на затримання злочинця, є суспільно корисними, оскільки запобігають вчиненню нових злочинів, забезпечують здійснення стосовно нього правосуддя. Такі дії є правом громадян і обов'язком службових осіб, правоохоронних органів.

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-вр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа

про призначення судом більш м'якого покарання) № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року, м. Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/995_004

5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/995_043.

6. Європейський суд з прав людини. Справа «Гарькавий проти України» від 18.02.2010 (Заява № 25978/07) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_544.

7. Григорьев В. Н. Задержание подозреваемого / В. Н. Григорьев. – М., 1999. – 542 с.

8. Етимологічний словник української мови: в 7 т. – Т. 2. – С. 242, 296 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/djvu/ety-molog_slovyk.htm.

9. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=8603;http://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=8129>.

10. Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU88315.html.

11. Яременко В. В. Новий тлумачний словник української мови: у чотирьох томах / В. В. Яременко, О. М. Сліпа. – К.: Аконтіт, 2001.

12. Шадський Ю. Г. Психологія. Короткий навчальний словник: терміни і поняття: навчальний посібник / Ю. Г. Шадський, В. М. Піча. – Львів: Магнолія-2006. – 190 с.

13. Рашковская Ш. С. Преступления против социалистического правосудия / Ш. С. Рашковская // Советское уголовное право. Часть особенная; под общ. ред. доц. А. Н. Васильева. – М., 1959. – Вып. 8. – 39 с.

14. Власов И. С. Ответственность за преступления против правосудия / И. С. Власов, И. М. Тяжкова. – М.: Юрид. лит., 1968. – 136 с.

15. Кулешов Ю. И. Уголовная ответственность должностных лиц ОВД за преступления против правосудия / Ю. И. Кулешов. – Хабаровск, 1988. – 76 с.

16. Денисов С. А. Заведомо незаконный арест или задержание (уголовно-правовые вопросы): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Угол. право и криминолог.; угол.-исполн. право» / С. А. Денисов. – М., 1992. – 23 с.

17. Кримінальний кодекс України: від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – станом на 16.02.2015.

18. Кримінальний процесуальний кодекс // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9–13. – Ст. 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show> – станом на 16.02.2015.

19. Гуляев А. П. Процессуальные сроки в стадиях возбуждения уголовного дела и предварительного расследования / А. П. Гуляев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 144 с.

20. Петрухин И. Л. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М., 1989. – 256 с.

21. Сурихин П. Л. Уголовная ответственность за заведомо незаконное задержание: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Петр Леонидович Сурихин. – Омск, 2001. – 199 с.

22. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1984, додаток до № 51, ст. 1122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. – станом на 16.02.2015.

23. Люшненко М. Незаконне адміністративне затримання: причини та наслідки / Микола Люшненко // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 6.

Гуменюк Ю. И. Содержание понятия заведомо незаконного задержания человека

По характеру ограничений прав и свобод человека задержание является одной из самых строгих мер, поскольку его применение напрямую связано с ограничением права человека на свободу и личную неприкосновенность. Для обеспечения указанных конституционных прав человека в статье 371 Уголовного кодекса Украины установлена уголовная ответственность за заведомо незаконное задержание. В виду того, что понятие «задержание» является содержательно многозначным, необходим анализ всех его составляющих, поскольку диспозиция части 1 статьи 371 «Заведомо незаконное задержание» Уголовного кодекса Украины не ограничивает содержание исследуемого понятия задержанием человека в связи с совершением уголовного преступления.

Ключевые слова: задержание, меры пресечения, привод, доставка, право на личную неприкосновенность, право на свободу.

Humenyuk Y. I. The content of the concept knowingly illegal detention of person

According to the restrictions of the rights and freedoms of man and citizen, detention is one of the most pre-trial restrictions, since its application is directly related to the restriction of human right to liberty and security of person. In order to ensure these rights criminal liability was established for abuse or ignorance of the law committed by officials in the course of their detection and investigation of crimes and in particular, for knowingly illegal detention.

Under the provision of Part 1 Art. 371 of the Criminal Code of Ukraine «Knowingly illegal detention» the notion of the issue under study is not only limited to detention of person in connection with a criminal offense. The most common ways of committing the crime under Part. 1, Art. 371 of the Criminal Code of Ukraine are the following: detention of person due to the lack of lawful ground; failure to comply with established procedural and criminal conditions for detention; flat violation of the procedural implementation of detention; detention for a period exceeding

the provided legal one. Detention of suspected person of committing a crime in the absence of lawful ground is the only kind of criminal procedural law violation by the fact of which, in practice, the criminal proceedings is initiated.

Key words: *detention, pre-trial restrictions, alibi, protocol, ground, delivery, right to security of person, right to liberty.*

Стаття надійшла 6 березня 2015 р.

УДК 343.9

Ю. В. Дорохіна

ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ РОЗМЕЖУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ І НЕНАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Проаналізовано здобутки науковців і на цій основі продовжено розробку понятійного апарату вчення про злочини проти власності. З'ясовано основні концепції та засади розмежування насильницьких і ненасильницьких злочинів проти власності. Зазначено, що розмежування злочинів проти власності на насильницькі і ненасильницькі є умовним, адже насильство належить до категорії оціночних понять: те, що в деяких випадках вважається насильством, в інших – ні. Особливої складності цьому питанню додає відсутність ustalених («об'єктивних») одиниць для вимірювання насильства.

Ключові слова: *насильство, злочини проти власності, спосіб учинення злочину, насильницький та ненасильницький злочин, насильницька поведінка.*

Постановка проблеми. Визначення способу вчинення злочину має важливе значення для кримінально-правової характеристики злочинного діяння. Способом його вчинення, як зазначав В. М. Кудрявцев, є сукупність прийомів, що використовуються злочинцем у реалізації своїх намірів [1, с. 110]. Кримінальний кодекс України передбачає насильство як основний спосіб учинення деяких злочинів проти власності: грабежі, розбої і вимагання – традиційно входять до насильницьких форм вилучення чужого майна [2, с. 245].

Безперечно, найбільшої значущості насильство набуває у періоди докорінних історичних перетворень, революційних коливань, зміщення традиційних соціальних устроїв, що супроводжуються зміною способів життя суспільств. Цей процес супроводжується різноманітними катаклізмами і кризовими явищами, загостренням конкурентної боротьби націй за виживання і панування на світовій

арені, болісним пошуком нового, раціональнішого і справедливішого світового порядку.

Мета статті – критично проаналізувати здобутки попередніх науковців і на цій основі продовжити розробку понятійного апарату вчення про злочини проти власності, з'ясувати основні концепції та засади розмежування насильницьких і ненасильницьких злочинів проти власності.

Стан дослідження. Науковий пошук ґрунтується на працях М. І. Бажанова, Г. М. Борзенкова, В. І. Борисова, В. О. Владімірова, Л. Д. Гаухмана, М. А. Гельфера, Н. О. Гуторової, М. Й. Коржанського, Г. А. Крігера, Г. Л. Крігер, Ю. І. Ляпунова, П. С. Матишевського, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, М. І. Панова, В. М. Трубникова, М. І. Хавронюка, В. Б. Харченка та ін.

Однак сьогодні, безумовно, порушена проблематика спричиняє необхідність продовжити дослідження загальнотеоретичних положень учення про насильницькі та ненасильницькі злочини проти власності. Однією з причин актуальності цієї статті є тенденція загального незадоволення і зростання внутрішньої напруги, відчуття агресії з боку зовнішнього світу, і все це відбувається на тлі сучасної соціально-економічної нестабільності.

Виклад основних положень. Досліджуючи генезу основних способів вчинення злочинів проти власності, спостерігається, що вони не зазнали значних змін в історії розвитку відповідних правовідносин. Так, ще у Законах Хамурапі містяться згадки про означені види посягань, які каралися стратою. Грабежі і розбої також простежувалися у ранніх шумерійців [3, с. 29]. Деякі вчені поширеність насильницьких злочинів у Стародавній Русі порівнюють із формуванням національної кримінальної традиції та професіоналізуванням злочинності в цілому [4, с. 55]. Перші спроби виокремити різновиди насильства, як способу вчинення злочинів проти власності, можна знайти в Укладеннях про покарання кримінальні і виправні 1845 р., де вказувалося, що насильство – це: 1) «обида действие (причинение человеку боли с нарушением телесной неприкосновенности)»; 2) «обида обхождением (различные способы противозаконного, совершаемого против воли лица, воздаяствия на его психику)» [5, с. 20–27].

Отже, аналізуючи зазначену категорію злочинів, насамперед необхідно з'ясувати, що саме є основою для розмежування злочинів на насильницькі та ненасильницькі способи вчинення, які ознаки застосовуються науковцями та законодавцем для цього.

Відається, що розпочати треба безпосередньо з визначення поняття «насильство». Цьому терміну сьогодні присвячена чимала

кількість робіт учених. Утім, логічним убачається розглядати поняття насильства з етимологічного аналізу цього терміна. За походженням слово «насильство» є загальнослов'янським [6, с. 286]. Деякі науковці вказують на те, що це слово є книжним, але воно рано вкорінилося в державній, діловій мові (з 1073 року) [7, с. 330]. Інші – зробили висновок, що його основне значення – утиск, примушення, застосування сили – у зв'язку зі зміною правових норм нашарувалося новими змістовими відтінками [8]. Крім того, слово «насильство» містить синонімічне співвідношення з більш пізнім книжним словом «згвалтування» (рос. – изнасилование) [7, с. 330].

Поняття «насильство» використовується у різних галузях знань (філософії, психології, праві тощо), визначається і досліджується з різних боків: в одних як окрема категорія, в інших – як кваліфікуюча ознака окремих складів злочинів, залежно від завдань тієї чи іншої науки, особливостей її предмета дослідження.

Упродовж історії розвитку людства науковці робили висновок, що людське насильство може належати до одвічних супутників людства [9, с. 7]. Насправді насильство виступає невід'ємним, провідним елементом, частиною суспільного буття і способом його організації.

Для визначення ролі людини в насильницькій поведінці окреслювалися різні концепції. Деякі вчені пов'язували вирішення цієї проблеми зі змішуванням таких понять, як «агресія», «агресивність», «жорстокість», та часто поняття насильства змішувалося та ототожнювалося з поняттям агресії. Інші дослідники [10, с. 118; 11, с. 215] зауважували, що насильство, яке супроводжує людство, не має єдиних витоків, причин і функцій, оскільки завжди необхідний аналіз конкретної історичної ситуації з урахуванням особливостей кожної культури.

З уваги на зазначене, можна сформулювати, принаймні, дві ціннісні тенденції в розвитку насильства: перша – ґрунтується на прагненні пригнічення протилежної сторони, нав'язування їй своєї волі. Друга – спирається на принцип рівноправ'я сторін, стратегію діалогу та компромісу.

Як загальнонаукова категорія, насильство розглядається з точки зору двох протилежних підходів – абсолютного і прагматичного. В абсолютному розумінні насильство визначається як застосування фізичної сили; силування, гвалт, примус; застосування сили для досягнення будь-чого; примусовий вплив на когось, щось [12, с. 303]; дії із застосуванням фізичної або психічної сили щодо когось, примушення, силування, принука, гвалт [13, с. 551].

На думку А. А. Гусейнова, поняття насильства містить чітко виражене негативне оціночне навантаження і вживається у доволі

широкому значенні, яке охоплює усі форми фізичного, психологічного, економічного пригнічення і відповідні їм душевні якості, такі як брехня, ненависть, лицемірство тощо; фактично прямо отожднюється зі злом загалом [14, с. 35]. Під придушенням розуміється будь-яке обмеження умов особистого розвитку, причина якого полягає в інших людях чи суспільних інститутах. У такому тлумаченні насильства вагоме значення надається його моральному виміру [15, с. 67], однак саме це у результаті стає перешкодою його об'єктивного дослідження.

Прагматичний підхід орієнтується на ціннісно нейтральне і об'єктивне визначення насильства і отожднює його з фізичною і економічною шкодою, яку люди спричиняють одне одному [14, с. 35]. У цьому контексті насильство як соціальне явище визначається як умисна дія, що здійснюється соціальною групою чи індивідом, яка прямо пов'язана зі спричиненням або загрозою спричинення фізичної, психологічної, майнової шкоди іншій особі [16, с. 35]. Проте таке визначення насильства не відповідає його суті та не відмежовує його від суміжних понять. Воно недостатнє для його повного та чіткого визначення і потребує уточнення шляхом додавання ознак, які характеризують не лише його зовнішню форму, але й внутрішній зміст.

У межах правового підходу аналіз поняття насильства свідчить про наявність різноманітних точок зору з цього приводу. І першим прикладом, який підкріплює зазначене, є поняття, зафіксоване у міжнародному праві, а саме: насильство – умисне застосування фізичної сили або влади, реальне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий ступінь їх імовірності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різні збитки [17].

Це поняття наголошує на умисному характері та фактичному вчиненні акту насильства, незалежно від його результату. Відповідно, не визнається насильством необережне спричинення шкоди. Ще одним важливим моментом є достатньо широке розуміння природи насильницького акту, оскільки, окрім застосування фізичної сили, до таких дій належить і використання влади, завдяки чому до нього входять дії, джерелом яких є влада над людиною (погрози і залякування, відсутність турботи, ненадання допомоги або нехтування). Відтак, словосполучення «застосування фізичної сили або влади» слід розуміти, зокрема, як відсутність турботи, будь-які види жорстокого поводження. Що стосується наслідків насильства, то це визначення охоплює їх чимало, зокрема психологічну шкоду. Багато форм насильства можуть спричиняти фізичні, психологічні чи соціальні проблеми і не обов'язково призводити до тілесних ушкоджень, інвалідності

або смерті. Крім того, наслідки насильства можуть бути не тільки явними, але і прихованими, які тривають багато років після заподіяння шкоди. Тому врахування тільки тілесних ушкоджень або смерті звужує розуміння впливу акту насильства на окрему особу, громаду або суспільство [6, с. 288].

Аналіз робіт науковців дає підстави зазначити, що, формулюючи свої думки із зазначеної проблематики, група учених (О. М. Храмцов, О. М. Ігнатова, Р. Є. Токарчук, Л. В. Сердюк та ін.), надаючи поняття насильства, акцентує на його наслідках [18, с. 205; 19, с. 71; 20; 21, с. 22].

Проте ще у XIX ст. професор М. А. Неклюдов зазначав, що найбільш істотним елементом насильства (у вузькому розумінні) «є удар або насильницька дія над особистістю – наслідки ж цього насильства настільки випадкові, що визначити їх заздалегідь, за винятком, немає змоги. Тому за підставу караності може і повинно бути прийнято умисність або наміреність насильницької дії, але не її наслідки. Насильницькі дії повинні бути для законодавця фокусом, центром, на якому зосереджено увагу; наслідки цієї дії – променями або радіусами, що підсилюють або зменшують караність: по-перше, залежно від їх тяжкості; по-друге, залежно від їх наміреності» [22, с. 247].

Інша група науковців (А. Бойко, О. Буркіна, А. А. Гусейнов, С. Дем'яненко, А. Іващенко, А. Марченко та ін.) ототожнюють насильство й примус [23, с. 278; 24, с. 122; 25, с. 4; 14, с. 36].

У тлумачному словнику В. Даля насильство визначено як обмежувальна дія, образлива, незаконна і свавільна [26, с. 496]. Однак видається некоректним включати у загальне поняття насильства ознаку незаконності, адже норми позитивного права історично нестабільні та можуть змінюватися залежно від політичної, економічної ситуації в державі, впливу світового співтовариства тощо, а визначення поняття насильства повинно бути об'єктивним, а не залежати від волі законодавця. Від останнього можуть залежати лише підстави віднесення тієї чи іншої форми прояву насильства до протиправної чи правомірної [14].

Отже, з юридичної точки зору, насильство – це фізичний чи психічний вплив однієї людини на іншу, який порушує гарантоване Конституцією право громадян на особисту недоторканість [27, с. 346]; умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь [28, с. 501]. Як правило, насильство вчиняється діями, що є активною

поведінкою особи. Однак відомі випадки вчинення насильства і шляхом пасивної поведінки.

На думку О. В. Вербової, насильством є «різні за характером і інтенсивністю дії, які завжди спричиняють шкоду об'єктам посягання або реальну можливість такого спричинення». Схожий погляд на це питання у Л. В. Сердюка, який розглядає насильство як зовнішню з боку інших осіб умисну і протизаконну дію на особу (або групу осіб), вчинену проти її волі і здатну заподіяти органічну, фізіологічну або психічну травму, обмежити свободу волевиявлення або дії [21, с. 22].

Отож, зазначимо, що вчені, які досліджували проблему насильства, намагалися сформулювати доктринальне визначення окресленого поняття. Утім, усі наукові доробки з приводу створення дефініції насильства наштовхувались на суттєві перешкоди: 1) як у стислому логічному визначенні встановити зміст і межі насильства; 2) які саме суттєві відмінні ознаки найбільш точно і повно його характеризують?

Сьогодні під насильством у кримінальному праві традиційно розуміють фізичний або психічний вплив однієї особи на іншу, який порушує її право на особисту недоторканість, з метою досягнення певного злочинного результату. Але поняття фізичного та психічного насильства прямо не визначаються, а словосполучення «психічне насильство» взагалі не використовується законодавцем в офіційному тексті статей КК України.

Що ж стосується поняття ненасильства, а відповідно і розуміння насильницьких і ненасильницьких злочинів проти власності, то акцентуємо на філософському підході до розуміння зазначених категорій. Так, А. А. Гусейнов указує, що «поняття насилля і ненасилля складно зрозуміти без зіставлення. Аби з'ясувати конкретний характер цього співвідношення, їх треба розглядати у ширшому контексті» [14, с. 36].

У вчиненні насильницьких злочинів проти власності насильство або загроза його застосування є способом реалізації корисливих спрямувань. Утім, деякі вчені виділяють так звані ненасильницькі грабежі – «ривки», а також вимагання, пов'язані із загрозою обмеження прав, свобод, законних інтересів або розголошуванням відомостей, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, до окремої підгрупи, посилаючись на відсутність під час їх здійснення грубих насильницьких дій [29, с. 173; 30, с. 54]. Однак у цьому випадку насильство розуміється дещо у вузькому значенні. Уявляється, що обсяг цього поняття не обмежується ударом в обличчя, демонстрацією зброї тощо. Ривок сумки з рук жінки не є обов'язково пов'язаним зі спричиненням фізичного

болю, однак від цього він не припиняє бути актом насильства. Вимагаючи будь-яке майно і загрожуючи у разі його неотримання поширити відомості, небажані для потерпілого, злочинець, безсумнівно, застосує психічне насильство, обмежуючи право вибору варіанта поведінки жертви, блокуючи її волю [31]. Обмеження поняття «насильство» лише фізичним насильством або погрозами спричинення особі фізичної шкоди (психічним насильством), на нашу думку, не є виправданим, адже залишає за межами правового захисту осіб від багатьох інших способів насильницького спричинення їм психічних травм і незаконного впливу на їхню волю.

Висновки. Отже, розмежування злочинів проти власності на насильницькі і ненасильницькі є умовним, адже насильство належить до категорії оціночних понять: те, що в одних випадках вважається насильством, в інших – ні. Особливої складності цьому питанню додає відсутність усталених («об’єктивних») одиниць для вимірювання насильства.

Під час визначення поняття і низки злочинів, пов’язаних із насильницькими і ненасильницькими злочинами проти власності, необхідно враховувати закономірності розвитку нашого суспільства, а саме – поступовий рух до практичного зближення способів учинення цієї категорії злочинів, що фактично у деяких випадках унеможливорює та втрачає необхідність у такому розподілі. Однак слід зважати на тенденції розвитку кримінального законодавства стосовно охорони не тільки суспільних відносин, а і взаємозв’язаних з ними відносин, що характеризують значущість, масштабність і різнобічність кримінально-правового дослідження загальнотеоретичних положень учення про насильницькі та ненасильницькі злочини проти власності.

1. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / В. Н. Кудрявцев. – М.: Форум-Инфра-М, 1988. – 216 с.
2. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М.: НОРМА, 1999. – 516 с.
3. Варга Д. Древний Восток. У начала истории письменности / Д. Варга. – Будапешт: Корвина, 1979. – 204 с.
4. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А. И. Гуров. – М.: Юрид. лит., 1990.
5. Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях исполнительных и уголовных 1885 г. Издание 18-ое, пересмотренное и дополненное / Н. С. Таганцев. – М., 1915.
6. Блага А. Б. Насильство як правова категорія / А. Б. Блага // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 285–292.

7. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – СПб., 1902. – Т. 2.
8. Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования / В. В. Виноградов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wordhist.ru/pred.html>.
9. Лоренц Конрад. Что есть насилие? / Конрад Лоренц. – СПб., 1999. – 297 с.
10. Раппопорт Рой. Антропология насилия / Рой Раппопорт. – М., 1980. – С. 118.
11. Вердиев Н. О. Проблема насилия в религиозных учениях / Н. О. Вердиев. – Саратов, 1989.
12. Новий тлумачний словник української мови / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконті, 2003. – Т. 2. – 926 с.
13. Тлумачний словник української мови: понад 12500 статей (близько 40000 слів) / за ред. В. С. Калашника. – Х.: Прапор, 2002. – 992 с.
14. Гусейнов А. А. Поняття насилія і ненасилія / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 35–41.
15. Кулик Л. М. Ознаки насильницької злочинності / Л. М. Кулик // Держава та регіони: Серія «Право». – 2009. – № 2. – С. 65–69.
16. Лисюк Ю. В. Протидія насильству в сім'ї / Ю. В. Лисюк. – О.: Одеський юридичний інститут ХНУВС, 2007. – 164 с.
17. WHO Global Consultation on Violence and Health Violence: a public health priority. Geneva. World Health Organization, 1996 (document WHO/EHA/EPLPOA. 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.who.int/topics/violence/en/>
18. Храмов О. М. Насильство як кримінально-правова категорія / О. М. Храмов // Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2012. – № 1034. – С. 202–206.
19. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання / О. М. Ігнатов // Право України. – 2005. – № 3. – С. 67–71.
20. Токарчук Р. Е. Насиліє як складова ознака хищення: питання відповідальності / Р. Е. Токарчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum7209/item7213.html>
21. Сердюк Л. В. Кримінологічне і криміно-правове дослідження насилія: дис. ... д-ра юр. наук: спец. 12.00.08 / Л. В. Сердюк. – Саратов, 2003. – 447 с.
22. Неклюдов Н. А. Руководство к Особенной части русского уголовного права / Н. А. Неклюдов. – СПб., 1876. – Т. 2.
23. Комментарий к УК Российской Федерации / под ред. А. И. Бойко. – Ростов н/Д, 1996. – 789 с.
24. Онтология и аксиология права: тезисы докладов и сообщений Второй междунар. науч. конф. (октябрь 2005 г.). – Омск: Изд-во Ом. акад. МВД России, 2005. – С. 122.
25. Иващенко А. Е. Методология правового исследования насилия / А. Е. Иващенко, А. И. Марченко // Социально-правовые проблемы борьбы с насилием. – 1996. – С. 2–6.

26. Даль В. Толковый словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей / В. Даль. – М., 1956.

27. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М.: Книжный мир, 2000. – 720 с.

28. Великий энциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.

29. Зелинский А. Ф. Криминология: учеб. пособие / А. Ф. Зелинский. – Х.: Рубикон, 2000. – 240 с.

30. Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П. С. Матышевский. – К.: Юринком, 1996. – 240 с.

31. Албул С. В. Насильство при вчиненні злочинів проти власності / С. В. Албул [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.apdr.in.ua/v32/28.pdf.

Дорохина Ю. А. Доктринальний аналіз основних концепцій розмежування насильствених і ненасильствених преступлень проти власності

Проанализированы достижения ученых и на этой основе продолжена разработка понятийного аппарата учения о преступлениях против собственности, обозначены основные концепции и исходные принципы разграничения насильственных и ненасильственных преступлений против собственности.

Указано, что разделение преступлений против собственности на насильственные и ненасильственные достаточно условно, в первую очередь потому, что насилие относится к категории оценочных понятий – то, что в одних случаях считается насилием, в других таковым не считается. Особой сложности этому вопросу добавляет отсутствие устоявшихся («объективных») единиц для измерения насилия.

Ключевые слова: *насилие, преступления против собственности, способ совершения преступления, насильственное и ненасильственное преступление, насильственное поведение.*

Dorokhina Y. A. Doctrinal analysis of the basic concepts of differentiation of violent and non-violent property crimes

The article comprises the analysis of the achievements of previous researchers and thereupon continued development of the conceptual apparatus doctrine of crimes against property, found the basic concepts and principles of distinction weekend of violent and non-violent property crimes.

Based on analysis of different sources the article reviews that limiting the term «violence» only physical violence or threats to cause physical harm to the person (mental violence) is not justified, because the leaves outside the legal protection of persons from other violent ways causing them mental trauma and undue influence on their will. It is noted that the division of crimes against property violent and non-violent is rather arbitrary, primarily because violence belongs to the category of such notions – that in some cases considered violent, while others such is not considered. Special complexity to this issue adds no established («objectively») units for measuring violence.

The article comes to conclusion that definition of and number of offenses related to violent and nonviolent crimes against property must be considered patterns of our society – namely a gradual movement towards convergence practical ways of committing crimes this category that actually in some cases impossible and loses needs in this dispensation.

However, it should be based on trends of criminal law in respect of not only social relations, as well as interconnected and relations with them, describing the importance, scope and versatility of criminal law of general study of the teachings of violent and non-violent property crimes.

Key words: *violence, crimes against property, the way of committing crimes, violent and non-violent crime, violent behavior.*

Стаття надійшла 17 березня 2015 р.

УДК 343.7

В. М. Захарчук

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА САМОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ

Розглянуто питання суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки. Проаналізовано кримінальне законодавство та практику його застосування щодо встановлення ознак суб'єктивної сторони цього складу злочину. Встановлено, що суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки характеризується умисною формою вини, а умисел може бути і прямим, і непрямим. Водночас особа усвідомлює фактичний характер свого діяння, оскільки розуміє його значення та спрямованість на досягнення певного результату. Вказано, що мотив і мета є факультативними ознаками суб'єктивної сторони аналізованого складу злочину.

Ключові слова: *склад злочину, земельна ділянка, самовільне зайняття, умисел.*

Постановка проблеми. Відповідно до кримінального права, особа може підлягати відповідальності тільки тоді, коли вона вчинила винне суспільно небезпечне діяння. Відповідальність тільки за наявності вини є одним із найважливіших принципів кримінального права, що покладений у його основу. Чинне законодавство чітко закріплює цей принцип. Тому встановлення наявності чи відсутності вини як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину під час учинення самовільного зайняття земельної ділянки має важливе значення для правильної кваліфікації цього злочину.

Стан дослідження. Вивчення проблем самовільного зайняття земельної ділянки здійснено у працях таких учених, як Н. О. Антонюк, В. А. Бублейник, О. О. Дудоров, Е. М. Ефендієв, П. Ф. Кулинич, Р. О. Мовчан, М. І. Панов, Г. Ф. Поленов, А. І. Терещенко, І. К. Тупіко, В. М. Федоров, О. В. Чепка та ін.

Метою статті є вивчення та аналіз суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки, визначення особливостей встановлення виду умислу під час учинення цього злочину.

Виклад основних положень. Склад злочину «Самовільне зайняття земельної ділянки», що передбачений ч. 1 ст. 197-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України), як і кожен інший склад злочину, характеризується обов'язковою наявністю такого елемента, як суб'єктивна сторона складу злочину. Її ознаками зазвичай є вина, мотив, мета, а також емоційний стан (емоції) особи у момент учинення злочину [1, с. 273]. Оскільки у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки немає вказівки на мотив, мету або емоційний стан (емоції) під час учинення таких дій, то такі ознаки не є обов'язковими для цього складу злочину. Тому зміст суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки насамперед необхідно досліджувати шляхом аналізу вини.

У теорії кримінального права вказується, що самовільне зайняття земельної ділянки характеризується умисною формою вини [2, с. 33; 3, с. 285; 4, с. 268; 5, с. 7; 6, с. 230]. Але, зважаючи на те, що самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197-1 КК України) є злочином із матеріальним складом, а в самій нормі не конкретизовано, з якою формою вини цей злочин учиняється, її необхідно визначати саме шляхом аналізу психічного ставлення особи і до дії (самовільного зайняття), і до наслідків (значної шкоди), тобто шляхом аналізу інтелектуальних та вольових елементів вини.

Відповідно до ст. 24 КК України, за прямого та непрямого умислу особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності) та передбачає його суспільно небезпечні наслідки. Відмінність між прямим та непрямым умислом виявляється у ставленні винного до суспільно небезпечних наслідків свого діяння: під час прямого умислу особа бажає їх настання; непрямого – хоч не бажає, але свідомо припускає їх настання.

Інтелектуальний елемент умислу охоплює усвідомлення суспільної небезпечності власної поведінки (дії або бездіяльності) та передбачення суспільно небезпечних наслідків. Така характеристика інтелектуального елемента є спільною і для прямого, і для непрямого умислу [1, с. 280–281].

Д. А. Гарбатович вказує, що здатність що-небудь усвідомлювати означає вміння або можливість особи повністю доводити до своєї свідомості певне явище або подію, а також сприймати, засвоювати свою свідомістю фактичний характер учиненого діяння [7, с. 15]. Потрібно погодитися з О. І. Рарогом, на думку якого під усвідомленням суспільної небезпечності діяння розуміється усвідомлення того, на що здійснюється посягання (об'єкт злочину), а також розуміння фактичних об'єктивних ознак учиненого діяння та їх соціального значення [8, с. 30]. В. М. Бурдін також вказує, що перед тим, як усвідомлювати суспільну небезпечність свого діяння, треба усвідомлювати його значення та фактичний характер (фізичні властивості діяння) [9, с. 357]. Крім того, як зауважує Р. В. Вереша, усвідомлення суспільної небезпечності охоплює уявлення суб'єкта і про факультативні ознаки об'єктивної сторони, за яких учинюється злочин – спосіб, місце, час [10, с. 186].

У разі вчинення самовільного зайняття земельної ділянки особа усвідомлює фактичний характер свого діяння, оскільки розуміє його значення та спрямованість на досягнення певного результату. Таке усвідомлення формується на основі життєвого досвіду особи та набутих нею знань та навиків. Тобто, свідомістю винного охоплюються фактичні обставини, які належать до об'єкта та предмета злочину: особа усвідомлює, що вчиняє захоплення конкретної земельної ділянки, яка має певного власника, а також те, що з приводу неї є певні відносини (хоч може і не знати суб'єктів цих відносин), усвідомлює, що земельна ділянка має певне місце розташування, межі, властивості; до об'єктивної сторони: особа усвідомлює, які дії необхідно здійснити (огородження, оранку, культивування земельної ділянки, посів на ній сільськогосподарських культур тощо). Також особа усвідомлює, що використовує чуже майно безоплатно. Отже, вона розуміє суспільну значимість своїх дій, а також причинно-наслідкову залежність між суспільно небезпечними діями та суспільно небезпечними наслідками. Хоча, як правило, таке усвідомлення передбачає не юридичну суть ознак учиненого діяння, а має лише загальний характер причинно-наслідкової залежності – особа може не знати, хто є власником земельної ділянки, яке її цільове призначення, який розмір шкоди буде заподіяно, який розмір орендної плати не буде сплачено тощо.

В. А. Бублейник та А. І. Терещенко вказують, що у разі самовільного зайняття земельної ділянки особа усвідомлює, що вона використовує земельну ділянку без належного дозволу [6, с. 230]. О. О. Дудоров також наголошує, що в такому разі особа усвідомлює відсутність у неї права на конкретну земельну ділянку [2, с. 33]. Тобто,

особа усвідомлює, що здійснює зайняття земельної ділянки без правових підстав (тобто за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду), відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки тощо). Також вона усвідомлює, що вчинене нею діяння порушує певні правила поведінки, які прийняті суспільством і відображені в правових нормах, що, як вказує С. В. Склярів, є одним з обов'язкових елементів умисної форми вини [11, с. 33]. Відображення всіх цих компонентів у свідомості винного дає йому змогу усвідомлювати об'єктивну спрямованість свого діяння на певні соціальні блага, його шкідливість для системи суспільних відносин (земельно-правових відносин, відносин у сфері містобудування тощо), тобто його суспільну небезпеку. Хоча не виключено, що особа, зважаючи на складність правового регулювання земельних відносин, що стосуються порядку набуття прав на земельну ділянку, може і не розуміти заборону таких дій конкретними правовими нормами, тобто усвідомлювати їх протиправність. Однак, як слушно вказує В. К. Гришук, усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваного особою діяння не означає обов'язкового усвідомлення нею протиправності цього діяння [1, с. 282]. Через це видається правильною позиція Р. О. Мовчана, який вказує, що усвідомлення протиправності діяння не варто включати в інтелектуальний елемент умислу під час самовільного зайняття земельної ділянки [12, с. 136].

Аналіз судової практики свідчить про те, що особа, як правило, усвідомлює, що для використання земельної ділянки в неї мають бути законні підстави, але інколи свідомо це ігнорує. Вироком Петрівського районного суду Кіровоградської області Особа_4 був визнаний винним у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 197-1 та ч. 1 ст. 364 КК України, за те, що зловживаючи службовим становищем, діючи умисно, в період із березня 2009 року до березня 2011 року, в інтересах очолюваного ним фермерського господарства, без будь-яких правових підстав, усвідомлюючи протиправність своїх дій та відсутність у нього права на земельну ділянку, зайняв та використовував земельну ділянку із земель запасу площею 85,37 га, не сплачував орендну плату за користування землею, чим заподіяв істотну шкоду інтересам держави в розмірі 83194,21 грн. [13].

Зовсім інша ситуація можлива в тому разі, коли особа розпочала використовувати надану їй земельну ділянку до отримання всіх необхідних правостановлювальних документів та їх державної реєстрації. У цьому разі вона дійсно може не усвідомлювати ні протиправності своїх дій, ні їх суспільної небезпеки, оскільки вважає, що має законне

право на використання земельної ділянки. Але за таких умов буде не самовільне зайняття земельної ділянки, а використання земельної ділянки без правовстановлювальних документів, відповідальність за що не передбачена.

Відповідно до ст. 24 КК України, до інтелектуального елемента умислу, крім усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій, також належить передбачення особою суспільно небезпечних наслідків таких дій, яке характерне і для прямого, і непрямого умислу. Як вказує Р. В. Вереша, законодавець формулювання «передбачала його суспільно небезпечні наслідки» – це розумове уявлення особи про результати своєї дії чи бездіяльності. Передбачення має конкретний характер і особа чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки [10, с. 187]. На думку В. М. Бурдіна, розмежування між окремими видами умислу необхідно проводити насамперед за інтелектуальними елементами, які відображають передбачення суспільно небезпечних наслідків [9, с. 361].

Як вказує О. І. Парог, прямий умисел характеризується передбаченням, як правило, неминучості, а інколи – реальної можливості настання наслідків, тоді як непрямому умислові характерне передбачення тільки можливості настання таких наслідків [8, с. 38].

Свідомістю особи, яка самовільно займає земельну ділянку, крім усвідомлення фактичного характеру своїх дій, має охоплюватись і те, що з приводу земельної ділянки є певні суспільні відносини, врегульовані нормами права, та суб'єкти цих відносин. Зокрема є власник земельної ділянки, який вправі здійснювати правомочності щодо неї. Винний усвідомлює, що, здійснюючи зайняття земельної ділянки без згоди її власника або законного володільця, він тим самим порушує ці відносини та заподіює чи може заподіяти істотну шкоду. За таких умов особа передбачає наслідки своїх дій і у тому разі, коли вона достовірно усвідомлює неминучість їх настання (наприклад, особа усвідомлює, що власник земельної ділянки не зможе її використовувати та не отримає прибуток, не буде сплачена орендна плата тощо), і в тому разі, коли вона передбачає лише можливість їх настання (наприклад, особа може достовірно не знати, чи буде використовувати власник земельну ділянку; трапляються випадки, коли особа самовільно займає та використовує земельну ділянку, яка тривалий час ніким не оброблялась). Визначальним водночас є те, що особа усвідомлює, що саме її конкретне діяння може заподіяти суспільно небезпечні наслідки. Тому слід погодитися з В. А. Бублейником та А. І. Терещенком, на думку яких особа, здійснюючи самовільне зайняття земельної ділянки,

передбачає, що в результаті її дій заподіюється шкода власнику чи володільцю земельної ділянки [6, с. 230].

Наступним елементом умислу є вольовий елемент, який має вирішальне значення для розмежування прямого та непрямого умислу. Якщо під час прямого умислу, як уже зазначалося, особа бажає (прагне) настання суспільно небезпечних наслідків учинюваного нею діяння, то за непрямого умислу не бажає, але свідомо припускає можливість їх настання [1, с. 281].

У теорії кримінального права та практиці його застосування під бажанням особи настання певних наслідків розуміється передбачення неминучості їх настання через те, що особа вчиняє всі, на її думку, необхідні дії для настання конкретних бажаних нею наслідків [11, с. 35]. Тобто особа прагне до конкретного злочинного результату, провадячи свідому та цілеспрямовану діяльність на його досягнення. Як вказує Л. Д. Гаухман, такий результат може бути єдиною метою злочинних дій або лише необхідним засобом для досягнення іншої мети [14, с. 152].

Протиставляючи ж непрямий умисел прямому, слід зважати на те, що під час непрямого умислу суспільно небезпечний наслідок – це побічний продукт злочинних дій винного, спрямованих для досягнення іншої мети, яка знаходиться в межах конкретного складу злочину. Винний не прагне заподіяти суспільно небезпечних наслідків. Незважаючи на передбачення таких наслідків, особа не відчуває потреби в їх досягненні, вони не потрібні їй ні як основний, ні як проміжний результат діяння. Однак, як вказує Р. В. Вереша, хоч свідоме припущення настання наслідків є таким процесом мислення, за яким особа хоч і не бажає їх настання, але водночас вона погоджується з їх настанням. Таке погодження полягає в байдужому ставленні до настання наслідків [10, с. 194]. Як слушно зауважує О. І. Рарог, у такому випадку суб'єкт заподіює шкоду, «не задумуючись» про шкідливі наслідки свого діяння, можливість настання яких видається йому доволі реальною [8, с. 36].

Щодо самовільного зайняття земельної ділянки, то особа може здійснювати такі дії, небажаючи настання суспільно небезпечних наслідків (значної шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки). Її дії неспрямовані на досягнення таких наслідків, вона може ставитися до них байдуже і вони їй непотрібні. У цьому разі вольовий елемент полягає в іншому – особа бажає незаконно заволодіти земельною ділянкою для задоволення певної потреби, отримання вигоди. Однак було б не правильно стверджувати, що під час самовільного зайняття земельної ділянки, особа, діючи з непрямым умислом,

ставиться до суспільно небезпечних наслідків негативно, прагне їх уникнення, ненастання. Адже в такому разі особа реально передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, тобто вважає їх закономірним результатом розвитку причинно-наслідкового зв'язку, хоч і може байдуже ставиться до можливості їх настання.

У судовій практиці трапляються випадки, коли особи, які вчинили самовільне зайняття земельної ділянки, не бажали настання суспільно небезпечних наслідків і вважали, що їх дії не могли заподіяти таких наслідків. Особа_2 ви роком Козятинського міськрайонного суду Вінницької області був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, за те, що самовільно зайняв і використовував землі запасу та землі резервного фонду, які тривалий час ніким не оброблялись. Особа_2 вважав, що він не заподіяв жодної шкоди, оскільки сільська рада, землі якої було зайнято, замість збитків від невикористання земель запасу та резервного фонду отримала додаткові кошти до бюджету, які надалі були використані в інтересах цієї територіальної громади. Крім того, Особа_2 привів у належний стан земельні ділянки, які тривалий час не оброблялись, сплатив усі податки та орендну плату, а тому вважав, що в його діях немає складу злочину [15].

Але і в такому разі зайняття та фактичне використання земельної ділянки було вчинене умисно, адже особа усвідомлювала свої дії, розуміла те, що вони порушують певні правила поведінки, хоча водночас байдуже поставилась до наслідків таких дій.

Здійснюючи самовільне зайняття земельної ділянки злочинці переважно керуються корисливими мотивами, адже вони насамперед використовують земельні ділянки і для отримання прибутку шляхом вирощування товарної сільськогосподарської продукції, добування корисних копалин, і для задоволення інших індивідуальних потреб (наприклад, для будівництва житлового будинку, складу тощо). Здебільшого у судових рішеннях не конкретизуються мотиви цих злочинів, а використовується формулювання «в особистих інтересах»; якщо ж особа є службовою, то, як правило, трапляється інше формулювання – «в особистих та інтересах фермерського господарства» тощо. Метою самовільного зайняття земельної ділянки здебільшого є вирощування сільськогосподарської продукції для продажу або особистого використання, добування корисних копалин, побудова певної будівлі або споруди тощо.

Висновки. Отже, на підставі здійсненого аналізу інтелектуальних та вольових ознак вини можна констатувати, що суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки, що передбачено

ч. 1 ст. 197-1 КК України, характеризується умисною формою вини та може бути вчинене і з прямим, і з непрямим умислом. Такий умисел є, як правило, заздалегідь обдуманим, оскільки намір учинити самовільне зайняття земельної ділянки та фактичний початок таких дій відділені певним часом, під час якого особа обмірковує істотні обставини й умови майбутньої злочинної діяльності: вибирає конкретну земельну ділянку, способи її використання, підшукує співучасників, планує шляхи реалізації вирошеного незаконним шляхом врожая, розробляє способи узаконення самовільно зайнятої земельної ділянки тощо. Будучи заздалегідь обдуманим, такий умисел може бути і визначеним (коли в свідомості особи точно конкретизовані суспільно небезпечні наслідки самовільного зайняття земельної ділянки), і невизначеним (у разі, якщо суспільно небезпечні наслідки хоч і охоплюються передбаченням винного, але конкретно невизначені).

Мотив та мета є факультативними ознаками суб'єктивної сторони цього складу злочину.

1. Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В. К. Гришук. – К.: Ін Юре, 2006. – 568 с.

2. Дудоров О. О. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / О. О. Дудоров, М. І. Мельник // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 29–36.

3. Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: монографія / О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – 400 с.

4. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – 2-ге вид. – К.: ВД «Дакор», 2013. – 786 с.

5. Кулинич П. Протидія самовільному зайняттю землі – дійсна й надумана / П. Кулинич // Юридичний вісник України. – 2006. – № 37. – С. 6–7.

6. Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки / А. І. Терещенко, В. А. Бублейник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 221–232.

7. Гарбатович Д. А. Кваліфікація уголовно-правових деянь по суб'єктивній стороні: монографія / Д. А. Гарбатович. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 192 с.

8. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – 133 с.

9. Бурдін В. Зміст вини: проблема співвідношення інтелектуальних та вольових аспектів / В. Бурдін // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 355–365.
10. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України: монографія / Р. В. Вереша. – К.: Атіка, 2005. – 223 с.
11. Склярів С. В. Вина и мотивы преступного поведения / С. В. Склярів. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 326 с.
12. Мовчан Р. О. Вина як основна ознака суб'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва / Р. О. Мовчан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2009. – № 1. – С. 128–136.
13. Вирок Петрівського районного суду Кіровоградської області у справі № 1-66/11 за 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18710880>.
14. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л. Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 316 с.
15. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області у справі № 1-328/11 за 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715>.

Захарчук В. Н. Суб'єктивна сторона самовільного заняття земельного участка

Рассмотрено вопросы субъективной стороны самовольного занятия земельного участка. Проанализировано уголовное законодательство и практику его применения в отношении установления признаков субъективной стороны этого состава преступления. Установлено, что субъективная сторона самовольного занятия земельного участка характеризуется умышленной формой вины, а умысел может быть так прямым, так и косвенным. При этом лицо осознает фактический характер своего деяния, поскольку понимает его значение и направленность на достижение определенного результата. Указано, что мотив и цель являются факультативными признаками субъективной стороны этого состава преступления.

Ключевые слова: *состав преступления, земельный участок, самовольное занятие, умысел.*

Zakharchuk V. N. Subjective aspect of unauthorized occupation of land plot

This article examines the issue of subjective side of unauthorized occupation of land plot. Analysis of criminal legislation and practice of its application concerning the identification of features of subjective side of this corpus delicti have been made. Through the analysis of the intellectual and volitional characteristics of fault is that the subjective side of the unauthorized occupation of land is characterized by an intentional fault and can be accomplished with both direct and indirect intention.

Carrying out unauthorized occupation of land a person aware of the actual nature of his/her act, because he/she understands its value and focus on achieving a certain result. Also the person realizes that he/she uses someone's property free of charge. As a rule, such awareness has a general character, i.e., the person may not know who owns the land, what is its purpose, which is the size of the damage will be caused, which rent amount will not be paid, etc. A person may not understand the prohibition of the following specific legal regulations, i.e., to realize their unlawfulness. This person provides the consequences of their actions as if it reliably recognizes the inevitability of their occurrence and in the case when it involves only the possibility of their occurrence. Determinant is that person realizes that his/her particular act may lead to socially dangerous consequences.

Volitional element of intent lies in the fact that the person making the illegal seizure of land may not desire the onset of socially dangerous consequences (a significant harm to the owner or rightful possessor of land). His / her actions are not aimed at achieving such consequences, he/she can treat them indifferently and it may not be necessary. In this case, volitional element is that the person wishes to illegally acquire land to meet particular needs, receive benefits.

The motive and purpose are optional features of subjective side of this part of the Act.

Key words: *corpus delicti, land plot, unauthorized occupation, intent.*

Стаття надійшла 23 лютого 2015 р.

УДК 343.988

В. П. Ковальчук

ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ПОСЯГАННЯМ НА ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я І ГІДНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

Досліджено питання віктимологічного запобігання посяганням на життя, здоров'я і гідність працівника міліції. Доведено, що професія працівника правоохоронних органів унаслідок своєї специфіки завжди належить до групи ризику. Встановлено, що в тих випадках, коли виконання службових обов'язків здійснюється працівниками міліції з професійною деформацією, фактор віктимологічного ризику значно загострюється. Набуває особливого кримінологічного значення розвиток загальної і спеціальної професійної майстерності у поєднанні з вихованням високих, навіть у найбільш екстремальних ситуаціях надійних, морально-етичних устоїв.

Ключові слова: *віктимологія, злочинність, група ризику, професійна деформація, потерпілий, правоохоронні органи.*

Постановка проблеми. Розвиток злочинності безпосередньо впливає на діяльність правоохоронних органів, зокрема працівників міліції, які здійснюють правоохоронні функції. Особливо актуальне це питання в умовах сьогодення. Це автоматично підвищує небезпеку для працівників правоохоронних органів, зокрема для їхнього життя, здоров'я і гідності. В зв'язку з цим виникає необхідність дослідження проблеми професійних умов їхньої діяльності, що, своєю чергою, стає передумовою пошуку більш ефективної захищеності й безпеки працівників міліції як суб'єктів охорони правопорядку в Україні.

За даними офіційної статистики Генеральної прокуратури України, 2014 р. органами внутрішніх справ обліковано 23268 злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; з них: особливо тяжкі – 1958 злочинів; тяжкі – 24. Кількість потерпілих працівників ОВС 2014 р. становила 1520 осіб [1].

Унаслідок загострення криміногенної обстановки, зростання злочинності в її найагресивніших формах почастишали випадки виникнення екстремальних ситуацій, коли життя або здоров'ю працівників органів внутрішніх справ загрожувала реальна небезпека. Працівник органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків може бути об'єктом посягання і водночас зобов'язаний припинити будь-яке посягання на інші об'єкти, що охороняються, чи які він має захищати, тобто свідомо ризикувати своїм здоров'ям і навіть життям для усунення небезпеки. Крім того, діяльність працівників органів внутрішніх справ здебільшого пов'язана з небезпекою та стресовими ситуаціями. Своєрідність впливу небезпеки полягає в її постійній потенційній присутності. Можливість нападу на працівників правоохоронних органів існує впродовж усього часу виконання оперативно-службових завдань.

Зазначені особливості професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ вимагають надійного забезпечення їх природних прав на життя, здоров'я, честь, гідність і недоторканність у процесі виконання ними своїх посадових обов'язків.

Віктимологія – це самостійний розділ кримінологічної науки стосовно вчення про жертву злочинів. Віктимологічна спрямованість досліджень покликана вивчати найбільш характерні риси особистості жертви, сукупність відносин між злочинцем і жертвою задля сприяння попередженню злочинності, в тому числі розглядуваної. Іншими словами, віктимологія – вчення про потерпілих від злочинних посягань. На практиці віктимологія наближена до вчення про причини [2, с. 63–69].

Стан дослідження. Проблему віктимологічної профілактики вивчали чимало закордонних і вітчизняних учених-кримінологів, серед яких: А. І. Алексєєв, Г. Фон Гентіг, А. А. Глухова, В. В. Голина, О. М. Джужа, О. М. Литвак, Д. В. Ривман, В. Е. Квашиш, В. І. Полу-бінський, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, І. П. Лановенко, Г. М. Міньковський, П. П. Михайленко, О. І. Рошін, В. О. Туляков, І. К. Туркевич та ін.

Виклад основних положень. Поняття «безпека діяльності працівників органів внутрішніх справ» слід розуміти ширше, ніж забезпечення лише їх особистої безпеки. Безпека діяльності працівників ОВС – явище багатовимірне і охоплює низку взаємопов'язаних компонентів. До основних із них належать: а) економічна безпека – відповідність матеріального забезпечення працівника його об'єктивним матеріальним потребам; б) правова безпека – відповідність правового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ об'єктивним умовам і завданням цієї діяльності; в) матеріально-технічна безпека – відповідність матеріально-технічного забезпечення службово-професійній діяльності працівників ОВС, об'єктивним умовам і завданням останньої; г) соціальна безпека – відповідність соціального статусу органів служб і підрозділів та їх працівників важливості тих правоохоронних завдань, які вони виконують; ґ) соціально-психологічна безпека – це насамперед відповідність громадської думки про діяльність органів внутрішніх справ об'єктивним оцінкам їх діяльності та відповідність «образу працівника» реальним професійним та особистісним типам працівників; д) кадрова безпека – відповідність рівня професійної надійності працівників вимогам до особи рядового чи начальницького складу, завдань і реальних умов діяльності органів системи Міністерства внутрішніх справ; е) інформаційна безпека – відповідність можливостей отримання інформації, необхідної для ефективної професійної діяльності, реальній потребі мати таку інформацію для вирішення службових завдань і забезпечення професійної захищеності й особистої безпеки працівників ОВС; є) спеціальна безпека – ефективність спеціальних заходів оперативно-розшукового, контррозвідувального та іншого характеру, дій підрозділів власної безпеки із захисту органів внутрішніх справ від деструктивного впливу злочинного середовища; ж) психологічна безпека – відповідність спеціальних заходів, спрямованих на профілактику та попередження психологічної деформації особистості працівника, ступеню реального впливу на нього психотравмувальних факторів, пов'язаних із професійною діяльністю; з) фізична безпека – відповідність комплексу правових, матеріально-технічних, управлінсько-організаційних та інших заходів, які забезпечують життя

й здоров'я працівників під час вирішення ними професійних обов'язків, реальним можливостям знизити цей ризик чи небезпеку до об'єктивно можливої межі.

Професійна безпека працівників органів внутрішніх справ – це конкретна характеристика діяльності. Вона залежить від рівня професійної захищеності, але безпосередньо пов'язана з реальною мірою професійного ризику та здатністю осіб рядового та начальницького складу звести цей ризик до можливої межі за вирішення професійно-службових завдань. Цей ризик може мати матеріальний, професійно-моральний, психологічний та фізичний характер. До матеріального ризику входить можливість втрати чи пошкодження якихось матеріальних об'єктів або предметів, які належать органу внутрішніх справ чи його працівникові. Професійно-моральний ризик передбачає погрози, шантаж, провокації, втягування працівника в незаконні зв'язки зі злочинними елементами. Психологічний ризик – це можливість отримання психологічних травм, психологічної дестабілізації особистості під впливом стресів та емоційно-психологічних перевантажень, пов'язаних із професійною діяльністю. Фізичний ризик – це небезпека для життя і здоров'я працівника, пов'язана з його службово-трудовою діяльністю.

За вибірковими даними, причинний механізм конкретних злочинів віктимологічної спрямованості виявляється: в кожному другому-третьому випадку побутових злочинів; у кожному третьому випадку згвалтувань; у двох випадках із п'яти, коли вчинюється автотранспортний злочин; у восьми випадках із десяти – у здійсненні шахрайства [3, с. 131]. Стосовно злочинів, потерпілими від яких є працівники міліції, то, за даними наукових досліджень, абсолютна більшість злочинців свою злочинну мотивацію пояснюють незаконними діями працівників міліції.

Німецький кримінолог Г. Шнайдер, говорячи про поняття жертви і теоретичні основи віктимології, наголошував, що жертва злочину (потерпілий) є істотним елементом у процесах виникнення злочину і контролю за злочинністю [4, с. 349].

Загалом Г. Шнайдер, як і більшість кримінологів, розглядає формування стану жертви злочину з позицій активного учасника кримінальної події, зрештою, як одного з суб'єктів процесу виникнення злочинності. Взаємні сприймання дійсності, погляди та зв'язки, а також різні інтерпретації поведінки і особи злочинця, і жертви мають для цих процесів вирішальне значення. Модель способу життя ґрунтується на психологічній теорії, коли особистість оцінюється саме як процес [4, с. 357].

Для розглядуваної проблеми характерною є та обставина, що саме злочинець вибирає жертву безпосередньо чи опосередковано. Цінність віктимологічних підходів досліджень щодо посягань на особистість працівників міліції в тому, що тут багато аспектів мають практичну спрямованість [5, с. 23], а це допомагає досліджувати психологію відносин злочинця і працівника міліції із установленням конкретних помилок у практичній діяльності працівників міліції.

Головна кримінологічна ідея стосовно віктимологічних аспектів боротьби з посяганнями на життя і здоров'я працівників міліції стосується двох проблемних моментів.

По-перше, професія працівника правоохоронних органів унаслідок своєї специфіки завжди належить до групи ризику, тобто завдяки виконанню працівниками міліції своїх професійних обов'язків щодо охорони правопорядку. Відомо, що потерпілими від злочинів дедалі частіше стають працівники правоохоронних органів, особливо міліції [6, с. 138].

По-друге, в тих випадках, коли виконання службових обов'язків здійснюється працівниками міліції з професійною деформацією, фактор віктимологічного ризику значно загострюється.

Чимало вчених, розглядаючи наявність і рівень професійної деформації співробітників міліції, спиралися на сукупність психологічних і кримінологічних параметрів, які, врешті-решт, і розкривають особистість співробітника в правоохоронній діяльності. Так, В. С. Медведєв вирізняє п'ять таких узагальнених показників, а саме: 1) упередження до об'єктів правоохоронної діяльності (звинувальний нахил, абсолютизація карально-примусових заходів і віра в їх універсальну ефективність, численні емоційно негативні психологічні бар'єри тощо); 2) довільно-суб'єктивне сприймання і тлумачення діючих норм права і поведінки («для досягнення мети всі засоби допустимі», «якщо норма обтяжлива, то її можна не дотримуватись» та ін.); 3) перенесення стилю службового спілкування з об'єктом діяльності, окремих професійних підходів і прийомів на позаслужбові відносини з найближчим соціальним оточенням (грубе нав'язування свого світогляду, вживання спеціального жаргону тощо); 4) професійне огрубіння особистості працівника міліції (звуження кола інтелектуальних інтересів, домінування професійних інтересів у спотвореному вигляді; втрата відчуття спільності з різними верствами населення та ін.); 5) зміни в образі «я» – системі уявлень працівника міліції про себе (стійко завищена професійна самооцінка, хворобливе реагування на критику і контроль керівництва, жорстка орієнтація тільки на власний досвід тощо) [7, с. 52–62].

Напрями, які призводять до професійної деформації співробітників міліції, можуть мати різний ступінь інтенсивності й спільності. Процес деформації, як правило, поступовий. На початку ті чи інші «позивні» щодо деформації можуть не мати помітного негативного впливу на поточну професійну діяльність. На середньому рівні формування деформації такі зміни очевидні. На глибинному рівні деформаційні зміни вражають усю особистість. Ці зміни стійко (невипадково) проявляються. Професіоналізм трансформується у свою протилежність, зникають внутрішні бар'єри проти суб'єктивного тлумачення нормослухняної поведінки. На глибинному рівні деформовані риси функціонують у переважно автономному режимі, вони не просто чекають сприятливих для актуалізації умов, а шукають і створюють ситуації для свого прояву [7, с. 65].

Першоосновою попередження професійної деформації окремих працівників міліції має бути формування, розвиток і закріплення позитивного загального і спеціального авторитету працівників міліції. Йдеться про забезпечення необхідного або, як мінімум, суспільно прийнятного рівня авторитету.

Реальна складність проблеми боротьби з професійною деформацією працівників міліції зумовлена, на думку багатьох кримінологів, такими обставинами: по-перше, міліцейська діяльність специфічна безпосередніми, психологічно насиченими контактами з дуже великою кількістю людей як із правомірною, так і з неправомірною поведінкою; по-друге, такі контакти надто різноманітні, в багатьох ролевих ситуаціях із негативним морально-психологічним змістом; по-третє, порівняна більшість працівників міліції за загальним культурним рівнем не вища, а часто й нижча, ніж у тих, з ким їм доводиться професійно спілкуватися; по-четверте, працівники міліції часто розбещуються можливостями пияцтва, прагненням до насолоди владою зі зловживанням нею, а інколи й до особистої наживи [8].

У кримінологічній літературі під професійною деформацією працівників міліції прийнято мати на увазі спотворені форми службової діяльності, коли здійснюється поступова зміна особистісних характеристик, докорінна переоцінка узвичаєних професійних якостей. Така деформація правоохоронців пов'язана зі своєрідним автоматизмом прийняття рішень, що суперечать законності (обвинувальний ухил, процесуальний нігілізм, психологічна нестійкість, установка на особисту корисливість, нарешті й службова безвідповідальність і несамокритичність) [9].

Професійні деформації перероджують працівників міліції на девіантів, а з часом і на злочинців [10, с. 210].

В юридичній літературі справедливо наголошується, що проблема правопорядку, можливо, і повинна розглядатися в контексті більш загальної теоретичної системи, на основі певних філософсько-психологічних уявлень, що, зрештою, утворюють основу наукової картини світу з її одвічним протистоянням правопорушників і правоохоронців. Це зумовлено не тільки зв'язком понять «порядок» і «правопорядок», а й тим, що аналіз проблеми правопорядку передбачає вивчення особливостей соціальних норм, а також відхиленя від них. Поняття ж «норма» і «відхилення» – загальнонаукові і для свого розкриття потребують знань не тільки суміжного характеру, а й універсальних уявлень про навколишнє середовище [11].

У кримінологічних виданнях зафіксовано твердження, що фактор деформації професіоналізму тісно пов'язаний із загальним стажем роботи. Зокрема, В. С. Медведєв вважає, що професійна деформація у працівників міліції виглядає так: «До 5 років службової діяльності – малоймовірна, незначна, найчастіше спостерігається початковий рівень деформації; до 6–10 років – переважає середня можливість, початковий і середній рівні поширені приблизно однаково; до 11–15 років – можливість деформації висока, виникає глибинний рівень; більше 15 років служби – деформація практично немінуча» [7, с. 66].

Але з цими твердженнями навряд чи можна погодитися, принаймні, тому, що фактично знецінювалося би загальне значення досвіду працівників міліції як однієї з основних ознак майстерності. Основна увага повинна приділятися саме доборові висококваліфікованих практичних працівників, які охороняють громадський порядок, щоб вони були орієнтовані на постійне підвищення свого теоретичного і практичного досвіду, критичне осмислення помилок, обмін позитивним досвідом. Для навчального процесу, перепідготовки кадрів і поглиблення професіоналізму варто застосовувати доволі широкий підхід, зокрема планувати залучення до викладання не тільки «міліцейських» фахівців, але і практиків-економістів, податкових інспекторів, працівників банкової системи та ін. [12, с. 264].

Навчальна підготовка, перепідготовка та обмін практичним досвідом повинні забезпечувати не тільки суто професійну, але й психолого-педагогічну спрямованість діяльності органів внутрішніх справ. Г. О. Юхновець пропонує реалізацію керівниками міліцейських служб системи ранньої профілактики можливих професійних деформацій у таких напрямках: а) генералізація ідей процесу підвищення, що триває постійно, рівня службової готовності на правовій і глибоко моральній основі; б) концентрація зусиль суб'єктів системи виховної і соціально-психологічної роботи на формуванні у працівників міліції

професійно значущих особистих якостей; в) використання можливостей випереджаючого професіоналізму, кращі його зразки для підвищення якісного рівня службових навичок у повсякденній роботі з реалізації працівниками міліції своїх прав і обов'язків [13, с. 67].

Психологічна модель працівника міліції-початківця у динамічному розвитку повинна постійно вдосконалюватися. Водночас рання профілактика професійної деформації працівників міліції передбачає своєчасне звільнення з міліцейської служби працівників, які виявили схильність до аморальності, правопорушень і навіть злочинів. Практично всі дослідники розглядуваної проблеми аргументовано стверджують, що працівники міліції, які стали на стежку учинення злочинів, як правило, вже пройшли тривалий шлях наростаючої службової деформації, що залишалося без відповідного реагування. Тут діє старий принцип – уседозволеність стає першим кроком до вчинення актів злочинності [14].

У науковій літературі помітно актуалізується проблема встановлення, вивчення і класифікації причин професійної деформації працівників міліції. Причини і умови, що сприяють такій деформації, прийнято класифікувати на об'єктивні і суб'єктивні, коли об'єктивні причини і умови стосуються саме професійної діяльності, а суб'єктивні розглядаються як такі, що ґрунтуються на особливостях особистості працівника міліції та процесі його еволюції до мотиваційної готовності до свідомої службової деформації [15, с. 110–111].

Вивчення і наукової літератури, і досвіду боротьби з проявами професійної деформації співробітників міліції дає підстави вважати об'єктивними причинами і умовами такі соціальні фактори:

- економічна і соціальна криза в Україні; недостатнє матеріальне забезпечення працівників міліції; несприятливі побутові умови життя багатьох працівників міліції;
- труднощі, що виникають через специфіку професійної діяльності працівника міліції, – психічна і фізична перевтома, екстремальність і конфліктність службових ситуацій;
- систематичні контакти з правопорушниками, злочинним середовищем, що може дещо деградує впливати на працівника міліції;
- помилки у кадровому доборі міліцейських служб, прорахунки у виховній роботі.

До суб'єктивних причин і умов професійної деградації працівників міліції найперше належать:

- низький культурно-фаховий рівень деяких працівників міліції, їх небажання вдосконалювати професійні якості, часте ігнорування нормативних правил виконання службових обов'язків;

- підвищена схильність до стресового стану, недостатня психологічна і вольова підготовленість, нездатність до необхідного саморегулювання і самокритичності, особливо з урахуванням такого надзвичайно важливого чинника, що сучасне життя окреслило проблему стресу і його шкідливих наслідків як основну [16, с. 236];
- несприятливий мікроклімат у колективі і сім'ї;
- порушення моральної цілісності особистості багатьох працівників міліції;
- психологічна несумісність із обраною професією правоохоронця;
- психологічна схильність до кар'єризму та антигуманізму, глибинна неповага до людського суспільства, відсутність схильності до співпереживання;
- ігнорування громадської думки, правовий нігілізм, особиста психолого-біологічна схильність до авантюризму, правопорушень, злочинних учинків.

В. С. Медведєв вважає, що однією з необхідних складових громадської думки є престиж професії працівника міліції. Узагальнюючи результати проведених у різний час досліджень, можна констатувати, що сьогодні престиж працівника ОВС загрозливо низький. Часто працівники ОВС і члени їхніх сімей соромляться такої службової приналежності, приховують або маскують її, щоб не відчувати в повсякденному житті презирливого ставлення до себе [7, с. 75].

Міліцейська професія досі належить до групи ризику для її носіїв через свою службову специфіку. Але під час професійної деформації працівників міліції рівень ризику автоматично значно підвищується. Професійна деформація співробітників міліції стимулює агресивність правопорушників і злочинців. Агресивність правопорушників і злочинців стосовно працівників міліції зумовлена й суто віктимологічним характером поведінки останніх в умовах кризово-конфліктних взаємовідносин у конкретній ситуації відновлення правового поля.

Актуалізація проблеми попередження професійної деформації працівників міліції зумовлена тимчасовими труднощами перехідного періоду, багатьма соціальними та економічними негараздами у житті суспільства, а також зростанням рівня зухвалості та жорстокості злочинного середовища, зокрема проти владних структур, особливо стосовно правоохоронців. Організація і практична реалізація такого віктимологічного напрямку, як попередження професійної деформації окремих працівників міліції, потребує постійного системного аналізу та своєчасних оперативних заходів, науково обґрунтованих криміноло-

гічних рекомендацій на вітчизняному, а також міжнародному рівнях. Доцільно додатково комплексно проаналізувати колишній досвід щодо форм і методів взаємодії міліцейських структур і населення з метою ефективної боротьби із корупцією серед працівників міліції в нових сучасних умовах державотворення.

Особливого кримінологічного значення набуває розвиток загальної і спеціальної професійної майстерності у поєднанні з вихованням високих, навіть у найбільш екстремальних ситуаціях, надійних морально-етичних устоїв. Професіоналізм і моральність – обов'язкові елементи формування особистості працівника міліції, які тільки за поєднання надійно забезпечують від виникнення тих чи інших відхилень, що призводять до деформації особистості окремих охоронців правопорядку.

Ширше і більш глибоко слід використовувати засоби психології та інших наук, спрямованих на психолого-психічну реабілітацію та усунення стресових перевантажень правоохоронців, які опинилися на передовій у боротьбі з правопорушеннями і злочинністю.

Висновки. Формування в Україні правової держави обумовлює важливість вирішення проблеми забезпечення безпеки її громадян. За цих умов питання забезпечення безпеки діяльності працівників органів внутрішніх справ набуває нового, більш актуального значення. Будучи громадянами України, працівники органів внутрішніх справ мають невід'ємні права, закріплені Конституцією України, в якій зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Виконання працівниками органів внутрішніх справ своїх обов'язків у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів учасників суспільних відносин певною мірою залежатиме від рівня захищеності правоохоронців. Нормативно-правове забезпечення безпечного виконання працівниками органів внутрішніх справ своїх професійних обов'язків є недосконалим, значна кількість правових актів застаріла або містить численні прогалини та суперечності. У зв'язку з цим питання організаційно-правового забезпечення безпеки діяльності працівників системи МВС України набувають сьогодні особливої актуальності.

1. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/>

2. Методологические проблемы уголовно-правового регулирования общественных отношений: сб. науч. тр. М-ва внутр. дел СССР. ВНИИ / под общ. ред. И. И. Карпеца. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. – 93 с.
3. Криминология: учебник для вузов по напр. и спец. «Юриспруденция» / Г. М. Миньковский, Н. Ф. Кузнецова, М. Н. Голоднюк и др.; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 413 с.
4. Шнайдер Г. Й. Криминология: пер. с нем. / Г. Й. Шнайдер. – М.: Прогресс-Универс, 1994. – 504 с.
5. Кернер Х. Ю. Криминология: словарь-справочник: пер. с нем. / Х. Ю. Кернер, Э. Рессман. – М.: Норма, 1998. – 391 с.
6. Зелинский А. Ф. Криминология: учебное пособие / А. Ф. Зелинский; МВД Украины; Ин-т внутр. дел. – Х.: Рубикон, 2000. – 239 с.
7. Медведев В. С. Проблемы професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: теоретичні та прикладні аспекти / В. С. Медведев. – К.: НАВСУ, 1997. – 191 с.
8. Мельник П. В. Концептуальні передумови формування професіоналізму працівників міліції: спецкурс з криминології / П. В. Мельник, Л. В. Терещенко. – Ірпінь, 1998. – 143 с.
9. Панасюк А. Ю. Обвинительный уклон в зеркале психологического исследования / А. Ю. Панасюк // Психологический журнал; РАН, Институт психологии. – 1992. – Т. 13. – № 3. – С. 54–65.
10. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс; пер. з англ. В. Шовкуна, А. Олійника. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
11. Мельник П. В. Теоретико-методологічні основи концепцій нетрадиційної та суспільно небезпечної поведінки / П. В. Мельник, Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко // Філософсько-психологічні підвалини криминології як науки. Т. 1. – К., 2001. – Т. 1. – 678 с.
12. Козаченко І. П. Участь працівників практичних підрозділів у навчальному процесі / І. П. Козаченко // Проблеми підвищення рівня підготовки кадрів для органів внутрішніх справ: матеріали наук.-практ. конференції (Київ, 10–11 грудня 1992 р.). – К., 1993. – С. 263–266.
13. Юхновець Г. О. Проблеми психолого-педагогічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ / Г. О. Юхновець // Наукові розробки Академії по вдосконаленню практичної діяльності та підготовки кадрів органів внутрішніх справ (за результатами науково-дослідних робіт у 1993 році): матеріали науково-практичної конференції (Київ, 1–2 лютого 1994 р.); МВС України, УАВС; відп. ред. А. П. Закалюк. – К., 1994. – С. 67–70.
14. Уманский Л. И. Методы экспериментального исследования социально-психологических феноменов: методология и методы социальной психологии / Л. И. Уманский, Е. В. Шорохова (отв. ред.). – М.: Наука, 1977. – С. 54–71.
15. Мельник П. В. Взаимодействие органов милиции и населения как криминологическая проблема / П. В. Мельник, А. М. Гумин, Л. В. Терещенко. – К.–Львов, 1999. – 215 с.
16. Фурдуй Ф. И. Стресс и здоровье / Ф. И. Фурдуй; В. Х. Анастиади (отв. ред.); АН ССР Молдова, Ин-т зоологии и физиологии. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 239 с.

Ковальчук В. П. Виктимологічне предотвращення посягательств на життя, здоров'я і достоїнство працівників міліції

Исследуется вопрос виктимологического предотвращения посягательств на жизнь, здоровье и достоинство сотрудника милиции. Доказано, что профессия работника правоохранительных органов в силу своей специфики всегда относится к группе риска. Установлено, что в тех случаях, когда выполнение служебных обязанностей осуществляется работниками милиции с профессиональной деформацией, фактор виктимологического риска значительно обостряется. Приобретает особое криминологическое значение развитие общего и специального профессионального мастерства в сочетании с воспитанием высоких, даже в самых экстремальных ситуациях надежных, морально-этических устоев.

Ключевые слова: виктимология, преступность, группа риска, профессиональная деформация, потерпевший, правоохранительные органы.

Kovalchuk V. P. Victimological Prevent Encroachment on the Life, Health and Dignity of Militiamen

The article deals with the issues of the victimological prevention of the encroachment on life, health and dignity of militiamen. It is proved that the profession of a law enforcement employee due to its specific features always belongs to a risk group, i. e. due to carrying out professional duties of militiamen concerning the protection of law and order. When the discharge of official duties is carried out by militiamen with professional deformation, the factor of a victimological risk significantly escalates. The development of general and specific professional skills in conjunction with the education of high, even in the most extreme situations strong, moral-ethical principles acquires a special criminological significance.

Increase in the crime directly affects the activity of law enforcement bodies, including militiamen who carry out law enforcement functions. This automatically increases the danger to law enforcement officers, in particular to their life, health and dignity. Thus it is necessary to study the problem of the professional conditions of their activity, which becomes a prerequisite for finding a more effective protection and security of militiamen as subjects of maintenance of law and order in Ukraine.

Forming a legal state in Ukraine stipulates the importance of solving the problem of ensuring the safety of its citizens. Under these conditions the question of safety of employees of internal affairs bodies acquires a new, more contemporary value. Employees of internal affairs bodies as Ukrainian citizens have inalienable rights fixed in the Constitution of Ukraine, which states that a man, his life and health, honour and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine; and establishing and ensuring human rights and freedoms are the main duty of the state. Carrying out the duties in the field of protection of rights, freedoms and lawful interests of participants of public relations by employees of internal affairs bodies will depend on the level of protection of law enforcement workers.

Key words: victimology, crime, group risk, professional deformation, victim, law enforcement authorities.

Стаття надійшла 9 лютого 2015 р.

ВИКРАДЕННЯ ЯК НАСКРІЗНЕ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ПОНЯТТЯ

З'ясовано таке наскрізне кримінально-правове поняття, як викрадення. Проаналізовано особливості регламентації цього питання за чинним кримінальним законодавством України. Досліджено зміст і значення цього поняття у Кримінальному кодексі України та кримінально-правовій літературі. Висвітлено зміст окресленого поняття у постановвах Пленуму Верховного Суду України. Відображено позицію судової практики в контексті розуміння такого поняття. Наведено співвідношення понять «викрадення» і «розкрадання». Запропоновано варіант кваліфікації діянь особи у низці випадків.

Ключові слова: *Кримінальний кодекс, викрадення, наскрізне кримінально-правове поняття.*

Постановка проблеми. Дослідження питання про викрадення як одне із багатьох наскрізних кримінально-правових понять надзвичайно важливе. У доктрині кримінального права воно може сприяти зменшенню кількості дискусій, а також неоднозначних рішень, що приймаються в правозастосувальній діяльності.

Доцільно виявити особливості висвітлення цього кримінально-правового поняття у кримінальному законі, з'ясувати недоліки, щоб уникнути їх у майбутніх відповідних кримінально-правових нормах.

Стан дослідження. Зазначене питання становить певний інтерес у кримінально-правовій літературі. Воно було предметом вивчення багатьох науковців, зокрема: О. О. Володіної, Л. М. Кривоченко, В. Г. Кундеуса, Т. А. Чумаченко та ін. Здебільшого питання про викрадення цими та інші авторами досліджувалося поверхнево в межах загального вчення про об'єктивну сторону складу злочину, або ж зосереджувалась увага на цій ознаці лише окремих складів злочинів. Проте наявність деяких змін у законодавстві, привернення уваги до не врахованих раніше аспектів дають змогу по-новому його вирішити.

Виклад основних положень. Викрадення є одним із багатьох наскрізних кримінально-правових понять. У кримінально-правовій літературі зазначається, що наскрізними поняттями слід вважати такі, які використовуються неодноразово і мають одне і те ж значення і зберігають його незалежно від того, щодо якого інституту кримінального права вони використовуються [1, с. 74].

Жодного разу це поняття не використано законодавцем у Загальній частині Кримінального кодексу (далі – КК) України. Натомість

в Особливій частині КК України про нього йдеться майже у двох десятках статей КК України (п. 3 ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 146, ч. 5 ст. 158, ч. 1 ст. 185, ч. 1 ст. 186, ч. 1 ст. 188-1, ч. 1 ст. 206-2, ч. 1 ст. 262, ч. 1 ст. 266 тощо).

У чинному КК України зміст поняття «викрадення» не розкривається. Лише в двох статтях кримінального закону роз'яснено, яких саме діянь воно стосується. Так, відповідно до ст.ст. 185, 186 КК України, таємне викрадення чужого майна – це крадіжка, а відкрите викрадення чужого майна – це грабіж. Тобто, з позиції нашого законодавця, це кримінально-правове поняття охоплює лише дві вказані форми розкрадання.

У більшості випадків у кримінальному законі це кримінально-правове поняття містить вказівку одночасно на діяння як ознаку об'єктивної сторони складу злочину і на суспільно небезпечний наслідок (ст. 185, ст. 186, ч. 1 ст. 188-1, 308, 312, 313 тощо). У деяких випадках це поняття містить вказівку на мету вчинення відповідного суспільно небезпечного діяння, а тому є ознакою суб'єктивної сторони складу злочину (ч. 3 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313, ч. 3 ст. 262 КК України). В одному випадку поняття «викрадення» є одним із видів можливих суспільно небезпечних наслідків (ч. 2 ст. 320 КК України). Також в одному складі злочину воно є ознакою потерпілої особи (п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України).

У ч. 2 ст.ст. 308 і 312 КК України міститься така кваліфікована ознака складу злочину, як вчинення його із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи з погрозою застосування такого насильства. Тобто досліджуване поняття, яке використовується в ч. 1 зазначених статей, має дещо вужчий зміст, ніж в інших випадках, оскільки охоплює вилучення відповідних предметів тільки шляхом крадіжки і ненасильницького грабежу.

В більшості із розглядуваних випадків це поняття є ознакою основного складу злочину в КК України (ч. 1 ст. 146, ч.ч. 5–7 ст. 158, ч. 1 ст. 185, ч. 1 ст. 186, ч. 1 ст. 188-1, ч. 1 ст. 206-2, ч. 1 ст. 262, ч. 3 ст. 262, ч. 1 ст. 266, ч. 1 ст. 308, ч. 3 ст. 308, ч. 1 ст. 312, ч. 1 ст. 313, ч. 1 ст. 346, ч. 1 ст. 357, ч. 1 ст.ст. 410, 432, ч. 1 ст. 444), а в одному – ознакою кваліфікованого складу злочину (п. 3 ч. 2 ст. 115).

Інколи поняття «викрадення» розглядалося в роз'ясненнях найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції. Зокрема, відповідно до ч. 2 п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» від 26 квітня

2002 року № 3, ч. 1 п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» від 26 квітня 2002 року № 4 (із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 16), під викраденням слід розуміти протиправне таємне чи відкрите, зокрема із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя або здоров'я, чи з погрозою застосування такого насильства, їх вилучення у юридичних або фізичних осіб незалежно від того, законно чи незаконно ті ними володіли [2; 3]. З аналізу п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 року № 10 випливає такий же висновок [4]. Некоректним видається використання цього поняття у п. 25 цієї постанови, де роз'яснюється, яким чином визначається вартість майна, одержаного будь-яким способом розкрадання, оскільки лише за вказівки законодавцем на крадіжку і грабіж йдеться про викрадення.

Виникає питання, чи це кримінально-правове поняття має такий же зміст і в інших статтях Особливої частини КК України, де використовується (п. 3 ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 146, ч.ч. 5–7 ст. 158, ч. 1 ст. 188-1, ч. 1 ст. 206-2, ст. 266, ч. 1 ст. 346, ч. 1 ст. 357, ч. 1 ст. 410, ст. 432, ч. 1 ст. 444).

З'ясуємо зміст окресленого поняття в кримінально-правовій літературі. Зокрема, на думку Л. М. Кривоченко, викрадення виражається в дії (активній поведінці) і означає незаконне, безоплатне вилучення чужого майна поза волею власника. Викрадення повинно бути безоплатним: винний не повертає викрадене, не оплачує його вартість, не відшкодовує її будь-яким еквівалентом [5, с. 494].

В. Г. Кундеус займає позицію, згідно з якою в кримінальному праві мають паралельно існувати поняття «викрадення» та «розкрадання». Викрадення, на його думку, здійснюється шляхом фізичного вилучення людини, рухомого майна чи будь-яких інших речей із будь-яких мотивів, а розкрадання – шляхом обернення майна чи права на майно із корисливих спонукань на свою або інших осіб користь. Ученим обґрунтовано, що збіг за обсягом категорій «викрадення» і «розкрадання» відбувається за вчинення викрадення майна (ст.ст. 185, 186, 187, 188 КК), оскільки викрадення майна водночас виступає і як видова категорія викрадення, і як видова категорія розкрадання. В інших випадках існує викрадення без розкрадання (наприклад, викрадення людини) і розкрадання без викрадення (наприклад, шахрайське заволодіння правом на майно) [6, с. 4–5].

В. Г. Кундеус зазначає, що «суть викрадення у злочинах проти власності полягає в тому, що винна особа вчиняє фізичне вилучення рухомого майна, що характерно для вчинення крадіжки, грабежу і розбою. Об'єктивна сторона крадіжки характеризується тасним викраденням чужого майна, тобто тасним фізичним вилученням майна й наступним його оберненням, для грабежу ж характерно відкрите викрадення – відкрите фізичне вилучення. Розбій передбачає напад і насильство. Викрадення майна в розбої є результатом такого нападу» [6, с. 15]. Деякі міркування цього науковця видаються суперечливими і сумнівними. По-перше, не можна погодитися із думкою цього вченого про те, що такі склади злочинів, як крадіжка, грабіж і розбій, можуть бути вчинені із будь-яких мотивів. Аксиоматичною в теорії кримінального права є позиція, згідно із якою для цих та інших форм розкрадання характерним є корисливий мотив. Відсутність такого мотиву може бути підставою для іншої кримінально-правової оцінки відповідного суспільно небезпечного діяння (скажімо, за ст. 356 КК України). По-друге, спочатку цей науковець окресленим поняттям охоплює такі форми розкрадання, як крадіжка, грабіж, розбій і вимагання, а далі – лише перші три зазначені форми розкрадання. По-третє, він не враховує те, що в розбої для вказівки на діяння як ознаку об'єктивної сторони складу злочину законодавцем використано термін «заволодіння».

Т. А. Чумаченко обґрунтовує, що викрадення характеризується незаконним (поза волею власника) і безоплатним оберненням (привласненням) винною особою на свою користь або користь інших осіб чужого майна [7, с. 135]. Як бачимо, цей дослідник не вказує чітко, яким способом може бути здійснено викрадення.

У кримінально-правовій літературі висловлюються різні думки стосовно цього питання і щодо окремих складів злочинів. Так, у Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України за загальною редакцією П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка зазначено, що термін «викрадення» у ч.ч. 5–7 ст. 158, як і у ст. 146, вживається у більш широкому розумінні, ніж у ст.ст. 185 та 186, у яких він вжитий як родові поняття для позначення двох способів обернення майна на свою користь чи на користь інших осіб – тасного і відкритого [8, с. 395].

Проте, які саме підстави наявні для вживання у більш широкому розумінні не зазначено. Протилежна позиція висловлена в Науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України за редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка та в підручнику «Кримінальне право (Особлива частина)» за редакцією О. О. Дудорова

та Є. О. Письменського, де вказано, що це відкрите чи таємне протиправне заволодіння відповідними документами [9, с. 420; 10, с. 250].

Стосовно поняття «викрадення» у ст. 146 КК України, то науковці схиляються до думки, що викрадення людини може бути здійснено будь-яким способом, а саме: таємним, відкритим, шляхом обману чи зловживання довірою [11, с. 74,79], або також шляхом погроз чи насильства [12, с. 218; 9, с. 420; 10, с. 364], або ж таємним, зокрема шляхом обману чи насильницьким [13, с. 69]. Судова практика обстоює таку ж позицію. Зокрема, вироком Білоцерківського районного суду Київської області ОСОБА_6, ОСОБА_7 і ОСОБА_8 були визнані винними і засуджені за ч. 3 ст. 146 КК України за те, що вони, застосовуючи фізичну силу, витягнули ОСОБА_12 з салону автомобіля на вулицю і, долаючи його опір, розпочали спричиняти останньому чисельні удари руками та ногами по голові та інших частинах тіла, а коли ОСОБА_12 внаслідок побиття припинив чинити опір, проти волі посадили його до автомобіля і відвезли за межі м. Білої Церкви до безлюдного місця у лісосмузі, з метою вимагання у нього грошових коштів, отриманих від реалізації нерухомості, та застосування до останнього, задля досягнення цієї мети, фізичного насильства та катувань [14].

В іншому випадку вироком Першотравневого районного суду м. Чернівців від 15 березня 2012 року ОСОБА_4 була визнана винною і засуджена за те, що, маючи корисливу мету, спрямовану на викрадення малолітньої ОСОБА_5, скориставшись тим, що вона є її родичкою, під приводом поїздки до спільних родичів, ввійшла в довіру до останньої, після чого без відома та дозволу матері малолітньої – гр-ки ОСОБА_6 – незаконно шляхом обману та зловживання довірою викрала малолітню ОСОБА_5. ОСОБА_4 сказала малолітній, що мати дозволила, щоб вона поїхала із нею [15]. Норми, які містяться у ст.ст. 346 і 444 КК України, є спеціальними щодо норми, яка передбачена у ст. 146, оскільки в них йдеться про спеціального потерпілого. Отож, зміст розглядуваного поняття у таких нормах має бути єдиним. Оскільки нами було висловлено точку зору про недоцільність використання поняття «викрадення» в цьому складі злочину, то спробуємо запропонувати інше, яке б охоплювало вказані способи вчинення відповідного діяння. Видається, що таким поняттям могло б бути «заволодіння» із таких підстав. По-перше, у примітці до ст. 289 і в ч. 3 ст. 357 КК України йдеться про заволодіння відповідними предметами складу злочину будь-яким способом. По-друге, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що заволодівати – означає

брати у своє володіння, опанувати, охоплювати кого, що-небудь [16, с. 381].

Треба також коротко проаналізувати доцільність використання поняття «викрадення» в контексті складу злочину «Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання». Так, Т. А. Чумаченко, яка присвятила аналізу цього складу злочину дисертацію, одним із видів викрадення вважає викрадення електричної і теплової енергії [7, с. 135].

М. І. Панов викрадення електричної або теплової енергії визначає шляхом об'єднання змісту двох діянь: а) протиправного вилучення чужої для суб'єкта злочину електричної чи теплової енергії та б) використання такої енергії у своїх чи інших осіб інтересах [5, с. 503]. Більш обґрунтованою видається позиція М. І. Мельника, який поняття «викрадення електричної та теплової енергії» ототожнює лише з її незаконним споживанням, тобто взагалі без укладення відповідного договору на її постачання або за його наявності, однак із порушенням установлених правил споживання енергії [9, с. 523]. Справді, некоректним і необґрунтованим є використання поняття «викрадення» у цьому складі злочину, принаймні, з таких причин.

По-перше, як у кримінально-правовій літературі [7, с. 63], так і в судовій практиці правильно, на основі положень кримінального закону, визнається, що способами вчинення цього злочину можуть бути: 1) самовільне використання енергії без приладів обліку (якщо використання приладів обліку обов'язкове); 2) пошкодження приладів обліку; 3) будь-який інший спосіб [17].

По-друге, абсолютно аргументовано зазначається, що енергію не можна вкрасти, оскільки вона не має фізичної ознаки предмета крадіжки, пряма шкода від використання енергії не заподіюється. І в законодавстві України енергія не названа серед видів майна, які є об'єктами права власності [18, с. 45–46].

Видається, що у вирішенні цього питання необхідно зважати на таке. Поняття «розкрадання» у чинному кримінальному законодавстві відсутнє, а тому у з'ясуванні його змісту доцільно за основу брати відповідне доктринальне визначення. Зокрема, В. О. Навроцький аргументує, що розкрадання майна – це протиправне, безоплатне вилучення майна з володіння суб'єктів права власності й звернення його на користь інших суб'єктів, вчинене шляхом крадіжки, грабежу, розбою, вимагання, розтрати, привласнення, зловживання службовим становищем, шахрайства [19, с. 231]. Натомість поняття «викрадення», як зазначалося, у КК України прямо стосується тільки двох форм розкрадання – крадіжки і грабежу. Вважаємо, що викрадення – це таємне

чи відкрите протиправне, безоплатне вилучення майна з володіння суб'єктів права власності й звернення його на користь інших суб'єктів. Загальновизнано, що в кримінальному праві відповідні поняття повинні тлумачитися буквально чи обмежувально, але не поширювально. Окрім того, в доктрині кримінального права існує неписане правило, відповідно до якого недоліки закону не можуть тлумачитися на шкоду особі, щодо якої він застосовується. Ба більше, однакові кримінально-правові поняття повинні мати єдиний зміст у межах всього закону і навіть системи законодавства, оскільки в іншому разі порушується системність і цілісність у праві загалом, ускладнюється розуміння закону і застосування його на практиці. Вживання законодавцем терміна «викрадення» передбачає, що всюди, де він зафіксований у законі, йому повинно надаватися однакове значення. У ст.ст. 262, 308, 312, 313, 410 КК України законодавець розмежовує поняття «викрадення» і «розбій». Натомість у ст.ст. 158, 357, 432 КК України йдеться лише про «викрадення», а тому видається, що коли особа застосовує насильство, яке є небезпечним для життя чи здоров'я особи, чи погрозу застосування такого насильства з метою одержання певного майна на свою користь чи користь інших осіб, то такі дії треба оцінювати за сукупністю злочинів, передбачених у цих статтях і за статтями 121, 122, 125 (ч. 2) КК України.

Висновки. Незважаючи на те, що поняття «викрадення» є наскрізним, воно неоднаково тлумачиться нашим законодавцем, доктриною і правозастосовною практикою. Наявні недоліки в кримінальному законі у висвітленні цього питання.

1. Навроцький В. О. Наскрізні кримінально-правові поняття / В. О. Навроцький // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2011. – С. 73–77.

2. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua

3. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 4 (із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 16) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua

4. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scourt.gov.ua

5. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Вид. третє, переробл. та доповн. – Х.: Одиссей, 2006. – 1184 с.

6. Кундеус В. Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; Кримінально-виконавче право» / В. Г. Кундеус. – Х., 2004. – 19 с.

7. Чумаченко Т. А. Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання (ст. 188-1 КК України): кримінально-правова характеристика: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08 / Т. А. Чумаченко. – К., 2008. – 223 с.

8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України (2-е вид., перероб. та доп.) / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, С. В. Фесенка. – К.: Дакор, 2008. – 1428 с.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та доп. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

10. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / А. С. Беніцький, В. П. Бодаєвський, Г. Є. Болдарь та ін.; за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Т. 1. – Луганськ: Елтон-2, 2012. – 780 с.

11. Володіна О. О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08 / О. О. Володіна. – Х., 2003. – 229 с.

12. Сташис В. В. Личность – под охраной уголовного закона (Глава III Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием) / В. В. Сташис, М. И. Бажанов. – Симферополь: Таврида, 1996. – 235 с.

13. Стрельников А. И. Ответственность за убийство, совершенное при обстоятельствах, отягчающих наказание (ч. 2 ст. 105 Уголовного кодекса Российской Федерации): дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08 / А. И. Стрельников. – М., 1997. – 183 с.

14. Справа № 357/4564/13-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua/Review/39340971

15. Справа № 1-26/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravoscope.com/act-virok-1-26-2012-vojtun-o-b-15-03-2012-torgivlya-lyudmi-abo-insha-nezakonna-ugoda-shhodo-lyudini-20904180

16. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

17. Узагальнення практики розгляду судами справ про злочини проти власності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/A3C2C60FB6B9E6FBC2257B7C004531C5>

18. Навроцький В. О. Чи можна вкрасти електроенергію? / В. О. Навроцький // Підприємцтво, господарство і право. – 2000. – № 8. – С. 45–47.

19. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій / В. О. Навроцький. – К.: Знання, 2000. – 771 с.

Максимович Р. Л. Похищение как сквозное уголовно-правовое понятие

Вьясняется такое сквозное уголовно-правовое понятие как похищение. Анализируются особенности регламентации данного вопроса по действующему уголовному законодательству Украины. Исследовано содержание и значение этого понятия в Уголовном кодексе и уголовно-правовой литературе. Освещено содержание рассматриваемого понятие в постановлениях Пленума Верховного Суда Украины. Показано позицию судебной практики в контексте понимания данного понятия. Приведено соотношение понятий «похищение» и «хищение». Предложено вариант квалификации деяний лица в некоторых случаях.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, похищение, сквозное уголовно-правовое понятие.

Maxymovych R. L. Larceny as a through criminal-legal notion

The article is dedicated to the ascertaining of such a through criminal-legal notion as larceny. The peculiarities of regulation of this problem according to the valid Criminal code of Ukraine are analyzed. The sense and meaning of this notion is researched in the Criminal code of Ukraine and criminal-legal literature. It is argued that this notion has various criminal-legal sense sometimes. It is proved that underlying notion must have single meaning. This notion is not used in the General part of the Criminal code of Ukraine.

On the other hand it is used almost in twenty articles of Special part of the Criminal code of Ukraine. The sense of the notion «larceny» is not clarified in the valid Criminal code of Ukraine. This criminal-legal notion includes two forms of stealing only. The underlying criminal-legal notion contains a reference to the action as the characteristic of the objective side of the body of crime and to the social dangerous consequences simultaneously. In some cases this notion contains a reference to the purpose of corresponding social dangerous action, and that is why it is the characteristic of the subjective side of the body of crime. The notion «larceny» is one of the types of possible social dangerous consequences in one case. It is also the characteristic of victim in one case.

The underlying notion, which is used in the first parts of the articles 308 and 312 of the Criminal code of Ukraine has narrower content, than in other cases, because includes only withdrawal corresponding things by means of theft and non-violent robbery. The highest judicial body in the system of general jurisdiction interpreted the notion «larceny» in its resolutions. The sense of this notion is ascertained in the criminal legal literature. There are various points of view concerning also single bodies of the crimes. Judicial practice is similar. The notion «larceny» is analysed concerning the body of the crime «Larceny of electricity and thermal energy by means of unauthorized use». The notion «stealing» is not used in the valid criminal legislation. That is why it is advisable to take as a basis corresponding doctrinal definition. The notion «larceny» is used in the articles 158, 357, 432 of the Criminal code of Ukraine only.

Key words: Criminal code, larceny, through criminal-legal notion.

Стаття надійшла 13 березня 2015 р.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ПОКАРАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ

Досліджено окремі аспекти проблеми співвідношення понять «диференціація кримінальної відповідальності», «диференціація покарання» та «диференціація виконання покарання». Аргументовано, що диференціація кримінальної відповідальності та диференціація покарання містять низку відмінностей, що полягають у визначенні змісту процесів, які позначені цими поняттями, встановлення мети їх здійснення, визначення часового виміру їх реалізації тощо. Проаналізовано особливості розмежування диференціації покарання та диференціації виконання покарання.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, покарання, диференціація кримінальної відповідальності, диференціація покарання, диференціація виконання покарання.

Постановка проблеми. Аналіз статей Кримінального кодексу України дає змогу ствердно говорити про те, що залежно від наявності певних обставин, що підвищують чи знижують ступінь суспільної небезпеки злочину, законодавець передбачає у кримінальному законі суворіші або м'якші, порівняно із основним складом злочину, кримінально-правові обмеження. Це свідчить про те, що законодавець намагається диференціювати кримінальну відповідальність. Однак у зв'язку із цим виникає слушне питання щодо визначення поняття диференціації покарання та встановлення співвідношення між ними.

Стан дослідження. Сучасний етап розвитку науки кримінального права характеризується активізацією уваги до розробки теоретичних положень диференціації кримінальної відповідальності та диференціації покарання. Зокрема, окремі аспекти цієї проблематики досліджують О. В. Авраменко, Д. С. Азаров, П. П. Андрушко, Л. В. Багрій-Шахматов, Ю. В. Баулін, П. С. Берзін, Л. П. Брич, В. К. Грищук, Н. О. Гуророва, Ю. П. Дзюба, О. О. Дудоров, О. О. Кваша, Р. І. Кобільник, О. Г. Колб, І. Б. Коліушко, В. Я. Конопельський, І. В. Красницький, О. К. Марін, В. О. Навроцький, В. Л. Ортинський, Ю. А. Пономаренко, М. С. Пузирьов, П. П. Сердюк, З. А. Тростюк, Л. О. Ужва, Ю. В. Філей, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, О. А. Шаповалова та ін. Однак малодосліджене питання щодо визначення співвідношення

понять «диференціація кримінальної відповідальності», «диференціація покарання», «диференціація виконання покарання».

Метою цієї статті є наукове обґрунтування доцільності розмежування кримінально-правових понять «диференціація кримінальної відповідальності», «диференціація покарання» та «диференціація виконання покарання», а також виокремлення певних особливостей їх застосування.

Виклад основних положень. «Диференціація» (фран. *differenciation*, лат. *differentia* – різниця, відмінність) – слово іншомовного походження, що, відповідно до роз’яснень словника іншомовних слів, розуміється як поділ, розчленування цілого на якісно відмінні частини [1, с. 175]. Тобто диференціацію слід розуміти як поділ цілого на якісно відмінні частини (елементи), тобто такі, які мають спільні і відмінні ознаки. Ці частини відрізняються не кількісною характеристикою, а якісною. Слово «якісний» виражає якість, внутрішню ознаку предмета [2]. Відтак робимо висновок, що «якісно відмінні частини» – це частини цілого, які відрізняються внутрішніми ознаками, що характеризують цю частину, тобто розкривають ті її властивості, за якими її можна відрізнити від інших таких же частин. З огляду на таке трактування змісту поняття «диференціація», необхідно розпочинати з’ясування змісту понять «диференціація кримінальної відповідальності» та «диференціація покарання».

Зважаючи на те, що кримінальна відповідальність і покарання – два взаємопов’язані кримінально-правові інститути, вирішення цієї проблеми слід розпочати із визначення співвідношення понять «кримінальна відповідальність» і «покарання».

Поняття «кримінальна відповідальність» не є однозначним, адже існує справжній плуралізм думок щодо характеристики його змісту. Зокрема, це обумовлено тим, що в чинному кримінальному законі відсутнє нормативне визначення поняття кримінальної відповідальності, і у зв’язку із цим серед учених-криміналістів тривають дискусії щодо розуміння його змісту. Натомість у ч. 1 ст. 50 КК України міститься визначення поняття покарання, що є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. У зв’язку із цим і виникає питання щодо визначення співвідношення понять «кримінальна відповідальність» і «покарання».

Загалом усі підходи до розуміння змісту кримінальної відповідальності та її взаємозв’язку із покаранням можна об’єднати в такі групи: 1) кримінальна відповідальність ототожнюється

з покаранням, зводиться до застосування санкції кримінально-правової норми [3, с. 72; 4, с. 180]; 2) кримінальною відповідальністю визнається обов'язок особи, яка скоїла злочин, відповісти за його вчинення на підставі кримінального закону, відзвітувати перед державою за порушення кримінально-правової заборони й зазнати заходів державного примусу – обмежень (втрат) особистого, майнового та іншого характеру, передбачених як покарання [5, с. 86; 6, с. 23; 7, с. 49]; 3) кримінальна відповідальність тлумачиться як реальне покладення на особу, яка вчинила злочин, передбачених кримінальним законом і конкретизованих вироком суду заходів державного осуду і примусу, тобто передбачених КК обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і накладаються на винного спеціальними органами держави [8, с. 22–30; 9, с. 99]; 4) кримінальна відповідальність визначається через специфічні кримінально-правові відносини (виникають із моменту вчинення злочину між державою і особою, яка вчинила злочин) або через сукупність кримінально-правових, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих відносин [10, с. 6–8]; 5) кримінальна відповідальність розглядається як особливий кримінально-правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин і який полягає в здійснюваному судом в обвинувальному вирокі осуді порушника кримінально-правової заборони та, як правило, у застосуванні щодо нього заходів кримінально-правового впливу [11, с. 161].

Як видається, остання із запропонованих дефініція кримінальної відповідальності є найбільш вдалою, адже виражає наявність обов'язкового елементу кримінальної відповідальності – осуду особи від імені держави, що відображається в обвинувальному вирокі суду, і факультативного – застосування до особи заходів кримінально-правового впливу. Однак, видається, що такий термін слід використовувати із обережністю, адже у цьому випадку необхідно з'ясувати, що саме слід розуміти під «заходами кримінально-правового впливу». У такому разі видається доцільнішим використовувати термін «обмеження прав і свобод», адже навіть покарання не можна визнавати обов'язковою ознакою кримінальної відповідальності, бо серед форм її реалізації є засудження особи без призначення покарання. У такому разі диференціація кримінальної відповідальності означатиме диференціацію таких обмежень прав і свобод винної особи, а диференціація покарання – відповідно визначення у кримінальному законі видів і строків (розмірів) покарань.

Аналіз кримінально-правової літератури дає підстави стверджувати, що єдиного погляду на визначення поняття диференціації

кримінальної відповідальності немає, як і немає однозначного визначення поняття диференціації покарання. Водночас запропоновані у літературі дефініції поняття «диференціація кримінальної відповідальності» зводяться до вказівки: на встановлення у кримінальному законі різних кримінально-правових наслідків залежно від ступеня суспільної небезпеки злочину [12, с. 188]; встановлення в кримінальному законі різних меж караності залежно від відмінностей в характері і ступені суспільної небезпеки злочинів і осіб, що їх вчинили [13, с. 73]; закріплення необхідності застосування санкцій, які відрізняються за видами та розмірами покарання, або ж навіть визначення підстав, за яких за діяння не настає кримінальна відповідальність чи особа звільняється від неї [14, с. 296]; визначення законодавцем виду основного (основних) і додаткового (додаткових) покарання, їх строку чи розміру [15, с. 24]; визначення раціональних способів, форм реалізації кримінальної відповідальності [16, с. 72]; здійснюваної як законодавцем, так і правозастосувачем градації державного примусу у вигляді заходів кримінально-правового впливу [17, с. 75]; визначення видів і розмірів кримінального покарання за певний злочин [18, с. 240]; дозування юридичної відповідальності з урахуванням певних обставин, що має призвести до визначення меж застосування державного примусу щодо особи, яка вчинила правопорушення [19, с. 271]. Тобто так чи інакше диференціацію кримінальної відповідальності науковці, безумовно, пов'язують із обмеженнями прав і свобод, що передбачені у кримінальному законі, або ж із покаранням.

Неординарним є підхід Ю. В. Бауліна до визначення видів кримінальної відповідальності та відповідно характеристики її диференціації. Вчений пояснює: якщо зважати на те, що сутністю кримінальної відповідальності є обмеження прав і свобод злочинця, то можна виділити три види такої відповідальності, а саме: законодавчо визначену, судом індивідуалізовану та кримінально-виконавчу. Вчений зазначає, що диференціація кримінальної відповідальності є прерогативою парламенту, такій диференціації підлягають два види кримінальної відповідальності: 1) законодавчо визначена в КК України; 2) законодавчо врегульована в Кримінально-виконавчому кодексі України (далі – КВК України). Щодо першого випадку вчений аргументує, що диференціація законодавчо визначеної кримінальної відповідальності – це поділ законодавчих обмежень прав і свобод майбутніх злочинців на певні групи залежно від виду та міри таких обмежень. Що ж стосується другого випадку, то науковець обгрунтовує, що діяльність органів кримінально-виконавчої системи повинна відповідати певним правилам поведіння зі злочинцями. Ці правила, своєю чергою, також певним

чином диференціюють діяльність зазначених органів держави щодо обмеження прав і свобод злочинців, тобто диференціюють так звану кримінально-виконавчу кримінальну відповідальність [20, с. 25–30]. Видається, що ця позиція вченого не є беззаперечною, оскільки може йтися про законодавчо врегульовану, судом індивідуалізовану і органами кримінально-виконавчої системи реалізовану кримінальну відповідальність. Інша річ, що у КВК України передбачено принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання, однак все ж таки думається, що диференціація – це прерогатива законодавця, а індивідуалізація – органів і установ, що забезпечують виконання покарання.

Відповідно, в КВК України визначаються підстави диференціації та індивідуалізації покарання, а не безпосередньо диференціація кримінальної відповідальності. Це підтверджується ст. 5 КВК України, в якій серед принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань передбачено принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань. Диференціація виконання покарання покликана забезпечити реалізацію справедливості, що визначається диференційованим підходом, ставленням до засуджених різних груп. Диференціація виконання покарання проявляється у встановленому порядку виконання та відбування покарання (різних умовах тримання, різному правовому становищі, рівні ізоляції), який застосовується дозовано залежно від ступеня суспільної небезпеки різних категорій засуджених, тобто шляхом фактичної реалізації кари, що впливає з позбавлення волі. Диференціація виконання покарання означає, що до різних категорій засуджених залежно від тяжкості вчинених ними злочинів, минулої злочинної діяльності, форми вини, поведінки в процесі відбування покарання застосовується каральний вплив у різному обсязі [21]. Тобто в цьому випадку передбачена диференціація не кримінальної відповідальності, а диференціація виконання покарання.

Різним є не лише зміст цих кримінально-правових понять, а й суть передбачених ними явищ. У такому випадку диференціація виконання покарання є, так би мовити, продовженням індивідуалізованої судом кримінальної відповідальності, стадією її реалізації. Суд в обвинувальному вирокі, мотивуючи своє рішення, визначає лише вид і розмір призначуваного засудженому основного та додаткового покарання, а органи кримінально-виконавчої системи, з урахуванням певних обставин, визначають, в якій кримінально-виконавчій установі та з яким рівнем безпеки (якщо це покарання у виді позбавлення волі) відбуватиме призначене судом покарання ця особа. Індивідуалізація ж виконання покарання полягає в тому, що в умовах дотримання

загальних приписів закону щодо виконання покарання окреслюється індивідуальний підхід до кожного засудженого, що означає вибір потрібних саме цьому засудженому заходів.

Загалом кожне із запропонованих науковцями визначень характеризує диференціацію кримінальної відповідальності та покарання, однак, видається, що жодне із них не є настільки вдалим, щоб повністю із ним погодитись. Зокрема, не заглиблюючись у дискусію щодо критики запропонованих дефініцій, слід зауважити, що, з урахуванням наведеного, можна виокремити низку істотних ознак диференціації кримінальної відповідальності та диференціації покарання, зокрема:

1) суб'єктом диференціації кримінальної відповідальності та диференціації покарання є винятково законодавець;

2) об'єктом диференціації кримінальної відповідальності є власне кримінальна відповідальність, яку слід розуміти як кримінально-правовий інститут, у межах якого здійснюється державний осуд суб'єкта злочину в обвинувальному вирокі суду та реалізується право держави на застосування до нього примусу у виді кримінально-правового обмеження прав і свобод, а диференціації покарання – покарання (обмеження прав і свобод), що передбачене чинним кримінальним законом;

3) суть процесу диференціації кримінальної відповідальності полягає у встановленні різних за видом та обсягом обмежень прав і свобод суб'єкта злочину залежно від обставин, що впливають на законодавчу оцінку зміни ступеня суспільної небезпеки злочинного посягання, а диференціації покарання – у визначенні видів і розмірів (строків) покарань і встановлення їх еквівалентності;

4) диференціація кримінальної відповідальності необхідна для відображення в кримінальному законі залежності між обсягом відповідальності та зміною (збільшенням або зменшенням) ступеня суспільної небезпеки злочинного посягання, а також для досягнення оптимального рівня судової дискреції, а диференціація покарання – для визначення різноманітності видів і строків обмежень прав і свобод винної особи;

5) у часовому вимірі диференціації кримінальної відповідальності передують криміналізація, диференціація покарання та пеналізація, адже спершу законодавець визначає певне посягання злочинним (криміналізація), визначаються можливі види та розміри покарань за будь-які злочини (диференціація покарання), і лише тоді конкретні види та розміри покарань визначаються за конкретний вид злочину (пеналізація), після цього виділяються обставини, які впливають на зміну ступеня суспільної небезпеки злочину, із вказівкою на зміну обсягу

кримінальної відповідальності (диференціація кримінальної відповідальності).

Водночас, безумовно, слід також розрізняти диференціацію покарання та диференціацію виконання покарання. Така відмінність полягає у низці істотних ознак, що були описані, зокрема: 1) суб'єктом диференціації покарання є законодавчий орган, суб'єктом диференціації виконання покарання – орган виконавчої влади (Державна служба виконання покарань, кримінально-виконавча інспекція тощо); 2) зміст диференціації покарання полягає у визначенні у кримінальному законі видів і розмірів (строків) покарань, а також установлення їх еквівалентності, а диференціація виконання покарання – у визначенні у Кримінально-виконавчому кодексі, з урахуванням певних обставин, в якій саме кримінально-виконавчій установі та з яким рівнем безпеки (якщо це покарання у виді позбавлення волі) відбуватиме призначене судом покарання винна особа.

Висновки. Отже, диференціація кримінальної відповідальності, диференціація покарання та диференціація виконання покарання – це різні кримінально-правові поняття, кожне із яких позначає різновид законодавчої діяльності відповідно: щодо визначення в кримінальному законі різного обсягу кримінальної відповідальності залежно від обставин, що впливають на законодавчу оцінку зміни ступеня суспільної небезпеки злочинного посягання (під обсягом кримінальної відповідальності слід розуміти види та розміри (строки) обмеження прав і свобод суб'єкта злочину, що можуть реалізуватися в контексті кримінальної відповідальності), видів і розмірів покарань, визначення у кримінально-виконавчому законі підстав та умов виконання конкретного виду покарання залежно від обставин, що впливають на визначення певного виду та умов відбування (виконання) покарання.

1. Словник іншомовних слів / укладачі С. М. Морозов, М. М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.

2. Глумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovyk.net>

3. Бурдін В. М. До питання про поняття кримінальної відповідальності за КК України / В. М. Бурдін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 9 (47). – С. 64–73.

4. Каплин М. Н. Сущность дифференциации уголовной ответственности / М. Н. Каплин // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова; под ред. В. Н. Каршатова, Л. Л. Кругликова, В. В. Бутнева; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль, 2001. – Вып. 5. – С. 172–182.

5. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів і ф-тів / П. С. Матишевський. – К.: А.С.К., 2001. – 347 с.

6. Коржанський М. Й. Уголовний закон України (наукова модель) / М. Й. Коржанський. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України, 2004. – 200 с.

7. Фріс П. Л. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004. – 488 с.

8. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.

9. Вереша Р. Поняття та підстава кримінальної відповідальності / Р. Вереша // Право України. – 2006. – № 12. – С. 97–103.

10. Чугунников І. І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І. І. Чугунников. – О.: Одес. нац. юрид. акад., 2001. – 20 с.

11. Дудоров О. О. Про поняття кримінальної відповідальності / О. О. Дудоров // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2007. – № 4. – С. 148–161.

12. Пономаренко Ю. А. Значення системи покарань для диференціації кримінальної відповідальності в санкціях статей Особливої частини КК України / Ю. А. Пономаренко // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозіум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 188–190.

13. Дзюба Ю. П. Видовий об'єкт злочину та його значення для диференціації кримінальної відповідальності / Ю. П. Дзюба // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозіум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 72–74.

14. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В. О. Навроцький; наук. ред. В. С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 511 с.

15. Андрушко П. П. Поняття та види диференціації кримінальної відповідальності / П. П. Андрушко // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозіум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 18–25.

16. Гришук В. К. Поняття диференціації кримінальної відповідальності / В. К. Гришук // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозіум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 66–72.

17. Дудоров О. О. Проблеми диференціації кримінальної відповідальності за злочинні порушення податкового законодавства / О. О. Дудоров // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи

удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозиум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 75–86.

18. Філей Ю. В. Вплив принципу диференціації кримінальної відповідальності на побудову кримінально-правових санкцій / Ю. В. Філей // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозиум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 240–243.

19. Шаповалова О. А. Проблеми диференціації юридичної відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності на кримінальну та адміністративну / О. А. Шаповалова // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозиум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 271–274.

20. Баулін Ю. В. Кримінальна відповідальність, яка підлягає диференціації / Ю. В. Баулін // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: міжнародний симпозиум (11–12 вересня 2009 року). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 25–31.

21. Кримінально-виконавчий кодекс України. Коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radnuk.info/komentar/kruminal-vukon/309-glava1/4757-5.html>.

Павлик Л. В. Дифференциация уголовного ответственности, наказания и исполнения наказания: особенности разграничения понятий

Исследованы отдельные аспекты соотношения понятий «дифференциация уголовного ответственности», «дифференциация наказания» и «дифференциация исполнения наказания». Аргументировано, что дифференциация уголовного ответственности и дифференциация наказания имеют ряд отличий, которые заключаются в определении содержания процессов, обозначенных этими понятиями, установлении цели их осуществления, определении временного измерения их реализации и тому подобное. Проанализированы особенности разграничения дифференциации наказания и дифференциации исполнения наказания.

Ключевые слова: *уголовная ответственность, наказание, дифференциация уголовного ответственности, дифференциация наказания.*

Pavlyk L. V. Differentiation of the Criminal Responsibility, Punishment and Implementation of Punishment: Features of the Concepts Delimitation

Some aspects of the relationship between the concepts of the differentiation of the criminal responsibility, the differentiation of punishment and differentiation of implementation of punishment are investigated.

The scientists supported the opinion that the criminal responsibility and punishment execution are considered to be two related criminal law institutions, though differ among themselves. Thereby, it is concluded that the differentiation of criminal responsibility and punishment differ in the content, since differentiation of the criminal responsibility means differentiation of the rights and freedoms

restriction of a guilty person that can be applied to it in the context of the criminal responsibility and differentiation of the punishment defined by the criminal law.

It is proved that the differentiation of the criminal responsibility, differentiation of the punishment and differentiation of punishment execution operate as various criminal law concepts, each of them indicates the kind of legislative activity respectively: as to determining of different amount of the criminal responsibility depending on the circumstances that affect the legal assessment of the change of the public danger degree of criminal act (thus the scope of criminal responsibility should be understood as the type and the terms of the rights and freedoms restriction of the subject of the crime that can be realized in the context of criminal responsibility), types and amounts of punishments, the definition by penal law of the reasons and the conditions of the execution of a specific penalty depending on the circumstances that affect the determination of certain types and conditions of serving punishment.

Key words: *criminal responsibility, punishment, differentiation of criminal responsibility, differentiation of punishment, differentiation of implementation of punishment.*

Стаття надійшла 23 січня 2015 р.

УДК 343.37

В. В. Франчук

ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ОХОРОНИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Зауважено, що в економічному і соціальному житті України з часу здобуття незалежності спостерігається безперервний процес змін, спрямований на наближення окреслених сфер до європейських стандартів. Ці перетворення спричинили необхідність удосконалення вітчизняного законодавства та його гармонізації з потребами сьогодення.

Окреслене твердження набуває особливого значення у протидії злочинам у сфері економіки, оскільки вказані злочинні посягання заподіюють шкоду не лише економіці України, а й добробуту населення загалом. Зазначено, що визначення ефективності реалізації кримінально-правових норм охорони розглядуваної сфери вкаже на правові прогалини та способи їх подальшого усунення.

Ключові слова: *кримінально-правова норма, ефективність, економіка, злочин.*

Постановка проблеми. Будь-яка прийнята законодавчим органом норма є носієм спільної для всіх галузей права ознаки, що полягає

у суспільно корисній меті її існування – отримати максимально позитивні результати в регульованій нею сфері суспільних відносин. Ефективність кримінально-правових норм повинна визначатися тим, наскільки вони сприяють досягненню встановленої законодавцем мети.

Однак, чи виконує чинне кримінальне законодавство своє завдання, зокрема, чи ефективні його норми [1, с. 229]? Відповідь на це запитання намагалась відшукати Н. П. Ждиняк, яка, незважаючи на декларації України про гуманізацію кримінальної відповідальності та покарання, зазначає про існування дещо зворотного процесу.

Про наявність вказаної проблеми наголошував і М. М. Кропачов, акцентуючи на можливій загрозі тотальної криміналізації держави [2; 3]. Отже, першочергове завдання для громадськості та відповідних органів державної влади автор вбачав у обмеженні злочинності. Однак сподівання на те, що її вдасться вирішити шляхом удосконалення кримінального законодавства або суворішим покаранням, не здійснилися: законодавство удосконалюється, санкції стають більш суворими, а злочинність продовжує зростати [2; 3].

Стан дослідження. Незважаючи на значущість одержаних результатів і для правотворчої, і правозастосовної практики, відсутні ґрунтовні дослідження стосовно ефективності кримінально-правових норм охорони економіки України. Крім того, у юридичній літературі немає єдності поглядів стосовно ефективності правових норм загалом, не говорячи про ефективність норм кримінального права. Явища ефективності норм вивчали С. С. Алексєєв, В. В. Глазирін, В. А. Козлов, М. М. Кропачов, В. М. Кудрявцев, В. В. Лапаса, В. І. Нікітінський, М. С. Самощенко, В. Ф. Сіренко, О. В. Смірнов та ін.

Мега статті – визначити ефективність реалізації чинних кримінально-правових норм охорони економіки України, встановити їх недоліки.

Виклад основних положень. Термін «ефективність» походить від латинського слова «effectivus» (у перекладі – продуктивний, дієвий). Обираючи основою першоджерело тлумачення явища, його зміст у юридичній літературі отримав відповідне застосування. Найбільш поширена концепція, згідно з якою під ефективністю правової норми розуміють співвідношення між фактичним результатом їх дії й тією соціальною метою, для досягнення якої ці норми були прийняті (В. М. Кудрявцев, В. І. Нікітінський, М. С. Самощенко, В. В. Глазирін) [3, с. 22]. Однак одразу виникають два запитання: що треба розуміти під результатом їх дії та яка соціальна мета їх прийняття?

Крім того, незважаючи на правову площину досліджень, науковці у своїх працях використовують значну кількість різних за формою

викладу визначень. Під час опису певного явища, вчені, визначаючи ефективність, трактують її як правильність, обґрунтованість, доцільність, результативність, оптимальність, економічність, корисність. Для формування власної позиції, як наслідок – відповіді на поставлені запитання, видається доцільним розглянути деякі положення вчених.

Отже, однією із думок стосовно ефективності є зауваження про здатність правових норм із найменшими витратами позитивно впливати на суспільні відносини [4, с. 26], тобто йдеться про економічність. Однак, вважається сумнівною доцільність використання вказаного терміна. Попри те, що злочини і вчиняються у сфері економіки, це не дає підстав ототожнювати ефективність кримінально-правових норм з їх економічністю. Мета їх прийняття не пов'язана зі зменшенням витрат під час регулювання вказаних суспільних відносин. Інакше ж ефективність норм права можна було б визначати за обсягом затрат, що неприпустимо для кримінально-правової галузі.

Близьким за значенням економічності, але не тотожним стосовно ефективності, є термін оптимальності. В. М. Баранов під час визначення оптимальності правової норми вказує на її економічність у соціальних і часових затратах [5, с. 288]. Відповідно, чи впливає найкоротший термін на здатність норми щодо ефективної реалізації правового забезпечення охорони економіки від злочинних посягань? Видається, що ні. Вказані завдання повинні здійснюватися постійно, а не якомога швидше.

В. А. Козлов, формуючи поняття ефективності правової норми, окреслює її через забезпечення досягнення соціально корисної та об'єктивно обґрунтованої мети [1, с. 230]. Отже, на думку вченого, ефективність визначається як корисність та обґрунтованість.

Загалом в юридичній літературі під корисністю правових норм розуміється співвідношення намічених і побічних результатів [6, с. 395]. Проте встановлення факту наявності переваги кількості намічених результатів над побічними може і підтверджує обґрунтованість існування кримінально-правової норми, але ці показники в жодному разі не визначають рівень його ефективності.

Наступне ототожнення ефективності правової норми – з результатом її реалізації. Зокрема, у своїх роботах на це вказують С. С. Алексєєв і О. В. Смірнов [8, с. 32]. Автори визначають її результативність через наслідки регульованих нормою суспільних відносин і трактують ефективність як результат впливу права на суспільні відносини.

Видається, що таке ототожнення є найбільш вдалим із попередньо зазначених, але водночас неповним і не охоплює весь зміст ефективності. Адже, знаючи лише наслідок, неможливо визначити

ефективність, оскільки важлива мета законодавця у прийнятті окремої кримінально-правової норми. Крім того, не зрозуміло, що необхідно розуміти як наслідок – утримання від учинення злочинів чи винесення обвинувальних вироків.

Вважається необхідним також зазначити про запропоноване визначення ефективності правової норми В. В. Лапаєвої та В. Ф. Сіренка. Позиції вказаних учених містять наукову зацікавленість, оскільки під час досліджень науковці не ототожнювали поняття, а концентрували увагу на явищі інтересу і використання його під час визначення ефективності.

Зокрема, В. В. Лапаєва пропонує розглядати питання ефективності відповідно до сутності правового регулювання, яке полягає в розумінні законотворчості як узгодження різних соціальних інтересів, за якого свобода реалізації одних інтересів не порушує інші [8, с. 41]. Підтримуючи думку цього автора, В. Ф. Сіренко зазначає про існування певної моделі, складові якої можна розглядати як елементи ефективності. Отже, йдеться про соціальні проблеми, котрі потрібно задовольнити за допомогою конкретного нормативного акта; правові засоби, їх кількість і якість; здатність правових засобів задовольняти соціальні потреби, закріплені в нормативному акті; перспективність напрямів удосконалення законодавства з метою задоволення соціальних потреб за допомогою правових засобів [9, с. 3–13].

Незважаючи на те, що вказана позиція містить у своєму визначенні ознаки явища інтересу, однак є неприйнятною для кримінального права. Задоволення вказаних соціальних потреб здійснюється найперше приватноправовими засобами, а не кримінально-правовими. Одночасно варто наголосити, що запропонований авторами підхід щодо усвідомлення ефективності правових норм загалом цінний для теорії права, оскільки слугує поштовхом до нових досліджень в окресленому напрямі.

Отже, попри те, що відсутнє універсальне визначення поняття ефективності правової норми, але для більшості із запропонованих позицій характерно згадування про мету її існування. Видається, для пошуку відповіді на запитання, яке окреслене у цій статті, необхідно проаналізувати КК України.

У кримінальному законі чітко не вказано мети законодавця, з якою він приймає відповідні кримінально-правові норми, однак вона очевидна зі статті 1, де визначено основне завдання КК України – охорона найважливіших суспільних відносин від злочинних посягань, а також запобігання злочинам. Указане завдання здійснюється шляхом передбачення у КК України кримінально-правової заборони

та вказівки на вид і розмір покарання, що буде застосовано до особи у випадку її порушення.

М. М. Кропачов наголошував, що правове регулювання у всіх випадках розпочинається з правової норми, в якій би формі вона не була виражена [2, с. 25]. Тобто з моменту набрання чинності окремої забороняючої кримінально-правової норми розпочинає здійснюватися охорона відповідних суспільних відносин від учинення злочину.

І. О. Рощина, досліджуючи умови підвищення ефективності норм кримінального права, вказувала на основне теоретичне підґрунтя здійснення цього шляхом системного вивчення статей КК України, а також існуючої правозастосовної практики [10, с. 191]. Тобто автор, підтверджуючи позицію визначення ефективності кримінально-правової норми через співвідношення результату її дії та мети прийняття, наголошує на необхідності досліджень якісних властивостей змісту окресленого явища та практики його застосування.

Очевидно, кримінально-правова норма не може діяти сама собою і її дія виявляється в поведінці осіб, до яких вона спрямована. Якщо ж особа не дотрималася конкретного правила поведінки, тоді уповноважений на те орган застосовує кримінально-правову заборону. Одночасно варто наголосити, що забороняюча кримінально-правова норма не визнається як правило для правоохоронного органу чи суду, а для громадян загалом.

Отже, на основі зазначених завдань КК України видається можливим припустити, що мета прийняття кримінально-правової норми досягається шляхом невчинення злочину, за який передбачено відповідальність. Правова норма – результат правотворчої діяльності. Наскільки плідно, якісно вона реалізуватиметься, настільки ефективною буде й норма, що встановлюється в процесі діяльності.

Оскільки науковий інтерес окресленого дослідження обмежується лише ефективністю реалізації, а не застосування кримінально-правових норм охорони економіки України, то результат вказаної діяльності можливо простежити за динамікою вчинення відповідних злочинів. Це очевидно із міркувань про те, що основним показником динаміки є темп зростання або зменшення кількості зареєстрованих злочинів. Відповідні дані вкажуть, на скільки відсотків певна кількість злочинів більша або менша за аналогічний показник, що становить основу порівняння. Це в результаті надасть змогу встановити наявність чи відсутності ефективності конкретної кримінально-правової норми охорони економіки України.

Зокрема, варто наголосити, що одним із факторів впливу на злочинність є зміни кримінального законодавства, що розширюють

або звужують сферу злочинних діянь. У цьому випадку слушно вказати твердження Ю. В. Бауліна, який зазначає, що законодавство повинно адекватно і своєчасно реагувати на зміни у злочинному середовищі й у сфері протидії злочинності, тобто бути динамічним [11, с. 97].

Отже, оскільки для здійснення вказаного дослідження необхідно визначити певний часовий період, то доречно проаналізувати дані, зазначені в Єдиному звіті МВС України про злочинність за 2002, 2004, 2009 та 2012 роки.

Акцентування на вказаних періодах характеризується доцільністю з трьох причин:

по-перше, основою для порівняння визначено перший рік чинності нового КК України;

по-друге, показники вкажуть на наявну ситуацію від часу прийняття КК України і досі (показники 2013 та 2014 років не беруться до уваги у зв'язку із нестабільною ситуацією в Україні впродовж вказаного періоду);

по-третє, відповідні результати нададуть змогу проаналізувати не лише ефективність існування діючого кримінально-правового засобу, а й впроваджених у ньому значних змін, у зв'язку із прийняттям у 2003, 2008 та 2011 роках відповідних законів про внесення змін у КК України.

Перед здійсненням аналізу даних кожної статті Розділу VII Особливої частини КК України «Злочини у сфері господарської діяльності» видається доцільним також зазначити про динаміку зареєстрованих злочинів у сфері економіки за визначені періоди загалом. Перед тим, як визначати темп зростання/зниження кількості зареєстрованих злочинів, необхідно наголосити, що відповідні показники не можуть вказувати на загальну ефективність кримінально-правових норм охорони економіки України. Це пов'язано з тим, що в основі порівняння за 2002 рік відсутні дані стосовно низки неправомірних діянь, кримінальну відповідальність за вчинення яких було передбачено дещо пізніше.

В цьому випадку результати порівняння вкажуть винятково на динаміку зареєстрованих злочинів у сфері економіки за окремий період. Отже, спостерігається незначний темп зростання у 2004 році – 1,2%, однак із подальшим зниженням у 2009 році – 21,4% та у 2012 році – 13,2%.

Одночасно варто вказати про наявність окремих статей, ефективність яких не вдалося можливим встановити: 203², 222¹ (відсутність бази порівняння), 223¹, 232¹, 232² (відсутність зареєстрованих злочинів).

Видається необхідним більш детально вивчити останні три кримінально-правові норми. Таке рішення зумовлено міркуваннями остаточної невизначеності позиції стосовно їх віднесення до того чи іншого рівня ефективності.

Хоча кримінально-правова норма охорони економіки України діяла, однак не відома сама причина відсутності зареєстрованих злочинів. У цьому випадку видається ймовірним стверджувати про настільки ефективну реалізацію статті, що можливі суб'єкти злочину уникали його вчинення.

Однак спростувати це припущення може наявність високого рівня латентності окресленого злочинного діяння. Тобто злочин був реально вчинений, але не став відомий органам кримінального судочинства і, відповідно, не відображається в офіційній статистиці.

Оскільки одним із методів виявлення латентної злочинності є анкетування, відповідно видається доцільним скористатися даними здійсненого під час написання статті анкетування.

Отже, на запитання, які злочини у сфері економіки характеризуються найбільшою латентністю, серед 124 опитаних співробітників відповідних підрозділів міліції не було жодного випадку зазначення однієї із розглядуваних статей.

Вказане дає змогу припустити про віднесення ст.ст. 223¹, 232¹, 232² до найвищого рівня ефективності кримінально-правових засобів охорони економіки України.

Отже, проаналізувавши динаміку реєстрації злочинних діянь, кримінальна відповідальність за вчинення яких передбачена Розділом VII КК України, видається можливим запропонувати 5 рівнів ефективності реалізації кримінально-правової норми охорони економіки України.

Віднесення статті до відповідного рівня визначалося згідно із основним показником динаміки – темпом збільшення або зменшення кількості зареєстрованих злочинів:

I рівень (постійний темп зниження) – ст.ст. 203¹, 206, 210, 211, 212¹, 222, 223¹, 224, 232¹, 232², 233;

II рівень (кінцевий темп зниження щодо попереднього та базового періодів) – ст.ст. 199, 200, 209, 219;

III рівень (кінцевий темп зниження лише щодо базового періоду) – ст.ст. 212, 213, 231;

IV рівень (кінцевий темп зниження лише щодо попереднього періоду) – ст.ст. 205, 209¹, 216, 232;

V рівень (темп зростання щодо попереднього та базового періодів) – ст.ст. 204, 229.

Попри те, що офіційна статистика значною мірою і не відображає реальну ситуацію, однак ефективна у виявленні проблемних аспектів для їх подальшого усунення. Очевидно, що на рівень злочинності впливає не лише законотворча діяльність, а й економічні, соціальні, політичні, культурні, релігійні процеси, що тривають у державі в конкретний час.

Так, відповідно до результатів анкетування, причиною латентності визнали недосконалість кримінально-правової заборони лише 11,7% опитаних, натомість недосконалість роботи правоохоронних/судових органів – 88,3% респондентів.

У дослідженні ефективності кримінально-правових норм охорони економіки України науковий інтерес також містить питання, наскільки ефективно застосовано покарання, відбування якого позитивно вплинуло на запобігання вчиненню в майбутньому окресленого неправомірного діяння. Проаналізувавши 244 вироки, варто зазначити, що повторність становить лише 3%.

Висновки. Отже, відповідно до запропонованого визначення рівня ефективності кримінально-правових засобів охорони економіки України, що вдалося встановити, відсотковий поділ виглядає так: I рівень – 44%, II рівень – 16%, III рівень – 16%, IV рівень – 16%, V рівень – 8%.

Крім того, зазначення змін, що внесені до конкретної кримінально-правової норми та визначення темпу зростання/зниження кількості зареєстрованих злочинів, сприятиме прийняттю науково обґрунтованих рішень, спрямованих на вдосконалення окремих структурних елементів кримінально-правової заборони.

1. Ждиняк Н. П. Поняття ефективності кримінально-правової норми / Н. П. Ждиняк // Вісник Львівського Університету, Серія юрид. – 2009. – Вип. № 49. – С. 229–235.

2. Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система / Н. М. Кропачев. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 1999. – 262 с.

3. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М.: Юридическая литература, 1980. – 280 с.

4. Фаткуллин Ф. Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф. Н. Фаткуллин, Л. Д. Чулюкин. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1977. – 119 с.

5. Баранов В. М. Истинность норм советского права / В. М. Баранов. – Саратов: Саратов. ун-т, 1989. – 397 с.

6. Марченко М. Н. Теория государства и права / М. Н. Марченко. – М., 1987. – 378 с.
7. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1966. – 188 с.
8. Лапаева В. В. Эффективность закона и методы ее изучения / В. В. Лапаева // Эффективность закона. Методология и конкретные исследования. – М., 1997. – С. 28–44.
9. Сіренко В. Ф. Визначення ефективності законодавства: методологічні аспекти / В. Ф. Сіренко // Законодавство: проблеми ефективності. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 3–13.
10. Рощина І. О. Умови підвищення ефективності норм кримінального права у запобіганні злочинам / І. О. Рощина // Право України. – 2011. – № 4. – С. 191–196.
11. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю. В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.

Франчук В. В. Эффективность реализации уголовно-правовых норм охраны экономики Украины

Отмечено, что в экономической и социальной жизни Украины наблюдается непрерывный процесс изменений, направленный на приближение обозначенных сфер к европейским стандартам. Эти превращения повлекли необходимость усовершенствования отечественного законодательства и его гармонизации с настоящими потребностями.

Отмеченное утверждение приобретает особое значение в противодействии преступлениям в сфере экономики, поскольку указанные преступные посяательства причиняют вред только экономике Украины, а и благосостоянию населения в целом.

Определение эффективности реализации уголовно-правовых норм укажет на правовые пробелы и способы их последующего устранения.

Ключевые слова: *уголовно-правовая норма, эффективность, экономика, преступление.*

Franchuk V. V. Efficiency of Implementation of Criminal and Legal Standards of Protection of the Economy of Ukraine

Under modern conditions the problem of economic security of a person and a state, becomes the basis of the entire economic policy as well as the most important characteristic of quality of life and state of the economy. A high level of economic security leads to the conclusion of welfare and security of population, proper development of society and the state in general.

Therefore, an effective counteraction and protection of the state and population from criminal encroachments of economic nature is the main task of public authorities intended to supervise and control the legality of activities in the economy, the implementation of public programs, regulations, orders, and instructions aimed at overcoming the criminality.

In turn, in order to counteract the aforementioned negative phenomenon the legislator has provided a number of criminal and legal standards, whose purpose is to provide legal protection of citizens from criminal encroachments as well as prevention of their manifestation. At the same time, the Criminal Code of Ukraine determines which publicly dangerous crimes are and which punishments are applied to the persons who have committed them. Therefore, criminal and legal protection of economy of Ukraine is carried out due to certain standards, determined by the legislator, that envisage criminal responsibility for committing crimes in a particular area.

Furthermore, scholars conduct research work on improvement of legislative provisions in the area of economic relations. However, despite the urgency of the issue, the researchers still have not formed a consensus on the establishment of the efficiency of criminal and legal standards of protection of the the economy of Ukraine.

Therefore, it seems insufficient to focus exclusively on the theoretical basis that requires the need to broaden the scope of scientific research and the study not only the current legislation, as well as its applications by the courts and penitentiary institutions.

Our investigation will provide an opportunity to determine the efficiency of current criminal and legal standards of protection of the economy of Ukraine and obtaining results will indicate legal loopholes for their further elimination.

Key words: *criminal and legal standard, efficiency, economy, crime.*

Стаття надійшла 21 квітня 2015 р.

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.85

Л. Ф. Гула

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИЙ ПОШУК ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ГРУП

Розглянуто питання щодо здійснення оперативного пошуку фактичних даних про діяльність організованих злочинних груп. Окреслено пошукові ознаки фактичних даних про злочини, вчинені злочинними групами. Визначено джерела отримання первинної інформації про ознаки злочинів, учинених групами, а також ухвалення рішення за результатами перевірки.

Ключові слова: злочинна група, оперативний пошук, пошукові ознаки та основні напрями пошуку організованих злочинних груп.

Постановка проблеми. Необхідність оперативного пошуку насамперед зумовлена ініціативним характером ОРД (оперативно-розшукова діяльність); прихованим (замаскованим) процесом підготовки та вчинення протиправних діянь організованими злочинними групами; невизначеністю місця знаходження інформації про злочини та осіб, які їх учинили групою; потенційним характером отримання такої інформації, що виявляється лише за певних умов.

Проведення оперативного пошуку фактичних даних про злочини, що вчиняються організованими злочинними групами, зумовлюють: вимога законодавця щодо вжиття необхідних ОРЗ (оперативно-розшукові заходи) із запобігання, своєчасного виявлення, припинення та розслідування злочинів, учинених ОЗГ (організована злочинна група); наявність окремих ознак, що дозволяють висунути версії про вчинення злочинів організованою групою.

Також це обумовлено винятковою динамічністю, кількісними і якісними змінам у системі організованої злочинності, що об'єктивно актуалізує потребу багаторівневого впливу на неї, зокрема з боку оперативних підрозділів правоохоронних органів. Набуває пріоритетності

удосконалення оперативно-розшукової теорії пошуку ознак діяльності організованих злочинних груп.

Стан дослідження. Загальні проблеми виявлення злочинів, зокрема вчинених у складі групи, досліджували в роботах такі учені, як Ю. М. Антонян, О. Я. Басв, Б. І. Бараненко, Г. М. Бірюков, Р. С. Белкін, В. М. Биков, М. П. Водько, І. А. Возгрін, Р. Р. Галіакбаров, Ф. В. Глазирін, В. І. Грачов, А. І. Гуров, А. І. Долгова, О. Ф. Долженков, Л. Я. Драпкін, А. В. Дулов, В. А. Жбанков, А. В. Іщенко, В. М. Корнієнко, Ю. Г. Корухов, В. І. Куликов, В. П. Лавров, А. М. Ларін, І. М. Лузгін, В. Г. Лукашевич, В. А. Образцов, А. Л. Онучин, І. В. Потайчук, А. Р. Ратінов, А. П. Самонов, О. О. Толкаченко, К. Т. Чернова, А. Е. Чечетін, Б. С. Шабанов, Н. П. Яблоков та ін.

Метою статті є визначення поняття оперативного пошуку та використання його результатів у виявленні ознак організованих злочинних груп і фактів, що вказують на вчинення ними злочинів.

Виклад основних положень. Установлено, що основними негативними причинами, що впливають на пошук ознак злочинів, учинених організованими групами, є: недосконалість ведення оперативно-розшукових справ; недоліки в організації огляду місця події вчиненого злочину; неефективність взаємодії оперативних підрозділів з органами досудового слідства та ін. З наведеного зрозуміло, що складовою організаційної системи засобів боротьби з організованими формами злочинності є комплекс цілеспрямованих дій із використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів оперативно-розшукової діяльності [1, с. 38].

Головним завданням ОРД є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України.

У теорії та практиці ОРД проблема загальної характеристики оперативного пошуку розглядалася в працях Г. М. Бірюкова, Е. О. Дідоренка, О. Ф. Долженкова, О. М. Джужи, В. П. Євтушка, В. П. Каміша, І. П. Козаченка, Я. Ю. Кондратьєва, С. І. Ніколаюка, М. А. Погорельського, В. Л. Регульського та ін.

Організовані форми злочинності, як соціальна система, володіють властивостями самозбереження і саморозвитку. Суспільна небезпека їх очевидна, тому слід зважати на ставлення держави і суспільства загалом до проблеми посилення боротьби з цією злочинністю.

Є істотною внутрішнію суперечністю між суб'єктами вказаної злочинності (різноманітними організованими злочинними групами), їх специфічною кримінальною діяльністю і, відповідно, надзвичайними потребами посилення боротьби з нею, з одного боку, і реально

існуючими можливостями (силами, засобами, заходами) цієї боротьби в сучасних умовах – з іншого. Знання і практичний облік цих суперечностей є украй важливими умовами, зокрема, для ефективного застосування оперативного-розшукових засобів і заходів на конкретні вияви групової злочинності [2, с. 8].

Серед причин указаної суперечності істотне місце посідає нестача обсягу потрібної інформації. Це обумовлює низький рівень організації і методичного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ у цьому напрямі боротьби зі злочинністю, зокрема аналітичної роботи, планування, функціонування оперативного-інформаційних систем, комплексного використання і взаємодії всіх сил і засобів та ін. Це, природно, негативно впливає і на організацію, і на застосування оперативного-розшукових засобів і заходів у цій діяльності.

Отож, в основі оперативного-розшукової діяльності – оперативний пошук злочинних груп і осіб, котрі входять в їх склад, та встановлення процесу підготовки і вчинення ними злочинів.

Правильно, на наш погляд, організовану злочинну групу розглядати як об'єкт оперативного-розшукового пізнання, виділяючи в цьому випадку окремі елементи:

- організовану злочинну групу (як таку);
- середовище її функціонування;
- злочинну діяльність цієї групи;
- засоби впливу на групу та ін.

О. М. Джужа характеризує оперативний пошук як діяльність оперативних підрозділів, урегульовану нормативно-правовими актами із отримання, перевірки, систематизації та використання інформації, отриманої в процесі оперативного обслуговування об'єктів і галузей економіки, про ознаки злочинів, а також причетних до них осіб [3, с. 38–40].

О. О. Орлов пошук первинної оперативного-розшукової інформації визначає як комплекс оперативного-розшукових заходів, що здійснюються уповноважені оперативні підрозділи з метою виявлення та пізнання латентних злочинів та осіб, які їх учинили, а також установаження причин та умов учинення злочинів [4, с. 750].

М. Погорецький та В. Шеломенцев розглядають пошук фактичних даних про злочин як процес пізнання ще невідомої події злочину. Учені зазначають, що завданням оперативного пошуку є виявлення (відшукування) нової, ще невідомої (прихованої, замаскованої непізнаної тощо) інформації про злочини та осіб, причетних до їх учинення, а також установаження місцезнаходження предметів, які можуть бути засобами для розкриття злочину, виявлення осіб, які його вчинили,

причетні до обставин злочину і можуть бути допитані як свідки. Пошук фактичних даних про злочини може здійснюватися поза зв'язком із уже відомими фактами та особами. Сутність оперативного пошуку полягає в оперативному пізнанні події злочину через установлення носіїв інформації про цю подію [4, с. 750].

У теорії і практиці оперативний пошук осіб, предметів і подій розглядається як самостійна форма ОРД, якій притаманна низка ознак. У сукупності ці ознаки формують уявлення про сутність оперативного пошуку і його місце в системі оперативно-розшукової діяльності ОВС.

По-перше, оперативний пошук здійснюється не тільки у зв'язку з учиненням злочином, а й незалежно від кримінальної події. Це характеризує оперативний пошук як ініціативну, активну дію, відмінну від інших оперативно-розшукових заходів, що здійснюються стосовно конкретних злочинів та осіб, які підозрюються у злочинній діяльності. Ініціативний оперативний пошук сприяє як ефективному оперативному обслуговуванню об'єктів, території, так і розкриттю злочинів, зокрема за межами зони обслуговування.

По-друге, характерною ознакою оперативного пошуку є комплексність розвідувальних заходів. Відповідно до компетенції оперативних підрозділів, оперативний пошук є найбільш важливим завданням, оскільки в їхньому розпорядженні знаходяться всі основні сили, засоби і методи ОРД.

Оперативний пошук як форма ОРД сприяє:

- своєчасному отриманню інформації про задумані та підготовлені злочини і здійсненню заходів щодо їх припинення і попередження;
- своєчасному отриманню інформації про вчинені злочини (особливо латентні) і здійсненню заходів для виявлення і викриття винних;
- забезпеченню прав та інтересів громадян, державних і громадських організацій шляхом виявлення і вилучення викраденого майна;
- отриманню інформації для аналізу та оцінки оперативної обстановки на території обслуговування і запровадженню заходів щодо оптимальної розстановки сил і для активізації боротьби з правопорушниками і злочинністю.

Ефективність здійснення пошуку фактичних даних про злочинні групи залежить від знання оперативним працівником: закономірностей виникнення злочинних груп, форми їх існування; способів учинення злочинів із приховування (маскування) їх слідів; знарядь засобів

вчинення злочинів; причин та умов, що сприяють учиненню; характеристики місця вчинення злочинів; характеристики членів угруповання та його лідера тощо.

Під час здійснення пошуку фактичних даних про злочинні групи використовуються: інформаційні пошукові системи (інформаційний або аналітичний пошук); програмно-технічні засоби пошуку в інформаційних системах (комп'ютерна розвідка або моніторинг мереж). Сутність пошуку фактичних даних про злочини, вчинені групою, полягає у такому: пізнанні шляхом здійснення ОРЗ явищ, що можуть стосуватись протиправного діяння, передбаченого КК України; виявленні за попередньо відомими суб'єктами пошукових ознак, об'єктів пошуку – кримінальних подій, осіб, предметів і речей, що містять ознаки злочинної діяльності; ототожненні предметів і речей, що були об'єктами злочинних посягань або використовувались у вчиненні злочинів; перевірці інформації про осіб та події, що становлять оперативний інтерес; прийнятті рішення за результатами перевірки; накопиченні, систематизації та здійсненні аналізу здобутої інформації.

Деякі вчені зазначають, що виявлення злочинних груп передбачає діяльність щодо виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, а також тих, які вчинили злочини.

Б. Усенко та Н. Сидоренко зазначають, що діяльність оперативних підрозділів щодо виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, полягає в організації роботи щодо поставлення їх на оперативно-розшуковий облік. Також організація роботи негласного апарату повинна здійснюватися так, щоб вони, поряд зі спостереженням, чинили щодо цих осіб виховно-профілактичний вплив [4, с. 157].

О. Клуйко підкреслює, що діяльність оперативних підрозділів щодо виявлення осіб, які вчинили злочини, полягає в здійсненні організаційних і тактичних заходів з метою виявлення фактичних даних, котрі вказують на ознаки злочину і причетність до нього конкретних осіб, а також припинення злочинів, що продовжуються. Знання тактичних прийомів, уміння обрати серед них необхідні, правильне їх застосування визначає ефективність такої діяльності [4, с. 158].

Діяльність оперативних підрозділів із виявлення і викриття організованих злочинних груп може бути цілеспрямованою тільки у тому випадку, коли ця організація продумана. Зазначимо, що в основі організації і тактики виявлення організованих злочинних груп є організаційні і тактичні прийоми, методи оперативного пошуку з виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес. Водночас під час здійснення оперативно-розшукових заходів щодо виявлення організованих злочинних груп простежуються деякі особливості [5, с. 10].

Дослідження літературних джерел довело, що ознаками, що становлять підставу для віднесення протиправних групових формувань до організованих злочинних груп, є:

- спеціальне умисне їх створення з метою систематичного (або одноразового, такого, що вимагає високої організації групових дій) злочинного заволодіння матеріальними цінностями у великих або особливо великих розмірах;
- єдність і постійність цих цілей, корислива мотивація протиправної діяльності;
- ретельна попередня підготовка, безпосереднє організаційне, технічне і інше ресурсне забезпечення конкретних злочинних дій;
- оптимальний кількісний склад, обумовлений поставленими груповими цілями, вибором шляхів і засобів для їх досягнення, а також ступенем розвиненості груп;
- усвідомлене ставлення спільників до свого членства і участі в злочинній діяльності групи;
- високий ступінь контактності спільників і стійкість злочинної діяльності, що є для них наочним джерелом засобів існування;
- наявність лідерства, а також обов'язкових неформальних норм групової поведінки [2, с. 12–13].

Через перелічені ознаки злочинна діяльність цих груп досягає високої ефективності (з погляду отримання кінцевих корисливих результатів), а також великої тривалості і широких територіальних масштабів.

Б. І. Бараненко і А. І. П'ясецький, аналізуючи перелічені ознаки, зробили висновок, що визначальними ознаками організованої злочинної групи є не одиничні особливості кримінології або кримінально-правових рис або властивостей, а комплекс кримінологічних, соціально-психологічних і кримінально-правових елементів, що формують цілісне уявлення про вказане формування як про неформальну протиправну спільність, що досягла такого ступеня інтеграції і такого рівня організації злочинної діяльності, які близькі за статусом до колективу і колективної злочинної діяльності [2, с. 14–13].

Виявлені та охарактеризовані ознаки єдині для різних організованих злочинних формувань. Цей комплекс ознак є першоосновою для розроблення критеріїв розпізнавання організованих злочинних груп і їх злочинної діяльності (і у кримінології, оперативно-розшуковій діяльності, і кримінально-правовому розумінні).

Під час проведення оперативного пошуку необхідно виявляти ознаки, що побічно вказують на існування організованих злочинних груп.

Це насамперед збільшення кількості:

- вчинення убивств на замовлення;
- крадіжок і розбійних нападів із проникненням у житло громадян, вимагань;
- викрадань культурних цінностей;
- легалізації «відмивання» коштів, здобутих злочинним шляхом;
- шахрайства з фінансовими ресурсами;
- незаконної господарської діяльності;
- протидії законній господарській діяльності;
- викрадень автотранспорту та людей;
- торгівлі людьми;
- правопорушень, пов'язаних з роздержавленням земельних ресурсів;
- повідомлення про зібрання, що проводяться на території, кримінальних елементів та ін.

Первинними сигналами про наявність у регіоні злочинних груп стають факти насильства одних злочинців над іншими (зокрема встановлювані під час розслідування кримінальних проваджень про вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень або під час розшуку осіб, які зникли безвісти) та ін.

Організація оперативно-розшукових заходів щодо отримання цих відомостей здійснюється за участю всіх сил, засобів і заходів, які мають у своєму розпорядженні оперативні підрозділи органів внутрішніх справ.

Указані ознаки можуть бути виявлені в процесі проведення:

- оперативного обслуговування територій та об'єктів;
- оперативного пошуку осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес;
- використання негласного апарату;
- проведення оперативно-розшукових заходів у межах оперативно-розшукових справ;
- за матеріалами розслідування, які знаходяться у провадженні органів досудового слідства;
- вивчення загальних і спеціальних інформаційно-пошукових систем;
- повідомлення інших державних правоохоронних органів;
- повідомлення ЗМІ та громадян.

А. Є. Чететін і В. К. Якунін зазначають, що закономірності виникнення пошукової інформації виявляються в процесі:

- формування злочинної групи, коли особи з антигромадською установкою налагоджують між собою постійний контакт;

- залучення до групи нових осіб;
- попередньої підготовки до вчинення злочинів [6, с. 49].

Збір і аналіз інформації про вказані елементи об'єкта якраз і становлять початкову стадію оперативно-тактичного впливу на організовані злочинні групи, а саме – стадію оцінки оперативної обстановки (ситуації), логічним продовженням якої є прийняття обґрунтованих тактичних рішень. Реалізація останніх можлива в різноманітних формах, але головне – в плануванні тактичних заходів у процесі всіх етапів виявлення конкретних групових формувань [7, с. 177].

Сучасна аналітична розвідка проводиться безпосередньо в інформаційному середовищі, отримання нових знань на підставі аналізу зібраних, отриманих повідомлень і даних, які є результатом, як правило, не лише отриманої, а й попередньо обробленої та структурованої інформації.

Здійснення оперативного пошуку значущої інформації щодо організованих злочинних груп визначається відповідно до конкретної оперативної обстановки за такими напрямками:

- встановлення постійних контактів із членами злочинного угруповання, проникнення у кримінальне середовище будь-якої про-типравної спрямованості;
- здобуття з допомогою конфідентів оперативно-розшукової інформації безпосередньо з кримінального середовища, що дозволяє встановити її дійсні злочинні наміри, мотивацію, розподіл у групі рольових функцій відповідно до спеціалізації на вчинення будь-яких видів чи груп злочинів, або спрямованості на вчинення будь-яких злочинів у виді промислу.

Найважливішими напрямками оперативного пошуку про організовані злочинні групи мають бути:

- щоденні зведення про злочини, які вчинюються в області; матеріали СОГ, зібрані під час виїзду й огляду місць події (у разі отримання відомостей про те, що злочин учинено організованою злочинною групою);
- повідомлення оперативних працівників, оперативно значуща інформація, що надходить у порядку взаємодії з пенітенціарних установ;
- виявлення додаткових ознак функціонування організованих кримінальних структур, які ще не взяті під оперативний облік оперативними підрозділами ОВС;
- матеріали щодо вилучення вогнепальної зброї, яка незаконно перебувала у володінні особи, виявлення і вилучення наркотичних засобів, значних грошових і матеріальних цінностей, антикваріату,

інших контрабандних товарів, кримінальне переслідування за якими припинено;

– матеріали оперативно-розшукових справ, які тривалий час не реалізовані або припинені за вигаданими мотивами;

– матеріали контролюючих фінансових органів, повідомлення, заяви і скарги громадян, що містять інформацію про укладення нелегальних господарчих угод, виробництво фальсифікованих, підакцизних товарів, функціонування комерційних структур, які отримують доходи від того, що ошукують населення, і державних підприємств різних форм власності під заступництвом чиновників ОВС тощо.

Висновки. Організація оперативного пошуку щодо отримання відомостей стосовно організованих злочинних груп здійснюється за участю всіх сил, засобів і заходів, які мають у своєму розпорядженні оперативні підрозділи органів внутрішніх справ.

В основі організації оперативного пошуку злочинів, що вчиняються організованими злочинними груп, – організаційні і тактичні прийоми, методи ОРД із виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес. Основа оперативного пошуку значущої інформації щодо організованих злочинних груп визначається відповідно до конкретної оперативної обстановки за наведеними напрямками.

1. Гребельский Д. В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / Д. В. Гребельский. – М.: Академия МВД СССР, 1977. – 170 с.

2. Бараненко Б. И. Организованная преступность как объект специального оперативно-розыскного воздействия органов внутренних дел: сборник научных трудов / Б. И. Бараненко, А. И. Пясецкий. – К.: КВШ МВД СССР, 1991. – С. 8–22.

3. Джужа О. М. Поняття та сутність аналітичної розвідки. Організація інформаційно-аналітичної роботи підрозділів ДСБЕЗ МВС України у протидії економічним злочинам: доповіді провідних вчених, представників громадськості, державних службовців та працівників підрозділів ДСБЕЗ на міжвідомчому семінарі-наradі / О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов; відп. ред. Л. П. Скалозуб, В. І. Василичук, В. Д. Сапсай. – К., 2009. – С. 37–46.

4. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, С. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Т. 6. Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). – К.: Атіка, 2009. – 1128 с.

5. Шабанов Б. С. Организация работы по выявлению организованных преступных групп: лекция / Б. С. Шабанов. – Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1990. – 24 с.

6. Чететин А. Е. Некоторые особенности выявления организованных групп: межвузовский сборник научных трудов / А. Е. Чететин, В. К. Якунин. – Омск: ВШМ МВД СССР, 1988. – С. 48–65.

7. Бараненко Б. І. Особливості оперативно-розшукового впливу на організовані злочинні групи корисливо-насильницьких злочинців / Б. І. Бараненко, А. І. Пясецький // Наукові розробки академії – вдосконалення практичної діяльності та підготовки кадрів органів внутрішніх справ (за результатами науково-дослідних робіт у 1993 році): матеріали наук.-практич. конф. (Київ, 1–2 лютого 1994 року). – К.: УАВС, 1994. – С. 177–182.

Гула Л. Ф. Оперативно-розыскной поиск организованных преступных групп

Рассмотрен вопрос относительно осуществления оперативного поиска фактических данных о деятельности организованных преступных групп. Очерчены поисковые признаки фактических данных о преступлениях, совершенных преступными группами. Определен порядок получения и проверки первичной информации о признаках преступлений, совершенных группами, а также принятия определенного решения по результатам проверки. Сделан акцент на выявлении новой информации во время поиска фактических данных о преступлениях, совершенных преступными группами, связанной с распознаванием среди большого количества информационных объектов именно тех, что касаются признаков определенного противоправного деяния, совершенного группой, ответственность за которое предусмотрена УК Украины.

Ключевые слова: преступная группа, оперативный поиск, поисковые признаки и основные направления поиска организованных преступных групп.

Hula L. F. Operative Search of Organized Criminal Groups.

The article deals with the realization of operative retrieval of actual data about activity of the organized criminal groups. The searching features of actual data of crimes committed by criminal groups are outlined. The sources of primary information about the signs of crimes committed by groups and the decision-making by the results of verification are defined. Exposure of new information during the retrieval of actual data about crimes committed by criminal groups, related to recognition among plenty of information objects exactly those, concerning the signs against legal act committed by a group, envisage responsibility under applicable legislation of Ukraine. The necessity of operative search is predefined: by initiative character of gang; by the hidden (disguised) process of preparation and perpetration against legal acts by the organized criminal groups; by the vagueness of information concerning crime scenes and criminals; potential nature of the obtaining such information which appears only under certain conditions.

Exactly all of it adds exceptional dynamic to the quantitative and quality changes in the system of the combating against organized crime that objectively predetermined the necessity of the multilevel reaction, in particular, from the side of operative subdivisions activity of law enforcement authorities. The necessity of improvement of operative search theory of searching features of organized criminal groups activity appears constantly.

Key words: criminal group, operative search, searching features and main directions of the organized crime search.

Стаття надійшла 2 березня 2015 р.

ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ БІОМЕТРИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, ЯКІ НЕ ВХОДЯТЬ ДО «ТРЬОХ ВЕЛИКИХ БІОМЕТРИК»

Розглянуто сучасні тенденції використання в системах захисту інформації біометричних технологій, які не входять до «трьох великих біометрик», а саме: ідентифікації за ДНК, за зображенням кисті руки, за малюнком вен долоні або пальця руки, за термограмою обличчя, за формами вушних раковин, за запахом, за голосом, за підписом, за клавіатурним почерком, шляхом аналізу біоелектричної активності мозку та надано пропозиції щодо їх використання в правоохоронних органах України.

Ключові слова: *біометрія, методи біометричної автентифікації, ідентифікація за ДНК, ідентифікація за зображенням кисті руки, ідентифікація за малюнком вен долоні або пальця руки, ідентифікація за термограмою обличчя, ідентифікація за формами вушних раковин, ідентифікація за запахом, ідентифікація за голосом, ідентифікація за підписом, ідентифікація за клавіатурним почерком, ідентифікація шляхом аналізу біоелектричної активності мозку, системи контролю та управління доступом.*

Постановка проблеми. Нині розробки в галузі захисту інформації є надзвичайно актуальними, оскільки злочинці намагаються заволодіти інформацією за допомогою сучасних високих технологій. Адже всі знають, що хто володіє інформацією, той володіє світом. А якщо злочинці заволодіють інформацією, яка використовується в діяльності правоохоронних органів, то вони зможуть значно ефективніше провадити свою протиправну діяльність.

Також актуальними є розробки в галузі систем управління доступом, які використовуються в комплексних системах захисту інформації, як важлива складова.

Найсучаснішим напрямом розробок у перелічених галузях є використання біометричних технологій. Біометричні технології мають низку переваг порівняно з традиційними методами ідентифікації осіб із метою надання їм права доступу до інформації. Є біометричні методи, які використовуються вже традиційно, а є такі, які досі вважаються екзотичними. Але не слід забувати, що нещодавно будь-які біометричні технології вважалися екзотикою.

До 11 вересня 2001 року біометричні системи доступу використовувалися в основному тільки для захисту військових секретів та найважливішої комерційної інформації [1]. Але після теракту в Нью-Йорку ситуація різко змінилася. Наприклад, серед громадян США всього 10% підтримувало ідею біометричної паспортизації до 11 вересня 2001 року і вже понад 75% – після теракту, коли відстеження потенційно небезпечних особистостей стало найважливішим завданням [2]. Нині попит на системи, які використовують біометричні технології, значно зріс, збільшилась кількість галузей їх використання та вдосконалилися технології. Відбулося зниження вартості елементів таких систем, що позитивно впливає на подальший розвиток біометричних технологій. Наприклад, нещодавно вартість дактилоскопічних систем становила 2000–5000 доларів США, а після створення мініатюрного мікроелектронного дактилосканера вартість біометричного захисту комп'ютерів знижена до 50–100 доларів США [2]. Тому в майбутньому варто очікувати запровадження в практичну діяльність новітніх біометричних технологій, навіть таких, які нині є незвичними та перебувають у зародковому стані.

Нині потрібно проводити розробки в галузі використання таких методик. Необхідно визначити, які з цих технологій є найпридатнішими для застосування в правоохоронних органах і з погляду надійності, і економічної доступності.

Стан дослідження. Проблемам використання біометричних технологій для захисту інформації присвячено достатньо публікацій і у відкритих, і закритих літературних джерелах, зокрема таких учених: В. П. Захаров, В. І. Рудешко, В. С. Барсуков, Г. Двоєносова, М. Двоєносова, С. П. Козирев, А. О. Корченко, Н. С. Мацьків, О. М. Гречишкіна, Г. А. Кухарев, О. В. Дубчак, К. І. Підгайна, Ю. А. Брюхомицький, М. Н. Казарин, А. І. Іванов, І. В. Урсуленко, М. О. Полєнніков, М. Попов, Н. Вороніна, А. Прохоров, Ю. Семко, Л. В. Пономаренко.

Важливість наукового здобутку та внеску в теорію та практику інформаційної безпеки згаданих учених складно переоцінити. Аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що у процесі проектування, створення й експлуатування біометричних систем захисту інформації є певні недоліки, які знижують ефективність їхнього функціонування.

Біометричні технології захисту інформації використовують різні параметри особи для її автентифікації. **Метою** цієї статті є розгляд сучасних тенденцій використання біометричних технологій, зокрема в системах захисту інформації правоохоронних органів України.

Виклад основних положень. Біометрію використовують для визначення права доступу осіб до інформації на основі їх ідентифікації за допомогою індивідуальних особливостей тіла.

З погляду поширеності біометричних методик виокремлюють «три великі біометрики»: ідентифікація за відбитками пальців, за геометрією обличчя та за райдужною оболонкою ока. Як вважають деякі автори, системи ідентифікації за відбитками пальців займають більшу частину ринку біометричних технологій, системи на основі технології розпізнавання за геометрією обличчя – 13–18%, а системи на основі ідентифікації за райдужною оболонкою ока – 6–9% [3]. І значно менше в системах захисту інформації використовуються такі методики, як ідентифікація за сітківкою ока, за ДНК, за зображенням кисті руки, за малюнком вен долоні або пальця руки, за термограмою обличчя, за формами вušних раковин, за запахом, за голосом, за підписом, за клавіатурним почерком та шляхом аналізу біоелектричної активності мозку.

Найнадійнішим із практично реалізованих методів вважається метод сканування сітківки ока. Тому він використовується в системах контролю доступу на особливо секретні об'єкти. Через низький рівень поширення таких систем незначною є вірогідність реалізації спроб зламу. Але недоліком є висока вартість систем із використанням цього методу.

Сполучення нуклеотидів у ланцюжок ДНК (дезоксирибозуклеїнова кислота) становить генетичний код будь-якої живої істоти [1]. Ідентифікація за ДНК здійснюється шляхом порівняння ДНК особи з ДНК контрольних зразків. Але нині ця методика використовується лише для ідентифікації особи в криміналістиці, а в системах захисту інформації вона поки що не застосовується внаслідок високої вартості та складності обладнання.

Ідентифікація за формою долоні або за геометрією кисті ґрунтується на побудові тривимірного зображення кисті руки. Для здійснення ідентифікації знімаються такі характеристики пальців чи долоні, як довжина, ширина, товщина та параметри поверхні шкіри. Загалом оцінюється понад 90 різних характеристик. Недоліком методу є зміни кисті руки впродовж життя, що спричиняє низьку надійність. Тому цей метод розглядається лише як доповнення до інших біометричних технологій [1]. Хоча є приклади його успішного використання в практичній діяльності. Одним із пристроїв, що використовує цю методику, є Handkey компанії Escare (США), який сканує внутрішню та бокову сторони долоні за допомогою вбудованої відеокамери із застосуванням алгоритмів стискання. Також є пристрій ID3D-R Handkey компанії

Recognition Systems (США) [2]. Декілька компаній, зокрема BioMet Partners, Palmetrics и BTG, розробляють пристрої, які можуть сканувати також інші параметри руки [4].

Розпізнавання за венами руки ґрунтується на використанні зніmkів зовнішньої та внутрішньої сторін руки. Оскільки гемоглобін крові поглинає інфрачервоне випромінювання, ступінь відбиття променів зменшується і вени стають видимими у вигляді чорних ліній. А малюнок вен у кожної людини є індивідуальним. Сканування можна здійснювати безконтактно. Ця технологія за надійністю прирівнюється до ідентифікації за райдужною оболонкою ока. Недоліком є вплив деяких хвороб, зокрема артриту. А перевагою є менш дороге обладнання за високої точності. Наприклад, обладнання є дешевшим, ніж для методів розпізнавання за геометрією обличчя чи за райдужною оболонкою. Розробками обладнання та програмного забезпечення займаються компанії Fujitsu, Veid Pte. Ltd., Hitachi VeinID [3].

Компанія «Hitachi» виготовляє систему «Finger Vein», яка використовує зображення малюнка вен будь-якого пальця особи, оскільки малюнок вен на пальці, як і на долоні, неможливо підробити. FRR цієї системи становить 0,01%, а FAR – 0,0001% [1].

Термографічна картина обличчя, отримана за допомогою інфрачервоної камери, залежить від густини кісток, жиру та кровоносних судин, і є суто індивідуальною ознакою. Точність цього методу є дуже високою та дає змогу розрізнити навіть близнюків. Цей метод не залежить від застосування косметики, макіяжу, пластичної хірургії та дозволяє провадити розпізнавання негласно [5].

Оскільки форми вушних раковин є індивідуальними, то вони теж дають змогу ідентифікувати особу. Навіть недорога Web-камера дозволяє з високою надійністю здійснювати ідентифікацію [5]. Але відомостей про виробництво приладів для такої ідентифікації немає.

Давно відомою є здатність собак розпізнавати людей за запахом. Нині здійснюються розробки «електронного носа», який містить системи відбору проб запахів та їх підготовки, матриці сенсорів, які сприйматимуть запахи, та процесора для обробки сигналів матриці сенсорів. Але ці розробки недосконалі, тому їх практично ще не реалізують [5].

Перелічені методи належать до статичних, що використовують фізіологічні параметри людини, які не змінюються в часі. Крім них, є динамічні методи, які ґрунтуються на індивідуальних поведінкових особливостях людини.

До них належать голосова ідентифікація, ідентифікація за підписом, за клавіатурним почерком, за біоелектричною активністю

мозку. Але ці технології не забезпечують високої точності та надійності ідентифікації.

Одним із методів, які дають змогу розпізнавати особу на відстані та негласно, є голосова ідентифікація. Перевагами є невисока ціна означеного методу, оскільки потрібні лише мікрофон та звукова карта, яка є тепер у кожному комп'ютері, та відсутність психологічного дискомфорту під час ідентифікації [6]. Під час ідентифікації за голосом аналізуються висота тону, модуляція, інтонація тощо. Але надійність та точність цього методу не є високими, оскільки голос може залежати від стану здоров'я та поведінкових чинників [7]. Одним із розробників технологій розпізнавання особи за голосом є російське товариство з обмеженою відповідальністю «Центр мовних технологій» [1].

Одним із найбільш звичних для нас методів ідентифікації особи є її підпис. Якщо підпис як графічне зображення можна підробити, то поведінку руки особи під час підпису скопіювати неможливо. Біометричний метод ідентифікації людини за підписом ґрунтується на аналізі швидкості руху руки, сили тиску та тривалості виконання етапів підпису. Людина імітує свій звичний підпис, а прилад знімає параметри руху та звіряє з наявними в базі даних. Але цей метод не можна використовувати в системах контролю доступу, він має перспективи в тих галузях, де підписуються важливі документи, наприклад, у банківській сфері [7]. В галузі розпізнавання підпису було видано сотні патентів фірм «IBM», «NCR», «VISA», «Adapteck» [1].

Метод ідентифікації за клавіатурним почерком схожий на ідентифікацію за підписом, але тут використовується введення кодового слова на стандартній клавіатурі комп'ютера. Основною характеристикою є динаміка набору кодового слова [7]. Перевагою є використання звичайного комп'ютера. Такий метод нині не є поширеним, але розробки в цій галузі здійснюються. Наприклад, компанія «BioPassword Inc.» розробила програму перевірки особистості користувача комп'ютера за ритмічними характеристиками набору тексту [1].

Ідентифікація шляхом аналізу біоелектричної активності мозку ґрунтується на електроенцефалографії. За допомогою шапочки з електродами система здійснює моніторинг електричної активності мозку, передає дані на комп'ютер і формує цифровий портрет електричної активності мозку особи. Під час ідентифікації знята енцефалограма порівнюється з еталонною. Але низка фахівців вважає, що така ідентифікація не набуде практичного використання через свою непрактичність [1].

Найбільша ефективність захисту інформації досягається шляхом комбінації різних методів ідентифікації. Наприклад НПФ «Кристал» (Росія) виготовляє систему захисту інформації «Рубіж», де комбіновано

використовуються голосова ідентифікація, ідентифікація за динамікою підпису та за персональним кодом ключа «Touch memory» [2].

Висновки. Нині в системах захисту інформації правоохоронних органів України не використовуються перелічені методи ідентифікації особи. Розглянувши переваги та недоліки, а також існуючі практичні реалізації цих методів, можна констатувати, що для практичного використання в правоохоронних органах України сьогодні можна рекомендувати ідентифікацію за геометрією кисті, за венами руки та пальців і за голосом. Ці методи не потребують дорогого обладнання та програмного забезпечення, які, крім того, є у продажу. Також доцільною є розробка такого обладнання й програмного забезпечення в Україні, оскільки науковий та промисловий потенціал нашої держави це дозволяє.

1. Захаров В. П. Використання біометричних технологій правоохоронними органами у XXI столітті: науково-практичний посібник / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 440 с.

2. Барсуков В. С. Біоключ – шлях до безпеки / В. С. Барсуков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kvartir-remont.com.ua/biokljuch-shljah-do-bezpeki>.

3. Современные биометрические методы идентификации. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://habrahabr.ru/post/>

4. Попов М. Биометрические системы безопасности / М. Попов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bre.ru/security/12571.html>.

5. Воронина Н. Биометрические пароли / Н. Воронина, А. Прохоров, Ю. Семко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.compress.ru/article.aspx?id=10058&iid=419>

6. Пономаренко Л. В. Система захисту від несанкціонованого доступу на основі голосової автентифікації: дисертація канд. наук: 05.13.21 – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/355488.html>.

7. Шаров В. Биометрические методы компьютерной безопасности / В. Шаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bytemag.ru/articles/detail.php?ID=6719>

Захаров В. П., Зачек О. И. Тенденции использования в деятельности правоохранительных органов биометрических технологий, не входящих в «три большие биометрики»

Рассмотрено современные тенденции использования в системах защиты информации биометрических технологий, которые не входят в «три большие биометрики», а именно: идентификация по ДНК, по изображению кисти руки, по рисунку вен ладони или пальца руки, по термограмме лица, по форме ушных раковин, по запаху, по голосу, по подписи, по клавиатурному

почерку, путём анализа биоэлектрической активности мозга и даются предложения по их использованию в правоохранительных органах Украины.

Ключевые слова: биометрия, методы биометрической аутентификации, идентификация по ДНК, идентификация по изображению кисти руки, идентификация по рисунку вен ладони или пальца руки, идентификация по термограмме лица, идентификация по форме ушных раковин, идентификация по запаху, идентификация по голосу, идентификация по подписи, идентификация по клавиатурному почерку, идентификация путём анализа биоэлектрической активности мозга, системы контроля и управления доступом.

Zakharov V. P., Zachek A. I. Trends of Application of Biometric Technologies that are not Part of the «Three Major Biometrics» in Activity of Law Enforcement Bodies

The article deals with the modern trends of application of biometric technologies that are not part of the «three major biometrics» in the systems of information protection. Some biometric techniques are applied traditionally and some are still considered exotic. «Three major biometrics» are distinguished, in terms of prevalence of biometric techniques, namely, by fingerprint identification, geometry of the face and iris. Such techniques are applied in the information security systems to much lesser extent in addition to «three major biometrics». The identification is carried out by retina, DNA, the geometry of the hand, vein pattern palm or fingers, facial thermogram, forms of ears, smell, voice, signature, handwriting keyboard, analysis of the bioelectrical activity of the brain.

The introduction of the advanced biometric technology is a matter of the near future. It is necessary to determine which of these technologies are the most suitable for application in law enforcement bodies in terms of reliability and in terms of economic affordability. Having considered the advantages and disadvantages, and existing practical implementation of these technologies, we concluded that the identification carried out by the geometry of the hand, vein pattern palm or fingers, and by the voice can be recommend for practical application in law enforcement bodies of Ukraine.

The identification carried out by the geometry of the hand is based on the construction of three-dimensional image of the hand. The examples of the successful application of this method exist, inspite of very high reliability. The identification carried out by pattern of vein palm or fingers for reliability is comparable with identification by the iris, but requires less expensive equipment. Voice identification can recognize a person distantly and secretly. The advantages of this method is low cost and lack of psychological discomfort during authentication.

Key words: biometrics, biometric methods of authentication, DNA identification, image of the hand identification, vein pattern palm or fingers identification, facial thermogram identification, ears forms identification, smell identification, voice identification, signature identification, handwriting keyboard identification, identification by analyzing the bioelectrical activity of the brain, control systems and access management.

Стаття надійшла 2 березня 2015 р.

РОЗВИТОК ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Розглянуто питання правового забезпечення процесу здійснення державних закупівель товарів, робіт і послуг. Проаналізовано правові основи щодо здійснення державних закупівель у період незалежності України.

Окреслено окремі тенденції та напрями розвитку правового регулювання цієї сфери. Зауважено, що нині в Україні відбувається активне реформування економіки, зокрема системи державних закупівель.

Механізм проведення процедур закупівель має бути одним із ключових елементів підвищення ефективності державної економічної політики та ґрунтуватися, зокрема, на засадах добросовісної конкуренції, відкритості та прозорості, недискримінації учасників, об'єктивності та неупередженості оцінки тендерних пропозицій, а відтак – запобігати проявам корупції у сфері державних закупівель.

Ключові слова: *правове забезпечення, нормативні акти, державна закупівля, товари, роботи, послуги, тендер, способи вчинення правопорушень.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні простежується проблема, пов'язана з відсутністю достатньої правової бази у сфері державних закупівель. Це призвело до неправильного використання понятійного апарату та помилок замовників під час розробки тендерної документації і оцінки тендерних пропозицій, необґрунтованого вибору переможця торгів і укладання з ним договору. Отож, від рівня розвитку правового інституту закупівель за державні кошти безпосередньо залежить ефективність значної частини видатків бюджетної системи.

Стан дослідження. Правові основи і загальні принципи здійснення закупівель за державні кошти як одна із форм державних видатків розглядаються в наукових роботах таких спеціалістів у галузі господарського і фінансового права: В. К. Андрєєва, Н. М. Артемова, Д. А. Бекерської, К. С. Вельського, Л. К. Воронова, О. Н. Горбунова, Т. С. Єрмакова, С. В. Запольського, Т. В. Конюхова, Є. О. Ровинського.

Мета статті – проаналізувати нормативні акти, які регулюють порядок здійснення державних закупівель, і визначити основні тенденції їх розвитку.

Виклад основних положень. У результаті вивчення законодавства встановлено, що до прийняття спеціальних законодавчих актів

(зокрема законів України «Про поставки продукції для державних потреб», «Про державний матеріальний резерв») відносили у сфері забезпечення потреб держави в товарах, роботах, послугах регулювалися численними нормативно-правовими актами, зокрема Постановою Верховної Ради УРСР «Про запровадження на території Української РСР єдиного державного замовлення на виробництво продукції, виконання робіт (послуг)» від 15 жовтня 1990 року, якою на території Української РСР було запроваджено єдине державне замовлення Української РСР на виробництво продукції, виконання робіт (послуг) та ін.

Із 1993 року, коли система централізованого планування виробництва й розподілу матеріально-технічних ресурсів поступово втрачала дієздатність й адекватність в економічній ситуації, трансформувались і функції державного замовлення. Вона дедалі більше втрачала властивості абсолютного державного регулятора у виробництві продукції та послуг і перетворювалося на засіб забезпечення потреб у матеріальних ресурсах, продукції, роботах і послугах споживачів, що утримуються за рахунок державного бюджету. Це відображено у щорічних указах Президента України до 1996 року про державний контракт та державне замовлення. Крім того, було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок організації та проведення міжнародних торгів (тендерів) в Україні» від 21 жовтня 1993 року № 871, що слугувала початком проведення міжнародних торгів і впорядковувала здійснення на конкурсних засадах закупівель товарів (робіт, послуг) винятково іноземного походження для задоволення державних потреб України. Під час дії згаданої Постанови (21 жовтня 1993 року – 28 червня 1997 року) Міністерство зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України зареєструвало 66 міжнародних тендерів. Виникла парадоксальна ситуація щодо задоволення державних потреб: стосовно іноземних постачальників/підрядників держава дотримувалася загальноприйнятої в міжнародній торгівлі практики укладання державних контрактів винятково на конкурсних засадах, а всередині країни державні контракти розміщувались на директивних засадах, що суперечило стратегічній меті – розбудові відкритої соціально-економічної системи на основі ринкового механізму.

Законом України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» від 22 грудня 1995 року № 493/95-ВР було встановлено загальні правові та економічні засади формування, розміщення і виконання на договірній (контрактній) основі замовлень держави на поставку (закупівлю) товарів, виконання робіт, надання

послуг для задоволення пріоритетних державних потреб суб'єктами господарської діяльності України всіх форм власності.

Упродовж 1999 року сферу закупівель ТРП регулював однойменний Указ Президента України. 22 лютого 2000 року було прийнято профільний Закон України «Про закупівлю товарів, робіт та послуг за державні кошти» № 1490-III, яким встановлено правові та економічні засади здійснення процедур закупівель ТРП за рахунок державних коштів.

Метою Закону визначено створення конкурентного середовища у сфері державних закупівель, а також запобігання проявам корупції у цій сфері, забезпечення прозорості процедур закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти та досягнення оптимального й раціонального їх використання.

Відповідно до Закону було поставлено такі завдання: створення належних законодавчих принципів здійснення закупівель; узгодження положень різних законодавчих актів, які регулюють питання державних закупівель; посилення захисту підприємств громадських організацій інвалідів і підприємств кримінально-виконавчої системи; попередження й усунення корупційних діянь у сфері державних закупівель [1, с. 517–518].

Законом про державні закупівлі визначено, що зобов'язання застосовувати норми закону встановлено до всіх закупівель товарів, робіт і послуг, які повністю або частково здійснюються за рахунок державних коштів, за умови, що вартість предмета закупівлі для товару (товарів), послуги (послуг) становить або перевищує 20 тис. грн, а для робіт – 50 тис. грн.

Тобто під час закупівлях товарів, робіт та послуг вартістю, що є меншою, ніж визначено в Законі, не слід проводити тендерні процедури.

Упродовж 2003–2004 років окремими законодавчими актами прийнято низку поправок до профільного Закону, які було позитивно оцінено світовою спільнотою. Вони стосувалися захисту економічної конкуренції, сфери застосування Закону, особливостей закупівлі сільськогосподарської продукції, недопущення корупції, обов'язковості вимоги від учасників торгів про надання тендерного й договірною забезпечення (зазвичай це потребує витрат, які згодом включаються учасниками до цін їх пропозицій); обов'язковості плати за тендерну документацію й розміщення блоку інформації про державні закупівлі в інформаційних системах у мережі Інтернет, до яких законом встановлюються жорсткі вимоги, закупівель пенітенціарної системи, додаткових гарантій захисту фінансових інтересів держави [2].

У 2005 році до Закону України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» було внесено зміни щодо кола державних органів, які здійснювали нагляд, контроль і координацію у сфері державних закупівель, а також доповнення до суб'єктів, на які розповсюджується дія норм Закону (крім бюджетних установ), на підприємства, господарські товариства, у статутному капіталі яких 50% і більше належать державним, казенним, комунальним підприємствам і господарським товариствам, у яких державна частка перевищує 50%. У день прийняття цих змін таких підприємств налічувалося близько 4 тис. [3, с. 4].

За оцінкою експертів, прийняті до Закону зміни, напевно, послаблять цю систему, а також довіру до неї донорів і міжнародних фінансових установ. Суттєві зміни внесено до ст. 34 Закону, згідно з якою дія договору про закупівлю може продовжуватися на строк, достатній для проведення процедури закупівлі в наступному бюджетному періоді, на суму коштів не більше 15% вартості договору, закладеного в попередній бюджетний період, що не перевищує відповідного призначення в попередньому бюджетному періоді.

Статтю 18-1 Закону в новій редакції встановлено порядок попередньої кваліфікації під час проведення торгів із обмеженою участю, також цю статтю доповнено нормою, відповідно до якої розкриття кваліфікаційних пропозицій учасників відбувається в день закінчення строку їх надання в час і в місці, згідно з інформацією про проведення попереднього кваліфікаційного відбору.

Відповідно до нової редакції ч. 1 ст. 2 Закону про закупівлю, цей Закон застосовувався до всіх закупівель товарів, робіт і послуг, що повністю або частково здійснюються за рахунок державних коштів, за умови, що вартість предмета закупівлі для товару (товарів), послуги (послуг) становить або перевищує 10 тис. грн, а для робіт – 50 тис. грн.

У чинному Законі ці суми повинні становити 30 тис. грн і 300 тис. грн відповідно.

Ще одним нововведенням було те, що в разі встановлення Кабінетом Міністрів України індикативних цін на лікарські засоби і виробі медичного призначення для пільгових категорій населення, продукцію харчової промисловості, пальне закупівля таких товарів мала здійснюватися за цінами, рівень яких не перевищував індикативні ціни. Під індикативними цінами розуміють ціни на товари, які відповідають цінам, що утворилися чи утворюються на відповідний товар на ринку експорту або імпорту на момент здійснення експортної (імпортної) операції з урахуванням умов поставки та умов здійснення розрахунків, визначених згідно із законодавством України (Положення про

індикативні ціни у сфері зовнішньоекономічної діяльності, затверджене Указом Президента України від 10 лютого 1996 року № 124/96).

Відповідно до нової редакції абз. 23 ст. 1 Закону про здійснення державних закупівель, кількість тендерних пропозицій на кожну окрему частину предмета закупівлі не може бути меншою ніж три (раніше – дві).

Абзац 1 ч. 2 ст. 6 Закону про закупівлю викладено в новій редакції. Згідно з новою нормою, замовник повинен надати перевагу тендерній пропозиції, поданій підприємствами громадських організацій інвалідів та підприємствами кримінально-виконавчої системи, незалежно від обраної процедури закупівлі та суми очікуваної вартості предмета закупівлі [4, с. 115–117].

20 березня 2008 року Законом № 150-VI Закон про закупівлі визнано таким, що втратив чинність, і затверджено Тимчасове положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти на основі тексту Закону України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» у редакції, що діяла станом на 17 листопада 2004 року. Згідно з Законом № 150-VI, розпочаті до набрання чинності Законом № 150-VI процедури закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти здійснювалися на основі Тимчасового положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти. 28 березня 2008 року Кабінет Міністрів України видав Постанову «Про здійснення закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти» № 274 (далі – Постанова № 274).

17 жовтня 2008 року Постанову № 274 скасовано на підставі іншої Постанови Кабінету Міністрів України № 921, якою затверджено Положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти. За період дії Постанови № 921 було внесено 25 змін і доповнень. Постанова № 921 діяла до 28 липня 2010 року і втратила чинність, коли 1 червня 2010 року Парламент прийняв Базовий закон про державні закупівлі, яким встановлено правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти.

Він застосовується до всіх замовників і закупівель товарів, робіт і послуг, які повністю або частково здійснюються за рахунок державних коштів, за умови, що вартість предмета закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) дорівнює або перевищує 100 тис. грн, а робіт – 300 тис. грн [5].

Державне регулювання та контроль у сфері закупівель здійснює Уповноважений орган (Міністерство економіки України, у якому передбачається створити окремий структурний підрозділ) та інші органи відповідно до їх компетенції.

Контроль у сфері закупівель здійснюється за наявності відповідних запитів.

Законом передбачено, що з метою розгляду скарг при Міністерстві економіки України створено і діє орган оскарження, який формується на засадах паритетної участі представників державних органів і незалежних фахівців із питань державних закупівель у складі 14 осіб, з яких не менше третини повинні мати вищу юридичну освіту. Строк повноважень членів органу оскарження становить три роки.

Законом про державні закупівлі встановлено норми, спрямовані на припинення так званого «гендерного рейдерства». Скаржник зобов'язаний сплачувати 5% від ціни своєї пропозиції або очікуваної вартості закупівлі як внесок за розгляд скарги. У разі її задоволення цю суму йому повернуть. В інших випадках вона залишається в бюджеті.

Введено обов'язок щодо оприлюднення інформації про закупівлю на веб-порталі Уповноваженого органу та публікації в державному офіційному друкованому виданні з питань державних закупівель.

Обов'язок оприлюднення документів під час проведення державних закупівель покликаний забезпечити реалізацію принципу відкритості та прозорості на всіх стадіях закупівель і відповідає практиці європейських країн, а також безкоштовність публікації документів замовників є значним зрушенням у зниженні рівня корупційних проявів і невиправданого витрачання державних і бюджетних коштів.

На замовника покладено обов'язок безоплатно оприлюднювати на веб-порталі Уповноваженого органу в порядку, встановленому Законом про держзакупівлі, інформацію про закупівлю.

Законом реалізовано одну з головних рекомендацій щодо розподілу повноважень з розгляду скарг учасників і регулювання державних закупівель між різними, не залежними один від одного, органами державної влади. Так, Уповноваженим органом є Міністерство економіки України, а органом оскарження – Антимонопольний комітет України.

Базовим законом також запроваджено удосконалений механізм оскарження, який є більш детальним і зрозумілим. Водночас виникають сумніви щодо спроможності Антимонопольного комітету України неупереджено та професійно виконувати цю функцію, враховуючи його нинішній статус, перевантаженість поточною роботою та новизну цієї функції для нього.

Крім цього, у Базовому законі розширено перелік коштів, які належать до категорії державних, із подальшою вимогою проведення

відповідних процедур при закупівлі товарів та послуг за їх рахунок. Так, до переліку включено фінансові ресурси, які надають замовникам під гарантії Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування в рамках кредитів міжнародних організацій та іноземних банків. Розширено також перелік підприємств, які повинні використовувати процедури державних закупівель.

До нього включено комунальні підприємства, їх дочірні підприємства, а також об'єднання державних та інших підприємств, на які поширюється дія нового Закону.

Іншою новацією цього Закону є закріплення принципу редискримінації, який полягає в наданні однакових умов українським та іноземним учасникам процесу державних закупівель [6, с. 6].

Визначено й деталізовано такі терміни: генеральний замовник; закупівля на засадах координації; кваліфікаційна документація; консультаційні послуги; найбільш економічно вигідна пропозиція; оголошення про результати проведення процедури закупівлі; орган оскарження; строк дії пропозиції конкурсних торгів або цінової пропозиції; суб'єкт оскарження в органі оскарження; цінова пропозиція.

Терміни «корупційне правопорушення» та «корупційні злочини» вживаються в Законі у значеннях, визначених у Законі України «Про засади запобігання та протидії корупції» та КК України.

Принциповою новелою стало положення Закону, що вітчизняні та іноземні учасники беруть участь у процедурах закупівель на рівних умовах.

На відміну від норми Положення, у якому було визначено, що закупівля товарів, робіт і послуг здійснюється у вітчизняних виробників або їх представників, дилерів, дистриб'юторів, а в разі, коли товари, роботи і послуги не виробляються (не виконуються, не надаються) на території України, – у виробників товарів, виконавців робіт і надавачів послуг – не резидентів або їх представників, дилерів, дистриб'юторів.

Законодавцем зроблено значний крок у напрямі гласності проведення процедур закупівель, а саме: збільшення обсягу інформації, що оприлюднюється на веб-порталі Уповноваженого органу. Проте на цій перехідній стадії до електронних закупівель поки що здійснюється подвійна робота, оскільки документообіг триває і на паперових носіях, і на електронних.

Визначено відповідальність у вигляді накладення штрафу на посадових осіб від трьохсот до семисот неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян, що передбачено ст. 164-14 КУпАП «Порушення законодавства про здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти».

Розширено коло осіб, які входять до складу комітету з конкурсних торгів. Крім службових (посадових) осіб замовника (генерального замовника), призначених відповідальними за організацію та проведення процедур закупівлі, згідно з цим Законом, до комітету входять інші особи замовника.

У Базовому законі відсутнє визначення щодо «інших осіб». Значно розширено функції Державного казначейства України. Набули нових рис у Базовому законі і новели щодо громадського контролю у сфері державних закупівель.

Уведено обмеження щодо неможливості призначення до складу комітету з конкурсних торгів посадових осіб і представників учасників, членів їхніх сімей, а також народних депутатів України і депутатів місцевих рад.

Водночас конкретизовано чисельність складу комітету. До складу комітету з конкурсних торгів входить не менше п'яти осіб. У разі, якщо штатна чисельність працівників замовника є меншою, ніж п'ять осіб, кількість членів комітету з конкурсних торгів повинна дорівнювати штатній чисельності замовника.

Розширено коло причин відміни замовником торгів чи визнання їх такими, що не відбулися, а саме: відсутність подальшої потреби в закупівлі товарів, робіт; неможливість усунення порушень, які виникли через виявлені порушення законодавства з питань державних закупівель; виявлення факту змови учасників; порушення порядку публікації оголошення про проведення процедури закупівлі, акцепту, оголошення про результати процедури закупівлі, передбаченого цим Законом; подання для участі в них менше двох пропозицій конкурсних торгів; відхилення всіх пропозицій конкурсних торгів згідно з цим Законом, якщо до оцінки допущено пропозиції менше ніж двох учасників.

З метою подальшого удосконалення законодавства 8 липня 2011 року прийнято Верховною Радою України та 3 жовтня 2011 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державних закупівель» № 7532, за яким основні зміни стосуються закупівель в одного учасника, незастосування дії Закону до коштів підприємства та зміни до адміністративної відповідальності за порушення у сфері державних закупівель.

5 липня 2012 року Президент України підписав Закон «Про внесення змін до Закону України «Про здійснення державних закупівель»

щодо запровадження процедури електронного реверсивного аукціону» № 4917-VI [7].

Документ уточнює систему електронних торгів, упроваджує електронний майданчик – сукупність технічного обладнання, програмного забезпечення та організаційних заходів, що використовуються для державних закупівель за процедурою електронних реверсивних аукціонів.

Технічне обладнання і програмне забезпечення електронного майданчика мають відповідати вимогам чинного законодавства України, що регулює питання технічного та криптографічного захисту інформації.

Графік роботи електронного майданчика встановлюється Міністерством економічного розвитку і торгівлі України.

1 серпня 2012 року Президент України підписав Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державних закупівель» № 5044-VI, згідно з яким з Господарського кодексу виключаються норми, за якими державні підприємства для закупівель товарів, робіт і послуг використовують процедури, визначені Законом про державні закупівлі. Також з Кодексу виключено пункти, відповідно до яких дією Закону про державні закупівлі охоплено й роботу комунальних підприємств.

Верховна Рада прийняла Закон України 24.03.2014 року «Про внесення змін до Закону України «Про здійснення державних закупівель», для підсилення прозорості закупівель підприємств внесла до Закону України «Про здійснення державних закупівель» від 2010 р. № 33 такі зміни: статтю 1 цього Закону доповнити таким текстом «із урахуванням вимог щодо оприлюднення інформації про закупівлі, які здійснюються за рахунок власних коштів»; пункт 19 частини першої статті 8 такого змісту: «звіту про результати проведення закупівлі, яка здійснюється за рахунок власних коштів підприємств»; частину першу статті 10 після абзацу шістнадцятого доповнити новим абзацом такого змісту: «Підприємства, визначені у пункті 21 частини першої статті 1 цього Закону, зобов'язані розміщувати звіти про результати проведення закупівель, які здійснюються за рахунок власних коштів, вартість предмета яких відповідає вимогам абзацу першого частини першої статті 2 цього Закону, на веб-порталі Уповноваженого органу протягом трьох робочих днів після укладення договору. У звіті обов'язково зазначаються: найменування, кількість товару і місце його поставки, вид робіт та місце їх виконання або вид послуг та місце їх надання; інформація про технічні та якісні характеристики товарів, робіт і послуг; найменування і місцезнаходження постачальника,

виконавця робіт і надавача послуг, з якими укладено договір; ціна одиниці товару, робіт та/або послуг та сума, визначена у договорі; дата укладення договору; строк поставки товарів, виконання робіт і надання послуг та інше».

Висновки. Українське законодавство щодо організації державних закупівель формувалося та удосконалювалося залежно від стану злочинності у цій сфері та соціально-економічної і політичної ситуацій в державі.

Незважаючи на постійну увагу державних інституцій до зазначеної сфери, розкрадання бюджетних коштів і сьогодні трапляється, бо українське законодавство потребує постійного удосконалення на основі координації з національною системою законодавства та у зв'язку з економічною ситуацією у державі.

1. Планування, облік, звітність, контроль у бюджетних установах, державне замовлення та державні закупівлі: інтегрований комплекс: навч. посібник / В. Т. Александров та ін. – К.: АВТ, 2004. – 528 с.

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань закупівлі товарів робіт і послуг за державні кошти: Закон України станом на 1 грудня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 9. – Ст. 67.

3. Сколотяний Ю. У сутінковій зоні опинився ринок держзакупівель після набрання чинності останніми законодавчими змінами / Ю. Сколотяний // Дзеркало тижня. – 2006. – № 12 (591). – С. 3–6.

4. Конкурси, тендери. Аукціони в Україні: нормат. база: зб. док. / упоряд. О. М. Роїна. – К.: КНТ, 2006. – 388 с.

5. Законодавство України про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти: загальні положення, держ. нагляд, контроль та координація у сфері закупівель, відповідальність, судова практика. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.

6. Про здійснення державних закупівель: Закон України від 1 черв. 2010 р. № 2289-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

7. Марусов А. Державні закупівлі нарешті узаконять? / А. Марусов // Дзеркало тижня. – 2010. – № 20 (800). – С. 6–11.

8. Про закупівлю товарів, робіт і послуг для державних потреб: Указ Президента України № 595/99: станом на 1 черв. 1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 22. – С. 54.

Нагачевский С. В. Развитие правовых принципов осуществления государственных закупок в Украине: исторические аспекты

Рассматриваются вопросы правового обеспечения процесса осуществления государственных закупок товаров, работ и услуг. Осуществлен анализ

правовых основ по осуществлению государственных закупок в период независимости Украины.

Очерчены отдельные тенденции и направления развития правового регулирования данной сферы. В настоящее время в Украине происходит активное реформирование экономики в целом, в том числе системы государственных закупок.

Механизм проведения процедур закупок должно быть одним из ключевых элементов повышения эффективности государственной экономической политики и базироваться, в частности, на принципах добросовестной конкуренции, открытости и прозрачности, недискриминации участников, объективности и непредвзятости оценки тендерных предложений, а вместе с этим предотвращать проявления коррупции в сфере государственных закупок.

Ключевые слова: правовое обеспечение, нормативные акты, государственная закупка, товары, работы, услуги, тендер, способы совершения правонарушений.

Nahachevsky S. V. Development of legal principles of realization of state purchases in Ukraine: historical aspects

Today the problem related to absence of sufficient legal base in the field of the public purchasing is traced in Ukraine, what and actuality of realization of researches is confirmed in this industry.

Absence of the sufficient legal adjusting in this sphere resulted in the wrong use of concept vehicle and errors of customers during development of tender documentation and estimation of tender suggestions, groundless choice of winner of purchase and conclusion with him of agreement.

Here, from the level of development of legal institute of purchases for state facilities efficiency of considerable part of charges of the budgetary system depends directly.

For today there are numerous facts of realization of fictitious tenders and tenders on the overpriced prices, monopolistic plot of participants, advancement to the market «it» or fictitious firms, existence of the system «recoils» and so-called «godfather» of one's child. Therefore the improvement of the legal providing assists prevention of offences during realization of the public purchasing of commodities, works and services.

Unlike foreign countries, where one of central positions is taken the legal adjusting of the public purchasing in budgetary законодавстві and legislation that regulates economic activity, in Ukraine of законодавство, that regulates the public purchasing, equal as and in general законодавство, that regulates the order of realization of the government spending, is on the stage of forming.

Key words: legal providing, normative acts, government purchase, commodities, works, services, tender, methods of feasant of offences.

Стаття надійшла 2 березня 2015 р.

НЕГЛАСНІ СЛІДЧІ (РОЗШУКОВІ) ДІЇ: ЮРИДИЧНІ ТА ФАКТИЧНІ ПІДСТАВИ ЇХ ПРОВАДЖЕННЯ

Розглянуто систему та питання щодо співвідношення підстав проведення негласних слідчих (розшукових) дій, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, та оперативно-розшукової діяльності, згідно з Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», під час проведення досудового розслідування.

Розглянуто розподіл негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні. Охарактеризовано основні юридичні (правові) та фактичні підстави проведення слідчих (розшукових) дій, визначено осіб, що мають право ухвалювати рішення щодо їх проведення.

Досліджено, що запровадження негласних слідчих (розшукових) дій та їх результатів у кримінальному провадженні забезпечить об'єктивність, повноту і неупередженість розслідування злочинів і притягнення винних до відповідальності.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукова діяльність, підстави, система, Кримінальний процесуальний кодекс України.

Постановка проблеми. Боротьба зі злочинністю, її попередження на сучасному етапі набуває професіоналізму та організованості, в зв'язку з чим виникає необхідність удосконалення способів і засобів отримання доказів у кримінальному провадженні. З прийняттям 13 квітня 2012 року Верховною Радою України Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) уперше в кримінально-процесуальній системі на законодавчому рівні створено окремий інститут процесуальних дій, що проводяться під час досудового розслідування у кримінальному провадженні, – негласні слідчі (розшукові) дії.

Запровадження саме негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні забезпечить об'єктивність, повноту та неупередженість розслідування злочинів і притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Виклад основних положень. Відповідно до ст. 246 КПК України, негласні слідчі (розшукові) дії – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт і методи проведення яких

не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених цим КПК України [2].

Професор Є. Д. Скулиш, досліджуючи питання системи негласних слідчих (розшукових) дій, зазначає, що уведення до системи досудового розслідування негласних слідчих (розшукових) дій є надзвичайно прогресивним кроком законодавця, спрямованим на її удосконалення [6].

Система негласних слідчих (розшукових) дій закріплена у главі 21 КПК України «Негласні слідчі (розшукові) дії», в якій законодавець намагається врегулювати цей інститут і визначити вичерпний перелік негласних слідчих (розшукових) дій.

Зокрема, КПК України так поділяє негласні слідчі (розшукові) дії:

– **втручання у приватне спілкування** – це аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України), накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК України), огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України);

– **інші види негласних слідчих (розшукових) дій** – це обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України), контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України), виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України), негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України) [2].

Крім визначеного КПК України розподілу негласних слідчих (розшукових) дій, Генеральною прокуратурою України, Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Адміністрацією державної прикордонної служби України, Міністерством фінансів України, Міністерством юстиції України затверджено спільний наказ № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.2012 року «Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», згідно з якою проведення негласних слідчих (розшукових) дій визначається залежно від тяжкості вчиненого злочину. Також спільний наказ виділяє такі негласні слідчі (розшукові) дії: зняття інформації з електронних інформаційних систем або її частини, доступ

до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 264 КПК України) та установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України), які проводяться незалежно від тяжкості злочину [4].

Провадження негласних слідчих (розшукових) дій неможливо без наявності юридичних (правових) і фактичних підстав.

Юридичними (правовими) підставами є сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом умов, що дають право на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Фактичними підстави є факт правопорушення (фактично вчиненого суспільно небезпечного діяння), що дає право на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Отже, для проведення негласних слідчих (розшукових) дій суб'єкти їх проведення повинні мати законні підстави (юридичні та фактичні), що є гарантією дотримання законності у їх проведенні, та подальше використання результатів проведених негласних слідчих (розшукових) дій у доказуванні.

З урахуванням чинного КПК України, приймати рішення щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій має винятково слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених КПК України, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором.

Співробітники оперативних підрозділів (органи внутрішніх справ, органи безпеки, органи, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органи Державної пенітенціарної служби України, органи Державної прикордонної служби України, органи Державної митної служби України) не мають права здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотанням до слідчого судді чи прокурора, а лише за дорученням слідчого, який здійснює досудове розслідування злочину. Співробітник оперативного підрозділу під час виконання доручень слідчого, прокурора користується повноваженнями слідчого [2].

Зауважимо, що уповноважені оперативні підрозділи не мають права виходити за межі доручень слідчого, прокурора. Вони зобов'язані повідомляти їх про виявлення обставин, які мають значення для кримінального провадження, або вимагати нових процесуальних рішень слідчого, прокурора [4].

Ураховуючи викладене, важливе значення мають правові (юридичні) підстави, до яких належать:

– наявність заяви чи повідомлення, зареєстрованого у встановленому законом порядку. Слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення (відмова у прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається);

– наявність запису у Єдиному реєстрі досудових розслідувань. Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше одного дня після подання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування. Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, яке здійснюється негайно після завершення огляду;

– наявність факту фіксації у Єдиному реєстрі досудових розслідувань дати внесення інформації та присвоєння номера кримінального провадження;

– повідомлення прокурора слідчим у письмовій формі про початок розслідування, підстава початку розслідування;

– у випадку, якщо відомості про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань унесені прокурором, він зобов'язаний невідкладно, але не пізніше наступного дня, з дотриманням правил підслідності наявних у нього матеріалів звернутися до органу досудового розслідування щодо доручення на проведення досудового розслідування [5, с. 15].

Як фактичні підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій закон визначає наявність інформації про злочини, що готуються або вчинені невідновленими особами. Інформацію про злочини, що готуються, суб'єкти кримінального судочинства отримують із різних джерел.

Це можуть бути заяви і повідомлення громадян, підприємств, установ та організацій, службових осіб, представників влади про підготовку злочину, що є приводом для проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Проте в більшості випадків отримана з таких джерел інформація потребує перевірки, підтвердження достовірності викладених фактів чи встановлення інших даних, що вказують на наявність ознак злочину. У цих випадках і виникає необхідність залучення оперативних підрозділів для перевірки і оцінки отриманої інформації.

Значна частина гласної інформації про готування злочинів може бути отримана із засобів масової інформації (газети, журнали, теле- і радіопрограми ін.).

Така інформація потребує не тільки офіційного реагування, а й проведення оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій з метою перевірки достовірності викладених фактів, документування події та ознак злочину, винуватості осіб у вчиненні злочину та інших обставин, що мають значення для правильного прийняття законного рішення і реагування.

Приводами для проведення негласних слідчих (розшукових) дій щодо виявлення, припинення та запобігання злочинів можуть бути також письмові доручення і ухвали слідчого, слідчого судді, вказівки прокурора, ухвали суду, матеріали органів дізнання.

Це зрозуміло з вимог кримінально-процесуального законодавства, коли у розслідуванні або судовому розгляді необхідно з'ясувати безпосередні причини злочинів та умови, які сприяли їх учиненню чи підготовці, а також вжити необхідних заходів щодо усунення цих причин та умов.

Отже, наявність гласної чи негласної інформації про підготовку злочину буде не тільки приводом до порушення кримінального провадження, а й приводом для проведення негласних слідчих (розшукових) дій, з метою перевірки повноти і правильності отриманої інформації, пошуку першоджерел отримання фактичних даних та їх формування як доказів у кримінальному судочинстві.

Як підставу для проведення негласних слідчих (розшукових) дій закон визначає наявність інформації про злочини, які вчинені невстановленими особами.

Інформація про вчинення невстановленими особами злочину може бути отримана від очевидців, з результатів огляду місця події, заяв або повідомлень підприємств, установ, організацій, службових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян.

Інформація про злочин також може бути отримана із негласних джерел, тобто коли оперативними підрозділами безпосередньо виявляються ознаки злочину, або вона надходить від конфідентів інших оперативних підрозділів, органів та організацій інших держав.

У такому випадку це і є приводами для здійснення негласних слідчих (розшукових) дій.

У кожному випадку, коли є достатньо інформації про злочин, учинений нестановленими особами (нерозкритий злочин), суб'єкти кримінального судочинства зобов'язані здійснити низку негласних слідчих (розшукових) дій з викриття конкретної особи (групи) у вчиненні злочину чи завести оперативно-розшукову справу на нерозкритий злочин.

Другою підставою для проведення негласних слідчих (розшукових) дій закон визначає наявність інформації про осіб, які готують або вчинили злочини.

Такими, що готують або вчинили злочини, слід вважати тих фізичних осіб, інформація про яких свідчить, що вони причетні до нерозкритих злочинів.

Це можуть бути: виконавці (співвиконавці) – особи, які безпосередньо вчинили злочин; організатори – особи, які організували або керували його (їх) підготовкою чи вчиненням; підбурювачі – особи, які схилили (умовляли, підкупом, погрозами, примусом) інших до вчинення злочину; пособники – особи, які сприяли вчиненню злочину (порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усунення перешкод вчинення злочину), а також обіцяли переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчиненого злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину [1].

Інформація про таких осіб надходить оперативним підрозділам як із гласних, так і з негласних джерел. Але, на відміну від попередньої підстави – наявність інформації про злочини, що готуються або вчинені нестановленими особами, інформація про осіб, які готують або вчинили злочин, містить більш конкретні відомості про фізичну особу, яка підозрюється у підготовці або вчиненні злочину.

Від неї гласно можуть бути отримані пояснення щодо факту протиправного діяння, вона може бути фізично затримана на місці вчинення злочину, стосовно неї може бути вжито запобіжний захід – процесуальне затримання за підозрою у вчиненні злочину, взяття під варту (арешт), інші засоби процесуального примусу.

За отримання негласної інформації стосовно особи, що готує або вчинила злочин, її особистість, поведінка та характер протиправних дій становлять службовий оперативний інтерес у працівників підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Під час пошуку і фіксації фактичних даних про протиправну діяльність цієї

особи є всі підстави для здійснення стосовно неї відповідних негласних слідчих (розшукових) дій.

Під час пошуку осіб і фактів, які становлять оперативний інтерес, оперативно-розшукові заходи спрямовуються на: виявлення та припинення злочинних посягань; затримання і викриття осіб, що підготували або вчинили злочини; пошук очевидців і свідків злочинів; установлення місць зберігання знарядь злочинів, зброї, наркотиків, викраденого майна; вирішення інших завдань оперативно-розшукової діяльності.

Окрім цього, оперативний інтерес становлять особи, протиправна, антигромадська, антиморальна поведінка яких може призвести до вчинення злочину чи інших протиправних дій, небезпечних для інших осіб, близьких чи родичів (особливо небезпечні рецидивісти, наркомаїни, вірусоносії та ін.).

Третьою підставою для проведення негласних слідчих (розшукових) дій є наявність інформації про осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від відбування кримінальної відповідальності.

У кожному випадку, коли надходить інформація про таких осіб, підрозділи правоохоронних органів мають усі підстави для проведення негласних слідчих (розшукових) дій з метою розшуку. Послідовність і цілеспрямованість негласних слідчих (розшукових) дій та інших спеціальних заходів залежить від категорій осіб, що розшукуються.

Достатня інформація про осіб, які переховуються від органів розслідування або відбування покарань, – це офіційні дані, що дають підстави для заведення розшукової справи або термінового проведення негласних слідчих (розшукових) дій [5, с. 8].

Отже, наявність одночасно юридичних і фактичних підстав дає право слідчому, прокурору, а у випадках, передбачених КПК України, – слідчому судді за клопотанням прокурора або клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, прийняти рішення про проведення негласних (слідчих) розшукових дій з обов'язковим зазначенням строку їх проведення.

Строк визначається залежно від виду конкретної негласної (слідчої) розшукової дії, необхідності отримання відомостей одноразово чи впродовж певного часу.

Якщо розглядати підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій з точки зору їх чітко визначеного переліку та нормативно-правового закріплення, то КПК України не закріплює конкретного переліку цих підстав, а лише вказує, що негласні слідчі (розшукові)

дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в іншій спосіб [2].

З огляду на те, що негласні слідчі (розшукові) дії здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, що стосуються оперативно-розшукової діяльності, а Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року визначає підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності, якщо застосувати аналогії закону, то підставами проведення негласних слідчих (розшукових) дій можна визначити такі:

1) наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про:

- злочини, що готуються;
- осіб, які готують учинення злочину;
- осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання;
- безвісти зниклих;
- розвідувально-підривно діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України;
- реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей і близьких родичів, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя; співробітників розвідувальних органів України у зв'язку із службовою діяльністю цих осіб, їх близьких родичів, а також осіб, які конфіденційно співробітничали або співробітничали з розвідувальними органами України, та членів їхніх сімей з метою належного здійснення розвідувальної діяльності;

2) потребу в отриманні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави;

3) наявність узагальнених матеріалів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, отриманих в установленому законом порядку.

Зазначені підстави можуть міститися в заявах, повідомленнях громадян, посадових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, у письмових дорученнях і постановках слідчого, вказівках прокурора, ухвалах слідчого судді, суду, матеріалах правоохоронних органів, у запитках і повідомленнях правоохоронних органів інших

держав та міжнародних правоохоронних організацій, а також запитах повноважних державних органів, установ та організацій, визначених Кабінетом Міністрів України, про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці, до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках.

Забороняється приймати рішення про проведення оперативно-розшукових заходів за відсутності підстав, передбачених у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» [3].

Висновки. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України загалом і глава 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії», звісно, не є досконалими і в подальшому потребують доопрацювання, усунення неузгодженостей та суперечностей.

З урахуванням положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та інших нормативно-правових актів, які регулюють оперативно-розшукову діяльність, і з метою запобігання зловживанню безпідставним проведенням негласних слідчих (розшукових) дій необхідно закріпити в КПК України чіткий перелік підстав їх проведення, що, своєю чергою, забезпечить дотримання вимог чинного законодавства щодо конституційних прав і свобод громадян, які допускаються Конституцією України, за необхідного їх тимчасового обмеження.

1. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>

3. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135 XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/page>

4. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Спільний наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>

5. Негласні слідчі (розшукові) дії: курс лекцій / Д. Й. Никифорчук, С. І. Николаюк, О. І. Козаченко та ін.; за заг. ред. Д. Й. Никифорчука. – К.: НАВС, 2012. – 176 с.

6. Скулиш Є. Д. Система негласних слідчих (розшукових) дій за кримінальним процесуальним кодексом України / Є. Д. Скулиш // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. – 2012. – Вип. 618. Правознавство.

Нескоромный Д. А. Негласные следственные (розыскные) действия: юридические и фактические основания их производства

Рассмотрена система и вопросы о соотношении оснований проведения негласных следственных (розыскных) действий, согласно Криминального процессуального кодекса Украины, и оперативно-розыскной деятельности, согласно Закону Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», во время проведения досудебного расследования.

Рассмотрены распределение негласных следственных (розыскных) действий и использования результатов в уголовном производстве. Охарактеризованы основные юридические (правовые) и фактические основания проведения следственных (розыскных) действий, определены лица, которые имеют право принимать решения по их проведению. Доказано, что введение негласных следственных (розыскных) действий и их результатов в уголовном производстве обеспечит объективность, полноту и беспристрастность расследования преступлений и привлечения виновных к ответственности.

Ключевые слова: негласные следственные (розыскные) действия, оперативно-розыскная деятельность, основания, система, Криминальный процессуальный кодекс Украины.

Neskoromnyi D. A. Unofficial (investigators) action: legal and factual grounds of the proceedings

A system and issues regarding the relationship between the grounds of covert investigative (detective) actions under the Criminal Procedure Code of Ukraine and operational according to the Law of Ukraine «On operative-investigative activities during the pre-trial investigation». Posted definition of covert investigative (detective) of action. Considered distribution covert investigative (detective) of action and their use results in criminal proceedings. In certain distribution PDAs Ukraine outlined the division that specified in the Joint Order «On approval of Instruction on conducting covert investigative (detective) of action and their use results in criminal proceedings». Characterized basic legal (legal) and factual grounds investigative (detective) of action, without them it is impossible defined persons have the right to decide on their conduct. Indicated that decide on investigative and search activities in the absence of grounds stipulated in the law «On operative search activity» is prohibited. Investigated that the introduction is covert investigative (detective) actions and outcomes in criminal proceedings to provide objectivity, integrity and impartiality of investigating crimes and bringing those responsible to justice.

Key words: covert investigation (investigative actions, operational-search activity, the grounds, the system Criminal Procedure Code of Ukraine.

Стаття надійшла 6 березня 2015 р.

ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФА В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Проаналізовано особливості історичного процесу створення та впровадження застосування поліграфа в оперативно-розшукову діяльність правових органів, а саме: виникнення першого технічного засобу, який використовувався у медичних цілях, становлення та розвиток поліграфа у різних країнах світу, початок використання поліграфа у державній службі. Детально вивчено застосування поліграфічних досліджень в Україні та нормативно-правові документи, що його регламентують. Виокремлено основні напрями використання цього технічного засобу в органах внутрішніх справ.

Ключові слова: поліграф, поліграфне опитування, правоохоронні органи, оперативно-розшукова діяльність, історичний розвиток.

Постановка проблеми. Феномен брехні супроводжує життєдіяльність людини. Логічним наслідком цього є пошук можливих способів її виявлення. На думку В. О. Варламова, потреба в «детекторі брехні» виникла, коли колективна діяльність стала реальністю, а доля однієї людини розпочала залежати від добросовісності іншої.

Перший технічний засіб, який фактично міг називатися поліграфом, був сконструйований 1892 р. англійським кардіологом Дж. Мак Кензі для застосування в медичних цілях і представлений на засіданні медичної секції Британської медичної асоціації в м. Торонто (Канада) в 1906 р. Зазначений технічний засіб міг одночасно реєструвати зміни артеріального та венозного тиску, але застосовувався лише в медичних цілях. Перші спроби контролю шкірно-гальванічної реакції з метою виявлення фізіологічних «ознак» брехні були зроблені 1897 р. Б. Стікером, який вважав, що особа, на яку зображення, слово чи інший подразник мають емоційний вплив, виявить більшу різницю показників електричної провідності шкіри, та застосовував гальванометр з електродами, приєднаними до пальців опитуваної особи, для реєстрації зазначених параметрів [1].

Стан дослідження. Вивчення процесу створення поліграфа у вітчизняній юридичній науці здійснено у дослідженнях В. І. Василичука, В. П. Захарова, О. І. Козаченка, В. В. Матвійчука,

Д. Й. Никифорчука, С. І. Ніколаюка, Ю. Ю. Орлова, М. А. Погорецького, В. В. Поливоди, А. М. Титова, В. О. Черкова та інших. Але питання саме історичного процесу створення та впровадження застосування поліграфа в оперативно-розшукову діяльність правоохоронних органів України не з'ясовано, що і є **метою** статті.

Виклад основних положень. Під час розгляду становлення та розвитку застосування поліграфа не можна оминати увагою метод асоціативного експерименту, основи якого були сформовані ще в Стародавній Індії, коли підозрюваному озвучували нейтральні та критичні слова, у відповідь на які він мав сказати перше слово, яке приходить йому на думку, та ударити у гонг. Було зауважено, що відповідь на «критичне» слово супроводжувалась більш сильним ударом [2, с. 11].

Подальшого розвитку зазначений метод набув у II пол. XIX ст. – I пол. XX ст. завдяки дослідженням О. Р. Лурії. Зокрема, хронометрування реакцій опитуваних осіб під час проведення асоціативного експерименту, проведене О. Р. Лурією 1923–1927 рр., вважається першою в СРСР спробою інструментальної оцінки психологічного стресу. Під час зазначеного дослідження науковцем зафіксовано збільшення тривалості реакції на питання, пов'язані зі складом злочину, у середньому на 24%, що давало змогу робити висновок про обізнаність опитуваної особи з деталями злочину [3, с. 12–13].

Американський психолог У. М. Марстон 1913 р. у психологічній лабораторії Гарвардського університету розпочав дослідження з виявлення брехні за змінами артеріального тиску із застосуванням сфігмоманометра (технічного засобу для вимірювання кров'яного тиску), за допомогою якого 1917 р. зміг виявити 103 із 107 випадків брехні [1].

1921 р. лікар Дж. А. Ларсон розпочав власні дослідження щодо застосування контролю артеріального тиску з метою виявлення брехні в поліцейському відділі м. Берклі (Каліфорнія, США), де його залучали як асистента до розкриття та розслідування злочинів. Він запровадив графічне відображення змін серцевої активності опитуваної особи на паперовій стрічці, а також приєднав до сфігмоманометра пневмограф.

У подальшому Дж. А. Ларсон розробив портативну форму свого технічного засобу, що дозволило йому виїжджати для проведення опитувань в інші міста країни. У 85% випадків зроблені висновки підтверджувались іншими доказами, зокрема зізнаннями підозрюваних. 1922 р. керівник поліції м. Дулут (Міннесота, США) У. Е. Пудж, оцінюючи результати роботи Дж. А. Ларсона, зазначав, що застосування методу виявлення брехні не підтверджує вину або невинність

особи, а лише сприяє поліції у визначенні пріоритетних напрямів розслідування злочинів і виправданні невинних [1].

Згодом, 1935 р., розробник першого серійного поліграфа Л. Кілер також наголошував, що такого приладу, як детектор брехні, не існує [4, с. 11–12]. Будучи студентом Каліфорнійського університету, він зацікавився розробками Дж. А. Ларсона та розпочав допомагати йому проводити опитування з метою виявлення брехні в поліцейському відділі м. Берклі (Каліфорнія, США).

1923–1924 рр. Л. Кілер за власними кресленнями розробив аналогічний прилад – емотограф, який реєстрував артеріальний тиск, пульс і дихання, а також був пристосований для контролю тремору. У березні 1924 року керівник криміналістичної лабораторії ФБР Е. П. Коффі зазначав, що результати проведених Л. Кілером поліграфічних опитувань у подальшому підтверджувалися зізнаннями підозрюваних. Вважається, що саме Е. П. Коффі став першим поліграфологом на державній службі та започаткував федеральну програму з питань дослідження можливостей застосування поліграфа органами державної влади [5].

Отож, період 80-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. можна вважати часом створення поліграфа, адже:

розроблено способи інструментальної реєстрації змін фізіологічних показників змін психоемоційного стану опитуваної особи;

об'єднано відповідні датчики в одному технічному засобі – поліграфі;

визначено мінімальні технічні вимоги до зазначеного технічного засобу;

введено в науковий лексикон термін «поліграф»;

зроблено перші кроки щодо нормативно-правового регулювання застосування поліграфа, зокрема на рівні судових прецедентів. На цьому етапі відбулась інтеграція досягнень психології, фізіології, медицини в юриспруденцію.

Уже наприкінці 30-х рр. XX ст. поліграф застосовувався підрозділами правоохоронних органів США в 28-ми штатах, а з початком Другої світової війни – на федеральному рівні. Із застосуванням цього технічного засобу здійснювався відбір персоналу в дослідницький центр із розроблення атомної бомби в Оук-Рідж, на керівні посади в поліції у післявоєнній Німеччині, до ЦРУ (1947 р.) та Агентства національної безпеки (1951 р.) [2, с. 15–16].

Серед країн, правоохоронні органи яких першими після правоохоронних органів США розпочали застосовувати поліграф, – Китай (1943 р.), Індія (1948 р.), Японія (1951 р.), Канада (50-ті рр. XX ст.),

Держава Ізраїль і Хорватія (1959 р.), Південна Корея (1960 р.), Болгарія (1963–1964 рр.), Польща (60-ті рр. XX ст.), Румунія (1974 р.), Сербія (1977 р.), Угорщина та Південно-Африканська Республіка (1978 р.), Чеська Республіка (1981 р.) [5]. Водночас підготовка поліграфологів для правоохоронних органів зазначених країн здійснювалась в американських школах спеціалістами або за методиками США.

Нині поліграф також застосовується правоохоронними органами таких країн, як Австралія, Бельгія, Білорусь, Великобританія, Вірменія, Греція, Естонія, Єгипет, Казахстан, Киргизстан, Колумбія, Латвія, Литва, колишня Югославська Республіка, Македонія, Малайзія, Мексика, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Росія, Саудівська Аравія, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Туреччина, Україна, Фінляндія, Чорногорія та Швеція (всього – більше 40).

Як зазначає В. О. Варламов, «історія застосування поліграфа у боротьбі з правопорушеннями охоплює більше 100 років. Водночас наукова основа використання поліграфа почала розвиватися впродовж останніх 40–50 років. Це рідкісний випадок, коли практика визначала напрям удосконалення поліграфа» [6, с. 47].

Незважаючи на те, що з кінця 20-х рр. до середини 50-х рр. XX ст. деякі радянські науковці (А. Я. Вишинський, С. Я. Розенблат, М. С. Строгович та ін.) [3] висловлювалися проти застосування інструментального контролю психофізіологічного стану опитуваної особи з метою виявлення брехні, 1959 р. А. Сичовим і В. О. Варламовим було створено перший в СРСР технічний засіб, який реєстрував зміни артеріального тиску, частоти пульсу, верхнього та нижнього дихання, шкірно-гальванічної реакції. Він призначався для виявлення брехні у проведенні психіатричної експертизи та вважається першим радянським поліграфом [6, с. 73].

Поштовхом для зміни негативного ставлення до застосування поліграфа в СРСР, на думку Ю. І. Холодного, стало викриття на початку 60-х рр. XX ст. низки агентів розвідки Німецької Демократичної Республіки за кордоном із застосуванням цього технічного засобу. Наприкінці 60-х рр. XX ст. у КДБ СРСР було розпочато відповідні дослідження (В. М. Наумов, А. О. Занічева), а в 1975 р. – створено підрозділ із застосування поліграфа [2, с. 45].

1968 р. технічним відділом Московського карного розшуку було проведено показові випробування контактного та безконтактного вимірювачів психологічного стресу для керівництва МВС, а 1969 р. на засіданні науково-технічної ради ГУВС м. Москви вперше були публічно розглянуті проблеми застосування поліграфа в ОРД, на якому з підтримкою позиції щодо застосування поліграфа виступили

П. В. Сімонов, Е. Д. Костандов, Р. С. Белкін, І. Е. Биховський, С. А. Яні, І. М. Лузгін та інші науковці, які наголошували, що застосування поліграфа отримало достатнє наукове обґрунтування та є перспективним допоміжним засобом забезпечення розкриття та розслідування злочинів. Крім того, тоді було порушено питання щодо нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів (Р. С. Белкін). Проте керівництво правоохоронних органів, незважаючи на наявний у той час позитивний зарубіжний досвід і позиції вітчизняних науковців, заборонило вивчати проблему застосування поліграфа, що в подальшому виправдовувалося в основному етичними та моральними міркуваннями.

Водночас 1989 р. у МВС СРСР була створена робоча група з вивчення питання щодо впровадження застосування поліграфа в діяльність ОВС, а в 1990 р. керівництво МВС СРСР звернулося до КДБ СРСР з проханням надати змогу працівникам Міністерства ознайомитися з досвідом застосування цього технічного засобу органами державної безпеки. 1991 р. було розпочато навчання працівників МВС СРСР і РРФСР, але у зв'язку з подіями серпня того ж року завершено було лише його теоретичну частину [2, с. 47–48].

Негативне ставлення до застосування поліграфа у науковому середовищі не зникло навіть після запровадження застосування цього технічного засобу в діяльність правоохоронних органів уже незалежних Росії та України. Зокрема, у публікаціях О. М. Ларіна середини 90-х рр. застосування поліграфа розглядається як варварський, середньовічний метод [7].

За часів незалежності України до питання впровадження в діяльність правоохоронних органів поліграфічних опитувань повернулися 1997 р., коли МВС отримало від української діаспори в США 10 комп'ютерних поліграфів «Аксітон».

1998 р. перша група працівників правоохоронних органів пройшла підготовку на курсах поліграфологів ГУВС Краснодарського краю Російської Федерації, наступна група – 1999 р. на курсах поліграфологів в Академії судової психофізіології в м. Ларго (Флорида, США).

У травні 1999 р. у НАВСУ був проведений круглий стіл «Проблеми і напрямки впровадження поліграфа в практичну діяльність органів внутрішніх справ України» за участю представників МВС, СБУ, Міністерства оборони України, українських і російських поліграфологів, під час якого вперше в Україні були відкрито обговорені питання застосування поліграфа, зокрема можливості його застосування в кадровій роботі, у розкритті та розслідуванні злочинів,

проведенні службових розслідувань, організації підготовки поліграфологів в Україні, адаптації зарубіжних методик розроблення поліграфічних тестів тощо [8, с. 14–15].

У червні 1999 р. в Університеті внутрішніх справ було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальні проблеми роботи з персоналом в органах внутрішніх справ», за результатами якої прийнято рекомендації щодо удосконалення роботи з персоналом в ОВС, серед яких окреслювалося запровадження застосування поліграфа з метою вивчення особистих якостей окремих працівників.

Першим розпорядчим документом із питань застосування поліграфа в ОВС узагалі та ОРД зокрема можна вважати наказ ГУБОЗ МВС від 26.01.2000 № 1дск, яким було запроваджено застосування поліграфа в кадровій роботі та ОРД підрозділів боротьби з організованою злочинністю МВС [9, с. 23]. З метою підвищення якості професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в системі МВС наказом МВС від 28.08.2001 р. № 743 «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» було передбачено проведення в 2001–2002 рр. на базі ГУБОЗ, ГУКР та ГУДСО МВС, ГУМВС України в АР Крим та м. Києві, УМВС України в Дніпропетровській та Львівській областях, НАВСУ та ЛІВС при НАВСУ експерименту щодо запровадження застосування поліграфа в діяльності ОВС. Відповідно до п. 2 Положення про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України, затвердженого п. 2.1 зазначеного наказу, головними завданнями експерименту було визначено:

створення науково-практичних основ школи поліграфологів у системі МВС;

проведення порівняльного аналізу методик, що використовуються фахівцями правоохоронних органів зарубіжних країн, можливостей комп'ютерних поліграфів різних виробників із метою визначення найбільш перспективних та ефективних щодо можливого впровадження в системі МВС;

розробку відомчої нормативно-правової бази проведення поліграфічних перевірок;

розробку методичних засад проведення поліграфічних перевірок у роботі з особовим складом ОВС;

підготовку матеріально-технічної бази для широкого застосування поліграфів у діяльності ОВС;

підготовку науково-методичної бази для забезпечення навчання поліграфологів серед працівників ОВС.

Незважаючи на те, що, відповідно до п. 2.3 зазначеного Положення, цей експеримент здійснювався лише з метою перевірки кандидатів на службу в ОВС і навчання у навчальних закладах МВС, осіб рядового і начальницького складу, які висуваються на керівні посади або відбираються до складу миротворчих місій, та тих, щодо яких проводяться службові перевірки, цей документ можна вважати першим в Україні нормативно-правовим актом, в якому було закріплено поняття та організаційні аспекти проведення поліграфної перевірки, права та обов'язки поліграфолога та замовника її проведення.

Попри спрямованість експерименту на кадрове забезпечення, його проведення сформувало основні напрями застосування цього технічного засобу в ОВС – у кадровій роботі, розкритті й розслідуванні злочинів, а також визначено проблеми, які гальмують упровадження застосування поліграфа в діяльність ОВС, зокрема:

- обмеженість можливостей застосування поліграфа у проведенні оперативно-розшукових заходів у зв'язку з відсутністю відповідної нормативно-правової бази;

- недостатність організаційного, науково-методичного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення застосування поліграфа;

- незначна кількість і різноманіття моделей поліграфів, застосовуваних ОВС;

- обмежена кількість підготовлених поліграфологів;

- невизначеність статусу поліграфолога тощо.

Першочергове вжиття заходів із нормативно-правового регулювання застосування поліграфа саме в кадровій роботі в ОВС можна пов'язати з результатами експерименту 2001–2002 рр. щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності ОВС, відповідно до яких близько двох третин (65%) поліграфних опитувань було проведено саме в кадровій роботі. Водночас це не применшує актуальності та важливості застосування поліграфа у вирішенні питань боротьби зі злочинністю.

Попри це, необхідно звернути увагу на деякі норми Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України, зокрема:

- а) п. 2.5.3, згідно з яким одним із основних завдань служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС визначено розроблення та впровадження новітніх технологій в оперативно-службову діяльність, зокрема із застосуванням комп'ютерної поліграфної техніки;

- б) п. 3.3.4, згідно з яким однією з функцій служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС за напрямом

психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС визначено проведення психологічних експертиз і поліграфних досліджень [10].

Аналіз змісту зазначеного Положення доводить, що в контексті цього документу термін «оперативно-службова діяльність» охоплює питання розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, реалізацію переговорної діяльності тощо. А, отже, це Положення можна вважати таким, що встановлює правові підстави для застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів, проте лише для обмеженого кола осіб – працівників служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС.

Запровадження застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів у подальшому було відображено у Програмі протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008–2012 рр., відповідно до якого ДКР МВС, ГУМВС, УМВС, міськрайлінорганам внутрішніх справ було доручено забезпечити системне використання в роботі з розкриття злочинів проти життя та здоров'я особи психофізіологічних опитувань підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих із застосуванням поліграфа, згідно з чинним законодавством України [11].

Не применшуючи важливості цього рішення, наголосимо на його недостатності, зокрема з таких причин: по-перше, Програма є розпорядчим документом, а не нормативно-правовим актом; по-друге, коло застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів обмежено загальною спрямованістю Програми – злочинами проти життя та здоров'я особи; по-третє, коло суб'єктів застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів, зокрема на рівні Центрального апарату МВС, обмежено підрозділами карного розшуку.

Висновки. Питання не лише правового регулювання застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів узагалі, але й установлення правових підстав для його застосування зокрема, не вирішені і надзвичайно актуальні.

За поступової активізації застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів узагалі та в ОРД зокрема сьогодні нагальної необхідності набуває розроблення правового забезпечення відповідно до об'єктивно існуючої практики та потреб правоохоронних органів у цій сфері.

1. Kerry Segrave. Lie detectors. A social history / Kerry Segrave [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.books.google.com/books?id=Kr3xmUi61goC%printsec=frontcover%hl=ru>

2. Холодный Ю. И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты): монография / Ю. И. Холодный. – М.: Мир безопасности, 2000. – 160 с.
3. Варламов В. А. Детектор лжи / В. А. Варламов. – Краснодар: Советская Кубань, 1998. – 368 с.
4. Холодный Ю. И. Полиграфы («детекторы лжи») и безопасность. Справочная информация и рекомендации / Ю. И. Холодный. – Вып. 1. – М.: Мир безопасности, 1998. – 96 с. (Серия «Библиотека полиграфа»).
5. Matte, James Allan. Forensic psychophysiology using the polygraph: Scientific truth verification – Lie detection / Matte, James Allan [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com/books?id=4yThE6vChBAC&printsec=frontcover&lr=&hl=ru#PPP1,M2>.
6. Максимов М. Г. Полиграф вчера, сегодня и завтра / М. Г. Максимов // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.); под ред. А. Г. Сапрунова, С. Л. Николаева. – Краснодар, 1997. – С. 73–75.
7. Ларин А. М. Криминалистика и паракриминалистика: науч.-практ. и учеб. пособие / А. М. Ларин. – М.: БЕК, 1996. – 192 с.
8. Морозова Т. Р. Здійснення поліграфічних обстежень при проведенні службових розслідувань за фактами надзвичайних подій серед особового складу ОВС України: методичні рекомендації / Т. Р. Морозова. – К.: ДНД МВС, 2006. – 68 с.
9. Безруков Е. В. Практика применения спецподразделениями БОП МВД Украины специальных психофизиологических исследований при проведении оперативно-розыскных мероприятий и при подборе кадров / Е. В. Безруков, В. В. Шишкин // Актуальные проблемы специальных психофизиологических исследований и перспективы их использования в борьбе с преступностью и при подборе кадров: материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2006. – С. 23–31.
10. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС від 28.07.2004 № 842 // Офіційний вісник України від 19.11.2004. – 2004. – № 44. – С. 187. – Ст. 2922.
11. Про оголошення рішення колегії МВС України: Наказ МВС від 31.07.2008 № 370. – К.: МВС України, 32 с.

Повстаный А. В. Исторический процесс создания и внедрения применения полиграфа в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов Украины

Проанализированы особенности исторического процесса создания и внедрения применения полиграфа в оперативно-розыскной деятельности правовых органов, а именно: возникновение первого технического средства, который использовался в медицинских целях, становление и развитие полиграфа в различных странах мира, начало использования полиграфа в государственной службе. Детально изучены применения полиграфических исследований

в Украине и нормативно-правовые документы, его регламентирующие. Выделены основные направления использования этого технического средства в органах внутренних дел.

Ключевые слова: полиграф, полиграфный опрос, правоохранительные органы, оперативно-розыскная деятельность, историческое развитие.

Povstjanuji O. V. The historical process of creation and implementation of polygraph application in investigative activity of law enforcement bodies of Ukraine

The features of the historical process of creating and implementing the use of polygraph in Operational Activities legislative bodies, namely the emergence of the first technical means, which is used for medical purposes, the establishment and development of polygraph around the world, the beginning of the polygraph in the public service.

The peculiarities of the polygraph, which was originally intended for detecting lies during the psychiatric examination, namely the registration of changes in blood pressure, pulse rate, upper and lower respiratory, skin-galvanic reaction; different attitudes to the world's scientists that device. Detailed studies examined the use of printing in the disclosure and investigation of crimes in Ukraine and regulatory documents that regulate it.

Thesis there is determined the main directions of use of technical means in the internal affairs. Determined that the present urgent need to develop a legal acquires ensure adequate legal provision under objectively existing practice and needs of law enforcement in this area.

Key words: polygraph, polygraph interrogation, law enforcement, operational-search activity, historical development.

Стаття надійшла 6 березня 2015 р.

УДК 343.132

**О. В. Ряшко,
М. А. Шабанов**

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
У ФОРМІ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАННЯ**

Висвітлено питання, які стосуються регламентації кримінального провадження у формі приватного обвинувачення на законодавчому рівні у контексті оновленої моделі кримінального судочинства в Україні. Суспільна небезпека злочину – вагомий фактор: з огляду на те, наскільки тяжкими чи особливо тяжкими є кримінальні правопорушення, можна визначити стан суспільного спокою у державі. Враховуючи менталітет громадян і ступінь

їх довіри до міліції, не кожен із них, у разі вчинення проти них кримінального правопорушення, звертається до правоохоронного органу, що натомість тягне безкарність злочинця і, крім того, виключає можливість його суспільного виправлення та реабілітації.

Ключові слова: кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, потерпілий, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Однією з охоронюваних кримінальним законом цінностей, проти яких спрямовується злочин, є потерпілий, його статус і роль як учасника суспільних відносин. Згідно з ч. 2 ст. 55 КПК України, права і обов'язки потерпілого виникають із моменту подання заяви про вчинення щодо нього кримінального правопорушення або заяви про залучення його до провадження як потерпілого. Отже, процедура набуття статусу потерпілого в кримінальному провадженні суттєво спрощена. Однак тривалий час одним із найбільш спірних і дискусійних питань є участь потерпілого в судовому розгляді кримінального провадження.

Стан дослідження. Вивченню поняття та сутності приватного обвинувачення присвячені праці І. М. Гальперіна, В. З. Лукашевича, О. Б. Комарницької, Н. В. Мальярчука, Д. О. Савицького та ін.

Метою статті є висвітлення особливостей законодавчого регулювання кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.

Виклад основних положень. Приватне обвинувачення – одна з форм обвинувачення у кримінальному процесі, що передбачає притягнення особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення, до кримінальної відповідальності не інакше як за скаргою потерпілого.

Приватне обвинувачення зазнало тривалого історичного розвитку. Перші згадки про інститут приватного обвинувачення зафіксовано у Руській Правді, Воїнському статуті 1716 року, Статуті кримінального судочинства 1864 року, КПК України 1960 та КПК України. Інститут приватного обвинувачення є найдавнішою формою кримінального процесу і був притаманний всім його історичним формам – обвинувальному (змагальному), інквізиційному (розшуковому) та змішаному (континентальному). Але з розвитком економічних, політичних і соціальних відносин суспільство та держава перебирає функцію обвинувачення, тобто здійснюється трансформація – перехід від приватних засад до публічних, які домінують у законодавстві нашої держави.

Приватне обвинувачення (в матеріальному аспекті) – це надання потерпілим відповідному органу звернення (із проханням про притягнення до відповідальності) та відомостей про факти щодо наявності

суспільно небезпечного і протиправного посягання, яке охоплюється конкретним складом злочину, з можливістю його вирішення на власний розсуд. У процесуальному аспекті приватне обвинувачення – це регламентований законом особливий вид кримінально-процесуальної діяльності приватного обвинувача, який охоплює звернення до державних органів із твердженням щодо винуватості конкретної особи, подальше підтримання нею обвинувачення у суді, збирання доказів винуватості цієї особи та право відмовитися від пред'явленого обвинувачення [1, с. 4].

У процесі інтеграції України у Європу змінюється і кримінальне судочинство, зокрема законодавство, яке пов'язано з кримінальним судочинством. У зв'язку із прийняттям КПК України інститут приватного обвинувачення дещо змінився порівняно з КПК 1960 року.

Відповідно до ст. 25 КПК України, прокурор, слідчий в межах своєї компетенції зобов'язані розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення або в разі надходження заяви про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила. Ці положення становлять зміст публічності як засади кримінального провадження [2, с. 988].

За загальними правилами, наявність чи відсутність зави потерпілого та його позиція не мають принципового значення для здійснення кримінального провадження, адже відповідні відомості можуть бути внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань і після самостійного виявлення слідчим, прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Як виняток ст. 477 КПК передбачає, що кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення може бути розпочате слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілого щодо кримінальних правопорушень, згаданих у цій статті.

Юридична сутність кримінального провадження у формі приватного обвинувачення полягає у тому, що воно ініціюється лише потерпілим, щодо якого вчинено цей злочин, його законним представником чи представником. Роль держави полягає в тому, щоби здійснити досудове розслідування та правосуддя.

Ст. 477 КПК України визначає відповідальність за злочин, яким потерпілому спричинена шкода. Саме тому пріоритетного значення набуває захист здоров'я, свобод, прав та інтересів потерпілого. В таких кримінальних провадженнях кримінально-правове та кримінально-процесуальне значення мають насамперед волевиявлення потерпілого,

його оцінка діяння та особи того, хто його вчинив. Важливо, чи примирився обвинувачений з потерпілим, чи вибачив потерпілий його і примирився з ним. Тобто у вирішенні питання про закриття провадження у справах приватного обвинувачення визначена роль належить потерпілому.

Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення охоплює незначну частку в загальному обсязі кримінальних проваджень у зв'язку з його обмеженням обов'язковими ознаками правопорушень, щодо яких може здійснюватись провадження у формі приватного обвинувачення:

- 1) склад злочину має бути визначений у п. 1 ст. 477 КПК України;
- 2) склад злочину має бути визначений у п. 2 ст. 477 КПК України за умови, що вони вчинені чоловіком (дружиною) потерпілого;
- 3) склад злочину має бути визначений у п. 3 ст. 477 КПК України за умови, що вони вчинені чоловіком (дружиною) потерпілого, іншим близьким родичем чи членом сім'ї потерпілого, або якщо вони вчинені особою, яка щодо потерпілого була найманим працівником і завдала шкоди винятково власності потерпілого [2, с. 992].

За родовою ознакою досудове розслідування у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення здійснюється слідчими органів внутрішніх справ. У випадку смерті потерпілого приватне обвинувачення може здійснюватися винятково за заявою його близьких родичів і членів сім'ї.

Аналізуючи зазначене, виникають декілька питань:

- 1) чи доцільне розмежування злочинів, передбачених у ст. 477 КПК, на такі, які вчинені усіма особами, чоловіком (дружиною) чи іншими близькими родичами та членами сім'ї?
- 2) чи необхідно здійснювати кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, коли спричинена смерть потерпілого?

На нашу думку, ці питання обґрунтовано виникли в процесі аналізу положень статті 477 КПК України. Наприклад, у ч. 2 ст. 477 зазначено, що злочин, передбачений ч. 2 ст. 122 КК України, – умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження за обтяжуючих обставин, а саме: з огляду на дії, зазначені у ч. 1 ст. 122 КК України, вчинені з метою залякування потерпілого або його родичів чи примусу до певних дій або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, можна розпочати досудове розслідування винятково на підставі заяви потерпілої особи.

На нашу думку, у таких випадках доцільно було б віднести цю категорію злочинів до публічних. Якщо тілесні ушкодження спричинені з метою залякування, для прикладу, неподання заяви в підрозділ

органу внутрішніх справ про систематичні побой чоловіком жінки або навпаки, досягається конкретний умисел, тобто – залякування. В цьому випадку особа, яка залякана, не подасть заяву про вчинений злочин до правоохоронного органу, оскільки боїтиметься наслідків, які можуть настати з боку залякувача. Так, законодавцю недоцільно було не внести в КПК України таку позицію, як можливість унесення прокурором відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань у справах приватного обвинувачення, що зумовить можливість розпочати досудове розслідування у кримінальному провадженні.

Злочини, провадження в яких здійснюватиметься у порядку приватного обвинувачення, заподіюють шкоду різним суспільним відносинам, зокрема і тим, що формуються поза сферою особистих чи сімейних відносин. Водночас значна кількість діянь посягають на різноманітні права та інтереси особи – її здоров'я, волю, честь, гідність, статеву свободу та статеву недоторканність, майно, недоторканність житла, таємницю приватного життя тощо – захист яких, з урахуванням їх особливої соціальної значущості, є першочерговим завданням держави [3].

Низка злочинів, насамперед корисливих і насильницьких, поширені і становлять значну проблему для сучасного українського суспільства. Вочевидь, таке широке визначення у проєкті меж інституту приватного обвинувачення не має кримінологічного обґрунтування, оскільки не враховує суспільну небезпеку злочинних діянь, їх поширеність у суспільстві, заподіяння ними шкоди різноманітним об'єктам кримінально-правової охорони.

На нашу думку, це безпідставне недотримання від принципу публічності судочинства, який створює додаткові проблеми для потерпілих, на яких перекладається тягар вирішення питання про порушення провадження у справі, вони ж у зв'язку з цим зазнаватимуть тиску з боку злочинців, котрі намагатимуться таким чином уникнути відповідальності.

Крім цього, КПК України 1960 року встановлював таку форму, як «приватно-публічне обвинувачення». На нашу думку, вимоги цього положення виконали важливу роль у нашій правовій системі. Приватно-публічне обвинувачення передбачало можливість того, що приватна справа набуде публічного характеру, а в КПК України цього немає, що і є його недоліком.

У ст. 478 КПК України зазначено, що потерпілий має право подати до слідчого, прокурора, іншої службової особи органу, уповноваженого на початок досудового розслідування, заяву про вчинення кримінального правопорушення протягом строку давності притягнення

до кримінальної відповідальності за вчинення певного кримінального правопорушення.

Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення щодо злочинів, перелічених у п. 3 ст. 477 КПК, якщо вони вчинені особою, яка щодо потерпілого була найманим працівником і завдала шкоди виключно власності потерпілого, здійснюється залежно від заяви керівника юридичної особи [2, с. 991].

Для юридичної особи розголошення факту вчинення злочину її найманими працівниками може спричинити значну моральну та навіть матеріальну шкоду. Тому під час досудового розслідування необхідно застосувати максимально допустимі заходи для збереження таємниці слідства.

У предмет доказування у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення входять обставини, визначені в ст. 91 КПК України, та обставини, що свідчать про наявність правових умов, за яких може бути укладена угода про примирення (глава 35 КПК).

Якщо під час провадження досудового слідства буде встановлено, що вчинено злочин, передбачений ст. 477 КПК України, а заяви потерпілого у справі немає, справа закривається, а потерпілому роз'яснюється його право звернутися з заявою про вчинений злочин. Коли ж кримінальне провадження щодо злочинів, перелічених у ст. 477 КПК України, здійснювалось після самостійного виявлення слідчим, прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, але в матеріалах розслідування міститься заява особи про залучення її до провадження як потерпілого, кримінальне провадження продовжується [2, с. 992].

На нашу думку, в цій правовій нормі необхідно було зазначити, що у випадку, якщо потерпілий знаходиться у залежному чи безпорадному стані, прокурор має право прийняти процесуальне рішення про продовження строків досудового розслідування.

Закриття справи слідчим, прокурором за відсутністю заяви потерпілого не позбавляє його права звернутися до компетентних органів із такою заявою.

Закриття справи судом першої, апеляційної, касаційної інстанцій за мотивами відсутності заяви потерпілого не позбавляє його права звернутися із заявою про здійснення кримінального провадження на загальних підставах.

Заява потерпілого про здійснення кримінального провадження щодо особи, хворої на психічну хворобу, може бути підставою для вирішення у встановленому порядку питання про те, чи потребує особа, щодо дій якої подана заява, застосування до неї примусових заходів

медичного характеру. У таких справах проводиться досудове слідство з урахуванням положень глави 39 КПК України.

Примирення потерпілого з підозрюваним, обвинуваченим може статися і у стадії досудового слідства, і під час судового розгляду справи, але до видалення суду в нарадчу кімнату для постановлення вироку.

Заява про укладення угоди про примирення може бути зроблена потерпілим і обвинуваченим як усно (із занесенням у протокол), так і письмово. Якщо потерпілим є неповнолітній чи інша особа, яка не може самостійно захистити свої інтереси, кримінальне провадження, що було ініційоване за заявою потерпілого, його законного представника чи представника, може бути закрито при укладенні угоди про примирення, яка може бути підписана законним представником чи представником потерпілого.

Кримінальні провадження про кримінальні правопорушення, перелічені в ст. 477 КПК, розглядаються судом у загальному порядку з дотриманням вимог кримінального процесуального закону. Під час судового розгляду справи потерпілий підтримує обвинувачення самостійно або через свого представника. Вирок, який постановляється у цих справах, повинен відповідати вимогам ст.ст. 373, 374 КПК України. Судочинство у справах про злочини, вчинені неповнолітніми, провадиться з дотриманням вимог глави 38 КПК України.

Відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення може реалізуватися на підставі угоди про примирення або без неї.

Однією з умов закриття провадження у справах приватного обвинувачення під час укладення угоди про примирення із особою, що вчинила кримінально каране діяння, є відшкодування завданої злочинною шкоди. В предмет доказування у таких справах входить встановлення факту добровільного та вільного волевиявлення потерпілого щодо реалізації ним права на укладення угоди про примирення, а також факту відшкодування шкоди, завданої злочинцем.

Наслідками невиконання умов угод, відповідно до ч. 4 ст. 476 КПК України, може бути скасування вироку та направлення справи на новий розгляд судом у загальному порядку. Власне, умисне невиконання умов угоди про примирення або про визнання винуватості є підставою для притягнення особи до відповідальності, встановленої законом (ч. 5 ст. 476 КПК України). Особами, що можуть звернутися до суду з клопотанням про скасування вироку, є прокурор і потерпілий. Як винятковий засіб забезпечення виконання вимог угоди таке клопотання повинно бути подано упродовж установлених законом строків

давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення відповідного кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 476 КПК України).

Висновки. Отже, кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення в контексті законодавства 2012 року є особливо формою провадження, яке охоплює широке коло кримінально каранних діянь, також залишається актуальним унесення змін до статті 477 КПК України, яка в диспозиції містить перелік статей, які потрапляють у кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, оскільки значна кількість перелічених злочинів є поширеними та суспільно небезпечними. Також, на нашу думку, необгрунтовано усунений інститут так званого приватно-публічного обвинувачення, який виконав важливу роль у боротьбі зі злочинністю. Такі справи порушувались за скаргою потерпілого, але закриттю за примиренням сторін не підлягали, також вони могли порушуватись прокурором у випадках, коли потерпілі через свій безпорадний стан, залежність від обвинуваченого чи з інших причин не могли захищати свої законні інтереси.

Україна є суверенною, незалежною, демократичною державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в нашому суспільстві найвищою соціальною цінністю. Саме цих конституційних засад необхідно неухильно дотримуватись законодавцю, працюючи над «новими» правовими нормами.

1. Дерев'янкін С. Л. Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві: автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Сергій Леонідович Дерев'янкін; ХНУВС. – Х., 2005. – 20 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. С. Шумила. – Х.: Право, 2012. – С. 844.

3. Новий КПК та його відповідність основним засадам (принципам) кримінального судочинства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://advocat-cons.info/index.php?newsid=15802>

4. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 02.07.04 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0013700-04>.

5. Про затвердження Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів: Указ Президента України від 28 грудня 2004 р. № 1560/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52. – Ст. 3435.

6. Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод: інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 223-1679/0/4-12 від 15.11.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/informacijni_listi.htm

Ряшко Е. В., Шабанов М. А. Некоторые проблемные вопросы и особенности уголовного производства в форме частного обвинения

Освещены вопросы, касающиеся регламентации уголовного производства на законодательном уровне в свете обновленной модели уголовного производства в Украине.

Общественная опасность преступления – весомый фактор; по тому, насколько тяжкими являются совершаемые уголовные правонарушения, можно определить состояние общественного спокойствия в государстве. Учитывая менталитет граждан и степень их доверия к милиции, далеко не каждый из них, в случае совершения против них уголовного правонарушения, обращается в правоохранительные органы. Это, в свою очередь, влечет за собой безнаказанность преступника и кроме того исключает возможность его общественного исправления и реабилитации.

Ключевые слова: уголовное производство в форме частного обвинения, потерпевший, уголовное правонарушение.

Ryashko O. V., Shabanov M. A. Some Challenging Issues and Peculiarities of Criminal Proceedings through Private Prosecution

A victim, his/her status and role as a member of social relations is one of the protected by law values against which a crime is aimed. For a long time, the issue of victim's participation in the course of criminal proceedings remains one of the most challenging and debating points.

Private prosecution is one of the forms of prosecution in the criminal proceeding which anticipates bringing the person guilty of criminal offense to the criminal responsibility based solely on the victim's application.

The institution of private prosecution is the oldest form of criminal procedure and was inherent to all its historical forms, meaning prosecutive (competitive), inquisitional (investigative) and mixed (continental). Nevertheless, with the development of economic, political and social relations the society and the state have taken over the function of the prosecution, i. e. the transformation through the transition from private to public foundations that dominate in the legislation of our country.

Private prosecution (in the material sense) means submitting by a victim of a statement of case to the relevant authority (asking for prosecution) and information about the facts regarding the availability of a socially dangerous and illegal endeavor, which fall within the specific offense with the ability to resolve it their discretion. In the procedural aspect of private prosecution it is defined as a regulated by law special type of criminal and procedural activity of a private prosecutor, which includes appeal to the state authorities with the statement regarding the guilt of a particular person with handling its further prosecution in court, collecting evidence of the guilt of the person and the right to deny the charge.

Key words: criminal proceedings through private prosecution, victim, criminal offense.

Стаття надійшла 9 лютого 2015 р.

Розділ 7

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

ІМАНЕНТНІ СЕМІОТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З КАТЕГОРІЄЮ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглянуто й систематизовано іманентні семіотичні характеристики правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності.

До таких характеристик віднесено: 1) психологічні (або іманентно-індивідуальні) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) соціальні (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція. У сукупності ці семіотичні характеристики демонструють практичну цінність і прикладне призначення відповідальності.

Ключові слова: *відповідальність, правовідносини, іманентні характеристики, семіотичні властивості, прагматизм.*

Постановка проблеми. Про те, що відповідальність є суспільним атрибутом, говорять давно. Але коли, наприклад, наприкінці 70-х років ХХ ст. С. М. Братусь уважав, що «юридична відповідальність – атрибут, ознака обов'язку (курсив наш – О. Б.) на тій стадії її реалізації, коли він не виконується добровільно, навіть при бажанні зобов'язаного суб'єкта (що характерно для кримінального правопорушення), і тому застосовується державний примус» [1, с. 95], то у 90-х роках ХХ ст. науковці зазначали, що «відповідальність як багатовимірний, поліструктурний, багатосущний соціальний феномен та обов'язковий атрибут суспільних відносин (курсив наш – О. Б.), його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної науки» [2, с. 5]. Проте ніхто не бачив у цьому праксео-семіотичного контексту.

Із позиції праксеології (зокрема прагматизму й утилітаризму) можна розглядати відповідальність у двох ракурсах: 1) як *іманентну*

семіотичну характеристику правовідносин; 2) як функціональну семіотичну характеристику правовідносин.

Стан дослідження. Такий поділ пов'язаний із загальноприйнятою видовою диференціацією відповідальності у праві на позитивну і негативну (М. Б. Разгільдієва), перспективну і ретроспективну (В. К. Гришук), суб'єктивну та об'єктивну (Д. П. Горчаков), особистісну та суспільну (В. М. Хомич), що за суттю відповідає ідентифікації іманентності з позитивною, перспективною, суб'єктивною, особистісною відповідальністю («відповідальність перед...»), а функціональності – з негативною, ретроспективною, об'єктивною та суспільною («відповідальність за...»).

Іманентна філософія – це суб'єктивно-ідеалістичний філософський напрям, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта [3, с. 395]. Згідно з таким підходом, відповідальність є іманентною ознакою правових відносин, тому що властива їй природі, внутрішньо притаманна їм.

Мета статті – розглянути й систематизувати іманентні семіотичні характеристики правовідносин, що пов'язані з категорію відповідальності.

Виклад основних положень. До іманентних семіотичних характеристик правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності, відносимо: 1) *психологічні* (назвемо їх іманентно-індивідуальними) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) *соціальні* (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція.

Страх, попри те, що і є негативним емоційним станом, який виникає насамперед у ситуаціях, коли мотивація уникнення не може бути реалізована [4, с. 346], однак вважається однією з найсильніших людських емоцій. Саме страх за природою є найпотужнішою адаптивною властивістю людини: психологічні трансформації, що здійснюються під його впливом, змушують людину пристосовувати свою поведінку до зовнішніх обставин. Страх має здебільшого індивідуальні прояви (хоча говорять і про суспільні страхи, але в цьому випадку, на нашу думку, йдеться радше про суспільний ризик або загрозу). Семіотичні ознаки страху сконцентровані, наприклад, у фразеологічних висловах під час відтворення як візуальних супровідних ознак («у страху великі очі»), так і поведінкових («вовка боятися – в ліс не ходити»). Що стосується сфери правовідносин, то страх є первинною властивістю суб'єкта, якої він набуває впродовж процесу своєї соціалізації щоразу після першого випадку порушення якихось правил або отримання певної інформації про можливі наслідки такого порушення (страх брати

сірники без дозволу – в малій дитини, що колись обпеклася; страх користуватися транспортом – у підлітка, який колись їдучи на мопеді вчинив дорожньо-транспортну пригоду; страх дорослої людини, яка знає про можливі наслідки певного виду злочину тощо). Іншими словами, це страх відповідальності.

Страх – це найпримітивніша ознака присутності відповідальності у правових відносинах, але вона має значний ефект. Адже у відчутті страху відповідальності зосереджене припущення, що недодержання певних умов може обернутися неприємними й небезпечними наслідками. Психологи вважають, що для того, щоби погасити емоцію страху і повернути психіку у вихідний, врівноважений стан, потрібна поведінкова адаптація [5, с. 75].

Адаптація передбачає пристосування живого організму (людини) до оточення, завдяки чому підтримується нормальне функціонування цього організму за зміни зовнішніх умов, що забезпечується, зокрема, психологічними механізмами на рівні цілісної поведінки [4, с. 11]. У сфері правовідносин адаптація означає засвоєння індивідом правових норм та інших вимог оточення, соціальних стереотипів та установок, прийнятних у цьому оточенні форм поведінки, варіантів життєдіяльності тощо [6, с. 429–430]. Це, зі свого боку, відображає міжсуб'єктну правову комунікацію на всіх рівнях взаємовідносин членів соціуму (суб'єктів правовідносин) і вироблення власних варіантів поведінки. Водночас правове пристосування (адаптація) вимагає чіткої раціоналізації способу мислення та сприйняття правового оточення. Такий процес може здійснюватися двома шляхами: 1) через внутрішнє сприйняття вимог норм права виведення їх у зовнішню поведінку; 2) перенесення еталонів зовнішньої поведінки (оточення) на рівень особистого пристосування, у внутрішню спонуку. Семіоз адаптивних процесів у контексті правовідносин полягає у копіюванні поведінкових знаків інших соціальних суб'єктів («роби, як він») або діяльнісному відтворенні вербальних знаків, описаних у нормах права («роби, як треба»). Символічно ідеться про адаптивність відчуття відповідальності, що відображає рівень ефективності процесу адаптації соціального суб'єкта до умов правової дійсності. Й хоча таку правову поведінку вважають пристосовницькою, однак ефективність таких дій, однозначно, існує: адаптивність відчуття відповідальності свідчить про здатність індивіда саморегулювати власні функціональні можливості адекватно до вимог права, де найвищою формою адаптації вважається інтелект (за операційною концепцією Ж. Піаже [4, с. 11, 262]) і моральна нормативність (як чинник особистісного адаптаційного потенціалу, згідно з концепцією А. Г. Маклакова [7]). Крім цього, адаптація

передбачає «налаштування системи на умови застосування» [4, с. 11]. У правовому контексті це означає «налаштування» правової свідомості відповідно до вимог права з метою «застосування» її як основного продуцента відчуття відповідальності. Попри це, показник адаптивності є одним із основних конструктів у прогнозуванні право-придатності індивіда (придатності його правової свідомості та поведінки у певному правовому полі, за певних умов правовідносин). Адже особистісний адаптаційний потенціал прямо пов'язаний з ефективністю пристосування відчуття відповідальності до умов правової дійсності: інтелект як вища форма адаптації є запорукою вибору саме правослухняного варіанту проявлюваних зовні дій і вчинків.

Залежність має двояке значення: по-перше, це перебування під чийось впливом або чиясь владою, підкорення чому- або кому-небудь; по-друге, це зумовленість чого-небудь певними обставинами, причинами, взаємозв'язок, взаємозумовленість [3, с. 307]. Ця характеристика властива відношенню «правовідносини – відповідальність», причому в обох значеннях: тип правовідносин залежить від відчуття відповідальності соціального суб'єкта, який перебуває під впливом соціальних (зокрема й правових) норм; водночас відповідальність у кожному окремому випадку зумовлена певними правовими обставинами. У соціальній психології відома теорія відношення, що означає «налаштованість до класифікації предметів і явищ та реакції на них з певним ступенем постійності в оцінках» [6, с. 325]. Навіть якщо відношення є гіпотетичною конструкцією (наприклад, припускаємо, що соціальний суб'єкт оцінює всіх людей за кольором шкіри і налаштований певним чином демонструвати неприязнь до тих чи інших, тобто негативно реагувати на них), воно проявляється тільки у практичних діях (вербальних висловах, грубій поведінці тощо). І тут правовідносини залежать від відчуття відповідальності соціального суб'єкта (якщо залежність відчуття відповідальності перед нормами права буде сильнішою, ніж залежність відчуття відрази чи ненависті до представників певної раси, правовідносини матимуть правослухняний характер; якщо ж залежність відчуття відповідальності виявиться слабшою або її зовсім не буде – проявляться відверто протиправні дії та вчинки). Про залежність ментального від фізіології та зовнішньої поведінки, додержуючи позицій радикального позитивізму, йшлося також у теорії біхевіоризму наприкінці XIX – початку XX ст.ст. [8]. Тобто стимули і подразники зовнішнього оточення формують мислення і поведінку соціального суб'єкта. Близькою до цього є теорія середовища І. Тена, французького філософа-позитивіста, який сформував свої погляди під впливом О. Конта. Згідно з цією теорією, психічне,

духовне, культурне і соціальне оточення ставлять людину у залежність [6, с. 435]. Іншими словами, теорія середовища визнає людину глибоко залежною від навколишнього світу, що звільняє її від будь-якої відповідальності. Соціальний суб'єкт, будучи заангажованим у сферу правовідносин, цілком залежить у прояві власних дій і вчинків від зовнішнього впливу, а тому не слід його звинувачувати у протиправності дій чи бездіяльності: таким його «зробило» середовище, у якому він перебуває і яке має нести відповідальність за його вчинки. Однак правова практика не завжди підтверджує цю теорію: не завжди правослухняність середовища передбачає правослухняність дій його членів. Особа, наділена критичним розумом, здатна протистояти злочинному впливу оточення (залежність відчуття відповідальності від правових норм) і, навпаки, душевно вбога людина може знецінити насаджувані їй право-норми (залежність відчуття відповідальності від меркантильних бажань). Іншими словами, залежність відповідальності як іманентної ознаки правовідносин може бути як негативною (залежно від певних негативних стереотипів: наприклад, негр – це раб), так і позитивною (залежно від свідомого аспекту життєдіяльності особи: негр – така ж людина, як інші). Адже феномен свідомості (зокрема правової) робить людину не прямо залежною від оточення, а здатною, навпаки, формувати своє конкретне середовище.

Усвідомлення означає осягнення розумом, свідоме сприйняття, розуміння значення, сенсу чого-небудь, осмислення, правильне оцінювання чогось [3, с. 1303]. Категорія свідомості у формуванні відчуття відповідальності виступає, мабуть, найвищою психічною даністю соціального суб'єкта; вона якісно відрізняється від інстинкту страху, мотивів залежності й бажання примітивної адаптації. У філософії, зокрема, багато мислителів вважають свідомість функцією сукупності органів чуття або функцією буття-у-світі, турботи (екзистенціалізм), іноді її характеризують як функцію дії (прагматизм) [6, с. 498]. Ефективність усвідомлення відповідальності у контексті правовідносин більш ніж очевидна. Лише свідоме визнання норм права сприяє прояву істинно правослухняної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значущих. На відміну від позитивістської позиції механістичності додержання правових норм, правовідносини підтверджують природну необхідність визнання цих норм свідомістю. Психологи трактують свідомість як вищу інтегруючу форму психіки, що базується на використанні мови [4, с. 334], крім того, наголошують, що найбільш ефективним є засвоєння усталених вербальних композицій,

образів, символів, знаків. Отже, знакове відтворення у правосвідомості правової дійсності завдяки загальній логічній класифікації таких знаків на позитивні й негативні формує у соціального суб'єкта відчуття відповідальності, а усвідомлене таке відчуття через закладені у правовій свідомості ідеали стає однією із детермінантів подальших правовідносин з іншими. Відтак усвідомлення відчуття відповідальності стає внутрішньою характеристикою правовідносин, передбачаючи готовність соціального суб'єкта додержувати встановлених зразків просоціальної (проправової, тобто правослухняної) поведінки.

Готовність передбачає завершення необхідних приготувань; доведення до придатності для використання або споживання; набуття досвіду, досягнення певної майстерності; бажання зробити що-небудь [3, с. 194]. У контексті правовідносин, очевидно, йдеться про готовність до певних дій, а це вже форма установки, що характеризується спрямованістю на виконання тієї чи іншої дії [4, с. 96]. Готовність до відповідальності потребує наявності певних знань про встановлені норми права, певних навиків зіставляти правові поняття і явища; крім цього, передбачає готовність до протидії перешкодам, що виникають у процесі виконання правослухняних дій, тобто протиправним учинкам. Готовність до відповідальності власне вже є знаковим поняттям правовідносин, що є характерною властивістю певним чином діяти; це впевненість у правильності громадянської позиції, такий стан свідомості соціального суб'єкта, що виступає методологічним підґрунтям для прийняття адекватних рішень в управлінні своєю поведінкою. Готовність як психологічна установка є цілісним станом соціального суб'єкта, сформованим під впливом його свобідної волі. Теорія свобідної волі встановлює межу між можливістю чинити так, як хочеться, та відчуттям обов'язку [6, с. 406]; в нашому контексті на місці обов'язку можна поставити відповідальність. Наявність у людини свобідної волі вирізняє її у соціумі: «...свобідна і непогамовна воля дає їй духовну потенцію» [9, с. 426]. Свобідна воля, будучи необмеженою за суттю, робить людей відповідальними за все те, що вони дозволяють робити собі й іншим стосовно себе та оточення. Воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки» [3, с. 157]. Тобто воля є одним із засобів формування відчуття відповідальності. Волю можна вважати сукупністю емоцій, цілеспрямовано зорієнтованих на свідому готовність діяти. У правовідносинах основне значення у вольових актах належить правосвідомості, яка, зі свого боку, забезпечує формування правових потреб і «підказує» вибір мотиваційного рішення у правовій ситуації. Додержуючи методології

«діяльнісної психології» А. Леонтьєва, можемо зазначити, що правова воля передбачає здатність соціального суб'єкта здійснювати свідомий контроль над правовою поведінкою; причому ця здатність набувається у процесі правової соціалізації і дає правосвідомості додаткові мотиваційні властивості. «За рахунок контролю людина набуває можливість діяти всупереч сильній мотивації та/або ігнорувати сильні емоційні переживання» [10, с. 70]. Це стосується протиправної мотивації. Адже, щоб соціальний суб'єкт міг провадити правослухняну поведінку, необхідно, щоб його воля була спроможною протиставити протиправним мотивам стійку правослухняну зорієнтованість; іншими словами, необхідно сформувати свідомий контроль за безпосередньою поведінкою через засвоєння певних правил правослухняної поведінки. Лише за умови сильного правослухняно зорієнтованого емоційного конструкту воля набуває характеристики «свобідності». Свобідна воля дає змогу людині вільного правового вибору.

Вибір передбачає вирізнення чого-небудь за якимись ознаками, відокремлення від інших об'єктів; визначення чогось зручним, придатним; надання переваги чому-небудь, вважаючи кращим; а також можливість робити це [3, с. 68]. Соціальний суб'єкт реалізує власну свободну волю через вільний вибір певного типу поведінки. Теорія вибору (або, як її по-іншому називають, етика свободи) вчить оцінювати кожен ситуацію, щоб зробити можливі подальші дії і вчинки правильними з позицій моралі та права [6, с. 545].

Можливість (або потреба) вибору сприяє прояву оцінювальної доміанти, а отже, зумовлена відчуттям відповідальності. Соціальний суб'єкт завжди має можливість вибору, але не завжди має потребу в цьому. Вибір, здійснений соціальним суб'єктом, можна вважати його самовизначенням, що, зі свого боку, є діяльним (поведінково проявленим) вирішенням ситуації. Категорія самовизначення у значенні «здійснення вибору» стосується також правовідносин і ставлення їх суб'єктів до предмета вибору. Теорію вибору у сфері правовідносин можна, на нашу думку, пов'язати з егалітарною функцією права, що означає його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті і діяльності. Тобто через дозвіл усвідомлювати власну соціально-правову повноцінність перед законом і суспільством право делегує кожному правоздатному громадянину можливість вибирати і користуватися однаковими юридичними повноваженнями, але водночас застерігає про відповідальність такого вибору. Вибір – це не властивість відповідальності, а її субстанція; за кожним окремим вибором стоїть окремий прояв відповідальності; вибір зумовлює відповідальність, а отже і правовідносини. Тому вибір

можна вважати найвідповідальнішою іманентно притаманною знаковою характеристикою правових відносин.

Ці психологічні характеристики правовідносин пов'язані зі соціальними (або іманентно-колективними), до яких ми віднесли стимул, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодію та інтеграцію.

Стимул – це спонукальна причина до здійснення чогось, заохочення; подразник, який спричиняє реакцію [3, с. 1195]. Процес сприйняття соціальним суб'єктом інформації, що надходить із правової дійсності (як вертикально – правові норми і вимоги, так і горизонтально – правові ситуації, що потрібно вирішити), супроводжується дією перцептивних стимулів через соціальні та особистісні чинники. До таких можна віднести: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні чинники під час сприйняття правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правослужняної поведінки.

Правовий знак «стимул до відповідальності» формується у кожного соціального суб'єкта окремо, але тільки у соціальному середовищі, тобто коли він має змогу отримати цей стимул від когось іншого як допуск до бажаних для нього правових відносин, у процесі правових відносин або внаслідок них. Стимул і мотивація виконують провідну роль у формуванні поведінки і контролі за нею. Мотивація поведінки соціального суб'єкта залежить від його індивідуальних потреб і цілей, ефекту когнітивного дисонансу і значення стимулу до правослужняної поведінки. Якщо адаптувати мотиваційний підхід, скажімо, до сфери правовідносин і зосередити увагу на такому знаковому аспекті, як правозахист, то можна виділити декілька характерних ознак професійних мотивів працівника правоохоронних органів. До таких, на нашу думку, належать: енергетичний потенціал, що активізує професійну діяльність; чітке орієнтування на певну мету (захист прав і свобод); селективна психічна увага, зосереджена на певному виді подразників-стимулів (факти, події, дії, вчинки, що стосуються вирішуваної ситуації); морально-психологічна готовність до типового реагування з боку правового оточення (небажання сприяти вирішенню правових конфліктів, надмірна зацікавленість інформацією з обмеженим доступом тощо); реалізація правоохоронних функцій для досягнення мети (вирішення правової ситуації чи конфлікту) або для заміни сильнішою мотивацією. Ці мотиви у сукупності є стимулювальною основою для формування і прояву правослужняної поведінки, адже вони активізують

психічну готовність до відповідальності за виконання дій у контексті право-норм.

Ціннісні установки – різноманітні духовні орієнтації думки та волевиявлення, сподівання, надії чи побоювання, схильності, переконання, пристрасті та застереження, що визначає не тільки наше ставлення до певного предмета, події, факту, думки, справи, особи і т. д., а й насамперед те, у якому вигляді вони нам безпосередньо видаються, тобто те, як вони реалізуються у світі нашого сприйняття [6, с. 469]. Установка на відповідальність у правовідносинах може бути зумовлена внутрішніми чинниками соціального суб'єкта (потребами, спрямуванням уваги та ін.) або певними моментами зовнішнього світу (суб'єктивні й об'єктивні чинники правової дійсності). Окремої уваги заслуговують установки, що сформовані на основі попереднього досвіду індивіда і мають тенденцію до збереження впродовж тривалого часу (до таких належать установки дружби чи ворожості, шани чи зневаги, довіри чи застереження тощо). На відміну від мотиву і стимулу, що є порівняно динамічними цільовими спонуками, установка вирізняється стійкістю поглядів та уявлень. Вона не лише спонукає, а й готує соціального суб'єкта до певних дій. Морально-правові установки є набагато складнішою організацією відповідальності, ніж мотиви. Виділяють емоційні, смислові та поведінкові аспекти налаштування індивіда до сприйняття і реагування щодо різноманітних правових об'єктів і ситуацій. Ці складові у психології об'єднують у поняття «атитюд» (від фр. attitude – поза), що означає «форму психічної активності, яка передбачає готовність до виконання певної дії» [4, с. 34]. Наприклад, у правоохоронця атитюд формується на основі власного досвіду, набутого в процесі професійної діяльності; за допомогою цього досвіду правовий світогляд здійснює управлінський вплив на реагування працівника ОВС щодо всіх об'єктів і ситуацій правової дійсності, у якій він перебуває. Правовий атитюд координує і продукує правомірний тип поведінки і готовність до відповідальності. Крім цього, близькою до поняття установки є інтенція як намір, тенденція, прагнення, спрямування свідомості, мислення на певний предмет [6, с. 183]. Власне інтенціональність відповідальності є однією з найважливіших характеристик правових відносин, що полягає у соціальній спрямованості всіх цих категорій. Відповідальність соціального суб'єкта виступає сукупністю функціональних аперцепцій (усвідомленого сприйняття) в умовах опосередкованості правової комунікації, включеної у контекст міжсуб'єктних правовідносин. Тільки через цю опосередкованість можлива інтенціональна діяльність право-суб'єктів як поведінкова інтерпретація функціонування права.

Необхідність (як філософська категорія) виражає об'єктивні зв'язки матеріального світу [6, с. 296], що за суттю означає потребу в чомусь. Необхідність відповідальності у правовідносинах беззаперечна і вкрай важлива, особливо коли йдеться про соціальну необхідність, колективну потребу, що свідчить про її всезагальну значущість. Необхідність безпосередньо пов'язана з категорією можливості: «необхідність однієї речі є одночасно можливістю, принаймні, для певної іншої речі, ... необхідність відноситься до можливості як визначене (задане) буття – до наявного буття» [6, с. 296]. Необхідною можна вважати річ, позицію чи властивість, що не може бути замінено нічим іншим; необхідним є те явище, що неодмінно має настати чи відбутися за певних заданих обставин. Тобто необхідність відповідальності зумовлена природою правовідносин, бо ніщо інше її замінити не може (позиція, так би мовити, без зайвих коментарів).

Компроміс (як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними уступками, поступка заради досягнення мети [3, с. 446]) є однією з іманентно-колективних властивостей правових відносин, бо реалізується саме у соціумі, за наявності хоча би двох суб'єктів, адже передбачає безпосередню взаємодію. Відповідальність певною мірою є також компромісом у вирішенні правових конфліктів. Наприклад, держава, не маючи змоги повністю відновити попередній стан речей правової дійсності (повернути життя вбитому чи здоров'я покаліченому, відбудувати зруйноване чи понівечене, надати товарний вигляд зіпсутому і т. д.), попри максимально можливі компенсацію та відшкодування, позбавляє винного певних благ (конфіскує майно, обмежує вільне пересування, призначає штрафні роботи тощо). А потерпілий, зі свого боку, не маючи іншого вибору, погоджується на певне відшкодування, заміну, повернення, покриття витрати чи навіть втрати, усунення незручностей, відновлення порушених прав та ін. Відтак відповідальність стає своєрідним компромісом у врегулюванні порушеної соціально-правової гармонії.

Взаємодія як характеристика правовідносин виникає з усіх попередньо описаних, бо передбачає взаємний зв'язок між суб'єктами у дії, погодження у цих діях, взаємний вплив, що може зумовити навіть взаємні зміни у взаємодіючих суб'єктів чи об'єктів. У філософії І. Канта ця категорія розглядалася як відношення, що породжує єдність речей і процесів чуттєвого світу [6, с. 66]. Тобто взаємодія як колективна характеристика правовідносин аналогічна до індивідуальної характеристики залежності. Через цю характеристику відповідальність можна назвати каузальною (причинно-наслідковою) закономірною ознакою правовідносин. Взаємодія охоплює не тільки суб'єктів, а й супутні

причини, обставини, умови, впливи, підстави, наслідки. Принципу каузальності приділено багато уваги у наукових дослідженнях (від Демокріта до новітньої фізики), і юриспруденція не є винятком, однак у контексті взаємодії соціальних суб'єктів як соціальної властивості правовідносин важливим є те, що така взаємодія може набувати різних форм: взаємодія, що зорієнтована на створення чогось нового (наприклад, шлюб для створення нового соціального суб'єкта – сім'ї); взаємодія, спрямована на зміну і перетворення (наприклад, усиновлення зі зміною правового статусу всіх причетних до цього суб'єктів); взаємодія задля розвитку (наприклад, угода про надання освітніх послуг для інтелектуального та професійного розвитку одного зі суб'єктів відносин) і т. д. Залежно від типу взаємодії формується і тип відповідальності в межах правовідносин; по суті взаємодія слугує основою, встановлює умови, формує підстави для відповідальності, а отже і правових відносин.

Інтеграція (як процес чи дія, що має результатом цілісність, об'єднання, поєднання, відновлення єдності [6, с. 181]) стосовно відповідальності більше характерна як доцільне цілеспрямоване об'єднання та координація дій різних частин цілісної системи правовідносин. І тут ідеться не тільки про дії соціальних суб'єктів, а й усіх елементів правової дійсності – дій, подій, фактів, явищ, об'єктів, суб'єктів, обставин, умов і т. д. Тільки за умови інтегрованого врахування цих складових як цілісності можна говорити про об'єктивність відповідальності та адекватність її правовідносинам. У цьому випадку правовідносини виступають соціальним конгломератом, що механічно й метафізично поєднує однорідні (що стосуються одного правовипадку) чинники в цілісне системне відношення. Інтеграційний підхід до розуміння відповідальності та правовідносин загалом дає змогу розглядати цілісно концепти і категорії, які у розпорошеному стані не мають соціального значення. Правовідносини також є інтеграцією певних елементів. Крім цього, інтеграція аналогічних право-випадків необхідна для типізації та уніфікації відповідальності в межах однотипних правовідносин. Тобто інтеграція є одночасно ознакою, чинником, процесом і підставою відповідальності з метою інтегрування й координації правовідносин як цілісності.

Висновки. Отже, юридична відповідальність апіорі наділена специфічною соціальною знаковістю, суспільним символізмом. Вона є іманентною семіотичною характеристикою будь-яких правовідносин, що ґрунтується на індивідуальних психологічних особливостях соціальних суб'єктів – відчутті страху, потребі адаптації, соціальному узалежненні, свідомому виборі й готовності прийняти встановлені

норми, а також колективних соціально зумовлених чинниках – стимулюванні правослужняності, формуванні загальнолюдських цінностей і необхідності їх додержання, пошуку компромісу в процесі постійної взаємодії та об'єднання у правову спільноту. У сукупності всі ці семиотичні характеристики відповідальності демонструють її практичну цінність і прикладне призначення, доводять, що відповідальність як правове явище і поняття ґрунтується на принципах соціального й водночас індивідуального прагматизму й утилітаризму.

1. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: очерк теории / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. л-ра, 1976. – 215 с.

2. Агеева Е. А. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально-правовой аспект) / Е. А. Агеева. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 142 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТ «Перун», 2004. – 1440 с.

4. Кондаков И. М. Психологический иллюстрированный словарь / И. М. Кондаков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

5. Немов Р. Психология: в 3 кн. / Р. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.

6. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.

7. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16–25.

8. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 704 с.

9. Тойнбі А. Дослідження історії: у 2-х т. / А. Тойнбі; пер. з англ. В. Шовкуна. – Т. 1. – К.: Основи, 1995. – 614 с.

10. Леонтьев А. Воля / А. Леонтьев // Вестник МГУ. – Серия 14: Психология. – 1993. – № 2. – С. 69–75.

Балинская О. М. Имманентные семиотические характеристики правоотношений, связанные с категорией ответственности

Рассмотрены и систематизированы имманентные семиотические характеристики правоотношений, связанные с категорией ответственности. К таким характеристикам отнесены: 1) психологические (или имманентно-индивидуальные) – страх, адаптация, зависимость, осознание, готовность, выбор; 2) социальные (или имманентно-коллективные) – стимулирование, ценностные установки, необходимость, компромисс, взаимодействие, интеграция. В совокупности эти семиотические характеристики демонстрируют практическую ценность и прикладное назначение ответственности.

Ключевые слова: *ответственность, правоотношения, имманентные характеристики, семиотические свойства, прагматизм.*

Balynska O. M. Immanent Semiotic Characteristic of Legal Relationships Associated with Category of Liability

Legal responsibility a priori is endowed with specific social meaning and public symbolism. From the position of praxeology (including pragmatism and utilitarianism) responsibility can be considered in two perspectives: 1) as an inherent semiotic characteristic of relationships; 2) as a functional semiotic characteristic of legal relations.

Such division is associated with common specific differentiation of judicial liability into positive and negative, prospective and retrospective, subjective and objective, personal and social, which in essence corresponds to identification of immanence with positive, long-term, subjective, personal liability («responsibility to ...») and functionality – with negative, retrospective, objective and public («responsible for ...»).

This article considers and systematizes the inherent semiotic characteristic of relationships connected with the category of responsibility. These characteristics are based, in particular, on individual psychological features of social subjects – the sense of fear, need of adaptation, social dependence, conscious choice and readiness to accept the established norms and on the collective social factors – the stimulation of legal awareness, formation of human values and the need for their compliance, the seek for a compromise in the process of constant interaction and unification into the legal community.

Taken together, these semiotic characteristics of liability confirm that it is considered to be an inherent feature of legal relations, characteristic of their nature and inner meaning and demonstrate its practical value and purposes, proving that responsibility as a legal phenomenon and concepts is based on the principles of social and yet individual pragmatism and utilitarianism.

Key words: *responsibility, legal, inherent characteristics, semiotic properties, pragmatism.*

Стаття надійшла 21 квітня 2015 р.

УДК 340.12

С. О. Моїсєнкова

СТАНОВЛЕННЯ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

Проаналізовано процес становлення і розвитку антропологічно-правового знання у працях мислителів від античності і до наших днів. Зауважено, що становлення антропології права як філософсько-правової науки – тривалий процес, зумовлений історичними, суспільно-політичними умовами та розвитком наукового знання. Окреслено різні наукові точки зору щодо часу виникнення антропології права, етапів її розвитку. Розглянуто розбіжності

у категоріальному апараті антропологічно-правового знання, зокрема щодо розмежування понять «антропологія права» та «юридична антропологія» Узагальнено і вивчено значення людини для права у різних філософських концепціях та у дослідженні представників різних наукових шкіл та історичних епох. Виокремлено найбільш цікаві погляди видатних мислителів, які вплинули на подальший розвиток і становлення антропології права.

Ключові слова: *людина, право, антропологія, антропологія права, юридична антропологія, філософія права.*

Постановка проблеми. В юриспруденції дедалі більшого значення набуває намагання співвіднести теорію знання з сутністю людини як розумної істоти, здатної відчувати, мислити, аналізувати, ставити запитання та шукати на них відповіді.

Як у науці про право, так і на практиці акцентується на особистісному та індивідуальному підходах, особливо на психологічних аспектах. Розуміння права потребує більш глибокого пізнання людини, особистості, громадянина, правосвідомості та правової поведінки.

Виникнення і становлення антропології права як філософсько-правової науки пов'язують із необхідністю «розвивати в межах загальної юриспруденції особливу галузь, яка стосується безпосередньо людини, її правового буття» [12, с. 20]. Антропологія права покликана шукати відповіді на запитання про значення людини в праві. Для перспективності подальших досліджень антропологічно-правової проблематики важливим є розуміння процесу, причин та умов зародження антропологічних концепцій у філософії права та їх розвитку.

Стан дослідження. Останнім часом питання співвідношення людини і права в Україні вивчали такі науковці: В. Бігун, О. Грищук, Д. Гудима, А. Кравченко, П. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка та ін.

Метою наукового пошуку є висвітлення різноманітності теоретичних поглядів на антропологічну проблематику у філософсько-правовому дискурсі.

Виклад основних положень. Як система знань про людину, антропологія є багатовимірною галуззю наукового знання та складається із різних наукових дисциплін. У її фокусі опиняються, по-перше, біологічні характеристики, які є спільними та відмінними у природі людини; по-друге, питання антропогенезу та еволюції людини і, по-третє, вивчення взаємодії людини і суспільства, дослідження проблеми існування людини [14, с. 32]. Антропологія у філософському дискурсі – не емпірична наука природного світу, а сукупність філософських учень про буття людини у світі [1, с. 14].

Антропологію права розглядають як учення, яке покликане пізнати людину завдяки розумінню права [27, с. 41]. Антропологія

права є складовою філософії права [18, с. 14]. Осмислення предмета дослідження крізь призму антропології права входить до філософського аналізу окресленого явища. В. Нерсесянц із цього приводу зазначає, що «справа в нових підходах до права, у вивченні нових аспектів (граней, проявів, «образів») права, у поглибленні, конкретизації і розвитку наших сукупних знань про право як специфічне соціальне явище, яке виконує суттєву роль в організації і функціонуванні суспільного життя людей в різноманітних умовах і на різних етапах історії людства» [19, с. 3].

Зазвичай у літературі поняття «антропологія права» і «юридична антропологія» ототожнюються. А. Ковлер з цього приводу зазначав, що це «питання смаку – що ставити на перше місце – «людину» чи «право» [12, с. 20]. Однак для вироблення чіткого категоріального апарату слід звернути увагу на спроби розмежувати ці поняття.

Так, Л. Удовика розділяє дві традиції: одна – пов'язана з антропологічним аспектом у філософсько-правовій думці (антропологія права), інша – це власне історія юридичної антропології як науки, що сформувалася під безпосереднім впливом процесу колонізації (юридична антропологія). Водночас коріння першої традиції сягає ще епохи еллінізму, а інша формується у період великих географічних відкриттів і колонізації, коли тогочасні етнологи, а згодом і юристи, вирішили укласти справжній історичний і етнологічний атлас розвитку права (І. Бахофен, Ф. Боас, Н. Куланж, Дж. Мак-Ленан, Б. Малиновський, Л. Морган, Г. Самнер-Мен, Дж. Фрезер та ін.). Поняття «юридична антропологія», на думку Л. Удовики, вживається у більш широкому значенні й охоплює всі явища, більшою чи меншою мірою пов'язані з правом, а поняття «антропологія права» вживається у більш вузькому значенні, ним оперують, аналізуючи антропологічний зміст норм та інститутів права [23, с. 245–246].

Передісторія юридичної антропології має давні витоки. Ще Протагор висловлював думку, що «людина – це міра всіх речей: існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують». А в основі співжиття людей повинні бути не закони космосу, а людська «природа» [25, с. 452].

Як і багато інших наук, юридична антропологія виникає на межі низки гуманітарних дисциплін, таких як філософія, культурологія, історія, соціологія, етнологія, соціальна антропологія тощо. Серед юридичних дисциплін примітним є вплив на неї історії права в контексті порівняльного права.

Приблизний час становлення юридичної антропології – серединна XIX ст. Недаремно саме тоді зріс інтерес до еволюційних законо-

мірностей розвитку тих чи інших явищ, цікавість науковців була спрямована до архаїчних, екзотичних суспільств і форм права, поступово набуті емпіричні та теоретичні знання проектувалися на правові системи сучасного суспільства.

На думку Н. Рулана, етапами становлення антропології права є: еволюціонізм, який виник у XIX ст. Його представляють І. Баховен, Ф. Енгельс, Дж. Мак-Леннан, К. Маркс, Л. Морган та Г. Самнер-Мен; у кінці XIX ст. розвивається у межах історичної школи на чолі з Ф. Боасом; свій внесок у розвиток антропології права зробив функціоналізм Б. Маліновського, який запропонував розглядати суспільство як єдине ціле; останнім етапом становлення сучасної антропології права Н. Рулан вважає неоеволюціонізм, який сформулював Е. Гобель [22, с. 25–28].

Інакше вважає А. Ковлер, який зазначає, що антропологія права виникла у XV столітті і була заявлена як самостійна наука у праці Ж. Руссо. Вчений наголошує, що ще Марко Поло у своїх записках закликав визнавати самотність інших народів. Також цю ідею продовжували дослідники і мандрівники епохи Відродження [12, с. 36–52].

Філософські тлумачення сутності права, його місця та ролі у суспільстві, зв'язок права з іншими явищами власне в межах філософського світогляду виникли ще в період античності.

Арістотель (384–322 рр. до н. е.), поєднавши філософські, натуралістичні та релігійні знання про людину, намагався дослідити духовний вимір життя людини, започаткувавши античну антропологію. Арістотель заперечував попередньо розвинену концепцію «космічного закону», вважаючи законом лише ті норми, які регулюють поведінку розумних істот – людей.

У доктрині Арістотеля людина є частиною природи, а людські дії спрямовані до цілей, які людина визначає за допомогою розуму. Людський розум, урахувуючи природні цілі, провадить людину до того, що для неї добре, узгоджується з її розумною природою [3, с. 16–17].

Не можна недооцінити внесок Сократа у становленні засад філософської антропології. Сократ поставив людину у центр філософії. У людській свідомості він убачає суб'єктивний елемент – Даймоніум, який є внутрішнім голосом і совістю. Сократ зробив висновок про існування об'єктивної істини, відповідно, об'єктивних моральних норм. Мислитель виділяв роль знання як визначальну у проблемі співвідношення права і свободи і, відповідно, справедливості суспільного життя [8, с. 108–109].

Ф. Аквінський ще у XIII столітті зазначав про, зокрема, здатність людського інтелекту, як «верховного дійства», прирівнюючи інтелект до «духу». У праці «Сума проти язичників» філософ зазначає: «У Бога сутність збігається з існуванням, загальне – з конкретно-одиничним, буття – з пізнанням, суб'єктивний аспект істини («істина в інтелекті») з її об'єктивним аспектом («істина в предметі»)… відблизь цієї божественної ясності – висвітлююча, організуюча, упорядковуюча діяльність людського розуму. «Справа мудрого – все впорядковувати» [15, с. 37–39].

Відчутне повернення до антропологічного світосприйняття охоплює епоху Відродження. Людина стає домінуючою цінністю, відтак внутрішній світ людини, її природа стають предметом особливого інтересу з боку митців і філософів.

Вплинула на антропологію права і Реформація, яка змінила схоластичне розуміння природного права і звільнила його від теологічного трактування, що призвело до появи нових пошуків осмислення правового буття людини. Розвиваються нові доктрини щодо місця людини у правовій реальності. Серед найбільш визнаних теоретиків варто згадати Г. Гроція, Д. Дідро, С. Пуфендорфа, Ж. Руссо та ін.

Новий час тяжіє до раціонального обґрунтування права. Право сприймається як об'єктивна сила, завдяки якій урегульовуються відносини між членами суспільства. Із раціоналістів Нового часу варто згадати Т. Гоббса, який теж визначав особливе місце людини у формуванні та існуванні права. Згідно з теорією Т. Гоббса, рушійною силою у людській взаємодії є страх та природний егоїзм: «Всі великі і міцні людські суспільства мають своїм джерелом не взаємну доброзичливість, а взаємний страх людей» [7, с. 289].

Організацію суспільства у державу, із пануванням права та законів, Т. Гоббс убачає як потребу у захисті, адже де немає держави, там немає порядку, панує війна, бідність і дикість. Корисність і бажання людини до самозбереження є природними факторами у соціальному бутті людини [7, с. 609]. Розділяючи поняття «природне право» (*right of nature*) і «природний закон» (*law of nature*), Т. Гоббс інтерпретує останній як настанову чи віднайдене розумом загальне правило, згідно з яким людині забороняється чинити те, що згубне для її життя [6, с. 98]. Тобто безпосередньо визнається участь розуму через людину у визначенні закону, а саме – в окресленні меж природнього права. Суверен не обмежується дією природних законів, його законодавча влада є абсолютною (у цьому вбачається недотримання аристотелівської традиції, у якій панування закону вважається досконалішою моделлю).

Дж. Локк, як і Т. Гоббс, вважає, що загальне і всезагальне – це продукт розуму. «Загальне і всезагальне не стосуються до дійсного існування речей, а є такими, які винайдені і створені розумом для його вжитку і стосуються лише знаків – слів чи ідей» [17, с. 471]. Водночас він запровадив зовнішній підхід до природи людини, вважаючи, що лише емпірично здобуті знання, на основі взаємної згоди у суспільстві, творять публічні відносини, які, своєю чергою, опосередковуються матеріальними інтересами. Саме вони мають забезпечуватися законотворчою активністю [10, с. 89].

XVIII ст. відзначилося в історії філософської думки раціоналістичними тенденціями, зокрема щодо знань про людину. Дискусії про право набувають більш антропологічного виміру. Людина розпочинає сприйматись як суверенна особистість, її значення у філософських доктринах укріплюється. Цьому сприяла, зокрема, робота Ш. Монтеск'є («Дух законів» 1748 р.), який правову систему узалежнював від соціокультурного устрою того чи іншого народу, стверджуючи, що правовий порядок того чи іншого суспільства визначається найперше інтересами людей, а також об'єктивними умовами їх існування. Ш. Монтеск'є був чи не перший, хто порівнював інші суспільства зі своїм. Мислитель вважав, що правові закономірності є індивідуальними для кожного народу і визначаються більше географічними та демографічними факторами, а не історичним періодом. Він також зазначав: «...залежність між правом і суспільством така, що передання права від одного суспільства до іншого неможливо, хіба що ці суспільства мало чим відрізняються» [22, с. 25].

Отож, у XVIII столітті сформувалися основи загальної, культурної та соціальної антропології, на які спиратиметься і антропологія юридична.

XIX століття відзначилось, зокрема, поширенням юридичної етнології, порівняльної юриспруденції, юридичної археології тощо.

Окремо слід згадати про соціальні та історичні умови становлення антропології права у цей період. XIX століття стало для західної науки інформативним щодо відкриттів примітивних колонізованих суспільств. Європейське право стикається із правовими системами інших континентів, у практичному розумінні шукаються шляхи подолання конфліктів між правом колоніальних територій та метрополій. Влада і право, яких раніше вважали продуктом цивілізації, на подив європейців у особливих формах були притаманні і «туземцям». У повсякденному житті вони дотримувались загальнонародних правил і сповідували ієрархію. Це доводило, що незалежно від таких умовностей, як ступінь цивілізованості суспільства, у співжитті людей

існують механізми стримування хаосу і прагнення порядку незалежно від наявності держави і соціальних інститутів, а також за практично повної відсутності писаного права [1, с. 15–16].

З цього часу написано багато праць, присвячених дослідженню закономірностей виникнення соціально-регулятивних механізмів, організації суспільства, економічних відносин примітивних суспільств. Серед них, зокрема, роботи Л. Моргана, Г. Мена та ін.

Так, Г. Мен виділяв три стадії еволюції права: спочатку люди вважають, що право дається їм від богів, які його диктують правителям, потім правом вважається звичай і лише після цього – закон [16, с. 1266–1268].

Ще один італійський філософ А. Росміні (1797–1855) розробив фундаментальні дослідження у шеститомній праці «Філософія права». Особа (*person*), згідно з концепцією А. Росміні, є «реальною індивідуальністю» [29, с. 17].

Що стосується походження законів, то А. Росміні пов'язує його із «асоціюванням людей між собою». Людина, будучи членом асоціації (суспільства), повинна сприяти спільному добру членів такої асоціації та отримувати взамін свою частку добра [29, с. 35].

Цікаво, що А. Росміні розділяв «практичний розум маси» і «спекулятивний розум індивідів». Для того, щоб суспільство досягло своєї мети, ці два «розуми» повинні бути спільними у тому, що є благом, а що – злом [29, с. 126]. В іншому випадку інтереси не збігаються, у суспільстві виникає дисбаланс, воно не виконує своє призначення.

Внесок у соціальну та культурну антропологію здійснили також А. Адлер, І. Бахофен, Ф. Боас, П. Бурдье, Е. Гоффман, Е. Дюркгейм, Дж. Мак-Леннан, Б. Маліновський, М. Мосс, З. Фрейд, К. Хорні, К. Юнг та інші.

Інтерес до філософської антропології значно зростає у кінці ХХ століття. Згадуючи праці мислителів цього періоду, неможливо оминати увагою філософську творчість Г. Гегеля, одного із найвпливовіших філософів Європи. Г. Гегель вводить у науку поняття індивідуальної волі, яка є суб'єктивним вираженням права. Лише через узгодження з волею окремого індивіда право, зокрема в договорі, реалізується об'єктивно.

Дійсність світу Г. Гегель визначає як об'єктивований дух або «етичне життя народу» [5, с. 235]. Крім того, Г. Гегель уважав, що моральність репрезентується у суспільстві через право. У людському середовищі, згідно з теорією Г. Гегеля, важливе місце посідає самоусвідомлення власної свободи та її взаємовизнання.

Із екзистенціалістів Л. Феєрбах розглядає світ як органічне ціле, у центрі якого – людина. Антропологія є центральною темою у вченні філософа і має універсальне значення. Л. Феєрбах визнає людську чуттєвість абсолютном. Суспільній природі філософ протиставляє сутність конкретної, індивідуальної людини. Таке висвітлення своїх ідей в чітко антропологічному варіанті Л. Феєрбах називає «філософією майбутнього» [24, с. 127–128].

Активна антропологізація правознавства здійснювалася із середини ХХ ст., як реакція на результат двох світових війн. Юридична антропологія викристалізувалася і з соціальної та культурної антропології, юридичної етнології та археології, набула самостійного значення як окрема наука, як і багато інших синтезованих наук. ХХ століття відзначилось також розвитком соціальної філософії.

У американській школі антропології визначним був 1941 рік, коли опублікована праця антрополога Е. Гобеля та юриста К. Ллевеліна «Право первісної людини», де на перетині двох наук було описано право аборигенів індіців.

Щодо Європи, то тут французький філософ К. Леві-Строс синтезував усі філософські людиномірні напрями задля вивчення «універсальної людини». Ця глобальність, на його думку, полягає у «колективному несвідомому» кожної людини, що об'єднує всіх людей у мотиваціях, сигналах, спонуканнях у масу [12, с. 60–63].

Юридичній антропології присвячена також однойменна праця французького автора Н. Рулана – французького вченого-юриста, що належав до засновників Французької асоціації юридичної антропології, визнаного фахівця у цій галузі. Н. Рулан вважає юридичну антропологію «дочкою історії права», аргументуючи, що вона виникла у ХІХ ст., адже «дуже швидко взяла на себе завдання Прометейя, ставши програмою юридичного еволюціонізму» [22, с. 24].

Н. Рулан характеризує антропологію права як «дисципліну, яка шляхом аналізу письмового чи усного слова, практики і системи представництва вивчає процеси юридизації, притаманні кожному суспільству, і прагне виявити їх внутрішню логіку» [22, с. 7].

В українській філософській традиції також є чимало праць, які стосуються антропології права. Видатним представником антропоцентричної традиції у філософській думці є Г. Сковорода. Філософія Г. Сковороди ґрунтується на пошуку смисложиттєвих законів людини. Мислитель наголошував, що людина є істотою духовною [26, с. 148]. У «філософії серця» Г. Сковорода обґрунтовує духовну сутність права, його узгодженість з внутрішнім світом людини, її волею. Антропологізм у філософії Г. Сковорода проявляється

у вираженні права від волі людини, через взаємодію трьох світів: макросвіту (Всесвіту), мікросвіту (Людини) і символічного світу (Біблії). Використовуючи термін «сродність», філософ застосовує його до міри справедливості, гармонії між правом природним і законами.

Також слід зауважити про антропологічне обґрунтування права видатним українським мислителем П. Юркевичем. У своїх працях «Із науки про людський дух», «[Д]ея», «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», «Історія філософії права. Вступ» та ін. П. Юркевич серед ноуменального світу («царства ідей») та феноменального світу («царства примарного існування тілесного світу») виокремлює реальний світ, або «царство розумних істот». В основі його правових ідей глибоко вкорінений принцип індивідуальності, примату людських цінностей над розумом у правотворенні. «...Серце є стрижень, на якому викарбуваний природний моральний закон» [28, с. 326].

Серце і є тим регулятором, яке відрізняє правильне і неправильне, справедливе і несправдливе. Основою гармонійного суспільного співжиття індивідів є людська моральна зрілість, любов до інших, жертовність.

Інший український філософ-неокантіанець Б. Кістяківський теж приділяв багато уваги антропології права, співвідносячи свідомість індивіда та право. Правові норми, згідно з теорією Б. Кістяківського, покликані регулювати поведінку людей стосовно зовнішнього світу. Внутрішній світ людини контролюється етикою. «Правові норми, визначаючи зовнішню поведінку, не є чимось зовнішнім, бо живуть у свідомості людини і є такими ж внутрішніми елементами нашого духу, як і етичні норми» [11, с. 612].

У радянський період антропологічні аспекти права залишались переважно поза увагою науки у зв'язку із надто поширеним позитивістським праворозумінням. У питанні зв'язків між людиною і правом марксизм так трактував останні: право може існувати без держави, але воно пов'язано з наявністю публічної влади. Однак у цих умовах правознавці продовжували вивчати звичаєве право, також розвивалась етнографія [1, с. 25].

Останніми роками існує позитивна динаміка у розвитку і поширенні знань антропології права в Україні. Дедалі більше науковців звертають увагу на цю проблематику. П. Рабінович спирається на антропологічний принцип права, констатує, що свобода людини дана їй біосоціально природою, а не залежить від припису держави. Людина здатна обирати варіант поведінки, керуючи своєю волею. Перелік прав людини, закріплених Конституцією України, не є вичерпним, а тому,

на думку П. Рабіновича, можливе розширення такого переліку, виникнення нових прав та свобод [21, с. 22–23].

Щодо об'єкта та предмета загальної теорії держави і права П. Рабінович виділяє такі тенденції, як антропологізація, глобалізація і деформалізація науки. Тенденція до антропологізації правового вчення означає, що роль і місце людських властивостей у теорії права та держави стає центральною складовою предмета. До прикладу, визнається існування антропології права як окремої галузі знань [20, с. 25].

В. Бігун розглядає людський вимір права через дослідження людини як феномена, зокрема у праві. У своїх розмірковуваннях В. Бігун уводять поняття «правове людинорозуміння» – систему понять, категорій, концепцій, поглядів, підходів, тлумачень, уявлень, ідей тощо, які відображають зміст і форму розуміння людини у праві [4, с. 5].

Під час дослідження антропологічного принципу у філософії права А. Кравченко констатує плюралізм підходів до розкриття сутності та тлумачення права. Досліджуючи сутність природного права, буття права, онтологічний характер права, А. Кравченко робить висновок, що сьогодні провідний напрям розвитку філософії права та її пріоритетне завдання – це розробка онтологічного обґрунтування права на основі антропологічного принципу [13, с. 52].

Досліджуючи антропологічний принцип у філософії права, А. Кравченко припускає, що філософська та правова антропологія може стати тією методологічною базою філософії права, якій під силу вирішити складні завдання формування сучасної доктрини праворозуміння на основі дослідження співвідношення особистості й права, розгляду особистості як об'єкта права та її вимог до права, структури цінностей особистості й засобів утілення таких цінностей у суспільне життя. Антропологічний принцип повинен стати стрижневим у розробці концепцій праворозуміння, увібравши всі позитивні риси різноманітних тлумачень права природно-правової та позитивістської спрямованості, які визнавали б особистість як самостійну правову цінність та основне мірило усіх суспільно значущих процесів [13, с. 34–35].

Висновки. Антропологія права як галузь наукового знання зародилась на межі філософії та правознавства у вивченні традиційних суспільств і звичаєвого права. Однак питання буття людини у правовій реальності завжди вивчалось у багатьох філософських концепціях і здавна цікавило науковців. Сьогодні праворозуміння неможливо без урахування антропологічного чинника. Досліджуючи ту чи іншу

проблематику, слід зважати на людський фактор, який суттєво впливає на правову реальність.

1. Агафонова Е. А. Юридическая антропология: концептуальные идеи и принципы: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Елена Алексеевна Агафонова; Рост. юрид. ин-т МВД РФ. – Ростов-на-Дону, 2009. – 145 с.

2. Антология мировой философии. В 4-х т. Т. 3: Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в.; ред. кол.: П. Нарский (ред.-сост. третьего тома и авт. вступит. статьи) и др. – М.: Мысль, 1971. – 760 с.

3. Аристотель. Політика / Аристотель; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.

4. Бігун В. До питання про філософію та теорію прав людини: правове людинорозуміння: деякі концептуальні та термінологічні аспекти / В. Бігун // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної наук.-практ. конф. (13–14 лютого 2003 р.). – Львів: Нац. ун-т ім. Івана Франка, 2003. – С. 5–8.

5. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель; пер. Г. Шпет. – СПб.: Наука, 1992. – 441 с.

6. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – 731 с.

7. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Т. 1 / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 1989. – 622 с.

8. История философии / В. Ильин и др. – СПб.: Питер, 2003. – 732 с.

9. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Соч.: в 6 т. – Т. 4, ч. 1. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.

10. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія / А. Карась. – К.–Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.

11. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский; сост. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов. – СПб.: Русский Христианский гуманитарный ин-т, 1998. – 800 с.

12. Ковлер А. И. Антропология права: учебник для вузов / А. И. Ковлер. – М.: Норма, 2002. – 467 с.

13. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права: монографія / А. П. Кравченко; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2010. – 235 с.

14. Кравченко А. И. Культурология: словарь / А. И. Кравченко. – М.: Академический Проект, 2000. – 671 с.

15. Краткая литературная энциклопедия / гл. ред. А. А. Сурков. – М.: Сов. энцикл., 1962–1978. – Т. 8: Флобер–Яшпал, 1975. – 1136 с.

16. Культурология. Энциклопедия: в 2-х т. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2007. – 1392 с.

17. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк // Сочинения в трех томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1985. – 621 с.

18. Нерсесянц В. С. Философия права: учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц; Ин-т гос и права РАН; Академический правовой ун-т. – М.: Норма-Инфра, 1999. – 652 с.

19. Нерсесянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина / В. С. Нерсесянц. – М.: НОРМА, 2000. – 310 с.

20. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні / П. М. Рабінович // Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України; ред. П. Рабінович; АПН України. – К.: Ін-Юре, 1998. – С. 21–49.

21. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України: до інтерпретації вихідних конституційних положень / П. М. Рабінович; Акад. правових наук України. – Х.: Право, 1997. – 63 с.

22. Рулан Н. Юридическая антропология: учебник для вузов / Н. Рулан; пер. с франц., отв. ред. академик РАН, доктор юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянц. – М.: НОРМА, 2000. – 310 с.

23. Удовика Л. Г. Еволюція юридичної антропології / Л. Г. Удовика. – Проблеми філософії права. Т. III. – № 1–2. – К.-Чернівці: Рута, 2005. – 480 с.

24. Фейербах Л. Избранные философские произведения: в 2 т. / Л. Фейербах. – М.: Политгиздат, 1955. – Т. 2. – 942 с.

25. Философия: учебник / под ред. В. Н. Лавринченко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 520 с.

26. Філософія права: навч. посібник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данильяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

27. Шкода В. В. Вступ до правової філософії / В. В. Шкода. – Х.: Основа, 1997. – 223 с.

28. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М.: Правда, 1990. – 672 с.

29. Rosmini Antonio. The Philosophy of Politics. Volume 2. Society and its Purpose / A. Rosmini. – Rosmini House. Durham. – 1994. – 487 p.

Моисенкова С. О. Становление антропологии права как философско-правовой науки

Проанализирован процесс становления и развития антропологически-правового знания в трудах мыслителей от античности и до наших дней. Замечено, что становление антропологии права как философско-правовой науки – длительный процесс, обусловленный историческими, общественно-политическими условиями и развитием научного знания. Определены различные научные точки зрения относительно времени возникновения антропологии права, этапов ее развития.

Рассмотрены различия в категориальном аппарате антропологически-правового знания, в частности относительно разграничения понятий «антропология права» и «юридическая антропология».

Изучено значение человека для права в различных философских концепциях и в исследовании представителей различных научных школ и истори-

ческих эпох. Выделены наиболее интересные взгляды выдающихся мыслителей, которые повлияли на дальнейшее развитие и становление антропологии права.

Ключевые слова: человек, право, антропология, антропология права, юридическая антропология, философия права.

Moiseyenkova S. O. Formation of anthropology of law as a philosophic and legal science

This article analyzes the process of formation and development of the anthropological and legal knowledge in the writings of thinkers, ranging from antiquity to the present day.

Throughout the time in different philosophical systems we see the attempts to create a universal doctrine of man. Actually, the question of the human existence in the legal reality occurs in many philosophical concepts and has interested scientists for a long time.

Anthropology of law as a synthesized science combines knowledge of social and cultural anthropology, philosophy, ethnology, history and law. Legal anthropology development within the philosophy of law and formation of the anthropology of law as a separate science was a long process, specified by historical, social and political conditions and the development of scientific knowledge.

This article describes various existing science point of view on the time of origin of the anthropology of law, stages of its formation, here are considered differences in categorial apparatus of anthropological and legal knowledge, particularly regarding the distinction between «anthropology of law» and «legal anthropology», summarized and analyzed the place and the role of man in the law in various philosophical concepts, in the works of representatives of various schools and historical eras.

Separately here are distinguished the most interesting views of the prominent thinkers who influenced the further development and establishment of the anthropology of law (A. Kovler, N. Roulans, B. Malinowskyi, J. Rousseau, S. Montesquieu, H. Men etc.).

We also consider the development of the anthropological knowledge by domestic legal thinkers and scientists from prominent Skovoroda to modern authors who have made significant contributions to the arrangement, development and popularization of the science.

In the conclusion there is indicated that the anthropology of law as a branch of scientific knowledge originated at the intersection of philosophy and law at the study of traditional societies and common law. Today, legal consciousness is impossible without considering anthropological factors. Exploring a particular problem, it should be considered the human factor that significantly affects the legal reality.

Key words: man, law, anthropology, anthropology of law, legal anthropology, philosophy of law.

Стаття надійшла 11 лютого 2015 р.

ЦІННІСТЬ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ (ПОЛІЦІЇ): ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто філософсько-етичну проблему та значення ціннісних орієнтацій в професійній діяльності працівників міліції (поліції), спрямованій на захист прав і свобод людини в сучасних умовах розвитку Української держави. Міліція повинна реалізувати свою діяльність, спираючись на такі фундаментальні цінності, як законність, справедливість, відповідальність. На сучасному етапі розвитку світової цивілізації значно зростає роль, розширюється обсяг завдань і відповідальності працівників міліції щодо забезпечення законності, прав і свобод людини.

Ключові слова: аксіологія, цінність, ціннісні орієнтації, міліція, поліція, відповідальність, право, честь, гідність, свобода, справедливість, професійна етика.

Постановка проблеми. Глобальні зміни у житті суспільства окреслюють проблему цінностей як одну з актуальних. Про це найперше свідчить низка нормативно-правових актів, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН. Ця проблема надзвичайно актуальна для України, яка в складних соціально-економічних і політичних умовах розбудовує свою державу.

Нині головне завдання України – захист прав, свобод та інтересів людини, її життя, здоров'я, честі та гідності, гарантування особистої недоторканності й повної безпеки.

Цю функцію держава покладає на правоохоронні органи, провідне місце серед яких посідають органи внутрішніх справ. Про їх соціальну роль і суспільну цінність у суспільстві і держави засвідчує те, що понад 80% злочинів, що фіксуються у кримінальній статистиці, становлять злочини, які виявляються і розслідуються органами внутрішніх справ.

Найбільш актуальні питання, котрі порушувалися у зверненні громадян до органів влади у 2012 році (18,6%), були спрямовані на забезпечення дотримання законності та охорони правопорядку, реалізацій прав і свобод громадян. Кожна шоста скарга – щодо діяльності органів МВС.

Актуальна проблема, яка нині гостро стоїть перед Україною, – реформа її правоохоронної системи, насамперед ОВС. Входження України в ЄС та інші інституції вимагає, щоб її правоохоронці володіли соціально-правовими стандартами та кодексом поліцейської етики як ціннісно-правовою і етичною нормами.

Стан дослідження. Філософсько-етичні концепції проблеми цінності в житті і суспільства, і окремої людини вивчалися ще з античності. Не обминули цю проблему Сократ, Платон, Аристотель, Геракліт, Демокріт та інші мислителі.

Суттєвий внесок у філософський аналіз проблеми здійснено в працях Р. Декарта, Ф. Бекона, Т. Гоббса, Г. Лейбніца, Д. Локка, Д. Юма та ін.

Поворотним пунктом у розвитку проблеми цінностей стала філософія І. Канта (1724–1804). Поняття «цінності» використовується І. Кантом у його етичному вченні. Не оминув увагою проблему цінності і Г. Гегель, яку тісно пов'язав із матеріальними, морально-правовими і духовними чинниками.

Проблема цінностей постійно привертала увагу зарубіжних мислителів. Значний внесок у створення теорії цінностей зробили такі вчені, як В. Віндельбант, Е. Дюркгейм, М. Вебер, У. Томас, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, П. Сорокін, В. Франкл, А. Маслоу та ін.

У 70–80-ті роки ХХ ст. у межах соціальної філософії, культурології, етики та естетики аксіологічна проблематика поглибилася. Зріс інтерес до специфіки духовного світу особистості, її ціннісних орієнтацій, ціннісної регуляції поведінки та діяльності. Це відображено у роботах С. Анісомова, Л. Архангельського, В. Багірова, Б. Бессонова, Є. Боголюбової, Л. Буєвої, Г. Головних, П. Гуревича, Д. Дубровського, А. Здравомислова, Л. Когана, В. Малахова, М. Максимова, М. Кагана, Л. Кузнецова, А. Москаленко, І. Нарського, В. Сержантова, Л. Столовича, А. Уледова, Л. Чухіної, А. Яценко та інші.

З другої половини і особливо з останньої третини ХХ ст. у вітчизняній юридичній науці проявився інтерес до цінної проблематики у монографіях і статтях С. С. Алексєєва, О. А. Лукашової, М. П. Орзіха, П. М. Рабіновича.

Фундаментальні дослідження, присвячені цінностям наукового знання, належать таким українським ученим, як П. Копнін, М. Попович, С. Кримський, П. Йолан, Є. Ледніков, В. Іванов, В. Табачковський, В. Шинкарук, А. Яценко та ін.

Достатньо вагомий внесок у дослідження специфіки психологічного сприйняття цінностей у структурі особистості зробили вітчизняні психологи. У соціальній психології цінності розглядалися

як елементи мотивації та орієнтації людини, як її внутрішні суб'єктивно значущі переживання, інтереси, бажання, настанови (І. Кон, А. Леонтьєв, Д. Узнадзе). Особливістю психологічного підходу до вивчення ціннісної проблематики є те, що цінності розглядаються через призму особистісного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності та особливості орієнтації в ній.

Слід зазначити, що загальні проблеми становлення, розвитку та функціонування правоохоронних органів України загалом й міліції (поліції) зокрема досліджували такі вітчизняні науковці, як І. Арістова, М. Ануфрієв, О. Бандурка, В. Білоус, І. Бородін, І. Голосніченко, В. Грохольський, В. Гуславський, В. Журавський, Р. Калюжний, В. Коваленко, Т. Коломощь, Я. Кондратьєв, В. Конопльов, О. Конопленко, О. Кузьменко, О. Мартиненко, Н. Матюхіна, О. Негодченко, В. Оліфер, Н. Оніщенко, О. Остапенко, В. Петков, В. Плішкін, Т. Проценко, С. Стецько, О. Теличкін, О. Фролова, В. Шкарупа, Х. Ярмачі, О. Ярмиш та ін. Однак, незважаючи на інтенсивність досліджень, присвячених різним аспектам зазначеної проблематики, багато питань не вирішено, серед яких ціннісні орієнтації та методика оцінювання службової діяльності працівників ОВС.

Отож, проблема цінності і ціннісних орієнтацій в службовій діяльності вимагає творчих зусиль науковців, які працюють у системі МВС з метою її поглибленого теоретичного аналізу та втілення в практику службово-професійної діяльності ОВС.

Мета статті – науково-теоретичний аналіз проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій в службовій діяльності працівників ОВС.

Виклад основних положень. В історії розвитку суспільства, як правило, проблема цінностей завжди актуальна, особливо в перехідні періоди суспільного розвитку. Що таке цінність як філософсько-етична категорія, яке її значення в професійній діяльності правоохоронних органів? Проблему цінності вивчає спеціальна філософська дисципліна аксіологія.

Аксіологія (гр. *axios* – цінність, вартість і *logos* – слово, поняття, вчення) – теорія цінностей, що з'ясовує якості і властивості предметів, явищ, процесів, які здатні задовольнити потреби, інтереси і бажання людей [1, с. 18].

З античності і до сьогодення проблема цінності знаходиться в полі зору філософії, права, соціології, психології, культурології та інших наукових дисциплін. Так, старогрецький філософ Платон цінність людського життя тісно пов'язує з категоріями доброчесності, законності і справедливості [2, с. 94]. Аристотель розглядає цінність як важливий елемент моральної поведінки людини, захист її честі

і гідності мислитель пов'язує з доброчесністю [2, с. 131]. Для Аристотеля важливу цінність становлять учинки людей. «Вчинки, – аргументує мислитель, – які відповідають доброчесності, є прекрасними, і здійснюються во ім'я прекрасного» [3, с. 122]. Високоморальна людина «ніколи не учинить погано» [3, с. 82].

Серед мислителів, які приділяли увагу філософсько-етичному осмисленні цінності та її ролі в суспільстві і діяльності окремої людини, особливу роль виконали ідеї І. Канта. На думку філософа, «кожна людина досягає того, щоб її оцінювали і приймали як цінність» [4, с. 28]. І. Кант стверджував, що цінність існує як властивість розумної людини. Філософ не вважав, що всі людські уявлення про цінності є істинними. Цінності можуть бути уявними та ілюзорними. «Від характеру цілей залежить і характеристика цінностей» [4, с. 16].

У праці «Філософія права» та інших роботах Г. Гегель, замислюючись над проблемою цінності, робить висновок, що цінність – морально-етична категорія. Цінність у поведінці людини полягає в тому, щоб вона прагнула «до добра на противагу злу» [5, с. 205].

Отож, філософсько-етичні ідеї проблеми цінності мислителів не втратили своєї актуальності і у наш час, особливо вони важливі під час аналізу права.

Перелік ключових категорій цінностей сучасного права доволі обсяжний. Сюди входять: справедливість, великодушність, істина, чесність, порядок, свобода, рівність, безпека, терпимість, неупередженість, правдивість. Право покликане реалізувати загальнолюдські цінності в суспільному житті. Найважливішою загальнолюдською цінністю слід вважати життя, бо воно завжди мало фундаментальне значення, і без нього складно зазначати про інші цінності. Право має ціннісний характер, оскільки утверджує цінності: свободу, рівність, справедливість тощо. Так, за допомогою права певні суб'єкти утверджують певні цінності. Формуючись у суспільстві, цінності утверджуються через право, з часом стаючи правовими цінностями. Правовою формою втілення цих цінностей є справедливість, юридичні права та свободи. Залежно від ціннісних уявлень і поглядів на навколишній світ, формується конкретна спрямованість інтересів у діяльності особистості, її ціннісна орієнтація.

У філософській, психолого-педагогічній науковій літературі (роботи А. Здравомислова, В. Ольшанського, Є. Соколова, В. Ядова та ін.) ціннісні орієнтації розглядаються як порівняно стійка система цінностей, що виражаються у здатності суб'єкта до ціннісного переживання, усвідомлення явища або предмета й здійснення вибіркової оцінної діяльності.

Ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості – це морально-психічний орієнтир її поведінки і діяльності. Специфіка ціннісних орієнтацій полягає в тому, що, на відміну від інших категорій, найбільш тісно пов'язані з поведінкою суб'єкта, який керується морально-правовими категоріями і принципами, що утверджені в суспільстві і державі. Надзвичайно актуально те, щоб цінності кожного були узгоджені, скоординовані, зіставлені з цінностями суспільства. В основі ціннісних орієнтацій працівників ОВС – суб'єктивна оцінка проблем і процесів, які становлять соціально-правову значущість у його професійній діяльності, спрямованих на реалізацію особистих інтересів та інтересів системи ОВС, в яку входять працівники міліції.

Аналіз ціннісних орієнтацій працівників ОВС становить великий науковий і практичний інтерес, оскільки вони несуть відповідальність за забезпечення громадського порядку і безпеки кожного громадянина.

У чому полягає специфіка професійної діяльності працівників міліції (поліції)? На які цінності вони орієнтуються і які захищають? Для нас сьогодні великий інтерес становить характер і специфіка цінності та ціннісних орієнтацій в службово-професійній діяльності передових зарубіжних країн. Так, Д. Кальянов, аналізуючи діяльність поліції країн ЄС, зазначає, що до «поліцейських обов'язків, крім захисту суспільства та людини зокрема від насильницьких та інших протиправних дій, належить також надання адміністративних послуг і допомоги громадянам, які через соціальні, особисті, економічні, правові та інші надзвичайні обставини потребують відповідної допомоги» [6, с. 12].

Щодо німецької поліції, то у свідомості населення міцно укоренився девіз: «Поліція – твій друг і помічник». «Поліцейський, – зазначає Г. Фогельзанг, – повинен дотримуватися основних цінностей конституції. Він повинен усвідомлювати і пам'ятати, що його дії, дозволені законом, становлять втручання в найбільш цінне право людини і громадянина, якими є свобода, життя і здоров'я» [7, с. 105].

Аналізуючи основні принципи ціннісних орієнтацій поліцейських Великобританії, Німеччини, США, Франції, Японії та інших передових країн, можна зрозуміти, що у працівників поліції сформовано переконаність у соціальній цінності їх професій, розвинуте почуття гордості за неї.

Вивчаючи передовий досвід поліції передових зарубіжних країн, робимо висновок, що в багатьох аспектах вони є взірцем для наслідування нашими правоохоронними органами. Основні ціннісні

філософсько-стратегічні напрями діяльності поліції наші ОВС взяли на озброєння, і це зафіксовано в нормативно-правових актах.

Так, ст. 1 Закону України «Про міліцію» визначає мету створення міліції. Насамперед це захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян. Отже, людські цінності – найголовніше, їх охорона набуває першочергового значення. Закон уперше зафіксував, що міліція поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення, незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової та національної належності, громадянства, віку, мови, освіти, релігії, статі, політичних та інших переконань.

У професійній діяльності міліції важливу роль виконує суворе дотримання законності як соціально-правової цінності всіма працівниками ОВС. Законність – це державно-правовий режим, за допомогою якого забезпечується загальнообов'язковість юридичних норм у суспільстві і державі. В умовах розбудови Української держави дотримання і зміцнення законності органами внутрішніх справ набувають виняткового значення. У зв'язку з тим, що основна мета законності у сучасних демократичних державах полягає у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, працівники органів внутрішніх справ зобов'язані суворо дотримуватись найперше цього основного правового принципу.

В цьому аспекті важливого значення у професійній діяльності працівників міліції набуває проблема справедливості.

Справедливість (лат. – *justitia*) – соціально-етична та морально-правова категорія. Поняття «справедливість» позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність. Справедливість є і філософсько-етичною категорією. Сутність понять «справедливість» і «право» перетинається. Ці терміни тісно взаємопов'язані. Відомий філософ і гуманіст І. Кант особливу увагу звертав на обов'язок зберігати і захищати право і законність як соціальні цінності. Проблему справедливості і законності він тісно пов'язував з обов'язком кожного громадянина суворо дотримуватися законів держави.

І. Кант указував, що громадянське суспільство повинно функціонувати на таких принципах справедливості: 1) свободі кожного члена суспільства як людини; 2) рівності її з кожною іншою людиною; 3) самостійності кожного члена суспільства як громадянина [4, с. 79].

У сфері професійної діяльності працівників міліції справедливість насамперед є вимогою відповідального виконання своїх обов'язків, самокритичності, неупередженого ставлення до кожної людини, здатності приймати чіткі логічні рішення в складних життєвих обставинах, керуючись не лише формальними приписами закону, але

й власним сумлінням, що, зокрема, набуває сьогодні особливого значення з огляду на завдання підвищення рівня довіри населення до правоохоронців.

І у цьому аспекті суттєву роль для працівників ОВС виконують поняття «служба закону» і «служба суспільству». Працівник міліції володіє наданими йому державою правами і владою. І важливо, щоб він розумно і гуманно використовував її у своїй професійній діяльності.

Принцип справедливості тісно пов'язаний з відповідальністю працівників правоохоронних органів. Відповідно до статті 25 Закону України «Про міліцію», працівник міліції несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність.

Важливою ціннісно-правовою і етичною категорією в професійній діяльності працівників міліції є відповідальність. У філософському словнику зафіксовано, що відповідальність – це філософсько-соціологічне поняття, яке відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством із точки зору свідомого здійснення пред'явлених до них взаємних вимог [8, с. 440].

Надзвичайно високі вимоги суспільство встановлює щодо морально-правової відповідальності працівників ОВС.

Етичний кодекс ОВС України зобов'язує усіх працівників під час виконання своїх службових обов'язків ставитися до громадян неупереджено, справедливо, уважно, доброзичливо, з почуттям поваги до їх людської гідності, не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей, використовувати силу тільки як засіб для досягнення законної мети. У стосунках із громадянами – бути зразком чесності, тактовності, культури спілкування.

У сучасних умовах особливо великого значення набуває професійна етика і професійна культура працівників ОВС, що виявляються важливими чинниками ефективності їх професійної діяльності. В системі цінностей працівника міліції важливу роль виконують високі моральні якості.

Суворе дотримання працівниками міліції принципів, норм і правил поведінки виступає важливим чинником виконання ними свого професійного обов'язку.

Громадська думка щодо цінності професійної діяльності працівників ОВС буде тоді об'єктивна, коли працівники міліції у своїй службовій діяльності суворо дотримуватимуться законності, справедливості і відповідальності.

Проблема втілення моральних засад у практичну діяльність правоохоронних органів є однією з актуальних, відтак вимагає ретельного філософсько-правового аналізу, в якому суттєве місце посідає етико-правова, соціально-психологічна парадигма ціннісних орієнтацій в професійній діяльності працівників правоохоронних органів, які виконують важливу соціальну роль у функціонуванні держави. Держава тільки тоді може вважатися правовою, коли у всіх її сферах діє принцип поваги до прав, свобод, честі й гідності людини. Дотримання цих прав є вищою цінністю суспільства. Дотримання цих прав покладено на правоохоронні органи, в яких чільне місце відводиться органам внутрішніх справ. Працівники ОВС наділені правами, які в певних умовах можуть втручатися в особисте життя людини, але це втручання повинно здійснюватися із суворим дотриманням вимог Конституції України, чинних нормативно-правових актів. Коли це втручання відбувається без законних підстав або з порушенням норм закону, воно розглядається у суспільній свідомості як таке, що суперечить моральним засадам.

Проблему ціннісних орієнтацій працівників ОВС, з точки зору методології, треба розглядати в етико-філософському аспекті. У філософії існують певні категорії, що стосуються двох доволі тотожних понять – моральності та моралі. Слід зазначити, що з античності і до нашого часу вони знаходяться у полі зору соціальних і гуманітарних наук.

У межах теоретичної свідомості оцінка і цінність службово-професійної діяльності ОВС ґрунтуються на рівні функціонування законодавчих нормативно-правових актів, моральних, політичних, наукових, культурологічних, ідеологічних і релігійних норм. Їх основна відмінність від побутової свідомості – теоретична, науково-логічна оціночна сутність службово-професійної діяльності правоохоронців.

До надто гострих і поки що недостатньо розроблених проблем належить і питання про вибір працівниками ОВС варіанту у випадку колізії між приписами закону й діяльністю. Такі розбіжності в реальному житті виникають часто, оскільки закон не завжди встигає за життям, але деякий час продовжує діяти. Виникає питання, як повинен діяти в цій ситуації правоохоронець?

Зрозуміло, треба виконувати нормативні акти, але не сліпо, не догматично, а діалектично, творчо, і тільки тоді, коли вони не суперечать закону. В. О. Сухомлинський постійно закликав до гуманізму і співчуття до іншої людини, одночасно бути принциповим і вимогливим, нетерпимим і непримиримим до «зла», уміти відрізнити невинні людські слабкості від вад, що калічать душу. «Бувають такі взаємини,

коли людина благає інших. Умій почути людське благання і відповідати на нього», – закликав видатний педагог і гуманіст [9, с. 192].

Важливою вимогою до сучасного правоохоронця є високий рівень самоконтролю над емоціями і поведінкою, уміння адаптуватися і встановлювати контакти з різними учасниками спілкування, підтримувати з іншими нормальні стосунки, уміти розуміти внутрішній стан співбесідника, його психологічні особливості, мотиви поведінки, потреби. У всі часи шанувалася здатність опанувати свої почуття, вміння володіти собою, поважати гідність і думки інших, не допускати образи.

У службово-професійній діяльності працівники міліції постійно спілкуються з різноманітним контингентом громадян, що відрізняються соціальним статусом, культурним та інтелектуальним рівнем, мають різний життєвий досвід, індивідуальні особливості, різний рівень соціалізації.

Деякі люди можуть перебувати, наприклад, у збудженому або безпорадному стані, потрясіння або сильного алкогольного сп'яніння, що часто спонукає до конфліктів. Працівник міліції у будь-якій ситуації повинен шукати методи для зняття напруги в міжособистісному спілкуванні з найбільш агресивно налаштованими особами й мінімізації конфлікту.

У спілкуванні з громадянами працівник міліції повинен уміти встановлювати та підтримувати психологічний контакт, розуміти внутрішній світ співрозмовника, його особливість, мотиви, психологічний стан, а також уважно і зосереджено слухати.

Під час спілкування з громадянами, особливо з потерпілими, працівник міліції повинен насамперед допомогти їм, адже гарант законності і справедливості має поводитися так, щоб потерпілий бачив у ньому не тільки представника держави і закону, але й високогуманну, чуйну і делікатну людину. Ввічлива, тактовна і коректна поведінка під час спілкування – свідчення загальної та правової культури працівників ОВС.

У боротьбі зі злочинністю працівники міліції часто ризикують своїм життям і здоров'ям, водночас вони повинні суворо дотримуватися законності, не принижуючи честі й гідності громадян, не припускати самообмовляння чи обмовляння невинних, визнання невинним неіснуючої вини тощо.

Висновки. Проблема цінностей з античності і до нашого часу залишається однією з актуальних. Слід зазначити, що кожна історична епоха формувала інше розуміння цінностей. Проблеми цінності досліджує і аналізує спеціальна філософська дисципліна – аксіологія.

Цінності визначають основу людського буття, його сенс, формують світоглядну основу індивіда і спрямовують його діяльність. У процесі професійної діяльності цінності та ціннісні орієнтири стають орієнтиром, який спрямовує діяльність індивіда. Цінності наявні у будь-якій галузі людської діяльності.

Особливо великого значення набувають такі цінності, як життя людини, її права, свобода, повага, честь, гідність та інші. Це фундаментальні категорії не тільки етики, але й права.

Серед засадничих прав і свобод людини, проголошених у Конституції України, особливе місце посідає право на повагу до її законних прав, честі, гідності та достоїнства. Отож, вимоги Основного Закону держави зобов'язують усіх працівників ОВС суворо дотримуватися законності, справедливості й відповідальності у своїй професійній діяльності.

Соціально-етичні цінності, які існують в українському суспільстві, орієнтують правоохоронні органи держави на формування у сучасних правоохоронців нової моделі і стратегії в службово-професійній діяльності, в основі якої повинен бути принцип «служіння закону», «служіння народу».

Важливе місце в професійній діяльності працівників міліції посідає проблема ціннісних орієнтацій. Від її морально-психологічних установок залежить вибір ціннісних орієнтацій в службово-професійній діяльності.

Як відомо, працівники ОВС виконують важливу соціально-правову функцію: захищаючи життя, права та свободи людей, вони часто ризикують життям. Тому важливо, щоб суспільство справедливо і адекватно оцінювало їхню діяльність. З іншого боку, авторитет та імідж сучасної міліції залежить від кожного працівника, його морально-етичних християнських настанов, професіоналізму, відповідальності, ціннісних орієнтацій.

Тільки суворе дотримання законності, забезпечення стабільного громадського порядку і безпеки кожної людини, її прав, свобод, честі й гідності – запорука входження України і її правоохоронних органів до ЄС, де панують соціально-правові й моральні цінності.

1. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Ораб-Оглы, Л. Ф. Ильгиёв и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

2. Платон. Законы / Платон. Сочинения в 3-х т.; под общ. ред. А. В. Лосева и В. Ф. Асмуса. – М.: Мысли, 1972. – Т. 3; 4; 2. – С. 85–478.

3. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель. Сочинения: в 4-х т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысли, 1983. – Т. 4. – С. 52–293.

4. Кант И. Об изначально злом в человеческой природе, 1792 / И. Кант // Сочинения в 6 т.; под. общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыга, Т. И. Ойзермана. – М.: Мысли, 1965. – Т. 4; 2. – С. 28–79.

5. Гегель Г. В. Ф. Философия права: пер. с нем. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; ред и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысли, 1990. – 524 с.

6. Калаянов Д. П. Поліція ЄС та використання її досвіду в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ України: теорія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук. спец: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Д. П. Калаянов. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – 40 с.

7. Фогельзганг Г. Обучение полицейских в условиях современного демократического гражданского общества / Германи Фогельзганг // Підготовка працівників міліції (поліції): державні та міжнародні стандарти: матеріали Міжнар.-наук. практич. конференції (м. Донецьк, 28 квітня 2011 року). – Донецьк, 2011. – С. 102–107.

8. Философский словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. А. Федосеев, С. М. Коваль, В. Г. Панов. – М.: Наука, 1983. – 840 с.

9. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори: в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – 670 с.

Ряшко Е. В., Гуменюк О. Р. Ценности и ценностные ориентации в профессиональной деятельности милиции (полиции) (философско-правовой аспект)

Рассмотрена философско-этическая проблема и значение ценностных ориентаций в профессиональной деятельности сотрудников милиции (полиции), направленной на защиту прав и свобод человека в современных условиях развития Украинского государства. Милиция должна реализовать свою деятельность, опираясь на такие фундаментальные ценности, как законность, справедливость, ответственность. На современном этапе развития мировой цивилизации значительно расширяется круг заданий и ответственности сотрудников милиции относительно обеспечения законности, прав и свобод человека.

Ключевые слова: аксиология, ценность, ценностные ориентации, милиция, полиция, ответственность, право, честь, достоинство, свобода, справедливость, профессиональная этика.

Ryashko O. V., Humenyuk O. R. Value and Value Orientations in the Professional Activity of Militia (Police) (philosophical and legal aspects)

Problems of global changes in our society life raise the problem of values as one of the pressing issues of our time. This is due primarily to the fact that the

problem of protecting human rights and freedoms comes to the fore, as evidenced by a number of legal acts adopted by the UN General Assembly. This problem is particularly topical for Ukraine, which is building its own state in complex socio-economic and political conditions.

The main task at the present stage in Ukraine is to protect human rights, freedoms and interests, life, health, honor and dignity, to ensure personal inviolability and security. Article 3 of the Constitution of Ukraine proclaimed an individual to be the highest social value of society and the state. Human rights, honor and dignity are the measure of moral and legal achievements of society, an indicator of its civilization level.

The degree of perfection of not only an individual, but of the whole society depends largely on the degree of provision of these rights and on the deference and respect for human rights on part of policemen. Among fundamental rights and freedoms enshrined by the Constitution of Ukraine, a special place is given to everyone's right to have his dignity respected (Art. 28).

Thus, the requirements of the Basic Law of the state bind all the police officers to strictly observe the law and justice in their professional activity. It should be taken into account that international legal standards of the officers of law enforcement bodies and the Declaration on the Police adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe make particular emphasis on providing human rights and freedoms by the police, protection of honor, dignity and inviolability.

Key words: *axiology, value, value orientations, militia, police, responsibility, law, honor, dignity, freedom, justice, professional ethics.*

Стаття надійшла 3 лютого 2015 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ

21 травня 2015 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.02 Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Петрович Зоряни Зенонівни на тему «Філософсько-правове розуміння взаємозв'язку соціуму і права»** (спеціальність 12.00.12 – філософія права).

Науковий керівник кандидат юридичних наук, доцент **Романова Альона Сергіївна**, Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», доцент кафедри теорії та філософії права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Вовк Вікторія Миколаївна**, Прикарпатський факультет Національної академії внутрішніх справ, начальник; кандидат юридичних наук **Васильчук Вікторія Олександрівна**, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, асистент кафедри філософії та теорії права.

* * *

29 травня 2015 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.052.19 Національного університету «Львівська політехніка» відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Савчин Галини Ярославівни на тему «Радянська система виконання покарань у західних областях України (1944-1953 рр.): історико-правове дослідження»** (спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень).

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент **Терлюк Іван Ярославович**, Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», доцент кафедри історії держави і права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Никифорак Михайло Васильович**, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, завідувач кафедри теорії та історії держави

і права; кандидат юридичних наук **Макарчук Арсен Володимирович**, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, молодший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень.

* * *

29 травня 2015 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.052.19 Національного університету «Львівська політехніка» відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук **Пашулі Галини Ярославівни на тему «Органи внутрішніх справ як елемент апарату держави в умовах глобалізації»** (спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, доцент **Балинська Ольга Михайлівна**, Львівський державний університет внутрішніх справ, професор кафедри теорії та історії держави і права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент **Жаровська Ірина Мирославівна**, Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», доцент кафедри теорії та філософії права; кандидат юридичних наук, доцент **Подорожна Тетяна Станіславівна**, Інститут бізнесу Подільського державного аграрно-технічного університету, доцент кафедри економічної теорії і права.

Редколегія Наукового вісника вітає Петрович З. З., Савчин Г. Я. та Пашулю Г. Я. із успішним захистом дисертацій та бажає плідної науково-педагогічної діяльності!

З метою забезпечення обміну досвідом, результатами власних аналітичних та емпіричних досліджень та особистого спілкування між вченими вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ **упродовж квітня-травня 2015 р.** у нашому університеті організовано і проведено **7** науково-практичних і теоретико-методичних заходів, зокрема: звітну наукову конференцію (14 травня); засідання круглого столу *«Проблеми особистості в освітньому просторі держави»* (15 квітня); 2 науково-практичні семінари: *«Теоретико-методичні основи фізичного виховання та спорту курсантів та студентів вищих навчальних закладів»* (3 квітня) та *«Проблеми вдосконалення діяльності служб і підрозділів ОВС щодо виявлення, попередження та припинення корупційних проявів»* (17 квітня); 3 курсантсько-студентські наукові заходи: *«Правова та правоохоронна діяльність: європейський досвід та українські реалії (іноземними мовами)»* (2 квітня, **електронне видання**), *«Перспективи розвитку приватного права в Україні»* (24 квітня, з **виданням збірника наукових доповідей**); *«Соціально-економічний розвиток і безпека України: філософія, стратегія, тактика»* (29 квітня, з **виданням збірника наукових доповідей**).

Серед проведених заходів слід виокремити засідання постійно діючого науково-практичного семінару **«Проблеми вдосконалення діяльності служб і підрозділів ОВС щодо виявлення, попередження та припинення корупційних проявів»**, який відбувся 17 квітня на виконання Плану проведення науково-практичних конференцій та семінарів на базі вищих навчальних закладів МВС України у 2015 році, Плану антикорупційних заходів Львівського державного університету внутрішніх справ на 2011–2015 роки та Календарного плану проведення науково-практичних заходів у ЛьвДУВС.

Робота семінару тривала **за напрямками**: роль органів внутрішніх справ, інших органів публічної влади та громадськості у профілактиці корупційних правопорушень в Україні; конституційно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти протидії вчиненню корупційних правопорушень; шляхи оперативного-розшукової профілактики корупції в Україні; оперативне супроводження протидії корупційним правопорушенням; проблеми застосування адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень; проблемні питання доказування у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом вчинення корупційних правопорушень; криміналістичне забезпечення досудового розслідування корупційних правопорушень; взаємодія органів досу-

дового розслідування з іншими органами та підрозділами під час виявлення, попередження та припинення корупційних діянь; питання кримінально-правової оцінки діянь службових осіб та осіб, що здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг.

Учасники семінару зазначали, що як соціальне явище корупція існує в певних інституціональних рамках, в яких економічні, політичні, правові, соціальні процеси впливають на неї, а корупція, зі свого боку, впливає на економіку, політику, право, суспільну психологію, ідеологію. У тих країнах, де корупція набуває значного поширення і суттєво впливає на соціально-економічні процеси, вона із соціальної аномалії поступово перетворюється на правило і стає звичним способом вирішення життєвих проблем, нормою функціонування влади і способом життя великої частини членів суспільства. Удосконаленням наявних заходів спеціально-кримінологічного характеру є усунення недоліків антикорупційного законодавства, які створюють умови для корумпування суспільних відносин. Одним із основних напрямів протидії корупційним проявам має стати розробка антикорупційних стандартів як системи єдиних для певної сфери правового регулювання правил поведінки, здійснення службових операцій, обмежень, заборон тощо, яка б унеможливила чи суттєво зменшувала ймовірність корумпування суспільних відносин у цій сфері.

До участі у роботі науково-практичних заходів, які були проведені на базі ЛьвДУВС, долучилися науковці, курсанти, студенти, аспіранти та магістранти нашого університету, Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Львівського інституту банківської справи, Львівського національного університету імені Івана Франка, Львівської комерційної академії, Національної академії внутрішніх справ, Одеського державного університету внутрішніх справ, Харківського національного університету внутрішніх справ, Національної академії Служби безпеки України, Рівненського Інституту Київського університету права НАН України, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Хмельницького університету управління і права, а також представники багатьох практичних підрозділів, серед яких посадовці ГУМВС України у Львівській області, ЛМУ ГУМВС України у Львівській області, УМВС України в Полтавській області, УМВС України на Львівській залізниці, УСБУ у Львівській області тощо. Більшість заходів відбувалася в безпосередньо живій, дискусійно гострій формі, що дозволило висловити і зіставити різні, часом і суперечливі, погляди й спостереження, відтак спільно виробити виважені, найбільш оптимальні теоретичні узагальнення й практичні рекомендації.

НАШІ АВТОРИ

- Балинська О. М.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Богомазова І. О.** асистент кафедри медичного права Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.
- Бондаренко В. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Бондаренко В. Я.** здобувач кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Боняк В. О.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Боровікова В. С.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ботнарєнко О. М.** кандидат юридичних наук, головний інспектор відділу професійної підготовки управління професійної підготовки та освіти Департаменту кадрового забезпечення МВС України.
- Вайда Т. С.** кандидат педагогічних наук, доцент, начальник кафедри спеціальної фізичної та вогневої підготовки Херсонського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ.
- Ващишин М. Я.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Верхола Ю. В.** студентка магістратури юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гнатюк С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник факультету з підготовки фахівців для підрозділів кадрового забезпечення та міліції

- Гула Л. Ф. громадської безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ.
доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гуменюк О. Р. слухач магістратури ФПФПС Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гуменюк Ю. І. викладач кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Демків Р. Я. кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Домніцак В. В. кандидат юридичних наук, начальник кафедри спеціальної та фізичної підготовки Одеського державного університету внутрішніх справ.
- Дорохіна Ю. А. кандидат юридичних наук, доцент кафедри комерційного права Київського національного торговельно-економічного університету.
- Єсімов С. С. кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Заверуха О. М. президент громадського об'єднання «За права людини».
- Захаров В. П. доктор юридичних наук, професор, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Захарчук В. М. кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права.
- Зачек О. І. кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних технологій у діяльності ОВС та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль Р.-В. В. кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковальчук В. П.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник Інституту післядипломної освіти та заочного навчання Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кучер В. О.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри цивільного права та процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Лещух А. Р.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Литвинова Є. В.** ад'юнкт кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Максимович Р. Л.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мелех Л. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Моїсеєнкова С. О.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Нагачевський С. В.** кандидат юридичних наук, заступник декана юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Нескоромний Д. А.** заступник начальника управління Служби безпеки України.
- Онишко О. Б.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Павлик Л. В.** кандидат юридичних наук, заступник начальника відділу організації наукової роботи

- Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Павлишин Ю. В.** студент магістратури юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Повстяний О. В.** помічник начальника Головної інспекції Служби безпеки України.
- Рутар А. І.** студент магістратури юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Суліковський Ю. С.** курсант 3-го курсу факультету з підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Федіна Н. В.** кандидат юридичних наук, викладач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Француз А. Й.** доктор юридичних наук, заслужений юрист України, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Університету економіки та права «КРОК».
- Франчук В. В.** начальник відділення міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Шабанов М. А.** слухач магістратури ФЗН працівників ОВС Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Яновицька Г. Б.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Боровікова В. С., Заверуха О. М.

Права і свободи людини як визначальні засади її правового статусу.....3

Мелех Л. В.

Окремі аспекти розвитку законності в Галичині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.18

Федіна Н. В.

Поняття справедливості в системі правозастосування як складової правового життя.....28

Розділ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Боняк В. О.

Орган охорони правопорядку України: зміст поняття, його обсяг і різновиди.....37

Лещух А. Р.

Сутнісні характеристики конституційно-процесуальної відповідальності: теоретико-правовий аспект.....48

Онишко О. Б.

Місцеві референдуми в Україні.....57

Француз А. Й.

Утвердження та забезпечення прав людини як визначальна детермінанта розвитку політичної системи України.....66

Розділ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Ващишин М. Я.

Спеціальні принципи правового регулювання у сфері формування та збереження національної екомережі.....78

Кучер В. О., Суліковський Ю. С.

Видалення із залу судового засідання як захід процесуального примусу.....88

Яновицька Г. Б., Верхола Ю. В.

Стандартизація та сертифікація як засоби забезпечення безпеки та якості товарів, робіт, послуг.....97

Розділ 4
**АДМІНІСТРАТИВНЕ
ПРАВО І ПРОЦЕС**

Бондаренко В. А.	
Застосування адміністративного договору в умовах децентралізації влади та реформування органів внутрішніх справ.....	108
Ботнарченко О. М.	
Прийняття ефективних управлінських рішень як передумова оптимізації органів внутрішніх справ України.....	118
Вайда Т. С., Домніцак В. В.	
Удосконалення охорони громадського порядку працівниками ОВС в умовах проведення антитерористичної операції.....	128
Гнатюк С. С., Богомазова І. О.	
Теоретико-правова характеристика видів підсудності в адміністративному судочинстві.....	137
Демків Р. Я.	
Предмет відомчого нормативно-правового регулювання діяльності міліції.....	145
Єсімов С. С.	
Адміністративно-правові аспекти обмеження доступу до інформації.....	155
Кісіль Р.-В. В.	
Модернізація інституту юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ України в умовах адміністративної реформи.....	165
Ковалів М. В., Рутар А. І., Павлишин Ю. В.	
Порядок і підстави введення правового режиму надзвичайного стану.....	180
Литвинова Є. В.	
Фінансовий процес як вид юридичного процесу.....	188

Розділ 5
**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО
ТА КРИМІНОЛОГІЯ**

Бондаренко В. Я.	
Об'єкт складу незаконного придбання, збуту або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації за КК України.....	195
Гуменюк Ю. І.	
Зміст поняття завідомо незаконного затримання людини.....	205

Дорохіна Ю. А.	
Доктринальний аналіз основних концепцій розмежування насильницьких і ненасильницьких злочинів проти власності.....	217
Захарчук В. М.	
Суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки.....	226
Ковальчук В. П.	
Віктимологічне запобігання посяганням на життя, здоров'я і гідність працівників міліції.....	235
Максимович Р. Л.	
Викрадення як наскрізне кримінально-правове поняття.....	247
Павлик Л. В.	
Диференціація кримінальної відповідальності, покарання та виконання покарання: особливості розмежування понять.....	256
Франчук В. В.	
Ефективність реалізації кримінально-правових норм охорони економіки України.....	265

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гула Л. Ф.	
Оперативно-розшуковий пошук організованих злочинних груп.....	275
Захаров В. П., Зачек О. І.	
Тенденції використання в діяльності правоохоронних органів біометричних технологій, які не входять до «трьох великих біометрик».....	285
Нагачевський С. В.	
Розвиток правових засад здійснення державних закупівель в Україні: історичні аспекти.....	292
Нескоромний Д. А.	
Негласні слідчі (розшукові) дії: юридичні та фактичні підстави їх провадження.....	303
Повстяний О. В.	
Історичний процес створення та впровадження застосування поліграфа в оперативно-розшукову діяльність правоохоронних органів України.....	313
Ряшко О. В., Шабанов М. А.	
Проблемні питання та особливості кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.....	322

Розділ 7
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Балинська О. М.	
Іманентні семіотичні характеристики правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності.....	331
Моїсеєнкова С. О.	
Становлення антропології права як філософсько-правової науки.....	343
Ряшко О. В., Гуменюк О. Р.	
Цінність і ціннісні орієнтації в професійній діяльності міліції (поліції): філософсько-правовий аспект.....	356
НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....	368
НАШІ АВТОРИ.....	372

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел 1

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Боровикова В. С., Заверуха О. М.

Права и свободы человека как определяющие основы его правового статуса.....3

Мелех Л. В.

Некоторые аспекты развития законности в Галичине во второй половине XVIII – первой половине XIX в.в.18

Федина Н. В.

Понятие справедливости в системе правоприменения как составляющей правовой жизни.....28

Раздел 2

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Боняк В. А.

Орган охраны правопорядка Украины: содержание понятия, его объем и разновидности.....37

Лещух А. Р.

Сущностные характеристики конституционно-процессуальной ответственности в Украине: теоретико-правовой аспект.....48

Онышко О. Б.

Местные референдумы в Украине.....57

Француз А. И.

Утверждение и обеспечение прав человека как основополагающая детерминанта развития политической системы Украины.....66

Раздел 3

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС, ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

Ващишин М. Я.

Специальные принципы правового регулирования в сфере формирования и сохранения национальной экологической сети.....78

Кучер В. А., Суликовский Ю. С.

Удаление из зала судебного заседания как мера процессуального принуждения.....88

Яновицкая Г. Б., Верхола Ю. В.

Стандартизация и сертификация как средства обеспечения безопасности и качества товаров, работ, услуг.....97

*Раздел 4***АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС****Бондаренко В. А.**

Применение административного договора в условиях децентрализации власти и реформирования органов внутренних дел.....108

Ботнарченко А. Н.

Принятие эффективных управленческих решений как предпосылка оптимизации органов внутренних дел Украины.....118

Вайда Т. С., Домницак В. В.

Усовершенствование охраны гражданского порядка работниками ОВД в условиях проведения антитеррористической операции.....128

Гнатюк С. С., Богомазова И. А.

Теоретико-правовая характеристика видов подсудности в административном судопроизводстве.....137

Демкив Р. Я.

Предмет ведомственного нормативно-правового регулирования деятельности милиции.....145

Есимов С. С.

Административно-правовые аспекты ограничения доступа к информации.....155

Кисиль Р.-В. В.

Модернизация института юридической ответственности работников органов внутренних дел Украины в условиях административной реформы.....165

Ковалив М. В., Рутар А. И., Павлишин Ю. В.

Порядок и основания введения правового режима чрезвычайного положения.....180

Литвинова Е. В.

Финансовый процесс как вид юридического процесса.....188

*Раздел 5***КРИМИНАЛЬНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ****Бондаренко В. Я.**

Объект состава незаконного приобретения, сбыта или использования специальных технических средств негласного получения информации за УК Украины.....195

Гуменюк Ю. И.	Содержание понятия заведомо незаконного задержания человека.....	205
Дорохина Ю. А.	Доктринальный анализ основных концепций разграничения насильственных и ненасильственных преступлений против собственности.....	217
Захарчук В.Н.	Субъективная сторона самовольного занятия земельного участка.....	226
Ковальчук В. П.	Виктимологическое предотвращение посягательств на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции.....	235
Максимович Р. Л.	Похищение как сквозное уголовно-правовое понятие.....	247
Павлик Л. В.	Дифференциация уголовной ответственности, наказания и исполнения наказания: особенности разграничения понятий.....	256
Франчук В. В.	Эффективность реализации уголовно-правовых норм охраны экономики Украины.....	265

Раздел 6

КРИМИНАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Гула Л. Ф.	Оперативно-розыскной поиск организованных преступных групп.....	275
Захаров В. П., Зачек О. И.	Тенденции использования в деятельности правоохранительных органов биометрических технологий, не входящих в «три большие биометрики».....	285
Нагачевский С. В.	Развитие правовых принципов осуществления государственных закупок в Украине: исторические аспекты.....	292
Нескоромный Д. А.	Негласные следственные (розыскные) действия юридические и фактические основания их производства.....	303
Повстяный А. В.	Исторический процесс создания и внедрения применения полиграфа в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов Украины.....	313
Ряшко Е. В., Шабанов М. А.	Проблемные вопросы и особенности уголовного производства в форме частного обвинения.....	322

Роздел 7
ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

Балинская О. М.	
Имманентные семиотические характеристики правоотношений, связанные с категорией ответственности.....	331
Моисеева С. А.	
Становление антропологии права как философско- правовой науки.....	343
Ряшко Е. В., Гуменюк О. Р.	
Ценности и ценностные ориентации в профессиональной деятельности милиции (полиции) (философско- правовой аспект).....	356
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	368
НАШИ АВТОРЫ.....	372

CONTENTS

Section 1 THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Borovikova V. S., Zaveruha A. M. Human Rights and Freedoms as Defining Principles of the Legal Status.....	3
Melech L. V. Some aspects of the development of law in Galicia in the second half of the XVIII – first half XIX century.....	18
Fedina N. V. The Concept of Justice in Law Enforcement System as a Component of Legal Life.....	28

Section 2 CONSTITUTIONAL LAW

Bonjak V. O. Law and order protection agencies of Ukraine: content of the concept, its volume and variety.....	37
Leschukch A. R. The Essential Characteristics of Constitutional and Procedural Liability in Ukraine: Theoretical and Legal Aspects.....	48
Onyshko O. B. Local referendums in Ukraine.....	57
Frantsuz A. J. The Strengthening and Ensuring of Human rights as Defining Determinant of Ukraine’s Political System.....	66

Section 3 CIVIL LAW AND PROCEDURE, ENVIRONMENTAL LAW

Vashchyshyn M. Ya. Special principles of legal regulation of the national environmental network’s formation and preservation.....	78
Kucher V., Sulikovskyy Yu. Removal from the Courtroom as a Measure of Procedural Compulsion.....	88
Yanovytska G. B., Verhola U. V. Standardization and certification as agents for safety and quality provision of goods, works, services.....	97

Section 4
**ADMINISTRATIVE LAW
 AND PROCEDURE**

Bondarenko V. A.	
The use of administrative agreement under decentralization of state authority and reforming of bodies of internal affairs.....	108
Botnarenko O. M.	
The adoption of effective administrative decisions as a prerequisite of optimization of bodies of internal affairs of Ukraine.....	118
Wajda T. S., Domnitsak V. V.	
Improving public order police officers in terms of the antiterrorist operation.....	128
Hnatyuk S. S., Bogomazova I. O.	
Theoretical and legal description of jurisdiction types in administrative proceedings.....	137
Demkiv R. Ya.	
The Subject of Departmental Normative and Legal Regulation of Militia Activity.....	145
Yesimov S. S.	
Administrative and legal aspects of restricting access to information.....	155
Kisil R.-V. V.	
General Aspects of Legal Responsibility of Internal Affairs of Ukraine Officers Modernization as the Independent Institute in the Process of Administrative Reform.....	165
Kovaliv M. V., Rutar A. I., Pavlyshyn Yu. B.	
The order and the grounds of the legal regime of emergency state.....	180
Litvinova Y. V.	
Financial Procedure as a Form of Legal Procedure.....	188

Section 5
**CRIMINAL LAW
 AND CRIMINOLOGY**

Bondarenko V. Y.	
Subject of composition of illegal acquisition, sale or use of the special hardwares of secret receipt of information after the criminal statute of Ukraine.....	195
Humenyuk Y. I.	
The content of the concept knowingly illegal detention of person.....	205

Dorokhina Y. A.	
Doctrinal analysis of the basic concepts of differentiation of violent and non-violent property crimes.....	217
Zakharchuk V.N.	
Subjective aspect of unauthorized occupation of land plot.....	226
Kovalchuk V. P.	
Victimological Prevent Encroachment on the Life, Health and Dignity of Militiamen.....	235
Maksymovych R. L.	
Larceny as a through criminal-legal notion.....	247
Pavlyk L. V.	
Differentiation of the Criminal Responsibility, Punishment and Implementation of Punishment: Features of the Concepts Delimitation.....	256
Franchuk V.V.	
Efficiency of Implementation of Criminal and Legal Standards of Protection of the Economy of Ukraine.....	265

Section 6

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; OPERATIVE-SEARCH ACTIVITY

Hula L. F.	
Operative Search of Organized Criminal Groups.....	275
Zakharov V. P., Zachek A. I.	
Trends of Application of Biometric Technologies that are not Part of the «Three Major Biometrics» in Activity of Law Enforcement Bodies.....	285
Nahachevsky S. V.	
Development of legal principles of realization of state purchases in Ukraine: historical aspects.....	292
Neskoromnyi D. A.	
Unofficial (investigators) action: legal and factual grounds of the proceedings.....	303
Povstjanuji O. V.	
The historical process of creation and implementation of polygraph application in investigative activity of law enforcement bodies of Ukraine.....	313
Ryashko O. V., Shabanov M. A.	
Some Challenging Issues and Peculiarities of Criminal Proceedings through Private Prosecution.....	322

Section 7
PHILOSOPHY OF LAW

Balynska O. M.	
Immanent Semiotic Characteristic of Legal Relationships Associated with Category of Liability.....	331
Moiseyenkova S. O.	
Becoming legal anthropology as a philosophical and legal science.....	343
Ryashko O. V., Humenyuk O. R.	
Value and Value Orientations in the Professional Activity of Militia (Police) (philosophical and legal aspects).....	356
SCIENTIFIC LIFE.....	368
OUR AUTHORS.....	372

**Вимоги до оформлення та подання статей
у Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про організацію
редакційно-видавничої роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженим наказом № 447 від 29 грудня 2011 р.**

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською;
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали і віддрукований на папері формату 210 × 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків. Якщо стаття містить *графічний матеріал*, то його слід подавати у форматі A5, а в авторському оригіналі залишати місце для рисунків. Електронні варіанти мають бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

Рукопис має бути підписаний автором.

Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, російською, англійською.

До статті *українською та російською мовами* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та анотації українською і російською (по 500 знаків кожна). Розширена анотація англійською мовою повинна бути завірена печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ. До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закладів, установ та організацій, підписи яких належним чином завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

До статті *англійською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою і звичайні анотації російською та англійською (по 500 знаків кожна).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зав'язків навчального закладу.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 36,03 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка.

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, та статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхиляти їх від опублікування.

Стаття подається автором відповідальному секретареві Вісника безпосередньо або поштою на адресу:

ЛьвДУВС: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Відповідальний секретар:

серія юридична –

доктор юридичних наук, доцент **Балинська О. М.;**

серія психологічна –

кандидат філософських наук, доцент **Гуменюк Л. Й.;**

серія економічна –

кандидат економічних наук, доцент **Ревак І. О.**

Координати для довідок:

Відділ організації наукової роботи:

(032) 278-65-72; e-mail: vonr@lvdvvs.edu.ua
067-854 97 24 (Боровікова Віталіна Станіславівна)
e-mail: borovikova-vitalina@ukr.net

Редакційно-видавничий відділ:

(032) 233-61-95; e-mail: publlaw@ukr.net

Відповідальні секретарі:

Балинська Ольга Михайлівна	067-674 99 12
Гуменюк Людмила Йосипівна	067-961 48 28
Ревак Ірина Олександрівна	067-444 09 63

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 2
(виходить із 1995 р.)

Редагування *А. С. Кузьмич-Походенко, Г. А. Романова*

Редагування текстів англійською *Т. С. Липченко*

Редагування текстів російською *І. О. Волвенко*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *Н. Я. Ганущак*

Підписано до друку 16.06.2015 р.

Формат 60×84₁₆. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 22,79.

Тираж 100 прим. Зам. № 40-15.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.